УДК 541
ББК 63.3/4

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2010 р.*

Випуск містить різноманітні матеріали наукових досліджень, присвячених актуальним проблемам української та всесвітньої історії від найдавніших часів до початку XXI ст., зокрема розкриває маловивчені аспекти історії України XIX – перших десятиліть XX ст., радянського та сучасного періодів української історії. Значне місце відведено результатам останніх джерелознавчих, історіографічних та археологічних досліджень.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів.

Выпуск содержит разнообразные материалы научных исследований, посвященных актуальным проблемам украинской и всемирной истории от древнейших времен до начала XXI в., в частности раскрывает малоизученные аспекты истории Украины XIX – первых десятилетий XX в., советского периода украинской истории. Значительное место уделено результатам последних археологических, источниковедческих и историографических изысканий.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов.

The issue contains various materials of the scientific researches devoted to the urgent problems of the Ukrainian and the world history from the most ancient times to the beginning of the 21st century, in particular, opens insufficiently studied aspects of the history of Ukraine of the 19th – the first decades of the 20th century, the Soviet period of the Ukrainian history. The important place in the issue is given to the results of the last archaeological, source study and historiography researches.

For scientists, teachers, post-graduate students, students.

Редакційна колегія:

д-р. іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. редактор); д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов** (відп. секретар); д-р. іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух**; д-р. іст. наук, проф. **О. І. Журба**; д-р. іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р. іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**; д-р іст. наук, доц. **Ю. А. Святець** (заст. відп. редактора); д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**; д-р іст. наук, проф. **В. І. Яровий**; канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**; канд. іст. наук, доц. **О. В. Бойко**; канд. іст. наук, доц. **Д. Л. Тесленко**.

© Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, 2010

© Видавництво ДНУ, оформлення, 2010

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ

УДК 94:378.124.1 (477.63)(092)

В. В. Іваненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИК СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ ТА ПРОСВІТИТЕЛЬ СУЧАСНОСТІ (до 70-річчя доктора історичних наук, професора А. Г. Болебруха)

Розглянуто основні віхи життя та науково-педагогічної діяльності непересічного вітчизняного ученого-гуманітарія, професора історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара А. Г. Болебруха, показано його внесок у розвиток української та російської історіографії.

Ключові слова: історія, наука, освіта, професія, суспільна думка, культура, політика, історіографія, дидактика, просвітництво.

Рассмотрены основные вехи жизни и научно-педагогической деятельности известного отечественного ученого-гуманитария, профессора истории Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара, показан его вклад в развитие украинской и российской историографии.

Ключевые слова: история, наука, образование, профессия, общественная мысль, культура, политика, историография, дидактика, просветительство.

The main landmarks of life and scientific-pedagogical activity of the well-known Ukrainian scholar, professor of history of Oles' Honchar Dnipropetrovsk National University A.G. Bolebruh are regarded, his contribution into the development of the Ukrainian and Russian historiography is shown.

Key words: history, science, education, profession, social thought, culture, politics, historiography, didactics, educational activities.

Починаючи нарис, пригадалося чомусь чеховське «У людини має бути все прекрасне: і обличчя, і одяг, і душа, і думки…». Відразу скажу, що цей вислів ніби про нього – відомого українського історика, вченого та організатора історичної освіти і науки, професора, заслуженого працівника освіти України Анатолія Григоровича Болебруха.

У той же час добре розумію, що високопарні епітети, адресовані конкретній людині, нехай і ювіляру, далеко не завжди схвально сприймаються на загал читачами чи слухачами, а інколи просто шокують їх, викликаючи справедливий гнів та обурення. Тому, звертаючись до біоісторіографічної спадщини колеги і соратника по раз й назавжди обраному ремеслу, спробуємо дотримуватись якоїсь «золотої середини» (хоча це дуже непросто), аби не збочити й не потрапити у пастку банальної емоційно-пафосної схеми її відтворення. Переконаний: саме такий підхід дозволяє адекватно і максимально повно оцінити зроблене науковцем, співставити немов на неупереджених терезах його напрацювання та здобутки в загальному контексті вітчизняного історіографічного процесу.

І ще одне попереднє зауваження. Усі ми, як відомо, виростаємо не тільки з батьківської, а й, образно кажучи, суспільної оселі, формуємося і трансформуємося під благотворним чи, навпаки, руйнівним впливом багатьох чинників соціаль-

© В. В. Іваненко, 2010

ного, національного, політичного, історичного характеру, усвідомлюємо себе мікрочастинкою «своєї» та й загальнопланетарної спільноти. Іншими словами, кожен з нас сущих є своєрідним «продуктом» відповідної епохи та суспільної організації з притаманними їм ціннісними пріоритетами, морально-духовними орієнтирами, «родимими плямами».

Не є винятком, звісно, і наш ювіляр. Але на відміну від тих, хто як хамелеон ладен легко змінювати мотивацію внутрішніх уподобань, поступатися принципами на догоду черговій кон'юнктурі, тобто, говорячи словами відомої пісні у виконанні А. Макаревича з гурту «Машина часу», «прогибаться под изменчивый мир» (мовляв, «чего изволите?»), ключовим, стратегічно незмінним імперативом життєвого кредо А. Г. Болебруха є його чітка й послідовна громадянська позиція, тверді переконання, засновані на вічних засадах доброчинності, справедливості, волелюбства, увібране, що називається, з молоком матері правило жити чесно, відповідально, по совісті. Незалежно від політичної погоди та кольорів державного прапора. Як справжній вчений-професіонал не пішов він слідом за тими колегами, чиє світоглядне обличчя, підходи та акценти пізнання минулого упродовж двох останніх десятиліть круто змінилися, хто почав буквально з одержимістю, нерідко всупереч реальним фактам, як то кажуть, «з точністю до навпаки» переписувати нашу історію, особливо відносно недавню, радянську, безсоромно жонглюючи оцінками подійних картин за принципом руху маятника – від знака плюс до мінус і навпаки – й головне, не дуже обтяжуючи себе при цьому їх належною аргументацією. Мовляв, все там було не так, не за стандартами демократії, гуманізму, загальнолюдських цінностей… І крапка.

А. Г. Болебрух хоч і зазнав цілком зрозумілих трансформаційних впливів новітньої української історії, зумовлених передусім отриманою свободою творчості й доступом до нових масивів історичних джерел та іншої потрібної вченому-історику інформації, в тому числі з глобальної мережі Internet, проте завжди лишався, за великим рахунком, самим собою, вірним основоположним принципам наукового пошуку. Напевно, не буде перебільшенням сказати, що понад усе для нього – встановлення «моменту істини», правди історії. Як говорили древні, Sapienti sat – розумному досить.

Тож напередодні знаменної дати в житті нашого друга і колеги хотілося б бодай стисло позначити найважливіші контури його біографії, віхи особистого і творчого зростання, підбити деякі попередні підсумки плідних науково-педагогічних студій знаного історика, патріота, громадського діяча.

Народився А. Г. Болебрух 20 жовтня 1940 р. у м. Кустанай (Казахстан) в родині службовців. Дитинство його, як і мільйонів однолітків, було опалено війною, виснажене і травмоване страшенними поневіряннями тієї лиховісної пори й не менш болісних часів повоєнного виживання. Саме виживання, бо важко повною мірою уявити, чого довелося зазнати тоді хлопчику, тим паче залишившись у шестирічному віці без мами Тетяни Миколаївни. Тому й не дивно, що він рано долучився до праці у пошуках свого хліба насущного, хоча сам дуже неохоче згадує про ті драматичні роки.

Після переїзду у 1952 р. в Україну (звідки був родом батько Григорій Васильович), до Дніпропетровська, Анатолій продовжив навчання у середній школі, по закінченні якої протягом кількох років осягав премудрості робітничої професії й, навіть, став майстром на взуттєвій фабриці. Це був перший його професійний «Еверест», успішно подоланий вже у молодості. І не в останню чергу, мабуть, завдяки тому, що він з юних літ добре засвоїв закладену на генетичному рівні нехитру життєву формулу: якщо берешся за щось, роби сумлінно, майстерно…

Та нестримна тяга до знань, гуманітаристики взяла таки гору. У 1962 р. вже цілком зрілою людиною, з певним життєвим досвідом Анатолій поступає за конкурсом на філологічний (з 1965 р. – історико-філологічний) факультет Дні-

пропетровського державного університету, який закінчує з відзнакою (круглим п'ятірочником!) у 1967 р., стаючи дипломованим спеціалістом у галузі російської мови та літератури. Саме в цьому сегменті філології він на той час відчував своє фахове покликання.

І здібного випускника помітили, запропонувавши йому посаду викладача кафедри російської мови. Безумовно, для молодої людини, вчорашнього студента це була велика честь і велика довіра. Адже йшлося про роботу в одному з небагатьох на той час престижних класичних вишів України. Одночасно він плідно співпрацював в університетській газеті «За передову науку», фактично виконуючи обов'язки її редактора. Отже, зовні все складалося нібито більш ніж вдало, привабливо, з абсолютно прогнозованою перспективою.

Проте невдовзі А. Г. Болебрух вирішив круто змінити вектор своєї професійної кар'єри, обравши нову для себе спеціальність – історію. Очевидно, що цей вибір був продиктований не тільки давнім (ще змалку) внутрішнім уподобанням до вивчення минувшини, прагненням проникнути у її найглибші таїни та хитросплетіння, а й стимульований щойно відродженою в університеті історичною освітою (з 1965 р.), яка швидко стала суперпопулярною в регіоні, збираючи прямо-таки шалені конкурси у ході вступних кампаній.

Як би там не було, але у жовтні 1969 р. філолог за фахом зараховується в очну аспірантуру по кафедрі історії СРСР і УРСР й занурюється у новий для себе світ пізнання минулого свого народу, власних витоків, першоджерел, чинників становлення та розвитку, працюючи під мудрим керівництвом завідувача кафедри, іменитого українського історика-аграрника, професора Д. П. Пойди. Цей науковий і людський альянс у поєднанні з винятковою працьовитістю та наполегливістю Анатолія Григоровича виявився зрештою вельми плідним, вилившись в успішний захист у 1972 р. кандидатської дисертації на тему «Борьба русского самодержавия с передовой общественно-политической мыслью второй половины XVIII в.» [2]. Відповідний науковий ступінь було присвоєно у квітні 1973 р.

Одразу по закінченні аспірантури і захисту дисертації, з жовтня того ж року, новоспечений учений-історик розпочинає науково-педагогічну діяльність на посаді викладача кафедри історії СРСР і УРСР (нині – російської історії), але вже у грудні 1972 р. переходить на щойно створену кафедру історіографії та джерелознавства, з якою цілком природно й пов'язує свою подальшу кар'єру, працюючи у сфері її наукового і дидактичного профілю.

Саме тут він сформувався як висококваліфікований фахівець, науковець, пройшовши шлях від викладача до професора, очільника кафедри. Гадаю, не зайвим буде нагадати при цьому віхи його кафедрального сходження: з листопада 1973 р. – старший викладач, з травня 1975 р. – доцент (вчене звання присвоєно у березні 1977 р.), з квітня 1990 р. – професор (вчене звання присвоєно у травні 1991 р.), з грудня 1994 р. – завідувач.

Як пише сам А. Г. Болебрух, атмосфера наукового дерзання, що панувала на факультеті [21], а також здобутий ним власний досвід і накопичений дослідницький доробок спонукали його до подальшої «розкрутки» улюбленої історико-суспільствознавчої проблематики, дали можливість у другій половині 1980-х років піднятися на новий щабель професійного зростання. У 1989 р. він успішно захистив докторську дисертацію «Крестьянский вопрос в общественной мысли России конца XVIII – начала XIX в.» [11] у спецраді Московського історико-архівного інституту (нині – Російський державний гуманітарний університет) під головуванням його тодішнього ректора, популярного політичного діяча перебудовної доби професора Ю. М. Афанасьєва (науковий ступінь присвоєно у вересні того ж року). Робота дістала високу оцінку провідної установи (кафедра історії СРСР Саратовського держуніверситету ім. М. Г. Чернишевського), офіційних опонентів – докторів історичних наук, професорів М. Т. Белявського, М. Д. Кур-

мачової, А. Д. Степанського, інших вітчизняних науковців. Реалізований таким чином проект став органічним продовженням дослідницької лінії дніпропетровського історика, започаткованої ще під час роботи над кандидатською дисертацією.

Протягом 1970–1980-х рр. поступово розкрилася ще одна важлива грань характеру і внутрішнього потенціалу А. Г. Болебруха – його неабиякий організаторський хист, у чому особисто міг переконатися, працюючи пліч-о-пліч з ним в різних сферах життєдіяльності історичного факультету (такий статус цей підрозділ отримав з 1971 р.). Думаю, не покривлю душею, коли скажу, що чим би не займався ювіляр, завдяки своїй м'якій, гуманістичній манері спілкування, ініціативності, комунікабельності, толерантності він завжди перебував і продовжує перебувати в епіцентрі подій, усіляко сприяючи консолідації колективу, налагодженню його дружної й конструктивної роботи на ключових напрямах забезпечення якісної підготовки нових поколінь фахівців, кадрів вищої кваліфікації, розвитку історичних досліджень. Майже півтора десятиліття Анатолій Григорович працював заступником декана факультету, послідовно опікуючись спочатку вечірнім відділенням, потім науковою і навчальною роботою.

Із вдячністю згадую й сам ті вже відносно далекі, але і донині близькі, щемкі серцю часи, коли всі ми – викладачі, студенти, аспіранти – вчилися один у одного, працювали в досить сприятливому професійному мікрокліматі, заклавши відтоді добру традицію, яка живе й сьогодні, сповнені амбітних намірів та планів прагнули віднайти своє «місце під сонцем», свою, так би мовити, стежину до Храму. Водночас то були насичені різними подіями роки, що стали багато в чому визначальними для структурування й вироблення стратегії розвитку відновленого факультету, пошуку ним власної ніші у вітчизняному просторі вищої історичної освіти і науки.

Й чи не найбільшим динамізмом характеризувалося наше повсякденне життя на факультеті тих часів у період десятилітнього деканства відомого організатора освітянської галузі, блискучого оратора, професора А. М. Черненка (1977–1987), з ім'ям якого справедливо пов'язується не тільки завершення в основному процесу організаційного становлення історичного факультету в ДДУ, а і його стрімкий вихід на республіканську та союзну арену. Були встановлені тісні ділові й дружні стосунки з провідними академічними установами та університетами СРСР, здійснювалися спільні наукові проекти, регулярно проводилися конференції, семінари, відбувався обмін досвідом, науковцями, студентами, аспірантами, виданими монографіями, збірниками, підручниками тощо. Зокрема, на факультеті побувало чимало маститих вчених-істориків з Москви, Ленінграда, Києва та інших наукових і освітніх центрів країни. Серед них – академіки І. І. Мінц, Ю. Ю. Кондуфор, М. І. Супруненко, П. Т. Тронько, доктори наук, професори В. К. Гусєв, Р. Г. Скринніков, М. Т. Белявський, Н. Я. Ейдельман, В. О. Муравйов, О. С. Орлов, Ю. О. Львунін, В. Є. Іллерицький, О. І. Рогов, В. Г. Сарбей, Ю. А. Пінчук, С. В. Кульчицький, В. Ф. Панібудьласка, П. П. Панченко та багато ін.

А чого варті ініційовані й організовані на базі Дніпропетровського університету серія резонансних всесоюзних і всеукраїнських наукових форумів, учасниками яких були сотні фахівців-істориків найвищого ґатунку практично з усіх республік СРСР. Промовистий факт: тільки у конференції, присвяченій 60-річчю закінчення громадянської війни в радянській Росії (1980), взяли участь 36 членів союзної та національних академій наук, близько двохсот докторів і кандидатів наук. І в кожному з цих заходів є вагома частка організуючої «легкої руки» А. Г. Болебруха.

У квітні 1987 р. настав лідерський час для нього самого, коли він очолив факультет, як виявилося, на цілих 15 років (до 2002-го). Зауважимо принагідно, що

це був дуже складний, суперечливий період, повний драматичних перипетій в житті країни та університету, обумовлений, головно, агонією і розпадом державної конструкції під назвою «СРСР», виникненням та становлення нової незалежної Української держави, період, який супроводжувався глибокими і надзвичайно болісними трансформаційними процесами в усіх сферах суспільного життя, руйнацією усталених світоглядних орієнтирів, духовно-моральних цінностей, появою й утвердженням у масовій свідомості нових, щоправда, далеко не завжди кращих від попередніх. До того ж, то був час різкого, обвального падіння престижності освіти і науки, соціального статусу їх працівників, небувалого «відпливу інтелекту» за кордон.

Звичайно, все це вносило елементи певної дисгармонії і напруженості в життєві будні колективу факультету, вимагаючи особливої виваженості, такту, делікатності з боку керівництва. Саме такий стиль управлінської культури й демонстрував у ті непрості роки декан А. Г. Болебрух, який чудово розумів, що життєдіяльність очолюваного ним підрозділу як ніколи була поставлена в жорстку залежність від особистісних і професійних якостей керівника. І він з честю витримав цей суворий іспит за право нести тяжку лідерську ношу в колективі.

Основним лейтмотивом діяльності А. Г. Болебруха на посаді декана була, на наш погляд, з одного боку, генеральна установка на збереження та зміцнення інтелектуального й організаційного потенціалу, нагромадженого за радянських часів, а з іншого – принципове неприйняття вульгарно-революційних пострадянських гасел та практик, спрямованих на кардинальну ревізію методології історичного пізнання і організації наукових досліджень. Іншими словами, чергової, тепер вже «демократичної атаки» на історію, декан не допустив. Позначилися, мабуть, швидше за все ті ж глибинні людські якості Анатолія Григоровича, його справжня, а не удавана інтелігентність, тяжіння до «віку Просвітництва» та парадигми просвітительства загалом, унаслідок чого він свідомо обрав шлях так званої «обережної, поміркованої модернізації» історичного факультету і, як нам здається, не помилився у виборі стратегічного вектора.

Головне, що факультет за час болебрухівського «правління» зазнав істотних змін не тільки у площині організаційно-структурних перетворень, а й за престижно-іміджевим позиціонуванням. У результаті, спираючись на підтримку своїх найближчих помічників (доц. С. С. Волкобоя, доц. О. Г. Хмельникова, проф. В. В. Підгаєцького), завідувачів кафедр (проф. М. П. Ковальського, проф. В. К. Якуніна, проф. Г. К. Швидько, доц. В. І. Костенка, проф. С. І. Світленка, доц. М. Д. Мартинова, доц. С. Й. Бобилєвої, проф. В. В. Іваненка), всього професорсько-викладацького корпусу, спільними зусиллями вдалося зберегти існуючі наукові школи і навіть приростити кадровий потенціал за рахунок припливу низки нових докторів і кандидатів наук, відкрити кафедру історії України (1989), заснувати науково-дослідну лабораторію історії Придніпровського регіону (1990), реконструювати і відновити музей історії університету тощо. Цілком заслужено пишається Анатолій Григорович і своєю безпосередньою причетністю до організації трьох нових спеціальностей в структурі істфаку – «правознавство», «політологія», «соціологія», які згодом виділилися в окремі юридичний та соціально-гуманітарний факультети, чим, до речі, завершився процес структурування соціогуманітарної освіти в університеті в межах існуючих тут на той момент напрямів підготовки фахівців такого профілю. Навряд чи слід зайвий раз повторювати, наскільки важко було це зробити наприкінці 1980 – початку 1990-х років.

Оцінюючи в синтезованому вигляді деканську діяльність А. Г. Болебруха, маємо всі підстави стверджувати: він достатньо впевнено і ефективно виконав місію такого собі історико-культурологічного містка між минулим та сьогоденням, з'єднавши практично в єдиний цілісний процес три епохи: соціалістичну, постра-

дянську і якісно нову модерну, контури якої поки що дуже розмиті й тільки-но вимальовуються в сучасній науковій літературі, публіцистиці та медіапродукції. Багато в чому саме завдяки професіоналізму, дипломатичності й людяності декана факультет зрештою не лише вистояв у пострадянських розломах всього і вся, зберіг своє обличчя і репутацію як один з «ветеранів» університету, заснований в числі перших його чотирьох навчальних підрозділів у далекому 1918-му, а й отримав новий імпульс для подальшого розвитку в умовах реалізації загальної стратегії поглибленого реформування національної вищої школи після розпаду СРСР.

Сумлінне і результативне виконання посадових обов'язків декана та завідувача кафедри (до 2006 р.) професор А. Г. Болебрух поєднував із плідною роботою в спеціалізованій вченій раді по захисту кандидатських (пізніше – докторських) дисертацій з історичних наук при Дніпропетровському державному (з 2000 р. – національному) університеті, яку він очолював упродовж 1988–2004 рр., активно сприяючи організаційному й творчому забезпеченню атестації науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Особисто вчений підготував чотирьох докторів (Є. І. Бородін, О. І. Журба, Ю. А. Святець, О. Б. Шляхов) і дванадцять кандидатів наук (В. М. Бекетова, Ю. В. Давиденко, М. В. Зєнкін, Г. І. Карпенко, С. М. Келембет, Є. М. Луняк, Ю. М. Пазинич, М. А. Руднєв, А. В. Хрідочкін, В. В. Ченцов, Н. В. Ченцова, Н. К. Чернишова), переважно в галузі історії суспільної думки, взаємин влади і суспільства (у найширшому розумінні цієї понятійної категорії) на теренах України та Росії XVIII–XX ст. Чільне місце в дисертаціях займають джерелознавчі та історіографічні дослідження, причому їхня тематична амплітуда є вельми широкою – від генеалогії князів Нижегородсько-Суздальської землі кінця XIV – середини XV ст. до інформаційних можливостей документів органів державної безпеки у вивченні соціально-політичної історії України непівської доби [31].

Тим самим під керівництвом професора А. Г. Болебруха фактично сформувалися підвалини наукової школи, авторитет якої дедалі зміцнюється й примножується як в Україні, так і за її межами, породжуючи нові оригінальні ідеї, задуми, проекти, нові імена молодих, перспективних дослідників, органічно консолідованих у річищі наукових пошуків свого наставника. Постійне кадрове підживлення молоддю болебрухівської школи є надійною запорукою її успішного функціонування і об'єктивного зростання наукової ваги в майбутньому.

А. Г. Болебрух був принциповим і прискіпливим відповідальним редактором головного друкованого органу історичного факультету – «Вісника Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія» – від його заснування у 1993 р. до 2002 р., редагував міжвузівський збірник наукових праць «Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України» (1995–2007), входив і входить до редколегій низки інших фахових видань університету та регіону, зокрема, періодичних часописів «Бористен», «Грані», «Гуманітарний журнал» та ін.

А. Г. Болебрух – один з кращих лекторів історичного факультету, університету в цілому, він неодноразово ставав переможцем оглядів-конкурсів педагогічної майстерності у рідному ВНЗ. І цей успіх теж абсолютно закономірний. Адже мистецтво живого спілкування і своєрідного фахового, духовного «зрощення» з аудиторією, озброєння слухачів спонукальною мотивацією до роздумів у руслі отриманих історичних знань були й залишаються для нього альфою і омегою дидактичної культури, найвищим мірилом професіоналізму педагога.

Самим своїм ставленням до цієї, утім, як і до інших сфер інтелектуальної діяльності, він наочно доводить правоту відомої народної мудрості: Docto homĭni et erudĭto vivĕre est cogităre. Його лекції завжди ідеально структуровані, академічно і методично вивірені, відзначаються системністю, свіжістю, оптимальною збалансованістю фактологічного матеріалу, високою планкою його теоретико-

методологічного осмислення. Слухачам, учням, колегам імпонують також глибоко властиві сутності Анатолія Григоровича шляхетні манери лекторсько-наукової публічності, його акуратність в усьому й завжди, зібраність, педантизм.

Кілька десятиліть поспіль професор читав самостійно розроблені чи, говорячи інакше, авторські навчальні курси з палеографії, історіографії, спецкурси, пізніше сфокусував свою увагу переважно на такій нормативній дисципліні, як «Історія суспільної думки», що взагалі стала генеральним вектором його наукових студій. В активі А. Г. Болебруха також ціла низка підготовлених й виданих для студентів навчальних та методичних посібників до базових і спеціальних курсів, які він викладав й продовжує викладати на історичному факультеті. З-поміж них відзначимо такі: «Теоретические вопросы развития историографии XVIII в.» (1979), «Русская просветительская мысль конца XVIII – начала XIX века» (1983), «Історія суспільної думки» (1993), «Історія суспільної думки України (друга половина XIX – поч. XX ст.)» (1994) та ін. Крім того, були ще розділи чи підрозділи в колективних навчально-методичних виданнях.

Палітра наукових інтересів А. Г. Болебруха є досить широкою, різнобарвною, так би мовити, охоплюючи кілька галузей знання – власне історію, джерелознавство, історіографію, історіософію, літературу, культурологію, політологію тощо. Не обійшов його навіть такий розповсюджений жанр нашого повсякденного спілкування на побутовому рівні, як історичні анекдоти (звичайно, пристойні, інтелігентні), внаслідок чого з'явилася цікава і оригінальна книжка, яку, вочевидь, теж можна вважати у певному сенсі різновидом історичного джерела [35].

Сумарний опублікований «багаж» вченого перевищує 130 найменувань праць, в тому числі 7 монографій, низка навчальних посібників та хрестоматій, книг іншої фахової спрямованості [34]. Йдеться про серйозні, новаторські в масі своїй речі, які можуть слугувати взірцем дослідницької культури, більше того, еталоном розв'язання наукових завдань, окрасою вітчизняного історіографічного процесу.

Центральним же напрямом, стрижнем інноваційних наукових пошуків А. Г. Болебруха стали проблеми української і російської суспільної думки як інтелектуального ресурсу взаємодії влади та суспільства на обширному тлі євразійського геополітичного простору в XVIII–XIX ст. Примітно, що тяга до такої тематичної орієнтації виявилася у нього вже під час навчання на філологічному факультеті, коли він переконався в тім, що його, за власним висловом, «ваблять не суфікси-префікси, навіть не надзвичайно цікава етимологія, а історія суспільної думки в усіх її джерельних проявах, від публіцистики до ідейного боку художньої літератури» [21].

У науковому доробку А. Г. Болебруха чимало таких досліджень, виконаних у хронологічному розрізі різних історичних епох, на основі фундаментальних теоретико-методологічних підходів, із залученням значних масивів мало- чи взагалі невідомих раніше історичних джерел. Особливу його увагу привертала доба Просвітництва – унікальний період другої половини XVIII ст. в розвитку вітчизняної культури. В умовах радянських історіографічних практик 1970–1980-х рр. тема ця, здавалося б, була рівновіддаленою від критичних меж ідеологічного впливу на історичну науку з боку партійно-державних структур. Натомість вивчення її відкривало можливість міждисциплінарного синтезу, зокрема, на основі даних філології, історії, культурології, історії державного управління тощо.

Показово, що молодий історик обрав для дослідження проблему взаємин імперської влади й суспільства Росії, зробивши акцент на питаннях функціонування цензурних органів та їхніх непростих стосунків з літературними колами «віку Просвітництва». Уже перші статті А. Г. Болебруха («Из истории назначения цензоров в России» [6], «Продворянская направленность цензурного законодательства в России XVIII в.» [18], «А. Н. Радищев о положении печати в царской Рос-

сии» [1]) продемонстрували принципову установку автора на вивчення «незручної» проблематики, яка начебто входила у канон вітчизняної історіографії, однак явно не перебувала на передньому краї історіографічного процесу.

У своїх дослідженнях А. Г. Болебрух розкрив конкретний механізм діяльності цензурних органів російського царату проти опозиційної суспільної думки XVIII ст. Низка статей присвячена історичним і суспільним поглядам українських та російських просвітителів XVIII – початку XIX ст.

А. Г. Болебрух уперше у вітчизняній історіографії розглянув особливості просвітительської критики феодально-кріпосницького ладу, специфіку еволюції української суспільної думки упродовж XVIII – початку XX ст.

Результати багаторічних досліджень окресленої проблематики були узагальнені спочатку в невеликих за обсягом книгах «Передовая общественно-политическая мысль второй половины XVIII века и царизм» (1979) [15], «Передовая общественно-политическая мысль России и Украины (от Радищева до декабристов)» (1987) [16], «Критика феодально-крепостнического строя в трудах русских и украинских просветителей XVIII – начала XIX века» (1988) [12], а потім і в фундаментальних монографіях «История общественной мысли XI – начала XIX в.» (1993) [10] й «Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.)» (2008) [14]. Останні два видання є основними працями професора, в яких з усією повнотою та глибиною втілена в життя його концептуальна парадигма.

Однією із заслуг А. Г. Болебруха є те, що він зібрав, опрацював та прокоментував найвидатніші пам'ятки української суспільної думки XVIII – початку XX ст. Вже у ході формування сучасної української історіографії, протягом 1990-х рр., він ініціював видання й особисто упорядкував тексти двох хрестоматій: «Історія суспільної думки України (друга половина XIX – початок XX ст.» (1994) [30] і «Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.)» (1995) [32]. У результаті саме за активної участі нашого дослідника багато вітчизняних артефактів історіографії та суспільної думки XVIII–XIX ст. були, по суті, заново вписані в історіографічний процес.

Концентрованим підсумком проведених у даній площині досліджень є його вагомий особистий внесок і незаперечний авторський пріоритет у формуванні й обґрунтуванні історії суспільної думки як окремої галузі історичної науки. У своїх опублікованих працях та виступах на численних наукових форумах він запропонував принципово нове визначення суспільної думки як об'єкта і предмета історичного дослідження, власне тлумачення цих дефініцій у загальному контексті пізнання історії суспільної думки.

Іншим важливим аспектом дослідницьких розвідок А.Г. Болебруха, що проходить «червоною ниткою» крізь всю його наукову творчість, стала історико-персонологічна проблематика, аналіз життєдіяльності й поглядів цілої плеяди діячів суспільної думки та історичної науки Росії й України XVIII-XIX ст., біографії яких залишалися недостатньо вивченими. Це, насамперед, І. М. Болтін, О. С. Гангеблов, О. І. Герцен, М. М. Дружинін, А. С. Кайсаров, В. Н. Каразін, М. М. Карамзін, В. О. Ключевський, Я. П. Козельський, В. В. Пассек, В. В. Попугаєв, О. М. Радищев, М. М. Сперанський, В. М. Татищев, П. А. Словцов, А. Л. Шльоцер, Д. І. Яворницький та ін. Наголосимо, що А. Г. Болебрух є співавтором першої капітальної монографії про життя та діяльність визначного громадського і державного діяча кінця XVIII – першої чверті XIX ст., засновника Харківського університету В. Н. Каразіна (2005) [4].

Кожній із вказаних постатей Анатолій Григорович у різний час присвятив принаймні одну статтю аналітичного характеру. Список показовий ще й тому, що у ньому присутні не тільки так звані «канонічні» фігури вітчизняної історіографії, а і ряд діячів, які знаходились на периферії дослідницьких інтересів. Праці ювіля-

ра дають можливість адекватно встановити місце цих персонажів у вітчизняному історіографічному процесі.

А. Г. Болебрух полюбляє досліджувати маловивчені теми на перетині історії, літератури, культурології та інших галузей наук. Зокрема, помітну увагу він приділяє проблемі пошуків соціального ідеалу кращими мислителями України та Росії на різних історичних етапах, передусім у «своїх» XVIII–XIX ст. Така дослідницька траєкторія, на наш погляд, логічно випливала із загальної атмосфери становища інтелігенції в СРСР 1960–1980-х рр. і була значною мірою обумовлена інтелектуально-філософськими пошуками пізнього радянського суспільства.

Новаторським підходом і концептуальною свіжістю відзначаються дослідження А. Г. Болебруха та його учнів, присвячені методології й методиці аналізу джерел з історії суспільної думки. Окремою «гілкою» такого роду студій є проблема вивчення художньої літератури з позицій історичного джерелознавства. У першу чергу аналітичній реконструкції була піддана художня проза XVIII–XIX ст. Серед робіт з цієї теми виділимо статті: «Художня література в джерелознавчому аспекті» (1997) [22], «Державное величие и человеческая судьба («Медный всадник» А. С. Пушкина и его источниковая значимость)» (2006) [5], «Російське суспільство кінця XIX ст. у чеховській інтерпретації» (2008) [20] та ін.

Одним з пріоритетних напрямів наукових досліджень А. Г. Болебруха стало селянське питання і спроби його розв'язання в російській та українській суспільній думці XVIII–XIX ст. У низці статей та розділів монографій науковець глибоко вивчив ставлення до селянського питання основних течій тогочасної суспільної думки.

Слід зазначити, що в діяльності А. Г. Болебруха органічно поєднуються наукова та виховна функції. Велику увагу він приділяє аксіологічній складовій у діяльності історика. Думається, саме таким широким діапазоном фахових інтересів і викликана поява серії його есе, науково-публіцистичних статей, де порушуються наболілі питання розвитку історичної науки, еволюції історичної самосвідомості наших сучасників.

З кінця 1980 – початку 1990-х рр. А. Г. Болебрух у своїх публікаціях активно і твердо відстоює комплексний підхід до розробки та реалізації наукової концепції гуманізації освіти, позиціонуючи себе одним із безкомпромісних борців з кон'юнктурою в сучасній історичній науці, сміливим критиком «довколанаукової» історіографії й різновидів сучасної історичної міфології. Ряд статей вченого («Историческая наука и политика» (1999) [7], «История как приращение культуры» (2001) [9], «Методология истории: поиск новых основ» (2000, в соавторстве с В. К. Якуниным) [13], «История истории: муки повторной самоидентификации» (2008) [8]) віддзеркалюють його кроки у пошуках нового теоретико-методологічного підґрунтя функціонування історичної науки в сучасному соціокультурному просторі.

У численних публічних виступах, статтях-есе А. Г. Болебруха відчувається гострий біль з приводу невідворотної втрати частини нашої багатої культурної спадщини у пострадянські часи. Історик при цьому не тільки констатує наявність тривожної тенденції, а й пропонує конкретні шляхи виходу із ситуації культурного нігілізму і не лише стосовно історичної науки та освіти, але й узагалі щодо пострадянського соціуму в цілому. Спеціальні його роботи останніх років (приміром, «Вавілонський синдром, або Один розум – добре, а два?.. (історіософська рефлексія над сучасністю)» (2008) [3] та ін.) присвячені загальним філософським роздумам про культурні виклики сучасності й про їхній вплив на інтелектуальне середовище, на світосприйняття і культуру поведінки сучасної людини.

Опубліковані праці А. Г. Болебруха відзначає яскравий авторський стиль, який увібрав у себе енергетику видань російських та українських авторів епохи Просвітництва і теоретико-методологічний інструментарій сучасного високо-

класного фахівця-історика. Відмітною рисою наукових та публіцистичних розвідок Анатолія Григоровича є також відсутність стильової й термінологічної еклектики, досить характерної для нинішньої історіографічної ситуації. Про рівень якісних параметрів його робіт свідчить хоча б той факт, що чимало з них друкувалися у солідних періодичних наукових виданнях Києва, Харкова, Одеси, Москви, Мінська, Тбілісі, Новосибірська, Катеринбурга, Саратова, Воронежа, Твері та інших провідних центрів історичної науки і освіти.

На рубежі 1980 – 1990-х рр. в епіцентр чи не найактуальніших завдань історичної науки висунулася така надчутлива суспільно значуща проблема, як активізація історико-краєзнавчих досліджень, формування нових теоретико-методологічних засад вивчення локальних аспектів історичного процесу. А. Г. Болебрух активно включився в цю важливу роботу у Придніпров'ї як на рівні практичного розв'язання окремих питань її організаційного забезпечення, так і кваліфікованого наукового осмислення. У 1987 р. він за рішенням облвиконкому був затверджений керівником авторського колективу з написання статей для «Зводу пам'ятників історії та культури Дніпропетровської області». Роботу було виконано, зібрання пам'яток підготовлено, але, на превеликий жаль, через незалежні від науковців причини початку 90-х рр. воно так і не вийшло.

У 1990 р. з ініціативи А. Г. Болебруха, як уже зазначалося, була створена науково-дослідна лабораторія «Історія Придніпровського регіону» в структурі історичного факультету. Цей підрозділ (а його незмінним науковим керівником й дотепер є сам Анатолій Григорович) відіграв досить помітну роль у справі інституціоналізації історико-краєзнавчого руху на Придніпров'ї в період становлення української державності.

Близько двох десятиліть у сфері наукової уваги А. Г. Болебруха перебуває історико-урбаністична проблематика. Особливий акцент при цьому зроблений на системне вивчення історії Дніпропетровська. Не випадково професор став ініціатором і натхненником створення двох фундаментальних праць з історії міста, які побачили світ з початку нового тисячоліття – «Дніпропетровськ: віхи історії» (2001) та «Історія міста Дніпропетровська» (2006), ознаменувавши завершення важливого етапу в організації історико-урбаністичних студій у нашому краї.

Адже не секрет, що донедавна минуле Катеринослава–Дніпропетровська залишалося менш вивченим, ніж інших великих міських центрів Півдня і Сходу України (Харків, Одеса та ін.). Це пов'язано щонайперше з серйозними прогалинами у формуванні та збереженні джерельної бази на місцях, з одного боку, і взагалі відсутністю традиції локально-історичних досліджень у регіоні протягом XIX–XX ст. – з іншого. Особливо гостро постала проблема відсутності концептуальних робіт, присвячених історії Катеринослава–Дніпропетровська, в яких би не тільки спорадично висвітлювалися окремі віхи її минувшини, а й визначалися шляхи виходу на омріяні висоти. Обидві згадані монографії значною мірою вирішують це завдання, демонструючи схожість методологічних і концептуальних підходів щодо історії генезису та формування міста Дніпропетровська, а також спадкоємність і стабільність авторського колективу, очолюваного в обох випадках А. Г. Болебрухом.

Перша робота «Дніпропетровськ: віхи історії» [24] задумана й реалізована як науково-популярний нарис, який охоплює минуле ареалу сучасного Дніпропетровська від стоянок первісної людини до початку формування сучасного мегаполіса. З моменту своєї появи на полицях книгозібрань праця користується підвищеною увагою мешканців міста.

Книга «Історія міста Дніпропетровська» [29] являє собою першу синтетичну монографію, де системно представлені всі етапи виникнення, формування та розвитку Дніпропетровська. Новаторськими (з погляду попередніх етапів вивчення історії Дніпропетровська) є сама її ідея, структура, спосіб подачі фактичного ма-

теріалу. Особливо звертає на себе увагу введення до наукового обігу маси раніше маловідомих чи недоступних джерел, у першу чергу архівних.

Слід зазначити також, що А. Г. Болебрух зробив помітний внесок у вивчення історії вищої школи Придніпров'я, передусім свого рідного університету. Так, він фактично очолював підготовку перших двох видань історії Дніпропетровського університету (1988, 1993) [23, 26], а потім як співавтор брав найактивнішу участь в структурній модернізації та інформаційному доповненні двох наступних (2003, 2008) [27, 28].

Загалом за майже піввіковий період свого життя в Дніпропетровському університеті (саме так, бо він в ньому дійсно живе, а не просто «працює») А. Г. Болебрух повною мірою реалізував себе як всебічно обдарована особистість, як талановитий учений-історик і самобутній педагог, котрий зумів органічно поєднати різноманітну науково-дидактичну, активну організаторську та просвітницьку діяльність. При цьому зірок з неба він, звісно, не хапав, а, як кажуть, сотворив себе сам, своєю працелюбністю, цілеспрямованістю, відповідальним ставленням до справи. Ніби про нього відома грінченкова фраза «більше працював, ніж жив». Якраз щоденна наполеглива праця у поєднанні з природною мудрістю, щирістю, відкритістю, тверезою самооцінкою власних дій та вчинків підіймали його до заслужених висот у професійній кар'єрі, до визнання в науково-освітянських колах України, Росії.

Секрет же творчого самоствердження цієї колоритної, креативної постаті дуже простий: як зауважує сам Анатолій Григорович, він завжди намагався твердо дотримуватись у житті правила, сформульованого ще у XVIII ст. видатним українським мислителем Григорієм Сковородою: неодмінною умовою щастя є пізнання людиною самої себе та вибір «сродного труда» [21]. На жаль, у реальному житті це вдається далеко не кожному, особливо віднайти «сродний труд», тобто професію за уподобанням. Нашому ювіляру – вдалося, оскільки з часів студентської юності чітко спроектував свій життєвий і професійний азимут й неухильно слідував ним, зберігаючи при цьому вірність Alma mater. «Все моє свідоме життя, майже півстоліття, – підкреслює професор, – пов'язане з Дніпропетровським університетом… Навіть особисте життя склалося в стінах рідного вузу, де я зустрів студенткою багато років тому свою теперішню і єдину дружину» [21]. Відтак, він може вповні вважати себе людиною щасливою, успішною.

За багаторічну плідну науково-педагогічну діяльність А. Г. Болебрух удостоєний низки високих нагород: почесного звання «Заслужений працівник народної освіти України» (1993), нагрудних знаків «За отличные успехи в работе» Державного комітету СРСР з народної освіти (1978), «За наукові досягнення» Міністерства освіти і науки України (2009), почесних медалей «За вірну службу рідному місту» (2006), «За вірну службу ДНУ» (2008) та ін. У 1999 р. обраний дійсним членом Української академії історичних наук. Має численні подяки, грамоти Міністерства освіти і науки України, Академії педагогічних наук України, регіональних властей та керівництва ДНУ.

Насамкінець хочеться щиросердно привітати високоповажного ювіляра, надійного друга і вимогливого колегу зі знаменною подією й побажати міцного здоров'я, щастя, благополуччя, збереження життєдайної сили духу та сили волі, потужної інтелектуальної енергетики, нових творчих здобутків на ниві улюблених справ. Щоб і надалі ще багато років міг упевнено крокувати по життю у гармонії з природою, оточуючими, самим собою, дивувати і дарувати людям добро, щоб надовго залишалося гострим перо і, як говориться, – Nulla dies sine linea…

Бібліографічні посилання

1. **Болебрух А. Г.** А. Н. Радищев о положении печати в царской России / А. Г. Болебрух // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения : сб. науч. тр. / отв. ред. В. Я. Борщевский. – Д., 1977. – С. 43–52.

2. **Болебрух А. Г.** Борьба русского самодержавия с передовой общественно-политической мыслью второй половины XVIII в. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / А. Г. Болебрух. – Д., 1972.

3. **Болебрух А. Г.** Вавілонський синдром, або Один розум – добре, а два?.. (Історіософська рефлексія над сучасністю) / А. Г. Болебрух // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Історія та археологія / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – Вип. 16. – С. 214–219.

4. **Болебрух А. Г.** Василь Назарович Каразін. 1773–1842 / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. – Х., 2005.

5. **Болебрух А. Г.** Державное величие и человеческая судьба («Медный всадник» А. С. Пушкина и его источниковая значимость) / А. Г. Болебрух // Працы гістарычнага факультэта : навук. зб. / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2006. – Вып. 1. – С. 185–188.

6. **Болебрух А. Г.** Из истории назначения цензоров в России / А. Г. Болебрух // Сб. науч. ст. аспирантов кафедры истории СССР и УССР / отв. ред. Д. П. Пойда. – Д., 1971. – С. 119–125.

7. **Болебрух А. Г.** Историческая наука и политика / А. Г. Болебрух // Грані. – 1999. – № 2. – С. 5–9.

8. **Болебрух А. Г.** История истории: муки повторной самоидентификации / А. Г. Болебрух // Харк. історіографічний збірник : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Посохов (відп. ред) та ін. – Х., 2008. – Вип. 9. – С. 4–14.

9. **Болебрух А. Г.** История как приращение культуры / А. Г. Болебрух // Вісник Дніпропетр. ун-ту: Історія та археологія / редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 2001. – Вип. 6. – С. 3–9.

10. **Болебрух А. Г.** История общественной мысли XI – начала XIX вв. / А. Г. Болебрух. – Д., 1993.

11. **Болебрух А. Г.** Крестьянский вопрос в общественной мысли России конца XVIII – начала XIX в. : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / А. Г. Болебрух. – М., 1989.

12. **Болебрух А. Г.** Критика феодально-крепостнического строя в трудах русских и украинских просветителей XVIII – начала XIX века / А. Г. Болебрух. – Д., 1988.

13. **Болебрух А. Г.** Методология истории: в поисках новых основ / А. Г. Болебрух, В. К. Якунин // Грані. – 2000. – № 2. – С. 3–10.

14. **Болебрух А. Г.** Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.) / А. Г. Болебрух. – Д., 2008.

15. **Болебрух А. Г.** Передовая общественно-политическая мысль второй половины XVIII века и царизм / А. Г. Болебрух. – Д., 1979.

16. **Болебрух А. Г.** Передовая общественно-политическая мысль России и Украины (от Радищева до декабристов) / А. Г. Болебрух. – Д., 1987.

17. **Болебрух А. Г.** Проблемы отечественной истории в русской журналистике первой половины XIX века / А. Г. Болебрух, В. И. Шевцов. – Д., 1982.

18. **Болебрух А. Г.** Продворянская направленность цензурного законодательства в России XVIII в. / А. Г. Болебрух // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской СССР : сб. науч. тр. / отв. ред. Д. П. Пойда. – Вып. 3. – Д., 1972. – С. 130–137.

19. **Болебрух Анатолій Григорович** // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара : бібліограф. довідник / редкол.: М. В. Поляков (голова) та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Д., 2008. – С. 55 – 56.

20. **Болебрух А. Г.** Російське суспільство кінця XIX ст. у чеховській інтерпретації / А. Г. Болебрух // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України : зб. наук. пр. / редкол.: О. І. Журба (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – С. 13–22.

21. **Болебрух А. Г.** Університет – доля моя! / А. Г. Болебрух // Дніпропетровський університет. – 2008. – 14 жовт.

22. **Болебрух А. Г.** Художня література в джерелознавчому аспекті / А. Г. Болебрух // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Мова науки. Термінологія : зб. наук. пр. / редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 1997. – С. 88–97.

23. Днепропетровскому государственному университету – 70 лет / под общ. ред. В. Ф. Приснякова. – Д., 1988. Дніпропетровськ: віхи історії / упоряд. А. Г. Болебрух, С. А. Квітка; редкол.: С. А. Квітка (гол. ред.) та ін. – Д., 2001.

24. Доктор історичних наук, професор Анатолій Григорович Болебрух (до сорокаріччя наукової діяльності) // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. : зб. наук. пр. / за ред. О. І. Журби. – Д., 2009. Вип. 3: На пошану професора Анатолія Григоровича Болебруха. – С. 12–34.

25. История Днепропетровского университета / редкол.: В. Ф. Присняков (отв. ред.) и др. – 2-е изд., испр. и доп. – Д., 1993.

26. Історія Дніпропетровського національного університету / редкол.: М. В. Поляков (голова) та ін. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Д., 2003.

27. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / редкол.: М. В. Поляков (голова) та ін. – 4-те вид., перероб. і доп. – Д., 2008.

28. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.

29. Історія суспільної думки України (друга половина XIX – початок XX ст.): Хрестоматія / укл. А. Г. Болебрух. – Д., 1994.

30. Кандидатські дисертації, захищені під керівництвом професора А. Г. Болебруха. Докторські дисертації, виконані при консультуванні професора А. Г. Болебруха // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. Вип. 3. – С. 47–48.

31. Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 1995.

32. **Різниченко Д.** Бути деканом нелегко / Д. Різниченко, О. Якименко // Ми – з класичного університету. Дніпропетровський національний: час, події, люди / за заг. ред. М. В. Полякова. – 2-ге вид., доп., перероб. – Д., 2008. – С. 15–17.

33. Список наукових праць доктора історичних наук, професора Болебруха А. Г. // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. Вип. 3. – С. 35–46.

34. 300 исторических анекдотов / сост. А. Г. Болебрух. – Д., 1992.

Надійшла до редколегії 12.03.2010.

УДК 94: 378.1 (477.63)(092)

О. І. Журба

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ЮВІЛЕЮ ІРИНИ ФЕДОРІВНИ КОВАЛЬОВОЇ

Присвячено 80-річному ювілею одного з провідних археологів України, професору Ірині Федорівні Ковальовій. Оглянуто основні віхи творчої біографії та внесок ученого у розвиток науки та освіти в Дніпропетровському університеті.

Ключові слова: археологія, Дніпропетровський університет, розкопки, історія науки та освіти.

Посвящено 80-летнему юбилею одного из ведущих археологов Украины, профессору Ирине Федоровне Ковалёвой. Представлены основные вехи её творческой биографии, вклад ученого в развитие науки и образования в Днепропетровском университете.

Ключевые слова: археология, Днепропетровский университет, раскопки, история науки и образования.

The text is devoted to the eightieth anniversary of one of the leading archeologists of Ukraine, professor Iryna Fedorivna Kovaliova. Main landmarks of the biography and contribution of the scholar to scientific and educational development of Dnipropetrovsk university are considered.

Key words: archeology, Dnipropetrovsk university, excavations, history of science and education, I. F. Kovaliova.

Майбутній дослідник історії науки та освіти, розмірковуючи над когнітивними, соціокультурними, суспільно-політичними та інституціональними передумовами процесу професіоналізації історичного знання в регіональному контексті,

© О. І. Журба, 2010

змушений буде з особливою увагою придивлятися до постатей тих, хто закладав перші цеглини до фундаменту «цеху фахових істориків Дніпропетровщини», визначав проблеми і перспективи наукового пошуку, створював характерний морально-етичних клімат та історіографічний ландшафт, формував кадровий склад теперішнього історичного факультету. І якщо серед батьків-засновників допитливий історіограф може розгубитись, вираховуючи, зважуючи та порівнюючи внесок Д. П. Пойди, В. Я. Борщевського, А. М. Черненка, М. П. Ковальського, то щодо «материнського» начала у формуванні обличчя дніпропетровського історіографічного субрегіону, здається, особливих питань не повинно виникати. На початку другого десятиліття XXI ст. майже всі викладачі історичного факультету ДНУ, інших ВНЗ Дніпропетровська та області можуть з гордістю називати себе учнями доктора історичних наук, професора кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Ірини Федорівни Ковальової. Саме її захоплюючі лекції з археології, етнографії, історії первісного суспільства а потім, наприкінці першого курсу, незабутні враження від археологічної практики, формували у дуже багатьох студентів справжню любов до майбутньої професії, стимулювали прагнення до самовдосконалення й творчості. Глибока ерудиція, інтелігентність, відданість своїй справі зробили І. Ф. Ковальову високим авторитетом як серед студентів, так і в колі колег. Її творчий шлях та віхи біографії добре відомі, без них важко, майже неможливо уявити не лише обличчя кафедри, факультету, університету, але й культурний ландшафт Дніпропетровська та Придніпровського регіону в цілому. Така оцінка є не тільки даниною жанру ювілейного віншування, вона засвідчена наявністю численних публікацій, які вже на сьогодні складають чималу бібліографію праць, присвячених І. Ф. Ковальовій та її творчості. Не претендуючи на повноту, зазначу, що серед них найбільш цікавими та інформативними, на мій погляд, є праці З. П. Маріної [1; с. 6–7], А. Г. Болебруха [1; с. 15–16], М. П. Ковальського [1; с. 16–19] у спеціальному випуску міжвузівського збірника наукових праць «Проблеми археології Подніпров'я», присвяченому попередньому ювілею І. Ф. Ковальової. Увагу майбутніх дослідників її життя і творчості зверну також на спогади Г. К. Швидько [5] та передмову В. В. Іваненка до мемуарів самої Ірини Федорівни [3; с. 3–6].

Блискучий викладач та самовідданий дослідник, наш ювіляр сформувала напрям археологічних студій в університеті й досі залишається його лідером. Численні учні Ірини Федорівни – В. Костенко, С. Волкобой, В. Ромашко, З. Маріна, Є. Фещенко, Д. Тесленко, В. Шалобудов та інші – складали й складають те археологічне середовище, яке гідно репрезентує дніпропетровську історичну науку, створює атмосферу творчої думки та наукового пошуку.

Навряд чи буде перебільшенням стверджувати, що науково-педагогічна діяльність І. Ф. Ковальової стала своєрідним містком між втраченою, загубленою, розірваною, ледь сформованою традицією професіональних катеринославських історичних студій початку XX ст. і відродженням в другій половині 1960-х рр. вищої історичної освіти в Дніпропетровську. Сам факт того, що Ірина Федорівна, будучи маленькою дівчинкою, бачила Д. І. Яворницького, здатен вразити уяву кожного краєзнавця, кожного небайдужого до місцевої історії і культури. Не можу стверджувати, що саме ця подія визначила професійну спрямованість інтересів майбутнього відомого археолога, але саме Ірину Федорівну доля «обрала» для наукової та суспільної реабілітації Д. І. Яворницького як видатного історика та археолога, вивченню діяльності якого була присвячена її кандидатська дисертація [2].

Специфічною рисою, та запорукою успішності представників «археологічного цеху» історичної науки є напружена колективна праця з видобування джерель-

ного матеріалу. Саме тому майже тридцятирічне існування заснованої зусиллями Ірини Федорівни новобудовної археологічної експедиції стало запорукою нагромадження величезного фактичного матеріалу доби енеоліту – раннього середньовіччя (це – сотні курганів та ціла низка поселень) Степової України, який створив фундамент для цілої низки ґрунтовних досліджень дніпропетровських археологів. Серед них, насамперед, докторська дисертація самої Ірини Федорівни, яка стала значним внеском в історіографію давньої історії України [4]. Як справедливо відзначав професор М. П. Ковальський, зусиллями І. Ф. Ковальової Дніпропетровськ став одним з осередків не лише вітчизняної археології, але й помітним центром археологічних досліджень Східної Європи [1; с. 16].

У ході щорічних польових експедицій відточувалася майстерність, накопичувався дослід, передавалися наступним поколінням навички й уміння археологічних студій. На основі експедиції під керівництвом нашого ювіляра уже багато років працює науково-дослідна лабораторія археології Придніпров'я. Із 1976 р. з ініціативи професора І. Ф. Ковальової та за її редакцією видається міжвузівський збірник наукових праць, який здобув заслужене визнання далеко за межами України.

Оглядаючи творчі, організаційні, кар'єрні здобутки І. Ф. Ковальової, неодноразово мимоволі натикався на думку, що «власник» такої біографії, здавалося, вже давно міг би почивати на лаврах, як «небожитель» лише зрідка спускаючись на «грішну землю» історичного факультету, зосередитися на спогадах про минуле, більше уваги приділяти забезпеченню свого душевного й фізичного комфорту та спокою. Але й сьогодні, незважаючи навіть на нещодавню складну операцію на серці, Ірина Федорівна – активний викладач, науковець, наставник аспірантів, – переповнена планами на майбутнє. Її творчій непосидющості, свіжості інтелектуального польоту можуть позаздрити значно молодші колеги. Вона завжди зацікавлений співрозмовник, запальний диспутант, завжди тримає руку на пульсі сучасної історичної науки, причому не лише рідної для неї археології. Як крупний учений, І. Ф. Ковальова органічно орієнтована на пошук нового, незвичного, підтримку оригінальних, сміливих, нетрадиційних підходів, концепцій, методологій.

Напевне, саме широта кругозору та прагнення до розширення наукових обріїв у поєднанні з дослідницькою відвагою визначили різкий поворот у наукових інтересах І. Ф. Ковальової та її колег-археологів на межі тисячоліть. Заради справедливості зазначу, що звернення до козацької археології пов'язано не лише із загальним інтересом суспільства до історії козацтва, що спостерігався з кінця 1980-х рр., а й з цілою низкою організаційних моментів, викликаних фактичним припиненням фінансування тривалих археологічних експедицій.

Розкопки Богородицької фортеці кінця XVII ст., яка розташована на околицях нашого міста та дослідження, що тривають в цій галузі вже понад десять років, принесли суттєві уточнення до картин минулого Подніпров'я, примусили по-новому поглянути на цілу низку наукових проблем, починаючи від повсякденного життя козацьких поселень, до місця, ролі, форм транзитної торгівлі та становлення елементів «міського» в передісторії нашого краю. Результати цієї роботи опубліковані 2009 р. у колективній праці «Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця», яка одержала високу оцінку фахівців та зацікавлену увагу громадськості.

Багаторічна наполеглива праця І. Ф. Ковальової привела не лише до створення ексклюзивних наукових напрямів місцевого цеху істориків. Вони стали помітним явищем у духовно-культурному житті нашого міста. Сміливі концепції походження Дніпропетровська, побудовані на новітніх археологічних матеріалах, хоча далеко не одностайно сприймаються науковою громадськістю, але стимулю-

ють дискусії, змушують опонентів шукати нові аргументи, а прихильників – додаткових доказів, звертатися до проблем історії та теорії урбаністики.

Важливо відзначити, що проф. І. Ф. Ковальова – не лише вдумливий історик та педагог, вона докладає значних зусиль для популяризації науки та рідного факультету. Численні знахідки археологічної експедиції та співробітників наукової лабораторії неодноразово виставлялися у стінах ДНУ, Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, Національного гірничого університету. Стараннями професора І. Ф. Ковальової та її співробітників уже багато років на факультеті функціонує археологічний кабінет, з якого першокурсники розпочинають свій студентський шлях до науки. Здобутки наших археологів регулярно висвітлюються на сторінках місцевої преси, радіо, телебачення, заохочуючи молодь до історії краю, уважного й шанобливого ставлення до його минулого.

Невід'ємною рисою вдачі Ірини Федорівни, як на мене, є її здатність дивувати і дивуватися. Справжнім відкриттям став вихід 2008 р. книги її мемуарів. Надзвичайно талановито написані спомини про власне життя і творчий шлях розкривали перед зацікавленим читачем картини історії Дніпропетровська другої половини XX ст., Дніпропетровського університету та його історичного факультету того часу. Тримаючи в руках книгу, зрозумів, що переді мною справжній скарб, – одне з найповніших і найцікавіших джерел для розуміння інтелектуальної, повсякденної, галузевої історії регіону. Це – текст, що через суб'єктивне сприйняття автора не лише відображає постаті десятків і десятків людей, з якими доля зводила І. Ф. Ковальову, він неповторно документує як сам час-простір, так і свого творця. Без сумніву, що для осмислення історії краю другої половини XX – початку XXI ст., розвитку тут історичної науки та освіти ці мемуари мають принципово важливе значення.

Вітаючи нашого шановного колегу, учителя, визнаного лідера дніпропетровської археології, одного з провідних фахівців України в цій галузі, професора Ірину Федорівну Ковальову, хочу побажати їй найміцнішого здоров'я, життєвого оптимізму, нових творчих звершень, гострого відчуття всього нового у житті й науці!

З ювілеєм Вас, дорога Ірина Федорівна !!!

Бібліографічні посилання

1. Labores pariunt honores: Спеціальний випуск міжвузівського збірника наукових праць «Проблеми археології Подніпров'я», присвячений 70-річному ювілею Ірини Федорівни Ковальової. – Д., 2000.

2. **Ковалева И. Ф.** Днепрогэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927 – 1932 гг. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.04 «Археология» / И. Ф. Ковалева. – Д., 1971.

3. **Ковалёва И. Ф.** Жизнь, проведенная в могиле: Исповедь археолога. – Д., 2008.

4. **Ковалева И. Ф.** История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.04 «Археология» / И. Ф. Ковалева. – К., 1987.

5. **Швидько Г. К.** Минуле у променях пам'яті / Г. К. Швидько. – К., 2004.

Надійшла до редколегії 05.04.2010.

УДК 94: 378.1 (477.63)(092)

О. І. Журба, Т. Ф. Литвинова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИК ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ – ІВАН СЕРГІЙОВИЧ СТОРОЖЕНКО

Текст присвячений 80-річному ювілею відомого військового історика, доктора історичних наук Івана Сергійовича Стороженка. Розглянуто основні напрями його наукової творчості та біографії.

Ключові слова: військова історія, українське козацтво, Дніпропетровський університет, І. С. Стороженко.

Текст посвящен 80-летнему юбилею известного военного историка, доктора исторических наук Ивана Сергеевича Стороженко. Рассмотрены основные направления его научного творчества и биографии.

Ключевые слова: военная история, украинское казачество, Днепропетровский университет, И. С. Стороженко.

The text is devoted to the eightieth anniversary of the known military historian, doctor of historical sciences Ivan Serhiiovych Storozhenko. The main trends of his scientific work and biography are considered.

Key words: military history, Ukrainian Cossacks, Dnipropetrovsk university, I. S. Storozhenko.

Відомому історику, доктору наук Івану Сергійовичу Стороженку – 80 років! Як для науковця, по суті фундатора одного з напрямів історичних досліджень, – військової історії і, зокрема, військового мистецтва українського козацтва, – Іван Сергійович пройшов дуже своєрідний, неординарний шлях, який, з точки зору соціології науки, сам по собі викликає не лише пізнавальний інтерес, але є свідченням і прикладом самовідданого служіння справі, величезної працездатності, уміння досягати поставленої мети.

І. С. Стороженко народився 26 серпня 1930 р. Уже в дитячі роки йому разом з країною довелося пережити складні роки ломки традиційного укладу життя, жахливі випробування воєнного часу, напівголодне існування, надмірну фізичну працю. Батько майбутнього історика 1941 р. загинув на фронті, а мати з 11-річним сином та півторарічною донькою була евакуйована у Волновахський район Донецької області, звідки за наказом німецької окупаційної влади 1942 р. прийшла пішки до свого рідного села Ревівки, що на Кіровоградщині. За цей рік підліток перетворився на дорослу, відповідальну людину. Через відсутність батька та пошкоджену від осколка бомби мамину руку, він узяв на себе обов'язки глави сім'ї: пішов працювати до колгоспу: запрягав у ярмо свою і сусідську корови, чіпляв воза або плуга і їхав працювати, обробляв присадибну ділянку, заготовляв дрова, сіно, вирощував тютюн, робив з нього махорку, розводив кролів і все це продавав на ринку районного центру, забезпечуючи виживання своєї сім'ї.

1947 р. Іван Сергійович, загартований воєнним та післявоєнним лихоліттям, закінчив з відзнакою сільську семирічну школу. У школі він виявив добрі організаторські здібності – був лідером у навчанні й громадській роботі, очолював піонерську, а потім комсомольську організації школи, випускав стінну газету, керував шкільним драматичним театром. У ті роки, шукаючи і виробляючи власні

У тексті використані автобіографічні матеріали, люб'язно надані І. С. Стороженком. Вони написані від третьої особи і виділені в даній ювілейній замітці лапками без додаткових посилань.

© О. І. Журба, Т. Ф. Литвинова, 2010

життєві принципи, юнак прочитав роман Миколи Островського «Як гартувалася сталь» і захопився його героєм – Павкою Корчагіним, кумиром багатьох радянських юнаків. Сила волі, наполегливість у досягненні, здавалося б, неможливих цілей, – ось що захоплювало і надавало сили. Серед життєвих пріоритетів юнака опинилася й освіта. Але щоб продовжити навчання у старших класах десятирічки, треба було ходити за 7 км до районного центру. Для цього бракувало найелементарнішого – взуття, одягу, їжі.

Після закінчення семирічки, Іван Сергійович поступив до Кременчуцького машинобудівного технікуму, звідки його у 1950 р. забрали до лав Радянської армії. Мріючи про середню освіту, молодий солдат за навчальний 1950/1951 р. склав екстерном іспити за 8–10 класи. У 1952 р. І. С. Стороженко поступив на перший курс радіотехнічного факультету Військової Червонопрапорної Інженерної Академії зв'язку ім. С. М. Будьонного (м. Ленінград). Як згадує наш ювіляр, він уже на першій лекції з історії воєнного мистецтва запитав викладача про те, що можна прочитати про воєнне мистецтво запорозького козацтва?

Восени 1953 р. радіотехнічний факультет перевели до Києва, де на його базі було створено Київське Вище Інженерне Радіотехнічне училище військ протиповітряної оборони, яке Іван Сергійович закінчив улітку 1956 р., отримавши диплом військового інженера з радіолокації і військове звання інженер-лейтенанта. Це був перший в Радянському Союзі випуск інженерів з радіолокації для технічної експлуатації та бойового застосування радіолокаційних станцій.

Офіцерську службу Іван Сергійович розпочав 1956 р. на посаді начальника контрольно-ремонтної автомобільної станції радіотехнічного батальйону військ ППО 2-ї танкової армії, що неподалік від Берліна. З 1958 р. по 1963 р. І. С. Стороженко – старший інженер з радіолокаційних систем у відділі військ ППО штабу цієї ж армії. Службу в Німеччині завершив наприкінці 1963 р. у званні інженер-капітан.

Протягом 1964–1970 рр. І. С. Стороженко служив у штабі 6-ї танкової армії, розташованої в Дніпропетровську. Тут 1970 р. йому присвоєно звання підполковник-інженер. Він був не дуже типовим офіцером: вільний час волів віддавати самоосвіті, цікавився історією і культурою України, дружив з письменниками та кобзарями. Познайомившись 1967 р. з відомим дніпропетровським літератором І. Шаповалом, І. С. Стороженко увійшов до кола міських любителів старовини. Ось як про це пише сам ювіляр: «Дружили сім'ями. У І. Шаповала не було своєї дачі і він «приписався» до помешкання підгороднянського кобзаря й майстра різьби по дереву Олекси Коваля, де на подвір'ї та в садочку збиралися кобзарі, а також письменники, поети та художники з Дніпропетровська, Києва, Москви та Ленінграда. Дружини варили на вогнищі козацьку кашу за рецептурою господаря, а товариство співало та слухало кобзарів. Під впливом цих «десантів» до Підгороднього старший син – Сергій – став професійним бандуристом. І. Шаповал та О. Коваль мали багатющі бібліотеки рідкісної історичної літератури, яка стала доступною для [мене]».

На одній з таких товариських зустрічей Іван Сергійович поділився своєю заповітною юнацькою мрією: досліджувати козацьке військове мистецтво. З подачі І. Шаповала, він звернувся на історичний факультет ДДУ до професора Д. І. Пойди, який не без складнощів, але зумів 1968 р. затвердити тему кандидатської дисертації «Воєнне мистецтво запорозького козацтва» на кафедрі історії СРСР та УРСР. Науковим керівником погодилася бути відомий фахівець з історії козацтва О. М. Апанович. Іван Сергійович уже було розпочав готуватися до складання кандидатських іспитів, як раптом його перевели на нове місце служби – до Чехословаччини.

Як це не дивно, але останній етап військової кар'єри (1970–1976 рр.) був найсприятливішим для наукової роботи, насамперед через те, що, необхідність тіс-

них контактів з питань бойової підготовки сил ППО держав Варшавського Договору вимагала спільної роботи фахівців від союзницьких країн у Празі, Берліні, Варшаві, Будапешті. Поступово ці зустрічі переростали в особисті дружні відносини між офіцерами.

І. С. Стороженко згадував, що польські колеги, дізнавшись, що він цікавиться періодом Б. Хмельницького, відкрили йому праці своїх істориків: «…підполковник польської армії Януш Хробатинський подарував Івану Сергійовичу монографію російською мовою «История военного дела в Польше: Избранные вопросы (диссертации, очерки)» (Варшава, 1970), в якій польський воєнний історик В. Маєвський вперше науково обґрунтував причини поразок польської армії від армії Б. Хмельницького 1648–1649 рр. … концепція В. Маєвського стала провідною для І. С. Стороженка в його дослідженнях військових аспектів Визвольної війни».

Офіцери чеської армії, довідавшись про зацікавленість радянського колеги гуситським рухом, запросили його до столиці гуситів містечка Табір, в якому збереглася фортифікація тих часів, та створено музей. Від чеських істориків та книголюбів І. С. Стороженко отримував праці з історії та воєнного мистецтва гуситів. Серед цієї літератури була й дитяча книжечка «Як гусити воювали». Під її впливом інженер-підполковник задумав таку ж і для українських дітей під назвою «Як козаки воювали», яка пізніше, переросла у науково-популярний нарис з історії українського козацтва, виконаний у співавторстві із Ю. А. Мициком та С. М. Плохієм. Разом з художником Костянтином Ткаченком І. С. Стороженко проілюстрував цю книжку й видав її двічі: 1990 р. і 1991 р. накладом 40 тис. примірників. В умовах національного піднесення, становлення української системи історичної освіти цей текст користувався величезною популярністю, певний час виконуючи роль своєрідного підручника з історії України XVI–XVIII ст.

По завершенні військової служби 1976 р. І. С. Стороженко повернувся до Дніпропетровська з метою здійснити задумане історичне дослідження. З цього часу його доля міцно пов’язана із нашим університетом. З 1976 р. по 1980 р. він – старший інженер кафедри надвисоких частот, де підключився до розробки проблем радіолокації. За результатами роботи з’явилися наукові статті, керівництво кафедрою навіть запропонувало захищати дисертацію з технічних наук, але Іван Сергійович прагнув іти дорогою історика-професіонала.

З 1980 р. по 1988 р. І. С. Стороженко – вчений секретар науково-дослідної частини університету: «…робота на посаді ученого секретаря стала для нього потужною школою з теорії і практики наукознавства, з методики визначення наукового рівня наукових праць, з методології проведення досліджень в різних галузях науки, а також із збагачення його особистого словарного наукового фонду величезним багажем наукових дефініцій у різних варіантах їх використання».

З осені 1988 р. і по теперішній час І. С. Стороженко працює науковим співробітником НДЛ «Історія Придніпровського регіону», що з’явилася за його активним сприянням на кафедрі історіографії та джерелознавства за підтримки її завідувача проф. М. П. Ковальського та декана істфаку проф. А. Г. Болебруха.

Дослідницька праця І. С. Стороженка розпочалася низкою науково-популярних книжок 1989–1991 рр., які стали своєрідною апробацією шляхів до серйозних наукових студій воєнного мистецтва Б. Хмельницького [3–7].

У 1993 р. І. С. Стороженко представив на кафедру історії України текст кандидатської дисертації на тему: ««Воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.». Авторам цих рядків довелося бути його рецензентами. Не пригадуючи, за давниною події, деталей, пам’ятаємо, що в дискусії, що виникла, вражала захопленість Івана Сергійовича темою, готовність переконувати опонентів у обґрунтованості своєї позиції, нарешті, творчий, юначий запал зрілої людини, що досить складною, власною дорогою приходила до професії іс-

торика. Ця дисертація була з успіхом захищена 4 квітня 1994 р. (науковий керівник – д.і.н., проф. Ю. А. Мицик*, опоненти: член-кор. НАН України Ф. П. Шевченко та к.і.н. С. В. Абросимова). За її матеріалами через рік вийшла монографія [9], що заслужено була відзначена грамотою всеукраїнського форуму видавців у Львові (1997 р.), дипломом переможця Дніпропетровського обласного міжвузівського конкурсу на кращі наукові та навчально-методичні видання (1999 р.), а також нагородою ім. Ярослава Мудрого АН ВШ України (2001 р.).

Книжку високо оцінили й фахівці, бо в сучасній вітчизняній історіографії уперше з'явилася фундаментальна робота з історії військового мистецтва. Як справедливо зазначав один з рецензентів: «… як за аргументованістю і науковою новизною дослідження, так і за поліграфічним рівнем, … монографія належить до найцікавіших праць з історії Хмельниччини в українській історіографії» [8]. Науковому стилю І. С. Стороженка, який повною мірою виявився у його першому великому творі, вже тоді були притаманні прагнення до застосування нових методів, сміливе вироблення нетрадиційних схем та гіпотез з військової історії українського козацтва, подолання поширених міфів та стереотипів, якими рясно усіяне вітчизняне козакознавство. Як справжній лицар, колишній офіцер, викликаючи вогонь на себе, провокував запеклі наукові дискусії та суперечки, сприяючи таким чином оновленню глорифікованого простору козацьких студій.

Захоплений питаннями витоків не лише військового мистецтва козаків, але й самої верстви та її організації, Іван Сергійович тимчасово призупинив розробку цієї проблеми на матеріалах останнього періоду Хмельниччини, занурившись у конструювання власних картин процесу утворення українського козацтва та його структур. За результатами цих досліджень була опублікована наступна монографія [10], яка на всеукраїнському конкурсі «Книга 2007» у номінації «Минувшина» увійшла до числа кращих книжок року в Україні. І хоча її поява викликала не лише зрозуміле захоплення, але й серйозну критику з боку «столичних» істориків [1], 11 березня 2008 р. ця праця була захищена як докторська дисертація в Спеціалізованій вченій раді Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України та Інституті народознавства НАН України у Львові (науковий консультант – академік В. А. Смолій; опоненти – проф. В. С. Степанков, проф. С. А. Леп'явко, проф. Л. О. Зашкільняк).

Паралельно з традиційними формами праці цивільного історика, який має справу насамперед із писемними джерелами, І. С. Стороженко протягом 20 років здійснював археологічні розвідки з метою визначення територіальної локалізації Жовтоводської битви 1648 р.: проводилися розкопки, робилася аерофотозйомка, наново перечитувалися та переінтерпретовувалися писемні матеріали. У результаті, на думку дослідника, можна з певністю визначити місце проведення однієї з перших битв Визвольної війни, а значить наблизитися до більш адекватних інтерпретацій військового мистецтва козаків.

Як казали в не такі вже й старі часи, – «ідучи на зустріч до славного ювілею», – Іван Сергійович може по праву пишатися тим, що зроблено. Його самовіддане служіння Батьківщині зі зброєю і пером в руках викликає захоплення і у нас, його колег. Але справжньому вченому немає часу ніжитися в променях мінливої слави: в планах доктора наук І. С. Стороженка підготовка третього перевидання книжки «Битва на Жовтих водах 1648 р.», доведення до 1657 р. монографії про воєнне мистецтво Б. Хмельницького, створення ґрунтовної праці про воєнне мистецтво України цілого козацького періоду, нові польові розвідки на місці козацьких битв.

---

*У підготовці дисертації суттєву допомогу І. С. Стороженку надавав проф. М. П. Ковальський.

Не сумніваємося, що принципи, визначені для себе ще сімнадцятирічним юнаком – бути неперевершеним у справі, якою ти займаєшся, бути рицарем до жіночої статі, прийняте рішення або завдання виконувати негайно і за будь-яких обставин – допоможуть Івану Сергійовичу здійснити намічене. Природжений етос переможця, бажання повсякчас бути на передньому краї, бути кращим, безумовно, не зрадять і стануть як завжди в пригоді. Але й зараз ми впевнено можемо сказати, що йому не повинно бути боляче «за марно втрачені роки».

Дійсно, як вважає Іван Сергійович, в житті нічого випадкового не буває. І Кліо, мабуть, відзначає невипадково. За вірність один раз обраним принципам, коханій жінці, за життєву мужність, сумління, шляхетність, професіоналізм. Врешті-решт, за вірність їй – Історії. Тому щасливій, за його ж зізнанням, людині, Івану Сергійовичу Стороженку залишається тільки побажати довголіття, міцного здоров'я, творчої наснаги, сімейного тепла, продовження улюбленої справи.

Здавалося б зовсім нещодавно нам вже доводилося вітати вченого з його 70-річчям [2], але впевнені, що не відмовимо собі у задоволенні робити це на регулярній основі й надалі.

Бібліографічні посилання

1. **Вирський Д. С.** Рец. на кн.: Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Книга друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: наукове видання / передмова Ю. А. Святця; відп. ред. В. А. Смолій / Д. С. Вирський. – Дніпродзержинськ, 2007 // Укр. іст. журн. – 2009. – № 3. – С. 219–224.

2. **Литвинова Т. Ф.** Ювілейні нотатки (з нагоди 70-річчя І. С. Стороженка) / Т. Ф. Литвинова // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. / за ред. О. І. Журби. – Д., 2001. – Вип. 2. – С. 703–705.

3. **Мицик Ю. А.** Як козаки воювали / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Д., 1990; 1991.

4. **Мицик Ю. А.** Сполохи козацької звитяги / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – Д., 1991.

5. **Мицик Ю. А.** Засвіт встали козаченьки / Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко. – Д., 1990.

6. **Мицик Ю. А.** Пригоди козацького джури Василька / Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко. – Д., 1991.

7. **Мицик Ю. А.** Тії слави козацької повік не забудемо / Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко, С. М. Плохій, А. М. Ковальов. – Д., 1989.

8. **Портнов А. В.** Рец. на кн.: Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. С. Стороженко – Д., 1996. / А. В. Портнов // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том CCXXXVIII. Праці Історично-філософської секції. – Л., 1999. – С. 604–606.

9. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. : наукове видання / І. С. Стороженко ; передмова М. П. Ковальського, наук. ред. Ф. П. Шевченко . – Д., 1996.

10. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Книга друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі : наукове видання / І. С. Стороженко; передмова Ю. А. Святця; відп. ред. В. А. Смолій. – Дніпродзержинськ, 2007.

Надійшла до редколегії 05.04.2010.

УДК 378.5:94(477.63)(092)

І. М. Ковальська-Павелко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО 70-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ПРОФЕСОРА В. К. ЯКУНІНА

Висвітлено життєвий і науково-творчий шлях відомого сучасного українського історика В. К. Якуніна.

Ключові слова: український історик, шлях, праці, досягнення, внесок.

Освещен жизненный и научно-творческий путь известного современного украинского историка В. К. Якунина.

Ключевые слова: украинский историк, путь, труды, достижения, вклад.

This article deals with life and scientific path of the famous contemporary ukrainian historian V. K. Yakunin.

Key words: ukrainian historian, course, difficultri, achievements, donation.

Едва ли есть высшее из наслаждений,
как наслаждение творить.
(М. В. Гоголь)

12 жовтня 2009 р. виповнилось 70 років відомому вітчизняному історику, фахівцю в галузі історіографії, методології історичної науки та політичної історії, багаторічному завідувачу кафедри української історії та етнополітики ДНУ, доктору історичних наук, професору Віктору Кузьмичу Якуніну.

Ім'я В. К. Якуніна може служити еталоном високого професіоналізму, наукової порядності, працездатності та життєвої мудрості. Він є чудовим педагогом, методистом, вихователем нової генерації студентської молоді, а підготовлені ним наукові праці, ґрунтовні монографії та статті відомі не лише в нашій країні, а й за її межами.

Народився і виріс Віктор Кузьмич у шахтарській родині в містечку Кадіївка (нині – м. Стаханов) Луганської області. Сім'я була дружня, багатодітня – вісім дітей (троє з них, на жаль, померло під час війни). Батько, Кузьма Олексійович (1890–1943), був вихідцем із селянської родини Орловської губернії, учасником Першої світової та громадянської війни. Переїхавши в 30-х рр. XX ст. до України з Пензенської губернії, він працював шахтарем-підривником. Робота була небезпечною і важкою, але він дуже любив свою родину і намагався забезпечити своїм дітям умови для гідного життя. Під час Великої Вітчизняної війни в 1943 р. Кузьма Олексійович загинув.

Мати, Олександра Семенівна (1902–1967), виросла в селянській родині на Київщині. На початку 1913 р. вона із родиною переїхала до Пензенської губернії, де і познайомилась із Кузьмою Олексійовичем. Згодом, одружившися, Олександра Семенівна була домогосподаркою і займалася вихованням дітей.

З дитинства в сім'ї Якуніних прищеплювалась любов до праці, книг та навколишньої природи. В. К. Якунін рано почав цікавитися книгами – разом із братом Анатолієм ходив до місцевої бібліотеки і годинами пропадав у читальній залі. Захоплювався він і грою у шахи. Також дуже полюбляв малювати пейзажі, краєвиди шахтарського селища, в якому виріс. Зазначимо, що захоплення шахами і малюванням він зберіг на все життя. І сьогодні у нього є колекція власних робіт (як правило, це пейзажі і натюрморти), виконаних на цілком професійному рівні. У колекції близько 30 робіт, більша частина яких подарована родичам, друзям, колегам. Його картини знаходяться в різних містах України і за кордоном: у Києві,

© І. М. Ковальська-Павелко, 2010

Стаханові, Кривому Розі, Дніпропетровську, Криму, Тюмені, Алтайському краї, Південній Кореї.

У 1947 р. В. К. Якунін почав навчатися у середній школі № 37 в м. Кадіївка. Після закінчення шкільного навчання в 1957 р., він як потомственний шахтар поступив до гірничого технічного училища у Кадіївці на спеціальність машиніста-механіка вугільних комбайнів і врубових машин – адже треба було отримати фах, який би допоміг матеріально підтримувати велику родину.

Однак, учитися на механіка для нього було замало – хотілося розширити інтелектуальні обрії. Зрештою вирішальним стало бажання глибокого пізнання нових наук. Тож є цілком зрозумілим, що паралельно з денним навчанням в училищі В. К. Якунін протягом двох років навчався у вечірньому університеті марксизму-ленінізму. Там він з великою зацікавленістю слухав лекції з філософії, політекономії, історії ВКП(б), а у вільний час читав підручники та наукову літературу з історії та філософії, вивчав роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, матеріали з'їздів ВКП(б). Певно саме тоді, після спроб проаналізувати роботи з історії партії, у Віктора Кузьмича і з'явився інтерес до історіографії.

Крім навчання, у студентські роки В. К. Якунін активно займався фізичним розвитком (класичною боротьбою), наполегливо тренувався, брав участь у змаганнях, які проводилися серед студентів гірничого училища. У 1959 р. В. К. Якунін був призваний до лав Радянської армії і направлений у військову школу артилеристів-зенітників, яка базувалася у Ніжині Чернігівської області. Керівництво школи відразу звернуло увагу на інтелектуально розвинутого, ідеологічно і фізично підготовленого, працьовитого та старанного хлопця. У 1960 р. він був переведений до Дніпропетровська для проходження подальшої служби. Складалася вона цілком вдало. Про це свідчить і більше двадцяти подяк від керівництва військової частини, отриманих В. К. Якунініним у цей час.

Після закінчення військової служби В. К. Якунін вступає на денне відділення філологічного факультету Дніпропетровського державного університету (на початку 1960-х рр. історичного факультету в ДДУ ще не існувало). З великою старанністю він занурюється у навчальний процес. Його блискучі виступи на семінарських заняттях із різних дисциплін, а особливо з «Історії КПРС» не залишилися поза увагою викладачів та однокурсників. Професор кафедри історії КПРС Федот Семенович Павлов (1914–2004), який проводив практичні заняття, був вражений інтелектом, глибокими енциклопедичними знаннями молодого студента. Саме Ф. С. Павлов порадив В. К. Якуніну продовжити навчання в галузі історичних наук.

У 1963 р. В. К. Якунін переводиться з філологічного факультету на історичне відділення ДДУ. Але внаслідок проблем із житлом у 1966 р. разом зі своєю дружиною Людмилою Романівною, з якою він разом навчався на одному курсі, і яка стала його супутницею і однодумцем на все життя, переїжджає до Кривого Рогу, де продовжує навчання на заочній формі. Саме у 1966 р. відбулося знайомство В. К. Якуніна з Миколою Павловичем Ковальським (1929–2006), на той час доцентом кафедри історії СРСР та УРСР ДДУ. Під керівництвом М. П. Ковальського починає займатися дослідженням творчого доробку Михайла Миколайовича Покровського – знаного вітчизняного історика, талановитого учня В. Й. Ключевського. Акцент у дослідженні був зроблений на вивченні ролі М. М. Покровського в становленні радянської історичної науки (1917–1924 рр.). Темою В. К. Якунін захопився, тим більше, що на той час він уже був знайомий з науковими працями історика. Підсумком його шестирічних зусиль став успішний захист у 1968 р. дипломної роботи «Развитие исторической концепции М. Н. Покровского». У тому ж році вийшла і його перша наукова стаття, присвячена 100-річному ювілею з дня народження М. М. Покровського.

У 1971 р. В. К. Якунін вступає до аспірантури на історико-філологічний факультет ДДУ і під керівництвом М. П. Ковальського завершує роботу над кандидатською дисертацією за темою: «Борьба М. Н. Покровского против дворянско-буржуазной и мелкобуржуазной историографии». Треба зазначити, що для М. П. Ковальського В. К. Якунін був першим дипломником і першим аспірантом. Їхня наукова співпраця в подальшому переросла у міцну дружбу на довгі роки. М. П. Ковальський завжди пишався тим, що його першим аспірантом був саме В. К. Якунін, високо цінив його наукову діяльність, принциповість, інші людські якості.

Захист кандидатської дисертації В. К. Якуніна блискуче відбувся в 1972 р. у спеціалізованій вченій раді історико-філологічного факультету за спеціальністю «Історіографія та джерелознавство» [1]. Зауважимо, що дисертація В. К. Якуніна викликала значний інтерес в тогочасному науковому середовищі і була високо оцінена в численних відгуках: сектора історіографії Інституту історії СРСР АН СРСР (за персональною підтримкою академіка М. В. Нєчкіної), доктора історичних наук М. А. Алпатова (сектор історії історичної науки Інституту історії СРСР), кандидата історичних наук В. Г. Сарбея (Інститут історії АН УРСР), кандидата історичних наук С. А. Щербакова (Інститут історії АН БРСР) тощо.

Після успішного захисту і отримання наукового ступеня кандидата історичних наук, В. К. Якунін розпочав викладацьку діяльність. З 1972 р. він працював на посаді старшого викладача, потім доцента кафедри історії КПРС Дніпродзержинського індустріального інституту. У 1975 р. його запрошують на лекторську роботу при Дніпропетровському обкомі КПУ. А ще через три роки він починає працювати доцентом кафедри історії КПРС Дніпропетровського державного університету. Водночас активно продовжував займатися науковою роботою. У цей час сферою його наукових інтересів стають проблеми становлення та розвитку історико-партійної науки в СРСР і УРСР (1917 – друга половина 30-х рр.) [2], вплив на неї культу особи Й. В. Сталіна [3]. При цьому варто зазначити, що в українській історіографії часів перебудови саме В. К. Якунін уперше виступив з критикою сталінізму. У період з 1988 р. по 1990 р. він брав активну участь у наукових та громадських дискусіях з цього питання, рішуче виступаючи проти спроб реабілітації сталінщини.

У 1989 р. виходить монографічне дослідження В. К. Якуніна «На пути к правде истории (Становление и развитие историко-партийной науки на Украине. Октябрь 1917 – вторая пол. 30-х гг.)» [4], яке стало вагомим підґрунтям його докторського дослідження. А вже в 1990 р. у спецраді Київського державного університету В. К. Якунін успішно захистив докторську дисертацію (науковий консультант проф. П. М. Шморгун), здобувши науковий ступінь доктора історичних наук. У грудні 1990 р. обирається на посаду завідувача кафедри політичної історії Дніпропетровського державного університету (з 1992 р. кафедри української історії та етнополітики), на якій перебував 15 років. У 1992 р. йому присвоюється і вчене звання професора.

На посаді керівника кафедри В. К. Якунін демонстрував органічно збалансований, зважений стиль управління. Консолідуючи колектив, він спрямував його енергію та зусилля в річище розв’язання конкретних виробничих питань, приділивши особливу увагу методичному забезпеченню навчального процесу, підвищенню якості підготовки фахівців-істориків, розширенню тематики наукових досліджень науково-педагогічних працівників. Вимогливий та принциповий, він здобув заслужений авторитет та повагу всього колективу кафедри та історичного факультету.

Чимало часу як завідувач кафедри В. К. Якунін приділяв виховній роботі зі студентами. Можна стверджувати, що його ерудиція, глибокі знання, лекторський талант високо оцінювалися студентською аудиторією історичного та механіко-

математичного факультетів, де він проводив заняття з історії України, а також із «Сучасної історіографії радянського суспільства» та «Методології історії».

Значну увагу В. К. Якунін приділяв і підготовці висококваліфікованих фахівців, активно керував аспірантами. У період з 1989 р. по 1995 р. під його керівництвом було захищено шість кандидатських робіт з історії та історіографії політичних партій та народної освіти в Україні радянської доби.

Не полишав професор В. К. Якунін і власних наукових студій. Так, після захисту докторської роботи він продовжував вивчати проблему впливу Й. Сталіна і сталінізму на радянську історичну науку. Результатом цього стало видання в 1998 р. монографії «Клио и Сталин» [5], яка була підготовлена в співавторстві з тогочасним завідувачем кафедри всесвітньої історії ДДУ доцентом М. Д. Мартиновим.

У 90-х рр. XX ст. В. К. Якунін акцентує увагу на пошуку нової наукової методології історії. Остання в радянській період базувалася на принципі комуністичної партійності, яка призводила до ідеологізації та міфологізації історичного процесу. У своїх новітніх дослідженнях В. К. Якунін обґрунтовував необхідність відмови від комуністичної партійності як методологічного принципу. У той же час все більше уваги приділяв новим ідеологічним і політичним впливам на українську історичну науку. Зрештою роздуми над проблемою «історія і політика», привели його до написання оригінального монографічного дослідження «Крах КПСС. Историографические и теоретико-методологические аспекты. Часть 1», яке побачило світ у 2003 р. [6]. Робота над цією проблемою продовжується і сьогодні, вченим вже підготовлена до друку друга частина цієї книги.

Початок 2000-х рр. у науковому житті професора В. К. Якуніна відзначився серією розвідок з актуальних проблем сучасної української історіографії та методології, зокрема з питань ролі ОУН і УПА в історії України. Результатом дослідження цієї проблеми стала фундаментальна монографія «ОУН і УПА в Другій світовій війні. Проблеми історіографії та методології», підготовлена в співавторстві з завідувачем кафедри російської історії ДНУ професором В. В. Іваненком у 2006 р. [7]. Ця монографія мала значний резонанс як в наукових колах, так і серед української громадськості. Численні рецензії, отримані на книгу з Донецька, Сімферополя, Києва та Львова, беззаперечно свідчили про широкий інтерес до цього видання.

Окремо слід виділити науковий інтерес проф. В. К. Якуніна до питань історіографії фашизму. Ця тема знайшла своє втілення у ґрунтовній статті (в співавторстві з проф. В. В. Іваненком) «Историография фашизма: история и современность» (2009 р.) [8], в якій уперше в українській історичній літературі було зроблено порівняльний аналіз радянської, сучасної російської та української історіографії стосовно означеної проблематики.

У цілому науковий доробок професора В. К. Якуніна нараховує більше 140 наукових праць, у тому числі 4 монографії. Під його керівництвом уже захищено 11 кандидатських та 2 докторські дисертації. В. К. Якунін активно працює в складі спеціалізованої вченої ради ДНУ із захисту докторських дисертацій, членом якої він є з 1996 р. Його ім’я фігурує в якості члена редколегії багатьох українських журналів та наукових збірників.

Професор В. К. Якунін неординарна, багатогранна і яскрава людина. Вражає його постійне прагнення до наукової діяльності, творчості, небайдужість до подій, які відбуваються в історичній науці, принциповість та щирість, відданість своїм науковим поглядам. І зараз він продовжує активно працювати на посаді професора кафедри української історії та етнополітики ДНУ, передаючи свій величезний досвід педагога, вихователя та науковця молодим викладачам та аспірантам кафедри і історичного факультету ДНУ.

Беззаперечні заслуги В. К. Якуніна в освітянській та науковій справі відзначені медаллю «За вірну службу ДНУ» та почесним званням «Заслужений професор ДНУ».

Бібліографічні посилання

1. **Якунин В. К.** Борьба М. Н. Покровского против дворянско-буржуазной и мелкобуржуазной историографии **: а**втореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «Історія КПСС» / В. К. Якунин. – Д., 1972.

2. **Якунин В. К.** К вопросу о кризисе идейных основ буржуазной исторической науки в СССР (1917–1924 гг.) / В. К. Якунин // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской ССР : сб. научн. ст. – Вып. 3. – Д., 1972. – С. 88–102.

3. **Якунин В. К.** Формування культу особи Й. В. Сталіна та історико-партійна наука 20-х – 30-х рр. / В. К. Якунин // Укр. іст. журн. – 1989. – № 1. – С. 9–22.

4. **Якунин В. К.** На пути к правде истории (Становление и развитие историко-партийной науки на Украине. Октябрь 1917 – вторая пол. 30-х гг.) / В. К. Якунин. – К., 1989.

5. **Якунин В. К.** Клио и Сталин / В. К. Якунин, Н. Д. Мартынов. – Д., 1998.

6. **Якунин В. К.** Крах КПСС. Исторический и теоретико-методологический аспекты. – Ч. 1. Идейно-теоритические основы КПСС и исторический опыт XX столетия / В. К. Якунин. – Д., 2003.

7. **Якунін В. К.** ОУН і УПА в Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології / В. К. Якунін, В. В. Іваненко. – Д., 2006.

8. **Якунин В. К.** Историография фашизма: история и современность / В. К. Якунин, В. В. Іваненко // Грані. – 2009. – № 2, 3.

Надійшла до редколегії 15.03.2010.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«19/20»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКА МОДЕРНА НАЦІЯ: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.*

Розглянуто ключові чинники формування і становлення української модерної нації, проаналізовано основні етапи цього процесу у додержавний період.

Ключові слова: українська модерна нація, чинники формування та становлення, українське націотворення, процес національного самоусвідомлення, український національний рух, українська національна ідея, українська демократична інтелігенція.

Рассмотрены ключевые факторы формирования и становления украинской модерной нации, проанализированы основные этапы этого процесса в догосударственный период.

Ключевые слова: украинская модерная нация, факторы формирования и становления, формирование украинской нации, процесс национального самоосознания, украинское национальное движение, украинская национальная идея, украинская демократическая интеллигенция.

The main factors of modern Ukrainian nation's formation and making are scrutinized; the main stages of this process are analyzed.

Key words: the ukrainian modern nation, factors of formation, the ukrainian nation formation, the process of nation self-knowing, the ukrainian national movement, the ukrainian national idea, the ukrainian democratic intellectuals.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. процес подальшого формування і становлення української модерної нації вступив у новий – політичний етап свого поступу. Домінування політичних ідей, концепцій, поглядів стало найважливішою особливістю українського національного руху – важливої рушійної сили націотворення. За своїм змістом цей націотворчий етап, за висловом І. Лисяка-Рудницького, був «модерністичним», який охоплював період від 1890-х рр. до Першої світової війни [19, с. 184].

Дійсно, епоха народництва з його ключовими культурницькими, просвітянськими, позитивістськими морально-етичними, естетичними та пізнавальними мотивами і змістами поступово відходила в минуле. Відходила тому, що народна ідея як визначальна в українському національному русі, зігравши свою позитивну роль на попередньому етапі, вже не могла відповідати потребам нового модерного часу. Завершення промислової революції, перехід від ринку вільної конкуренції до монополістичного капіталізму, посилення міграцій населення, урбанізація міст, розвиток основ громадянського суспільства, осягнення сучасності засобами

*Продовження. Початок див.: Вісник Дніпропетр. ун-ту. – 2007, № 6. Серія Історія та археологія. Вип. 15; Там само. – 2009, № 2. Серія Історія та археологія. Вип. 17.

© С. І. Світленко, 2010

модерністських напрямів, якими були декаданс, символізм, імпресіонізм, неокласицизм, неоромантизм тощо, створювало нову суспільну атмосферу, в якій народна ідея все більше поступалася ідеї національній.

На рубежі XIX – XX ст. ідеологія українського народництва (народолюбства) вже втрачала націотворчу динаміку. Адже українські народолюбці у своїй більшості так і не осягнули важливість процесу національної консолідації, об'єднання під національними прапорами не тільки представників інтелігенції і простого народу (селянства і робітництва), а й репрезентантів панівних класів – дворянства та буржуазії. До того ж вони не змогли зрозуміти націотворчого потенціалу нових буржуазних відносин, утвердження яких у перспективі могло привести до утворення національної держави. Не можна не погодитися з думкою Я. Й. Грицака про те, що «народницька ідеологія вела до певного зниження стандартів українського інтелектуального життя» [5, с. 69]. Дійсно, послідовне захоплення народолюбців темами народного буття обмежувало творчий діапазон українських інтелектуалів, які все більше усвідомлювали необхідність розроблення тематики не тільки «простолюдної», а й «високої» культури модерного змісту. Тільки нове модерністичне мислення могло оновити інтелектуальне життя і стати запорукою у подоланні хуторянської меншовартості, провінційності, тематичної звуженості «тематики для народу» [14, с. 24].

Проте не можна не відмітити, що кращі українські інтелектуали кінця 80-х – першої половини 90-х рр. XIX ст. повели між собою принципову ідейну полеміку. Її результати необхідно враховувати в процесі генези українського модернізму як націотворчого чинника. Насамперед, у цьому контексті варто згадати ідейний полемічний діалог між політиком М. П. Драгомановим та культурником О. Я. Кониським, що розгорнувся в їхньому листуванні періоду 1888–1893 рр. Так, 20 квітня 1891 р. М. П. Драгоманов, зокрема, закликав свого опонента не сходити «з тієї європейської радикальної дороги, на котру Шевченко ставав полусвідомо, «хлопоманія» 60-х років свідоміше і на котру я раджу стати зовсім рішучо й безповоротно» [35, арк. 70]. Прикметним для розуміння ідейної позиції О. Я. Кониського став його лист М. П. Драгоманову (без дати, можливо 1893 р.), в якому, зокрема, йшлося: «…націоналізм – єдино певний ґрунт, де може зрости і пишатись усе те, що зоветься щастям людей: націоналізм есть той ґрунт, де можливе усяке «объединение», зрощене і випещене волею, гуманізмом, світом і загальним добробутом людей» [36, арк. 163 зв.].

Не менш знаковою стала публіцистична полеміка між культурником Б. Д. Грінченком і політиком М. П. Драгомановим, що розгорнулася у 1892–1893 рр. Дискусія цих двох українських інтелектуалів щодо проблем розвитку української літератури вийшла за межі суто культурної проблематики і постала своєрідними діалогами про українську національну справу.

Зазначена полеміка засвідчила, що в українському культурницькому середовищі визрівала націоналістична ідеологія як підмурівок модерної нації. Так, Б. Д. Грінченко визначав у «Листах з України Наддніпрянської» наявність в українському національному русі *«свідомих вкраїнських націоналів-народолюбців»*, які хочуть «самостійного національного життя». Його досягнення вони прагнуть, по-перше, декларуючи гасло ліквідації російського імперського режиму легальними політичними заходами, діючи як *українська* партія, а, по-друге, дбаючи про розвиток народного добробуту, народної освіти й української літератури, внаслідок чого сформується «з української нації одна національно-самосвідома освічена громада». Як бачимо, Б. Д. Грінченко, який був виразником української національно-народолюбної течії, розглядав прогрес української справи в контексті поступових практичних дій у політиці, соціальній та освітньо-культурній сферах. Усе це свідчить про ідейну трансформацію частини традиційного україн-

ського народолюбства від класичного культурництва до нового самоусвідомлення українства як самодостатньої культурної й освіченої нації [6, с. 105, 111].

Ідейний опонент Б. Д. Грінченка – український політичний діяч М. П. Драгоманов – у «Листах на Наддніпрянську Україну» зараховував старе українофільство до націоналістичних напрямів, які вважав «вимираючими». Натомість він виступав прихильником *українських радикалів* – репрезентантів «нового європейського напрямку: космополітичного, універсального, гуманістичного…», які звуть себе не українофілами, а «*людьми чи європейцями української нації*» [6, с. 270–271].

Таким чином, в ідейній полеміці М. П. Драгоманова і О. Я. Кониського, Б. Д. Грінченка і М. П. Драгоманова першої половини 90-х рр. XIX ст. уже відчуваються рефлексії модерністського спрямування, нехай ще не повністю усвідомленого і чіткого. Характерно, що ці послідовники різних течій в українському національному русі не піддавали сумніву важливість утвердження української нації, щоправда шляхи здійснення цієї мети бачили по-різному. Б. Д. Грінченко та О. Я. Кониський спиралися на власне українське національне інтелектуальне начало, а М. П. Драгоманов – на космополітично-європейське, універсальне.

За умов переходу від народницького до модерністського, або політичного етапу українського націотворенння навіть традиційне національне культурництво зазнавало певних ідейних трансформацій та набувало нових форм. У 90-х рр. XIX ст. цей культурно-освітній рух у Наддніпрянщині диференціювався на дві внутрішні течії. Цей факт підтверджується згадками М.С. Грушевського, який відмічав, що у Київській Старій громаді виявилося «роздвоєння в питаннях національної тактики». Напевно, у 1890-х рр. воно «доводило до гострих конфліктів між недавніми однодумцями…» [9, с. 558]. Зазначені ідейні відмінності давалися взнаки в рамках їхньої подальшої еволюції та в діяльності ліберально-демократичних партій періоду 1904–1908 рр.

У 90-х рр. XIX ст. ідейними лідерами першої, ліберально-культурницької течії наддніпрянських народолюбців були одні з найвпливовіших діячів Київської Старої громади В. П. Науменко та П. Г. Житецький. Вони вважали достатнім функціонування української мови та культури для «домашнього вжитку» і заперечували будь-яку політичну діяльність. Інша, радикально-культурницька течія наддніпрянських народолюбців очолювалася В. Б. Антоновичем та О. Я. Кониським, а на початку XX ст. Б. Д. Грінченком та С. О. Єфремовим. Характерно, що в 90-х рр. XIX ст. лідери цієї течії, обмежуючись суто культурницькою діяльністю в підросійській Україні, не заперечували необхідність проведення політичної роботи на теренах Австро-Угорської імперії – у Східній Галичині [16, с. 62].

За несприятливих умов цісарського режиму, хоча й більш ліберальних у порівнянні з підросійською Україною, українське культурництво найбільш помітно розвинулося у східно-галицькому регіоні. За визначенням М. С. Грушевського, «у 1880–1905 рр., тобто протягом чверті століття, Галичина була свого роду інтелектуальним П'ємонтом для українського руху» [11, с. 334].

М. С. Грушевський зазначав, що «в останнє десятиліття XIX ст. Галичина, попри власні вельми тяжкі умови національного й економічного буття, стає центром українського руху, і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювались і вдосконалювались засоби національного культурного й політико-суспільного відродження українського народу». В цьому регіоні, завдяки спільним зусиллям галичан і наддніпрянців, вироблялася й поширювалася українська літературна мова як найважливіший інструмент літературної, публіцистичної й наукової діяльності, шкільної та університетської освіти, періодичної преси, суспільно-політичного, громадського та приватного життя освічених класів [12, с. 444–445].

Суттєвим чинником цієї діяльності стало перетворення за ініціативою О. Кониського та О. Барвінського у Львові в 1892 р. Літературного товариства ім. Шевченка на Наукове товариство. За умов бездержавності НТШ відіграло величезну роль у розвої української національної науки, освіти, культури та самосвідомості, по-суті виконуючи функції національної Академії наук. Тільки у 1895–1913 рр. під редакцією М. С. Грушевського вийшло у світ 110 томів «Записок НТШ», майже 30 томів інших видань, 88 книг «Літературно-наукового вісника» (1898–1905 рр.). Активно діяли секції НТШ, зокрема історично-філософська, філологічна та етнографічна, які видавали десятки наукових збірників, сприяли утвердженню модерної української науки. За ініціативою НТШ відкривалися українські гімназії і школи, відбувалася українізація Львівського університету тощо [26, с. 106–110].

Поряд із суто культурницькою діяльністю у Східній Галичині вироблялися засоби і форми культурної й економічної самодопомоги населенню, зокрема ощадно-позичкові каси, споживчі товариства, просвітницькі й політичні народні клуби у вигляді сільських читалень, «січей» тощо. З цього погляду вельми примітною була діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта», заснованого ще 1868 р. у Львові. Наприкінці XIX ст. воно стало центром економічної праці в містах і селах Східної Галичини. Так, у 1897 р. на базі 522 читалень «Просвіти» в регіоні діяло 146 крамниць, 124 позичкові каси і 60 комор. Ці просвітянсько-економічні осередки не тільки сприяли економічній допомозі й захисту селянина, а й суспільному вихованню народних мас, формуванню й утвердженню його української національної самосвідомості [12, с. 445; 24, с. 37].

Безсумнівно, все вищезазначене обумовило більш динамічний український націотворчий процес у Східній Галичині, де вже у 90-х рр. XIX ст. відбулася трасформація народовської, москвофільської та радикально-соціалістичної течій суспільного руху в окремі політичні партії з програмно-тактичними настановами. Вони започаткували модерну партійно-політичну систему, яка утвердилася на початку XX ст. У статті «Українці» (1910) М.С. Грушевський відмічав той факт, що «в останнє десятиліття українські національно налаштовані елементи Галичини склали три організовані партії». До них вчений-історик відносив національно-демократичну, радикальну та соціал-демократичну партії, зазначаючи неорганізованість клерикально-консервативних течій на українському ґрунті [13, с. 103].

За даними сучасного дослідника А. І. Павка, до українського партійно-політичного табору Східної Галичини входили два політичні товариства, п’ять національних партій та одна понадпартійна структура. Важливо, що український суспільно-політичний табір характеризувався достатньо повною структурованістю і був представлений різними політичними течіями. Упродовж 1890-х рр. політичний спектр був представлений соціалістами-народниками (драгоманівцями), соціалістами-марксистами, радикальними народовцями, які певний час об’єднувалися партійною програмою Русько-української радикальної партії, а в 1899 р. стали важливими елементами кристалізації нових політичних сил – Української соціал-демократичної та Української націонал-демократичної партій. Незважаючи на певні ідейні відмінності, ці політичні партії стояли на платформі політичної самостійності України, що в серпні 1914 р. привело до створення координаційного понадпартійного утворення – Головної Української ради. Виявом модернізації суспільно-політичного життя в Галичині на рубежі XIX – XX ст. стало започаткування Католицького русько-народного союзу – першої української консервативної організації класичного європейського типу, яка на початку XX ст. еволюціонувала у Християнсько-суспільний союз – першу політичну партію консервативного напряму. У 1900 р. в Галичині було засновано Руську народну партію, яка виходила з москвофільського світогляду і пропагувала ідею об’єднання з російським світом [27, с. 136, 137, 140–143].

У першій Програмі Української (русько-української) радикальної партії (1890) було задекларовано гасло «правдивого автономізму» у внутрішній політиці Австрії, яке передбачало «якнайкращий культурний і національний розвій провінцій і народностей…». Доповнення до цієї ж Програми, прийняте на IV з'їзді РУРП 1895 р., стверджувало, що здійснення її ідеалів можливе «при повній політичній самостійності русько-українського народу і повнім, необмеженім праві його: рішати самому у всіх справах його дотикаючих». Далі підкреслювалося, що в наміри партії входить утворення «*окремої руської політичної території* з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією» [34, с. 11, 13].

Того ж 1895 р. у Львові була видана брошюра члена групи «молодших» рурпівців Юліяна Бачинського «Україна irredenta», яка свідчила про помітну радикалізацію модерних політичних устремлінь у середовищі РУРП. Так, автор чітко сформулював концептуальні думки «про *будучність української нації».* Їх сутність полягала в тому, що і для галицьких, і для наддніпрянських українців найбільш важливою має стати ідея політичної самостійності, політичної незалежності українського народу, без чого неможливо досягти успіхів і в економічній, і в культурній сферах [1, с. 28, 29, 30 – 31, 34].

Про посилення націотворчих устремлінь РУРП свідчить те положення Програми партії 1904 р., в якому формулювалося прагнення до піднесення національної самосвідомості в масах українського народу, що проживав і в Австро-Угорщині, і в Росії засобами літератури, зборів, з'їздів, маніфестацій тощо [34, с. 15].

Ідея української соборності, як одна з наріжних у процесі націотворення, чітко простежувалася в «Програмі української національно-демократичної партії», прийнятої у Львові 1899 р. У ній, зокрема, йшлося про галицьких русинів як частину «українсько-руського народу» і декларувалася кінцева мета, «щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався часом в *одноцільний національний організм*, в якім би загал народу на свою загальну користь орудував всіма справами: культурними, економічними і політичними» [34, с. 23]. Ця ж ідея соборної української нації містилася і у відозві Народного Комітету Української національно-демократичної партії до народу від 5 січня 1900 р., в якій зазначалося: «…Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу…» [34, с. 27].

Не менш красномовною є «Заява Української соціал-демократичної партії» (1899), з якою на з'їзді австрійської соціал-демократії від імені УСДП виступив М. Ганкевич. У ній, зокрема, йшлося про єдину «українську націю», яка живе у двох державах, і про прагнення українських соціал-демократів «забезпечити національну волю цілому своєму народові з тією метою, щоб з'єднаний та вільний український народ міг увійти в сім'ю європейських народів як рівноправний член» [34, с. 28].

Політизація українського національного руху у Східній Галичині, вироблення політичними партіями засобів політичної пропаганди та агітації, тактики парламентської боротьби в центральному парламенті й місцевому сеймі, партійна полеміка 1890-х рр., в ході якої висувалися й обговорювалися питання про національно-територіальну автономію, політичну самостійність, федеративний лад, сприяли не тільки зростанню політико-економічної, суспільної і національної свідомості західних українців, але викликали великий інтерес серед української інтелігенції Наддніпрянщини і мали великий вплив на українську суспільну думку підросійської України [12, с. 445 – 446]. Відмічаючи факт «сильного розвою, велетенського зросту» в Галичині української національної свідомості в останні десятиліття XIX– на початку XX ст., М. С. Грушевський цілком правильно оцінював його значення «для українства взагалі, для цілої соборної України» [8, с. 33].

Проте історичні умови розвитку українського національного життя в підросійській Україні були значно складнішими, ніж у Галичині. За умов неможливості мати в Наддніпрянщині українські товариства, українську періодичну пресу тривалий час тут особливу роль відігравав російськомовний часопис «Киевская старина». З 1882 р. до 1906 р. журнал розміщував на своїх шпальтах українознавчі дослідження і сприяв осягненню численних тем з національної історії, етнографії, фольклористики, літературознавства, мовознавства, археографії. Будучи з 1890 р. цілковитим друкованим органом Київської Старої громади, журнал служив справі консолідації української національно свідомої інтелігенції. На його сторінках публікувалися розвідки понад 300 авторів та кореспондентів [15, с. 111–112]. Цілком можна погодитися з М. С. Грушевським, який, відмічаючи всі недоліки, «деяку вузькість видноколу» і «відсталість інтересів» журналу, визначав його «центральне місце в галузі українознавства, до деякої міри навіть – в українському інтелектуальному житті Росії», його «видатну роль в українських дослідженнях» [10, с. 259].

У другій половині 90-х рр. XIX ст. в громадівському середовищі відбувалися певні модерні світоглядні зміни. Їх головний зміст полягав у політизації українських громад. Виявом цієї тенденції стало утворення в 1897 р. за ініціативою В. Б. Антоновича та О. Я. Кониського, користуючись терміном історика С. С. Наумова, Всеукраїнської Організації Громад, яка в джерелах і літературі має й інші назви. Так, Д. І. Дорошенко називав її Загальною українською організацією, О. Г. Лотоцький – Всеукраїнською організацією, С. І. Єрастов – Загальною українською організацією, Є. Х. Чикаленко – здебільшого Всеукраїнською загальною організацією, історики В. Ф. Колесник і Л. П. Могильний – Всеукраїнською загальною безпартійною демократичною організацією тощо [16, с. 63, 64; 25, с. 21].

В установчому з'їзді нової організації взяли участь 50 представників громадівського руху, зокрема з Ананієва, Вінниці, Єлисаветграда, Житомира, Кам'янця, Катеринослава, Лубен, Полтави, Радивілова, Ромен, Севастополя, Сміли, Умані, Херсона, Чернігова та Москви, а також різних студентських об'єднань та окремі діячі віддалених населених пунктів України. Пізніше до складу організації увійшли представники Київської, Одеської і Петербурзької громад [29, с. 122].

Створення Загальної української організації громадівцями старшого покоління ставило на меті консолідувати український національний рух на основі ліберально-демократичних цінностей, розвитку наукової та культурно-освітньої діяльності української спрямованості і поступового переходу до політичної роботи. Цілком логічним була ідейна трансформація цієї організації, що відбулася за рішенням з'їзду 1903 р. Форум громадівців висунув вимоги парламентаризму, федералізму, автономізму та свободи національно-культурного життя. За даними В. Ф. Колесника та Л. П. Могильного, у 1904 р. організація являла собою федерацію з 30-ти автономних громад із 21-го міста, в тому числі 18-ти в українських губерніях; студентських груп та окремих осіб. За роки діяльності Всеукраїнської Організації Громад до її складу входило 150–170 осіб, а за іншими даними – близько 450. Черговий з'їзд 1904 р. задекларував перетворення організації на Українську демократичну партію [16, с. 70, 71; 15, с. 129, 134].

У середині 1890-х рр. активізувалася видавнича діяльність українських громад. У 1894 р. Чернігівська громада організувала у друкарні Чернігівського губернського правління видавництво популярних книжок для народу. Під керівництвом Б. Д. Грінченка воно впродовж восьми років видало 36 книжок накладом 133 870 примірників. Такі ж видавництва діяли і в деяких інших містах, зокрема у Києві та Харкові. Так, київське видавництво «Вік», завдяки діяльності О. Кониського, О. Лотоцького, С. Єфремова, Ф. Матушевського та В. Доманицького, лише протягом 1894–1909 рр. видало у світ 100 найменувань книжок і брошур укра-

їнською мовою загальним накладом близько 400 тисяч примірників [29, с. 123; 18, с. 142]. Ця видавнича діяльність зробила свій вклад у поступ української національної свідомості, а відтак у справу українського модерного націотворення.

Безумовно, вищезазначений перехід від народницького до модерністичного етапу в українському націотворенні відбувався на певному загальноєвропейському тлі утвердження модерністської культури і світогляду, був вітчизняним виявом загальноєвропейського процесу творення модерних націй. Як писала відома дослідниця Т. Гундорова: «…Європейський модернізм фактично виявився способом леґалізувати соціяльне, політичне, національне й мовне існування інших культур, націй, статей і рас». І цим не могли не скористатися «молоді народи», в тому числі український [14, с. 19].

Поширення нового модерного мислення відбувалося більш динамічно, більш природно у молодіжному середовищі. Прикметою утвердження нового, модерністського часу стала ідея «Молодої України», яка втілювалася в різних формах. У цьому зв'язку доцільно згадати політичну організацію Братство тарасівців (1891–1898), студентську організацію «Молода громада», започатковану у Харкові 1892 р., всеукраїнську студентську спілку, створену у Києві 1899 р., таємні гуртки самоосвіти серед університетської і середньошкільної молоді в Галичині й на Буковині (1899–1903), місячник української молоді у Львові (1900–1902, 1905, 1910).

Сутність «Молодої України» не можна осягнути поза загальноєвропейським контекстом. Адже подібні рухи у різний час виникали і в інших країнах Європи, наприклад «Молода Німеччина» (1830), «Молода Італія» (1831), «Молода Ірландія» (1842), «Молода Бельгія» (бл. 1881), «Молода Польща» (бл. 1890). Попри всю своєрідність і цілком певні відмінності, всіх їх можна об'єднати модерністичною спрямованістю і прагненням до національного усамостійнення [15, с. 163; 31, с. 209; 22, с. 1641; 23, с. 881].

У Наддніпрянщині, на відміну від Східної Галичини, ідейна трансформація від народницького до модерністичного або політичного етапу націотворення відбувалася дещо уповільнено, що можна пояснити як сильними традиціями ліберально-демократичного, аполітичного культурництва, так і своєрідною суспільно-політичною ситуацією в підросійській Україні, що характеризувалася тривалою відсутністю конституційних, зокрема політичних, прав і свобод за царського режиму. Не випадково впродовж 1890-х рр. у цьому великому регіоні не було створено жодної модерної політичної партії.

Проте вже улітку 1891 р. на могилі Т. Г. Шевченка у Каневі зусиллями кількох харківських студентів (І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич) та випускника Київського університету В. Боровика утворилося Братство тарасівців – таємна організація, яка поклала початок модерному українському політичному руху в Наддніпрянщині. Досить швидко тарасівці започаткували гуртки щонайменше у 10-ти містах і містечках, зокрема в Харкові, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Ічні та Срібному на Чернігівщині. В цих осередках Братства, за даними дослідника С. О. Наумова, налічувалося не менше 100 осіб [25, с. 7 – 8, 10; 34, с. 16].

У 1893 р., під час Шевченківських читань у Харкові, тарасівці прийняли «Profession de foi молодих українців», яку назвали «*національною програмою» молодих Українців»* [34, с. 16]. Цей програмний документ яскраво засвідчив неоднозначне ставлення молодого покоління до попереднього українофільства. З одного боку, тарасівці віддавали йому належне, оскільки «воно (українофільство – авт.) поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт; воно стало підвалиною сучасних Українців». Разом із тим, члени братства звернули увагу на «чимало помилок» попередників, указали на його шкідливість і зазначили, що «тепер українофіли вже неможливі, як дійсні й щирі патріоти, як люди ідеї» [34, с. 19–20].

Докорінна відмінність тарасівців від українофілів 60–80-х рр. XIX ст. полягала в тому, що вони визнавали себе «націоналами», для яких головним пріоритетом було відновлення для свого народу «волі національної». Українська національна ідея стала по-справжньому наріжною для членів Братства, які вільно оперували такими поняттями, як «Україна – окрема самостійна нація», «національна праця», «національні змагання», «національний прапор». Ідея культурно-національного відродження була наповнена у тарасівців іншим, ніж у попередників, ідейним змістом, змістом не народницьким, а модерним, політичним. Цим вони здійснювали повний ідейний розрив з аполітичним українофільством. Суттєво важливо, що прихильність до повної автономії, що залишилася у спадок від попереднього періоду, в ідеології Братства перетікала в ідею української національної самостійності. Не менш важливим для розуміння зрілості національного самоусвідомлення братчиків було визнання ними української національної соборності: «Для нас свідомих Українців *єсть один українсько-руський народ*» [34, с. 17, 18, 19, 20].

Майже одночасно з «Братством тарасівців» у Харкові виникла студентська організація «Молода громада», яка в 1892–1893 рр. налічувала понад 20 осіб, у тому числі і ряд тарасівців. Останні відігравали у студентській «Молодій громаді» провідну роль. Спільний осередок тарасівців і молодогромадівців проіснував до кінця квітня 1893 р., коли поліція здійснила обшуки й арешти більшості його учасників. Однак наступні роки дали чудовий приклад більш широкої участі харківського студентства в українському русі. Так, у 1897–1898 рр. у Харкові діяла студентська українська громада, що об'єднувала близько 100 осіб. Харківські студенти-громадівці не тільки опікувалися культурницькими заходами. У 1898 р. вони ініціювали проведення І загальноукраїнського з'їзду студентських українських громад, який пройшов у Києві; брали участь у сходках, демонстраціях і страйках навесні 1899 р. У серпні 1899 р. у Києві відбувся ІІ з'їзд представників українських студентських громад [15, с. 163–164, 169, 172, 173, 174].

Упродовж 1890-х рр. процес політизації в українському національному русі Наддніпрянщини постійно розширювався. Так, на початку 1896 р. його складовою стала перша українська соціал-демократична організація – «Група українських соціал-демократів», що згуртувалася навколо Івана Стешенка і об'єднала таких талановитих діячів, як М. М. Коцюбинський, Леся Українка, Ольга Косач, П. Тучабський та ін. [2, с. 78]. Значення цієї нелегальної групи, яка діяла до 1903 р., полягало в тому, що вона передувала собою українську соціал-демократичну партію в Наддніпрянщині, виступала під гаслом «вільної робітницької та селянської України» [7, с. 255].

Суттєво важливо, що в 90-х рр. XIX ст. між українськими діячами Наддніпрянщини і Галичини посилився інтелектуальний діалог. Підтвердженням цього стала ідейна полеміка 1896–1897 рр. між колишніми учнями й однодумцями М. П. Драгоманова – І. Я. Франком і Лесею Українкою, яка засвідчила світоглядний пошук обома ідеологами української демократії Східної Галичини і Наддніпрянщини нового змісту української визвольної ідеї. Характерно, що цей процес супроводжувався відходом від федералістичних настанов, догматики «наукового соціалізму» та утвердженням світоглядного національного ідеалу [7, с. 261, 274].

Ведучи розмову про модернізм як націотворчий чинник, не можна не відмітити його достатню багатогранність. У 90-х рр. XIX ст. його вияви простежуються не тільки в суспільному, а й літературному житті, де він проявився, насамперед, як естетичний рух. Як і в багатьох європейських літературах, він поєднувався з власне естетичними, національними та політичними ідеями [14, с. 20].

Термін «модернізм» для визначення літературного напряму вперше з'явився у доповіді Лесі Українки «Малорусские писатели на Буковине», виголошеної на засіданні Київського наукового товариства наприкінці 1899 р. Дещо пізніше, в

1901 р. Микола Вороний на сторінках «Літературно-наукового вісника» сформулював кредо українського модернізму і запропонував укласти новий літературний друкований орган – «Український альманах». Початок українського модернізму часто пов'язують з виданням альманаху М. Вороного «З-над хмар і долин», що вийшов у світ в Одесі 1903 р. [28, с. 39, 97].

Характерною особливістю розгортання українського літературного модернізму був різкий розрив із попередньою літературною народницькою традицією [14, с. 20]. Якщо літературне народництво вважало своїм пріоритетом патріотичне й реалістичне зображення українського простонародного життя, то літературний модернізм вирізнявся схильністю до європеїзму, космополітизму, інтелектуалізму, естетизму, відкритістю культури, демократичним зображенням життя інтелігенції [28, с. 98].

Звичайно, перехід від літературного народництва до модернізму відбувався не однолінійно. Навпаки, цей процес загострив на рубежі XIX–XX ст. проблему, кажучи словами Т. Гундорової, «множинности й диференційованости культурних практик в українському суспільстві». Наростання модерністських інтелектуальних імпульсів сприяло оформленню концепції «високої» *національної* культури, проте породило протилежну концепцію «народної» (популярної) культури, виразниками якої стали ідеологи народницького спрямування, зокрема Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Іван Стешенко [14, с. 113, 115].

У першому десятилітті XX ст. дві хвилі літературного модернізму спричинили гострі дискусії між «старим» і «новим» поколінням письменників стосовно утилітаризму й естетизму, ідеалізму й натуралізму, вищої культури та культури народної. «Батьків» літератури Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Івана Франка, Івана Карпенка-Карого підтримали Дмитро Яворницький, Любов Яновська, Борис Грінченко, Леонід Пахаревський, Олена Пчілка, Володимир Леонтович, тобто письменники національно-культурницького спрямування, які гуртувалися навколо видавництва «Вік», журналу «Киевская старина», газети «Рада». Модерністські позиції відстоювали критики й письменники, згуртовані навколо «Молодої музи», «Української хати», «Дзвону» та ін. Новий напрям виявився у критичних розвідках Миколи Сріблянського та Микола Євшана, в літературному доробку Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Володимира Винниченка, Михайла Яцкова, Миколи Вороного, Петра Карманського та ін. Значення модерністської літератури полягало в тому, що вона засобами художнього слова, насамперед, витворювала нову «високу» культуру і в такий спосіб підтримувала й посилювала процес творення української модерної нації [14, с. 105, 124, 130, 131, 142, 145].

Утвердження модерністської самосвідомості відбувалося в гострій ідейній боротьбі, в нелегких пошуках етичного, естетичного, національного та політичного ідеалів. Навіть такі видатні постаті української літератури цього періоду, як Леся Українка та Ольга Кобилянська відчували двоїстість впливів модерного і народницького способів мислення [28, с. 435].

Утім уже на початку XX ст. модерністичне в українському русі Наддніпрянщини брало верх. Підтвердженням цього стала його подальша політизація, що виявилася в утворенні й тут українських політичних партій. Так, у 1900 р. в Харкові утворилася перша масова українська партія в підросійській Україні – Революційна українська партія. Її ідейні засновники Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич та Б. Каменський змогли об'єднати під партійним прапором РУП представників колишніх українських громад та студентських гуртків, зокрема студентів, семінаристів, народних вчителів тощо. Нечисленні підпільні партійні групи діяли у Харкові, Києві, Ніжині, Полтаві та Катеринославі [3, с. 25].

Тоді ж у надрах партії виникла програмна брошура «Самостійна Україна», написана М. Міхновським, який підкреслював: «Одна, єдина, нероздільна віль-

на, самостійна Україна від гір карпатських аж по кавказькі» [34, с. 67]. Однак її радикально-націоналістичне гасло «Україна для Вкраїнців», яке передбачало рішучу боротьбу проти «ворогів-чужинців» [34, с. 71], не припало до душі більшості рупівців, які дотримувалися автономістсько-федералістичного кредо. Цей феномен можна пояснити як певними ідейними традиціями в українському національному русі, так і більш глибинними ментальними особливостями українців, що мали домінантний вплив за умов ще недостатньої зрілості й масовості національної ідеології.

За цих обставин наприкінці 1901 – на початку 1902 р. напевно невипадково лише незначна частина рупівців на чолі з М. Міхновським відкололася і заснувала національно-самостійницьку Українську народну партію (1902–1907 рр.) [33, с. 115–116]. Натомість це був не останній ідейний розкол. У наступному 1903 р. досить аморфна РУП зазнала нового удару, цього разу вже «зліва», коли партію покинуло ще одне нечисленне угруповання на чолі з Б. Ярошевським і заснувало Українську соціалістичну партію. Втім ідейні розбіжності в середині партії не вщухли. Так, 12 січня 1905 р. група М. Меленевського проголосила утворення «Української соціал-демократичної спілки», яка стала обласною організацією РСДРП. Перейшовши в табір російської соціал-демократії, «Спілка» у травні 1905 р. отримала автономні права в рамках меншовицької фракції. У листопаді 1905 р. на чолі організації став обраний Головний комітет, куди увійшли М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, Г. Долженко, П. Тучапський та ін. За умов розгортання Першої російської демократичної революції «Спілка» акцентувала на соціально-економічних, а не національних проблемах, що підвищило її популярність. Улітку 1907 р. «спілчанські» осередки об’єднували близько 6 тис. осіб [3, с. 26 – 29; 30, с. 128, 129].

У грудні 1905 р., під час апогею демократичної революції, зазнала остаточної трансформації РУП, яка в ході партійного з’їзду у Харкові була перетворена на Українську соціал-демократичну робітничу партію з виразно марксистським ідейним обличчям і дотримувалася автономістсько-ферералістичного кредо. В нову організацію увійшла значна частина рупівців. Засновниками УСДРП стали Д. Антонович, В. Винниченко, М. Порш, С. Петлюра, М. Ткаченко та ін. Великі партійні комітети діяли у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові. Соціальну основу партії склали україномовні робітники дрібних підприємств, майстерень, студенти, гімназисти, службовці, частково селяни. У 1905 р. УСДРП об’єднало 6 тис. членів, хоча в 1907 р. лави партії скоротилися вдвічі [3, с. 30].

Напередодні Першої демократичної революції в Росії, у 1904 р. було засновано дві українські ліберально-демократичні партії. О. Лотоцький, Є. Чикаленко та В. Чеховський очолили Українську демократичну партію, а Б. Грінченко та С. Єфремов – Українську радикальну партію. Логіка революційного процесу привела до об’єднання у грудні 1905 р. цих двох нечисленних політичних сил в єдину Українську демократично-радикальну партію, яка діяла до 1907 р. і виступала за автономію України у складі Росії [3, с. 35–36].

Українські політичні партії не змогли провести мобілізацію всіх кадрових ресурсів для суспільно-політичної боротьби в період революції 1905–1907 рр., хоча дещо й активізували діяльність серед інтелігенції, робітників, селян та військових. Наприклад, серед керівників повстання на броненосці «Потьомкін» були рупівці, а не тільки більшовики й меншовики. Після маніфеста Миколи II 17 жовтня 1905 р. українські політичні діячі почали започатковувати «Просвіти», українську пресу в Наддніпрянщині тощо [17, с. 152, 162, 163, 171; 5, с. 87].

Розвій Першої демократичної революції привів до деяких змін у національній політиці російського царизму. Укази 24 листопада 1905 р. і 26 квітня 1906 р. надали українському народу право на власну пресу, вільне друкування книжок

без попередньої цензури. У 1906 р. в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі й інших містах підросійської України, а також у Санкт-Петербурзі та Москві вийшло у світ 18 українських газет і журналів. У 1905 – 1906 рр. зародилися наддніпрянські «Просвіти» у Катеринославі, Одесі, Києві, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Чернігові, Житомирі та інших містах. У 1905 р. в підросійській Україні вели роботу 820 кооперативів, поступово відбувалася їх українізація. У 1907 р. в Києві було створено Українське наукове товариство. Різноманітний фактичний матеріал свідчить, що в перші десятиліття XX ст. в наддніпрянських губерніях активізувалася діяльність артілей, бібліотек, земств, клубів, кооперативів, просвітянських та інших товариств. Усі ці форми слугували створенню національної економічної та культурно-освітньої комунікації, українського модерного інтелектуального життя як важливої складової творення нової нації [30, с. 131, 132; 18, с. 59, 167; 5, с. 87 – 88].

Безперечно за тих історичних умов українському національному руху бракувало єдиного бачення українського проекту, не вистачало консолідації національно-демократичних сил. Хоча б частково поліпшити ситуацію мало Товариство українських поступовців, створене 1908 р. Очолюване М. Грушевським, С. Єфремовим Д. Дорошенком та Є. Чикаленком, ТУП координувало зусилля українського національного руху та утверджувало конституційні, автономістсько-федералістичні ідеї. Ідейні лідери об'єднання очолили парламентський політичний клуб «Українська думська громада», що діяв у рамках Державної думи Росії і складався приблизно з 40 депутатів [3, с. 36 – 37; 5, с. 89].

Досліджуючи генезис українського націотворення зазначеного періоду, не можна не звернути увагу на два чинники, які відмітив І. Лисяк-Рудницький як такі, що мали «виключний вплив на українську справу». Це, по-перше, «зростаюче ослаблення царського самодержавства та розклад російської державної машини», або, кажучи іншими словами, системна криза російського самодержавства, що співпала з правлінням останнього імператора династії Романових Миколи II, а, по-друге, «економічний розквіт підросійської України, її швидка індустріялізація та піднесення життєвого стандарту населення». Дійсно, друга зазначена обставина зумовлювала пожвавлення українського міського життя, що не могло не привести до формування його політичних складових [19, с. 184].

Хоча російський царизм був змушений вдатися до певних поступок на початку XX ст., найбільш яскравим втіленням яких став Маніфест Миколи II від 17 жовтня 1905 р., імперська державна машина прагнула за будь-яких обставин хоча б загальмувати розвиток національного пробудження націй, в тому числі української. Тому процес утвердження національної ідентичності українців був надто складним і здійснювався всупереч офіційній державній політиці. Переконливо про це свідчив у своїх спогадах Микола Галаган, який відмічав: «Нам ніхто не допомагав нормально розвиватись й усвідомлювати себе національно; навпаки нас калічили в школах різні «патріоти», вбиваючи нам в голови «русскость». Ті нечисленні щасливчики із українських дітей, які уродились в родинах національно свідомих батьків, не можуть, мабуть, належно оцінити, яке велике щастя вони мали в своїм житті, коли їм не довелось іти кривулястими доріжками й плутаними стежечками, шукаючи шляху до усвідомлення себе національно» [4, с. 87].

Поступ навіть українського культурництва в Наддніпрянщині тривав у непростих обставинах численних заборон щодо української мови і культури, які не обмежувалися дією Емського указу 1876 р., що реально діяв до 1905 р. Так, у 1892 р. спеціальний наказ указував цензорам на неприпустимість схвалення до друку українського перекладу будь-якого російського твору, в 1894 р. повторно заборонявся імпорт українських книжок, у 1895 р. заборонялися до друку українські дитячі читанки незалежно від їхнього змісту. Усе це було суттєвим галь-

мівним чинником у процесі українського національного самоусвідомлення [20; 31, с. 190; 5, с. 70 – 71]. Водночас не можна не помітити, що вже на рубежі XIX – XX ст. ця дискримінаційна політика спричиняла розчарування нового покоління української молоді в аполітичному культурництві і певною мірою зумовлювала її перехід від традиційного для попередніх десятиліть народолюбства до участі в українських політичних гуртках, організаціях та партіях.

Причини зазначеної еволюції полягали і в тому, що окремі поступки з боку самодержавства, які отримали українці у вигляді певних демократичних прав і свобод періоду Першої російської революції 1905–1907 рр., після її поразки досить швидко були зведені нанівець за часів політичної реакції. Тоді повсюдно закривалися українські «Просвіти», бібліотеки, клуби тощо; припиняли діяльність й українські політичні партії. На цьому тлі набирали сили російські націоналістичні організації. Красномовним є факт, що в 1907 р. відділи «Союза русского народа» в українських губерніях налічували понад 190 тис. осіб, що складало майже половину загальної чисельності цієї реакційної організації. Боротьба з «українофільством» стала одним із найважливіших завдань «Клуба русских националистов», який широко відчинив свої двері на початку 1908 р. в Києві [17, с. 286–287].

Великодержавно-шовіністична ідеологія спричинила й низку антиукраїнських рішень III Державної думи Росії, яка в 1908 р. провалила законопроект про запровадження української мови у початковій школі та пропозицію ввести в підросійській Україні судочинство українською мовою [31, с. 286]. Апофеозом консервативно-охоронної політики в національному питанні став реакційний циркуляр П. А. Столипіна від 20 січня 1910 р. «Про інородців та сепаратизм», за яким до категорії інородців, а відтак до меншовартісних людей другого сорту, було залучено всіх українців [32, с. 37 – 38].

Великодержавно-шовіністична істерія посилилася під час Першої світової війни. Чого вартий, наприклад, секретний донос Полтавського губернатора Багговута міністру внутрішніх справ від 4 лютого 1914 р. про заходи в боротьбі з українським національним рухом, який передбачав упровадження 17 заходів, серед яких, наприклад, пропозиція залучати «лише одних великоросів» на посади вчителів, інспекторів, священиків, або вдаватися «до створення правдивої історії малоросійського народу», пояснюючи при цьому, що «ніколи ніякого «українського» народу не було» тощо [32, с. 70]. За цих обставин посилення суспільно-політичних та соціально-економічних суперечностей у країні аполітичне народницьке культурництво програвало більш актуальним політичним напрямам.

Слід також враховувати й те, що український національний рух діяв в обстановці взаємодії з польським національно-визвольним та російським визвольним рухами, які ще раніше виявляли себе як політичні, і де в тих чи інших формах були присутні національні ідеї. Ще одним чинником, що «підштовхував» до політизації українського національного руху, було поширення соціалістичних ідей в Західній, Центральній Європі та в Росії [5, с. 93]. Досить часто утвердження соціалістичного світогляду супроводжувалося радикальною риторикою і відповідними діями. За цих обставин природно актуалізовувалися не культурницькі форми діяльності, а політичні. Усе це не могло не впливати на національно-визвольні змагання українців, які все більше набували політичного змісту.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. процес українського націотворення набув певної динаміки. Важливими націотворчими чинниками стали такі, як поступ модерністичного світогляду, політизація українського національного руху, перехід від домінантної ідеї народу до ідеї нації, що мало важливе значення для консолідації модерного українства. Поряд з діяльністю політичних партій тривала активна робота українських культурників, яка набувала модерних

смислів і форм. Безсумнівно, процес українського націотворення слід розглядати в контексті подальших соціально-економічних модернізаційних трансформацій, які виявили себе в утвердженні монополістичного капіталізму, нових міських форм життя, які посилювалися за умов урбанізації. Не менш важливою була й та обставина, що імперські режими Габсбургів і Романових не могли вирішити нагальних соціальних й національних проблем українців та інших народів. Криза імперського управління теж підштовхувала українських інтелектуалів до постановки й вироблення змісту української національної ідеї. Соціальні катаклізми початку XX ст., особливо Перша демократична революція в Росії, сприяли залученню до українського національного руху більш широких верств населення. Проте до Першої світової війни належного критичного перелому у справі українського націотворення ще не відбулося. Головними причинами цього стала відносна слабкість українських партій та організацій, розпорошеність українських національних сил, які діяли за умов власної бездержавності та тривалого функціонування імперських режимів.

У цілому ж можна констатувати, що наприкінці XVIII – на початку XX ст. під впливом різнорідних внутрішніх і зовнішніх чинників відбувався процес формування і становлення української модерної нації. Вітчизняне націотворення було одним із визначальних ідентитетів «українського XIX ст.» і набуло певної динаміки, особливо в другій половині XIX – на початку XX ст. Саме в цей період визрівали передумови української національно-демократичної революції, яка привела до відновлення української державності, вже на новій, модерній основі. Втім ступінь зрілості українського націотворчого потенціалу була ще недостатньою, що стало одним з фундаментальних факторів поразки національно-визвольних змагань українства в 1917–1921 рр.

Бібліографічні посилання

1. **Бачинський Ю.** Україна irredenta / Ю. Бачинський // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – Т. VI (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.). – К., 2001. – С. 27–34.

2. **Галаган М.** З моїх споминів (1880-ті – 1920) : докум.-худож. вид. / М. Галаган / передм. Т. Осташко, В. Соловйова. – К., 2005.

3. **Горинь В.** Іван Франко і Леся Українка: відомий епізод «непорозуміння між своїми» / В. Горинь // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. праць. – Л.,1997. – Вип. 3 – 4. – С. 255–287.

4. **Грінченко Б.** Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов. – К., 1994.

5. **Білоцерківський В. Я.** Іван Стешенко – подвижник на ниві українського національного відродження / В.Я. Білоцерківський, В.І. Головченко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 6. – С. 77–83.

6. **Вєтров Р. І.** Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900 – 1925 рр.) / Р. І. Ветров, С.П. Донченко. – Д.; Дніпродзержинськ, 2001.

7. **Грицак Я.** Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996.

8. **Грушевський М. С.** «О любви к отечеству и народной гордости» / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / голов. редкол.: Павло Сохань – голов. ред. та ін. – Т. 2: Серія Суспільно-політичні твори (1907 – 1914). – Л., 2005. – С. 20–37.

9. **Грушевський М. С.** Пам'яті Володимира Антоновича // Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. – Т. 8: Серія Історичні студії та розвідки (1906 – 1916). – Л., 2007. – С. 558–559.

10. **Грушевський М. С.** Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Твори : у 50 т. / голов. редкол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. – Т. 8: Серія Історичні студії та розвідки (1906–1916). – Л., 2007. – С. 229–265.

11. **Грушевський М. С.** Українська справа в її історичному розвитку / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / голов. редкол.: Павло Сохань – голов. ред. та ін. – Т. 8 : Серія Історичні студії та розвідки (1906–1916). – Л., 2007. – С. 312–337.

12. **Грушевський М. С.** Український П'ємонт / М. С. Грушевський / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / голов. редкол.: Павло Сохань – голов. ред. та ін. – Т. 1: Серія Суспільно-політичні твори 1894–1907. – Л., 2002. – С. 444–447.

13. **Грушевський М. С.** Українці / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / голов. редкол.: Павло Сохань – голов. ред. та ін. – Т. 3 : Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917) – С. 86–129.

14. **Гундорова Т.** ПроЯвлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Вид. 2-е, перероб. та доп. / Т. Гундорова. – К., 2009.

15. **Катренко А. М.** Український національний рух XIX ст. : навч. посіб. : у 2 ч. – Ч. II. 60 – 90-ті роки XIX ст. / А. М. Катренко – К., 1999.

16. **Колесник В. Ф.** Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття : моногр. / В. Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – К., 2005.

17. **Левенець Ю. А.** Політична історія України. XX століття : у 6 т. – Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець, Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. – К., 2002.

18. **Лисенко О. В.** «Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку XX ст. / О. В. Лисенко. – К., 2008.

19. **Лисяк-Рудницький І.** Інтелектуальні початки нової України / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : в 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 173–191.

20. **Міллер О.** Емський указ / О. Міллер // Україна модерна. – Л., 2000. – Чис. 4-5. – С. 9–49.

21. **Міхновський М.** Самостійна Україна / М. Міхновський // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – Т. VI (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.). – К., 2001. – С. 61 – 72.

22. Молода Україна // Енцикл. Українознавства / головн. ред. В. Кубійович. – Т. 5. – Л., 1996. – С. 1641.

23. «Молода Україна» // Універсальний словник-енциклопедія / керівн. проекту О. Коваль. – К., 1999. – С. 881.

24. Нарис історії «Просвіти» / уклад. Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Л.; Краків; Париж, 1993.

25. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. – Х., 2007.

26. **Онопрієнко В. І.** Історія української науки XIX – XX століть: навч. посіб. / В. І. Онопрієнко. – К., 1998.

27. **Павко А. І.** До питання про формування партійно-політичної системи в Східній галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. І. Павко // Пам'ять століть. – 2000. – № 3 (24). – С. 136 – 144.

28. **Павличко С.** Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К., 1999.

29. **Побірченко Н. С.** Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) : моногр. / Н. С. Побірченко. – К., 2002.

30. **Реєнт О. П.** Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К., 2003.

31. **Сарбей В. Г.** Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К., 1999.

32. **Сарнацький О. П.** Царизм та українські політичні партії (1900 – 1917 рр.) / О. П. Сарнацький. – Запоріжжя, 2006.

33. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: життя і слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.

34. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття : програмові і довідкові матер. / упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. – К., 1993.

35. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп.2, спр. 56.

36. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп.2, спр. 76.

Надійшла до редколегії 29.06.2010.

УДК 94 (477) «19/20» + 629.5 (477) (09)

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА. СТАДІЯ ЗРУШЕННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

Проаналізовано особливості перехідного етапу, який передував капіталістичній трансформації в Україні, висвітлено чинники, що спричинили початок модернізації економіки та соціальної структури суспільства.

Ключові слова: перехідний період, реформи, капіталістична трансформація, індустріальне суспільство.

Проанализированы особенности переходного этапа, который предшествовал капиталистической трансформации в Украине, освещены факторы, вызвавшие начало модернизации экономики и социальной структуры.

Ключевые слова: переходной период, реформы, капиталистическая трансформация, индустриальное общество.

The features of a transfer stage are parsed, which one has preceded of capitalist transformation in Ukraine, the factors are lighted called began updates of economy and social structure of society.

Key words: The transfer period, reform, capitalist transformation, industrial society.

У сучасній історичній літературі зараз все більше посилюється інтерес до першовитоків капіталістичних відносин в Україні, осмислення власного історичного досвіду в цій царині. Разом з тим, хоча останнім часом і з'явилася низка праць, присвячених окремим аспектам цієї проблематики (2; 3; 19 та ін.), остаточно не розв'язаними в історіографії залишаються питання хронологічних рамок перехідної доби від феодалізму до капіталізму та її особливостей, чому становлення буржуазного ладу в Україні супроводжували постійні перекоси і кризи тощо. Зокрема, поглибленого вивчення потребують умови, за яких розпочався рух до індустріального суспільства в Наддніпрянській Україні, чинники, які покликали до життя трансформації кінця XIX – початку XX ст. Дослідження зазначених питань і є метою автора цієї розвідки.

Аналізуючи проблему становлення основ капіталістичного суспільства в Україні, треба, перш за все, звернутися до особливостей етапу, який передував початку модернізації. Останній в науковій літературі визначається як стадія зрушення або підготовка поштовху. Тобто йдеться про певний перехідний період, коли в економіці, суспільному житті та громадській думці створювалися необхідні передумови для наступних змін – здійснювався промисловий переворот, реформувалася політична система тощо. Відповідні процеси в тому або іншому обсязі, у тій або іншій формі в XIX ст. відбувалися і в Україні. Водночас їх своєрідність багато в чому визначалася тогочасним адміністративно-територіальним статусом українських земель, їх підпорядкуванням тій або іншій державі.

У зв'язку з цим згадаємо, що починаючи з XVII ст. переважна частина українських територій – Гетьманщина, землі Запорозької Січі, а з 1793 р. і Правобережна Україна – опинилися в складі царської Росії. І хоча у свій час Москва і зобов'язувалася управляти козацькими краями «за колишніми їх правами і привілеями», згодом залишки автономного ладу, які зберігалися ще деякий час, були знищені. А в Україні запанували імперські політичні порядки та економічний устрій.

Щоб повніше оцінити їхній вплив на розвиток українських земель, з'ясувати особливості як власне передмодернізаційного етапу, так і подальшої капіталіс-

© О. Б. Шляхов, 2010

тичної трансформації Наддніпрянської України, слід згадати, що специфіку формування Російської централізованої держави, її зовнішньої та внутрішньої політики багато в чому визначав просторовий, геополітичний фактор. Віддаленість Росії від світових морських та океанських шляхів обумовили її невигідне становище серед європейських країн, уповільненість розвитку. Тому впродовж усієї її історії можна спостерігати прагнення вийти з цього закритого стану, пробитися до світових центрів цивілізації, оволодіти вигідними торговельними шляхами. Значну роль у розвитку Російської держави грав і чинник зовнішніх ризиків. Їй приходилося протистояти небезпекам майже з усіх напрямків – із заходу та північного-заходу, з півдня та сходу. Все це обумовило надзвичайно велику мілітарну складову в розвитку країни. Невипадково граф С. Ю. Вітте у своїх мемуарах визнавав, що «Російська імперія в сутності була воєнною імперією» [6, с. 509]. Про це яскраво свідчили і величезні витрати, які завжди йшли на військові потреби країни. Так, у 1852 р., тобто в мирний час, їх частка в державному бюджеті становила 36 % [30, т. 15, с. 133].

У свою чергу постійне територіальне зростання детермінувало існування в країні жорсткого авторитарного режиму, який міг би утримати в єдиному цілому величезні багатоетнічні території, придушити постійно тліючий сепаратизм національних окраїн. Прагнення до сильної влади взагалі складало характерну рису всієї російської історії. Особливо значний крок у цьому напрямі було зроблено царем Петром І, який хоча здавалося й прагнув перейняти європейські зразки в організації державних інститутів, у суспільному житті та у господарстві країни, насправді заклав підвалини руху зовсім в іншому напрямі – до посилення централізації влади в Росії та її бюрократизації*. Так, один із лідерів кадетської партії В. О. Маклаков зазначав у своїх спогадах: «Навіть коли Петро Великий повів Росію європейським шляхом, «абсолютизм» у нас не послаб, а посилився» [21, с. 92]. У цьому контексті непересічне значення мав і факт перетворення за правління Петра І православної церкви на своєрідну частину державного механізму. Втрата останньою своєї більш-менш незалежної ролі в суспільстві, а отже і функції потенціальної легальної опозиції царизму, теж сприяла посиленню авторитаризму влади, ліквідації будь-яких обмежень для свавілля з боку її структур.

Таким чином, якщо основний шлях цивілізаційного поступу країн Заходу йшов від несвободи до свободи, то в Російській імперії, як слушно зазначав у своїй розвідці російський історик А. Г. Данилов, «стараннями Івана Грозного та Петра І він йшов у прямо протилежному напрямі – від часткової свободи (Земські собори, вічові вільності, васально-дружинні відносини) до повної несвободи...» [7, с. 58]. Невипадково, що саме тоді царська Росія і стала, за словами міністра внутрішніх справ П. М. Дурново, «оплотом» і «представницею консервативного начала в цивілізованому світі» [27, с. 12].

У свою чергу розширення кордонів імперії, її величезні розміри аж ніяк не сприяли збільшенню економічної могутності, встановленню внутрішньої рівноваги, а навпаки, фактично стримували розвиток, її придушували. Не ставало від цього кращим та заможнішим і життя її мешканців, адже сил на облаштування внутрішніх губерній, їх повноцінний та гармонійний розвиток у держави вже не вистачало. З цього приводу В. Й. Ключевський зазначав: «Внутрішнє зростання (Російської імперії. – О. Ш.) не йшло в рівень з її міжнародним становищем, навіть затримувалося цим становищем» [16, т. 1, с. 43]. Подібну думку висловлював і відомий український вчений та громадський діяч другої половини XIX ст. О. Ф. Кістяківський, який підкреслював у своєму щоденнику, що «вся історія Ро-

*Недаремно у відвертій розмові із своїм оточенням Петро І підкреслював, що «англійська вольниця тут не до місця», що «Європа потрібна нам ще декілька десятків років, а потім ми можемо повернутися до неї задом» і т. ін. [16, т. 8, с.338, 345].

сійської держави, з того часу як вона склалася й до наших днів, проникнута духом завоювання, прагненням довше та подалі розширити свої межі, підкорити і завоювати країни, які погано охороняються чужою державністю». Звідси ж, вважав він, Росія ніколи не зможе досягти внутрішніх успіхів, поки армія постійно буде «забирати та смоктати кращі соки народного організму, які повинні були б піти на діяльність культури і цивілізації» [15, т. 1, с. 413–414].

Останнє фактично визнавали й царські урядовці найвищого рангу. Так, канцлер О. М. Горчаков у доповідній записці Олександру II в 1867 р. писав про «відставання внутрішнього розвитку імперії від її стрімкого зовнішнього розвитку». Результатом цього, наполягав він, є й «низька відносно щільність населення, розкиданого на величезних просторах, невисокий рівень продуктивності і, як наслідок малий бюджет, не відповідний величезним витратам… тягар яких тяжіє над нами ще сильніше в результаті довжини наших кордонів» [13, с. 321].

Таким чином, геополітичні здобутки, отримані Російською державою, приносили вельми сумнівні плоди для її підданих, зокрема й гальмуючи ґенезис елементів громадянського суспільства. Адже успіхи у війнах XVIII – першої половини XIX ст. були своєрідною індульгенцією для правлячого режиму, служили певним доказом на користь того, що політична система країни не потребувала особливих змін. Зрештою можна погодитися із думкою сучасного німецького дослідника Андреаса Каппелера, що «кількасотлітня політика експансії і постійне завдання зміцнювати владу вимагали… колосальних людських і матеріальних ресурсів, відволікаючи від соціяльного, економічного й політичного розвитку в глибині Росії, підганяючи екстенсивний процес зростання коштом інтенсивного…» [14, с. 250]. Це обумовило і відставання майже в усіх сферах цивілізаційного розвитку, зокрема в техніко-економічній, суспільно-політичній, культурно-освітній. А отже, мав місце асинхронний історичний поступ Російської імперії порівняно з країнами Західної Європи та Північної Америки.

Дійсно, і після проведених Петром I реформ (так званої доіндустріальної модернізації) в російському суспільстві панували візантійські та азійські владні моделі та інститути. У країні існував культ держави та відповідно всевладдя бюрократії. Існуючі правові норми орієнтували на безперечне підкорення волі начальства. Але, незважаючи на це, а можливо саме і завдяки цьому, урядові структури імперії діяли украй не ефективно. І йдеться не тільки про відому громіздкість та неповороткість адміністративного апарату царизму, його скандальні зловживання. Так, граф П. О. Валуєв зазначав у своєму щоденнику, що характерна риса імперського управління дореформеного часу «полягала в повсюдній нестачі істини, в недовірі уряду до своїх власних засобів та зневаги до всього іншого» [5, с. 19]. «Численність форм становить у нас сутність адміністративної діяльності і забезпечує загальну офіційну брехню», – підсумовував він. У свою чергу керівник Другого Відділення імператорської канцелярії барон М. А. Корф звертав увагу на те, що «переважна частина приписів вищого керівництва на місцях не виконувалася і реальне життя йшло нарізно з ними, не маючи нічого спільного з життям офіційним» [23, с. 25]. Зрештою можна стверджувати, що царська Росія страждала надмірною централізацією сил, притаманною саме її бюрократичному устрою.

Залишалися незмінними й підвалини феодального ладу в країні. Більше того, останній згодом тільки зміцнювався. У той час, коли за правління Марії-Терезії та Йосифа II селянство підавстрійської України вже отримало особисту свободу (не кажучи вже про соціальні зміни більш раннього періоду в країнах Західної Європи), в українських землях імперії Романових наприкінці XVIII ст. відбулося друге видання кріпосного права. Таким чином, царизм консервував традиційний лад, який у свою чергу формував та закріплював адекватні собі ментально-світоглядні імперативи населення.

Але реальна дійсність середини XIX ст. наполегливо вимагала радикальних змін. Це визначалося потребами організації в країні підвалин більш ефективної економіки та адміністративно-управлінського апарату на місцях, створення широкого ринку вільної найманої праці. «До величезного тіла Росії проникав… своєрідний капіталізм (йдеться про дореформений час. – О. Ш.), – зазначав видатний французький історик Ф. Бродель. – І новації, що їх приносив із собою цей останній, не конче означали поступ, але під їхнім тягарем старий порядок занепадав» [4, т. 3, с. 403]. Феодальні відносини так або інакше розхитувалися з початком промислового перевороту, під впливом розвитку товарно-грошового господарства. Криза старого ладу проявилася в стагнації економіки, в дестабілізації традиційних інституцій, серцевину котрих складало кріпацтво і яке зрештою ставало головним гальмом на шляху процесу оновлення. У свою чергу зростання масового селянського руху (тільки в першій половині XIX ст. в українських губерніях царської Росії було зафіксовано 2400 селянських повстань та заворушень різного ступеня інтенсивності) вже безпосередньо погрожувало політичній стабільності в імперії.

Треба вказати і на той факт, що в суспільстві поступово змінювалася система цінностей, а сакральність влади в очах все більшої кількості підданих імперії Романових поступово втрачала свою беззаперечність. Як зазначав у своїх мемуарах голова III та IV Державних дум М. В. Родзянко, «політична та громадська думка поступово прогресувала і не вкладалася вже в рамки бюрократичного абсолютизму і поліцейського режиму» [26]. Все це не міг не враховувати царський уряд, який до того ж був украй стурбований поразкою в Кримській війні, власною воєнною слабкістю, а відповідно і здачею геополітичних позицій в Європі та світі. Не випадково, що царська Росія вбачала тоді в державах Заходу, які більш динамічно розвивалися, певний зразок та водночас і суттєву загрозу.

Разом з тим слабкість механізмів саморозвитку обумовила той факт, що, намагаючися запобігти руйнації всієї системи, самодержавство вимушене було взяти на себе роль основного реформатора, фактично вдатися до примусового «осучаснення» країни. Отже, фактично в той час саме царизм започаткував процес, який власне і передував розбудові індустріального суспільства.

У зв'язку з цим згадаємо, що на Заході передмодернізаційний період переважно був пов'язаний з появою ділових, заповзятливих людей, які прагнули до змін у суспільстві й самі їх активно продукували. Але в Російській імперії подібних активних представників бізнесу, які б до того мали чималі фінансові ресурси, майже не було. «Наші капітали ще не мають достатньої енергії, – зазначав у 1907 р. професор Московського університету, відомий економіст І. Х. Озеров, – вони часто тільки йдуть за іноземними… Російський капітал дуже лякливий, він зазвичай побоюється йти першим» [22, с. 82]. Причину останнього можна побачити як в економічній відсталості країни, так і у дуже розвинутих серед населення патерналістських настроях щодо держави, відсутності у нього традицій особистої свободи. Адже в Російській імперії переважав пасивно-споглядальний тип особи, який і був характерним для традиційного суспільства. До того ж наявність активних громадян не вписувалася в існуючу систему владних відносин в імперії, коли все вирішувалося лише «на горі» і тільки самими державними інституціями.

Тож метою розпочатого імператором Олександром II мобілізаційного проекту було пристосувати існуючу владу до виклику епохи, здійснити реформи, які б дозволили модернізувати різні царини життя суспільства, господарчі та соціально-політичні структури країни. Завдяки державному капіталізму абсолютизм прагнув зміцнити себе економічно та знайти нове соціальне підґрунтя в особі великої буржуазії. Зокрема, в економічній сфері ставилося завдання прискорити розвиток промисловості, оживити сільське господарство, торгівлю, банківську справу тощо.

Урешті-решт, проект контрольованої «зверху» модернізації став основним напрямом соціально-економічної та політичної еволюції імперії. Завдяки проведеним у 60–70-х рр. XIX ст. перетворенням, в країні було скасовано кріпацтво, з'явилися суд присяжних та адвокатура, запроваджено місцеве самоврядування, створено нову, буржуазного типу фінансову та освітню систему. Реформи посприяли вільному рухові капіталів, товарів, робочої сили. Важливо також і те, що в цей час посилилася відкритість країни, було значно полегшено виїзд підданих імперії до інших держав. Цьому, зокрема, сприяло суттєве зменшення вартості закордонних паспортів із 150 крб. (за правління імператора Миколи I) до 15 крб. на початку XX ст.

Разом з тим, інфільтруючи до російської політичної системи західні інокультурні елементи, царизм вважав не доцільним переймати засадничі риси європейської цивілізації – ідеї громадянського суспільства та правопорядку, схильність до суспільних компромісів та пошуку консенсусу між різними соціальними групами, зрештою її політичну культуру. А отже, влада не збиралася йти на радикальний розрив із минулим, на перегляд базових характеристик імперії, трансформацію її урядових структур*.

У цьому відношенні, як і раніше, домінувала упередженість щодо самодіяльності нижчих верств населення. Так, обер-прокурор Св. Синоду Костянтин Победоносцев, писав, що «одним з найбільш брехливих політичних засад є начало народовладдя», що «демократія запроваджує безлад та насилля в суспільстві, разом із началами безвір'я та матеріалізму» [24, с. 71]. Відповідно з усього числа нагальних проблем модернізації, демократизації політичної системи країни, вища влада погоджувалася лише на запровадження обмеженого місцевого самоврядування у вигляді земств та міських дум. Пропозиції ж щодо надання країні повноцінної конституції самодержавство категорично відкидало, вважаючи, що для Російської держави остання була б вкрай небезпечним, стороннім тілом, не сумісним із традиціями та історичними особливостями розвитку імперії.

Щоправда, певні спроби продовжити перетворення Олександра II, змінити застарілу систему управління та стимулювати розвиток господарства імперії мали місце і в останній чверті XIX ст. У 1880-ті рр. своєрідним реформаторським центром виступило Міністерство фінансів, яке тоді очолював М. Х. Бунге. Його система поглядів передбачала органічний розвиток промисловості поряд із проведенням політики поміркованого протекціонізму, вдосконалення фабрично-заводського законодавства. Зокрема, він вказував, що «для сприяння обробної промисловості, заводським та торговельним підприємствам потрібна… не стільки матеріальна підтримка, скільки встановлення кращого порядку шляхом видання законів, застосованих до сучасного розвитку господарства. Росія відстала від усієї Західної Європи в цьому відношенні на півстоліття» [18, с. 31]. М. Бунге також застерігав владу від заміни «вільного», приватного господарства «примусовим господарством державним або громадським», від вторгнення в ті галузі, які з «успіхом велися приватною промисловістю» [1, с. 33]

Зрештою М. Х. Бунге став тоді ініціатором перебудови фінансової системи імперії, встановлення принципу всестановості в податковій політиці. Саме за нього було створено Селянський банк (1882 р.), скасовано соляний податок (1880 р.) та подушну подать (1882–1886 рр.), а стягнення зборів зрештою торкнулося всіх верств населення. Він же провів закон і щодо поновлення створення акціонерних приватних банків.

Слід згадати, що М. Х. Бунге виступав і за скорочення воєнних витрат, необхідності зосередитися на внутрішньому розвитку та його потребах. Так, він дово-

*Це, до речі, чудово розуміли представники консервативних кіл імперії, слов'янофіли. Один з них відверто казав, що ліберально налаштовані діячі сприйняли в реформах 60–70-х рр. XIX ст. «зовнішню форму за сутність речей» [28, с. 263].

див, що причини складності фінансового становища країни полягали саме «у політиці, у війнах…, у величезних озброєннях та непосильних витратах на військове та морське відомства» [29, с. 585]. Пропонував М. Бунге й певні зміни в системі державного управління. Зокрема, ратував за збільшення господарчих повноважень органів місцевого самоврядування, залучення представників земств до обговорення проектів законів у Державній Раді, створення «відповідального міністерства». Але ці погляди так і не знайшли в той період належного втілення в життя.

Своєрідна третя хвиля реформ мала місце в 90-х рр. XIX ст. і була пов'язана з ім'ям нового міністра фінансів С. Ю. Вітте. Останній сподівався створити в країні інноваційну економіку, посилити капіталізацію промисловості й упродовж приблизно 10 років наздогнати передові країни Європи. Здійснити це передбачалося, перш за все, шляхом залучення до економіки Росії іноземних капіталів. «Розраховувати на можливість відповідного зростання нашої промисловості своїми власними національними засобами не має жодних підстав…», – зазначав С. Вітте в таємній записці на ім'я Миколи II [8, с. 192]. Не випадково міністр різко виступав проти політики ізоляціонізму, яку ідеологи традиціоналізму К. П. Побєдоносцев, В. К. Плеве та їхні однодумці пропагували як запоруку збереження особливого шляху розвитку Російської імперії. Для Вітте та інших прибічників оновлення країни, «особливість Росії» полягала насамперед в її відсталості, яку треба було якнайшвидше подолати. Чимале значення він надавав і вдосконаленню фінансово-кредитної системи країни, проведенню грошової реформи, яка й була здійснена ним у 1897 р.

Разом з тим, якщо його попередник вважав за необхідне усіляко підтримувати ділових людей, сприяти їх приватному почину, розвивати конкуренцію, то С. Ю. Вітте вірив у всесилля державної влади, зокрема й в економічній царині, доводив, що адміністративний апарат Російської імперії міг бути з успіхом застосований для прискорення індустріалізації. У доповіді царю в 1895 р. С. Вітте зазначав, що «за умовами життя нашої країни вимагається державне втручання в найрізноманітніші сфери суспільного життя», що «в Англії клас чиновників повинен тільки направляти приватну діяльність, в Росії ж, крім спрямовування приватної діяльності, він повинен брати безпосередню участь у багатьох галузях громадсько-господарчої діяльності» [9, с. 216, 217]. Тобто для капіталістичного розвитку країни влада збиралася використати умови та засоби, породжені феодальною природою царизму. Відповідно і зміни в системі управління імперією С. Ю. Вітте вважав не доцільними. Більше того, пропонував замінити земську систему добре організованим адміністративно-управлінським апаратом, до якого слід було найактивніше залучати фахівців із вищою освітою.

Тож і в пореформену добу Росія залишилася абсолютною монархією, управління якою здійснювалося за допомогою величезної бюрократичної машини, що складалася з чиновників різних рангів. Протягом XIX ст. їх кількість збільшилася майже всемеро, і на початку нового століття становила близько 385 тис. державних службовців, переважно дворян та земельних власників. На той час це був найбільший у світі бюрократичний прошарок. Таким чином, гіпертрофія державного начала в Російській імперії в досліджуваний період не тільки не зменшилася, а й навіть зросла.

Урешті-решт, реформаторський потенціал самодержавства остаточно вичерпався. Як зазначали сучасники, царська Росія «втомилася *запозиченням* (виділено нами. – О. Ш.) реформ» [29, с. 257]. Своєрідну крапку в цьому поставив Микола II, який в січні 1895 р. недвозначно заявив представникам земств про «безглуздість мріянь» щодо їх участі в законотворчій роботі. Отже, як підкреслював у своїх спогадах М. В. Родзянко, «правлячий клас і не думав поступатися своїми прерогативами, вважаючи, що російський народ та суспільство настільки дикі та не розвинуті, що система, прийнята урядом, є єдино можливою в даний час» [26].

Усі вищезгадані тенденції в розвитку Російської імперії у другій половині XIX ст. не могли не позначитися на цивілізаційному поступі українських земель, які на той час уже цілковито були інтегровані до загальноімперського політичного простору та господарчого комплексу країни. А отже, ті особливості, що відрізняли перехідний до модернізації етап імперії Романових, багато в чому були притаманні й тогочасним процесам у Наддніпрянській Україні.

Водночас стадія зрушення (як і взагалі процес становлення підвалин буржуазного суспільства) в українських землях царської Росії мала і свою регіональну специфіку. Так, у Київській, Подільській та Волинській губерніях переведення селян на обов'язковий викуп надільних земель (а водночас і припинення стану тимчасовозобов'язаних) розпочалося у 1863 р., тоді як в інших регіонах імперії це сталося лише у 1880-х рр. Відповідно тут раніше виникли умови для перетворення селян на більш-менш повноцінних власників. Разом з тим на Правобережжі процес розбудови певних елементів громадянського суспільства (створення органів місцевого самоврядування тощо), навпаки відбувався із помітним запізненням. Зокрема, міська реформа тут відбулася у 1875 р., а земська – взагалі лише в 1911 р. Крім того, в цьому регіоні не діяли суди присяжних. До того і ж мирові судді тут призначалися особисто міністром юстиції, а не обиралися земствами, як в інших губерніях Російської імперії.

Варто також згадати, що завдання економічного розвитку України підкорялися імперським інтересам, а не місцевим потребам. Унаслідок різниці в цінах на споживчі товари власне російських підприємств та на українську сировину, відбувалося перенаправлення фінансових потоків до центру країни. Відповідно загальний баланс комерційних банків, розташованих в Україні, на 1898 р. становив лише біля 3 % балансу всіх банків імперії [11, т. 4, с. 353]. Згодом їх питома вага ще зменшується. На початку XX ст. в українських губерніях діяло тільки два комерційні банки – Київський та Одеський. Отже, російські підприємці мали значно більше фінансів для капіталовкладень в українських губерніях. Як підкреслював М. Слабченко, Україні «не вистачало організаційних засобів, якими володів російський купець» [30, с. 178]. У свою чергу надзвичайна концентрація грошових капіталів у розпорядженні не багатьох Петербурзьких та Московських банків призвела до того, що не дуже потужні приватні фірми, які діяли в Україні, постійно відчували нестачу кредитів. Адже великі банки не були зацікавлені в довгостроковому кредитуванні подібних установ. «Підприємства, де не можна нажити дуже значні суми, у нас залишаються покинутими, – стверджували дослідники на початку XX ст., – оскільки великі кредитні установи звикли наживати мільйони, і на дрібних підприємствах нажива в декілька десятків тисяч їх не цікавить» [22, с. 81]. Усе це гальмувало розвиток української промисловості, зокрема її переробних галузей. З цього приводу відомий історик Олександр Оглоблин писав: «Росія провадила колоніальну політику на Україні, зокрема в царині економічній». У свою чергу І. Лисяк-Рудницький, наголошуючи, що не можна розглядати Україну «як справжню колонію», відзначав, що господарська політика уряду була «здебільшого несприятлива для українських інтересів» [20, с.149].

Своєрідність модернізації України, її передумов обумовлювалася також тим, що відповідно до свого географічного становища та конкретно-історичних подій, вона знаходилася на порубіжжі західноєвропейського та східноєвропейського соціокультурного простору. Отже, тут зустрічалися два типа цивілізацій, своєрідних макросистем, де синтезувалися різнорідні впливи, що у свою чергу позначалося на характері капіталістичної трансформації суспільства. Зокрема, це проявлялося в тому, що українські землі в більшому ступені, ніж великоросійські губернії були відкриті впливу західної духовної та матеріальної культури. Так, згадаємо, що Магдебурзьке право (ареал його поширення, за твердженням деяких істориків, власне й окреслював тогочасні цивілізаційні кордони Європи) та III Ли-

товський статут діяли на Правобережжі аж до 30-х рр. XIX ст. А звідси і наявність певних світоглядних імперативів, посилений прояв індивідуального начала, відчуття особистої свободи у свідомості чималої частини українців. Наприклад, останні, за спостереженнями іноземців, значно менше переймалися монархічними настроями. Німецький мандрівник XIX ст. Й. Коль зазначав, що властива росіянам «любов і обожнення царя є для українців цілком чужі і незрозумілі» [28, с. 195].

Крім того, на відміну від Росії, в Україні домінувала не община, а подвірне землеволодіння, в якому земля перерозподілялася лише між членами сім'ї чоловічої статі й була власністю всієї родини*. На початку XX ст. на Поділлі подібним землеволодінням було охоплено 94,6 % господарств, на Волині – 77,9 %, на Київщині – 83,3 %, на Полтавщині – 84,1 %, на Чернігівщині – 48,3 % [12, с. 390, 391]. Цікаво, що останній факт не вважали за можливе ігнорувати й ті, хто розглядав сільську громаду, як зародок майбутнього соціалістичного ладу. Так, один з представників народницької течії наприкінці XIX ст. підкреслював: «Не треба забувати, що общинне землеволодіння великоросійських губерній оточено приватною селянською земельною власністю губерній малоросійських» [10, с. 113]. Уже згодом подібні спостереження висловлювали й більшовицькі діячі. Зокрема, В. О. Антонов-Овсієнко в листі до ЦК РКП(б) у 1920 р. звертав увагу на той факт, що в Україні «індивідуалізм у землеробстві надзвичайно сильний», а «община давно зжита».

Усе це, природно, не могло не відбиватися на ставленні населення України, особливо Правобережних губерній, до власності, на його поглядах та моделях поведінки. Утім схожих рис у трансформаціях, що відбувалися у другій половині XIX ст. на теренах як українських, так і власне російських губерній, все ж таки було значно більше.

Таким чином, стадія зрушення, передумови модернізації в українських землях царської Росії (як і в імперії в цілому) мали суттєву специфіку, яка, головним чином, була пов'язана з курсом самодержавства на прискорення розвитку країни, створення деяких нових елементів у суспільному та господарчому житті, а відповідно і на ліквідацію відставання від Заходу, який тоді значно просунувся вперед у своєму цивілізаційному поступі. Задля цього переважно передбачалося використати можливості тієї величезної бюрократичної машини, яку мала на озброєнні імперія Романових.

Зрештою аналіз свідчить, що штучне втручання самодержавства в модернізаційні процеси надало ґенезису індустріального суспільства як в Росії, так і в Україні потворних форм, деформувало його. На темпі та проявах тогочасних перетворень суттєво позначався той факт, що відбувалися вони в рамках старих політичних структур, за існування в імперії поліцейсько-авторитарного режиму, у своєрідній феодальній оболонці. Стимульований царизмом прискорений індустріальний розвиток не спирався на відповідне зростання економічного добробуту маси населення, що більшою або меншою мірою мало місце на Заході. Недаремно в 1899 р. на міністерській нараді з питань торговельно-промислової політики відзначалося: «Якщо порівняти споживання у нас і в Європі, то середній розмір його на душу населення складе в Росії четверту або п'яту частину того, що в інших країнах визнається необхідним для звичайного існування» [8, с. 200].

Украй важливо звернути увагу й на те що, в царській Росії новації насаджувалися на непідготовлений ґрунт, коли чимало людей не бажали та не були гото-

*Ще наприкінці XVIII ст. царські чиновники висловлювали здивування з приводу того, що в українських селах не відбувався загальний переділ землі. А перші общинні переділи селянських земель на Півдні України розпочалися лише після 1834 р.

ві порвати з патріархальними поглядами. Так, Богдан Кравченко цілком слушно звертав увагу на той факт, що появу численних промислових підприємств у Наддніпрянщині в другій половині XIX ст. «не підготували ні століття накопичення капіталу, ні проникнення капіталістичних відносин у пори українського суспільства» [17, с. 37]. Відповідно значна частина населення сприймала тогочасні реформи як щось наносне, чуже та вороже.

Тож, якщо західні соціуми в результаті модернізації досягали певної рівноваги, більшої або меншої політичної стабільності, то в Російській імперії нерозв'язані соціальні питання, неврегульовані відносини між працею і капіталом, напруга між доіндустріальним ладом і новими рушійними силами, які покликали до життя капіталістичні перетворення, тільки сприяли посиленню конфліктної ситуації в суспільстві. І з кожним днем прірва між владою та народом, керівниками та керованими в країні збільшувалася. Усе це свідчило, що країна неухильно прямувала до революції, яка врешті-решт не примусила себе довго чекати.

Бібліографічні посилання

1. **Ананьич Б.** Партия контрреформ / Б. Ананьич, В. Чернуха // Родина. – 1992. – № 2. – С. 30–35.
2. **Бігун Г. С.** Історія підприємництва в Україні: 1861–1917 рр. / Г. С. Бігун, В.Г. Ляшенко, Д. П. Шапран. – Донецьк, 2007.
3. **Бовыкин В. И.** Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны / В. И. Бовыкин. – М., 2001.
4. **Бродель Фернан**. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIIIст. / Фернан Бродель ; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К., 1995. – Т. 3.
5. Валуев П. А. Дневник : у 2 т. / П. А. Валуев. – М., 1961. – Т. 1.
6. **Витте С. Ю.** Избранные воспоминания, 1849–1911 / С. Ю. Витте. – М., 1991.
7. **Данилов А. Г.** Опыт единоличной власти в России / А. Г. Данилов // Вопросы истории. – 2009. – № 1. – С. 54–68.
8. Документы по истории монополистического капитализма в России / отв. ред. А. Л. Сидоров. – М., 1959. – Т. VI.
9. **Дубенцов Б. Б.** Попытки преобразования организации государственной службы в конце XIX в. / Б. Б. Дубенцов // Проблемы отечественной истории : сб. ст. – М.; Л., 1976. – С. 202–224.
10. **Исаев А. А.** Настоящее и будущее русского общественного хозяйства / А. А. Исаев. – СПб., 1896.
11. История Украинской ССР : в 10 т. / гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К., 1983. – Т. 4.
12. Історія українського селянства : нариси у 2 т. / за ред. В. Литвина. – К., 2006. – Т. 1.
13. Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рождения. – М., 1998.
14. **Каппелер А.** Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер; пер. з німецької. – Л., 2005.
15. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський; упоряд. В. С. Шандра та ін. – К., 1994. – Т. 1; 1995. – Т. 2.
16. **Ключевский В. О.** Сочинения : в 8 т. / В. О. Ключевский. – М., 1959. – Т.8.
17. **Кравченко Б.** Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко; пер. з англ. – К., 1997.
18. Кризис самодержавия в России. 1895–1917 / редкол.: В. С. Дякин (отв. ред.) и др. – Л., 1984.
19. **Лазанська Т. І.** Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К., 1999.
20. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1.
21. **Маклаков В. А.** Из воспоминаний / В. А. Маклаков. – Н.-Й., 1954.
22. **Озеров И. Х.** На новый путь: К экономическому освобождению России / И.Х. Озеров. – М., 1915.
23. **Пирумова Н.** Альтернатива: Об истории появления земств в России / Н. Пирумова // Родина. – 1992. – № 8 – 9. – С. 24–26.

24. **Победоносцев К. П.** Великая ложь нашего времени / К. П. Победоносцев // Родина. – 1993. – № 4. – С. 66–71.

25. **Реєнт О. П.** Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К., 2003.

26. **Родзянко М. В.** Государственная дума и Февральская революция 1917 года / М. В. Родзянко // www. gramotey.com/?open_file=371140173985.

27. Российский Нострадамус // Родина. – 1993. – № 8 – 9. – С. 10–13.

28. **Січинський В.** Чужинці про Україну / В. Січинський. – К., 1992.

29. **Скальковский К. Н.** Наши государственные и общественные деятели / К. Н. Скальковский. – СПб., 1890.

30. **Слабченко М.** Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны / М. Слабченко. – Одесса, 1923. – Ч. І. – Т. 3.

31. Советская историческая энциклопедия / гл. ред. Е. М. Жуков. – М., 1973. – Т. 14.

Надійшла до редколегії 15.11.2009.

УДК 94 (477) «19»

В. Д. Дацик

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

П. О. КУЛІШ І ГАЛИЦЬКІ НАРОДОВЦІ

Розглянуто суспільно-політичні та культурні зв'язки П. О. Куліша з галицькими народовцями та їхнє значення у формуванні українського національного руху у Галичині у 60–80-х рр. XIX ст.

Ключові слова: Галицькі народовці, москвофіли, кулішівка, Галичина, Мета, Правда.

Рассмотрены общественно-политические и культурные связи П. А. Кулиша с галицкими народовцами и их значение в формировании украинского национального освободительного движения в Галиции в 60–80-х гг. XIX в.

Ключевые слова: Галицкие народовцы, москвофилы, кулишивка, Галиция, Мэта, Правда.

The social and political connections between P. O. Kulish and the narodovtsi of Galichina au overlooked and their meaning in the formation of Ukrainian national move in Galichina alluring 1860–1880-ies is show.

Key words: narodovtsi of Galichina, moskvofili, kulishivka, Galichina, Meta, Pravda.

Провідне місце в єднанні українських земель посідає постать Пантелеймона Олександровича Куліша – видатного українського письменника, перекладача, народолюбця, громадсько-політичного діяча, учасника українського національного руху. Діяльність П. О. Куліша у Галичині знайшла певне відображення у публікаціях. Першим, хто розпочав досліджувати діяльність П. О. Куліша, був Б. Д. Грінченко 1899 р., який написав загальний біографічний нарис літературної діяльності П. О. Куліша [7].

У 1920-х рр. до висвітлення постаті П. О. Куліша звернулася плеяда дослідників, зокрема О. К. Дорошкевич, М. М. Могильницький, В. П. Петров, але тільки О. Г. Барвінський, М. С. Возняк та К. Й. Студинський вивчали галицький період його діяльності [2; 6; 21; 22]. І тільки у 1990-х рр. з'явилися розвідки М. М. Мудрого, І. П. Чорновола, присвячені участі П. О. Куліша у переговорах народовців з поляками [15; 25]. Проте залишаються майже недослідженими зв'язки П. О. Куліша з галицькими народовцями. В українському національному русі другої по-

© В. Д. Дацик, 2010

ловини XIX ст. в Галичині існували різні за поглядами політичні течії – народовці і москвофіли. Народовці – це суспільно-політична течія серед молодої західноукраїнської інтелігенції ліберального напряму, яка сформувалися на противагу консервативній течії москвофілів, які орієнтувалися на Російську імперію. У 70–80-ті роки XIX ст. під впливом М. П. Драгоманова в Галичині згуртувалося вузьке коло представників старшого покоління та молоді, яке започаткувало так звану радикальну політику в суспільному житті Галичини, головним завданням якої було ознайомлення народних мас з нагальними суспільними питаннями з метою викликати в народі інтерес до політичних, суспільних і національних ідей. Тому велике значення набула роль і вплив П. О. Куліша на народовців у контексті загального руху в Галичині.

Уперше П. О. Куліш прибув до Львова у червні 1858 р., повертаючися з дружиною Олександрою Михайлівною із подорожі по Європі. Тоді П. О. Куліш познайомився із ідейним лідером москвофілів Д. І. Зубрицьким та професором української мови москвофілом Я. Ф. Головацьким [14, арк. 1], оглянув «Народний дім» і залишив у книгарні Ставропігійського інституту 35 примірників «Граматики», по одному примірнику «Чорної ради», «Записок о Южной Руси», «Народних оповідань» Марка Вовчка та призначив прибуток з них на потреби «Народного дому» [4, с. 82–83].

Перша зустріч П. О. Куліша і залишені ним книжки були «ластівками» тодішнього зближення українських діячів із галицькими українцями, сприяли утворенню народовського руху в Галичині. Редактор часопису «Слово» Б. А. Дідицький звернувся до Пантелеймона Олександровича з проханням про співробітництво. П. О. Куліш прислав Б. А. Дідицькому свій вірш «З за Дунаю» з приписом «Покину, покину, чужу чужину та на Україну соколом полину» [8, с. 45]. На цей вірш відповів І. М. Гушалевич «Отвіт з под Бескида на голос з-за Дунаю» і кликав П. О. Куліша «Ой лети, соколе, та на Україну, а звідти к Бескеду понад Галичину».

Удруге завітав П. О. Куліш до Львова у 1861 р., познайомився з громадою та розпочав із ними листування, особливо з М. І. Климовичем про громадські і літературні справи. Він запалив у свідомості молодих народовців український національний дух.

У цьому ж році П. О. Куліш звертався з листом до галицьких народовців, у якому радив більше цікавитися нашою словесністю, вчити народні пісні, щоб звідти черпати приклади для наслідування народної, рідної української мови і нею писати, а не створювати штучну мову для письма [18, с. 3–4].

Після Валуєвського циркуляра 1863 р. та під натиском цензури П. О. Куліш переніс свою літературну діяльність до Галичини і став головним дорадником і кореспондентом першого народовського, літературно-політичного вісника «Мета». Його поетичні твори, повісті «Мартин Гак» і «Брати», історична розвідка «Руїна» з'являються у виданнях за 1863–1864 рр. у 5-ти книжках «Мети», заповнюють своїм змістом п'яту частину цього видання та стають прикладом української літературної мови для письменників Галицької України [2, с. 45].

У листі до редакції «Мети» П. О. Куліш давав перевірену надійну адресу книгаря Каменецького (А. П. Каменський) через якого радив замовляти книжки з Наддніпрянщини. Турбувався, як іде літературна робота у часопису [11, с. 261].

Матеріальна скрута змусила П. О. Куліша працювати на державній службі. Із 1864 р. до 1868 р. він працював у Варшаві директором духовних справ. У 1866 р. П. О. Куліш, не припиняючи зв'язки з народовцями, вирішив поновити стосунки з москвофілом Я. Ф. Головацьким. У листі до Я. Ф. Головацького від 22 вересня 1866 р. П. О. Куліш писав: «Не час тепер ділитися на партії. Хто в Галичині називає себе руським той і член єдиної руської партії, яка повинна усіма силами протидіяти шкідливому для Русі духу польському у всіх його проявах» [19, с. 74]. Під

Кулішевим словом «руським» слід розуміти «українським». Ми бачимо, що він хотів об'єднати народовців і москвофілів.

Москвофіли надавали П. О. Кулішу викривлену інформацію і в нього склалося враження, ніби поляки збираються використовувати його правопис «кулішівку» для власних цілей. На це П. О. Куліш висловив готовність у листі Я. Ф. Головацькому відмовитися від «кулішівки». Я. Ф. Головацький без відома П. О. Куліша переробив його лист на свій лад і надрукував у «Слові». Цим листом москвофіли намагалися використати авторитет П. О. Куліша, щоб змусити народовців відмовитися від своїх переконань і писати російською мовою. Однак москвофілам не вдалося досягти бажаного результату [16, с. 72].

Одним з впливових народовських часописів з кінця 1860-х рр. став журнал «Правда», його редактором був А. К. Вахнянин. П. О. Куліш вирішив познайомитися з ним особисто. За пропозицією П. О. Куліша вони зустрілися 18 січня 1869 р. у Кракові та обговорили питання співпраці. П. О. Куліш обіцяв фінансувати «Правду», а А. К. Вахнянин подавав би фінансовий звіт [4, с. 103].

Через фінансування «Правди» між П. О. Кулішем та А. К. Вахняниним розгорівся конфлікт. А. К. Вахнянин мав подати П. О. Кулішу звіт на 1100 ринських, (1210 рублів), але через низьку переплату та те, що три числа були збільшені в обсязі, вийшла різниця у 241 ринський [3, с. 79]. П. О. Куліш, не чекаючи пояснення, вирішив, що його обманювали, почав ганьбити А. К. Вахнянина в листах до галичан. У відповідь А. К. Вахнянин в одному із своїх листів до П. О. Куліша пригрозив йому судом, якщо він не покриє різницю. П. О. Куліш виплатив гроші А. К. Вахнянину і на цьому їхні зв'язки припинилися [3, с. 80].

Незважаючи на цей конфлікт, П. О. Куліш став «духовним керманичем» «Правди». Будучи головним редактором часопису, сформував його концепцію, запровадив український правопис, через сторінки «Правди» знайомив Галичан із наддніпрянським письменством. У «Правді» друкувалися твори Ганни Барвінок, В. М. Білозерського, вперше виступив на літературній ниві І. С. Нечуй-Левицький та інші, до кожного твору П. О. Куліш подавав коротенькі замітки.

У цей час молодий народовець О. Г. Барвінський збирав матеріали для читанки і звернувся за допомогою до М. В. Лисенка. М. В. Лисенко порадив звернутися О. Г. Барвінському до П. О. Куліша і заочно їх познайомив [13, арк. 1–2]. П.О. Куліш у своїх листах допоміг О. Г. Барвінському скласти список письменників, твори яких потрібно розмістити в читанці. Серед них були І. П. Котляревський, Т. Г. Шевченко, П. П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка, Марко Вовчок та ін., і написав їхні біографії [12, арк. 2, 8–9].

Улітку 1869 р., повертаючись із Праги до України, П.О. Куліш приїхав на запрошення до Барвінських. Так, П. О. Куліш особисто познайомився з братами-народовцями Олександром Осипом та Володимиром Барвінськими, що поклало початок їхній довгій дружбі [1, с. 198]. П. О. Куліш допоміг О. Г. Барвінському завершити упорядкування «Руської Читанки» української хрестоматії для шкіл та гімназій.

П. О. Куліш, за сприяння В. Г. Барвінського, видав у Львові на початку 1870 р. українською мовою Псалтир. Брати Барвінські та І. П. Пулюй допомагали П. О. Кулішу розповсюджувати працю усього його життя – переклад україномовного Євангелія на Галичині [17, с. 96–97; 10, с. 16–163].

Протягом 1870–1872 рр. у колах галицьких народовців широко обговорювалася ініціатива віце-маршалика галицького сейму Ю. Г. Лаврівського про можливість П. О. Куліша посісти вакантну посаду на кафедру руської мови та літератури у Львівському університеті або навіть у Краківському. Поміч у цьому питанні на вищих щаблях Ю. Г. Лаврівському гарантували магнати [10, с. 108]. У листі П. О. Куліша до О. Г. Барвінського від 23 вересня писав: «Професура діло спасенне, та не скажу нічого поки не довідаюсь про кондиції» [24, с. 6]. П. О. Куліш ста-

вив умови: персональне підвищення платні, гарантована виплата грошової компенсації у разі закриття кафедри, надання йому докторського диплома, до того як зроблять йому офіційну пропозицію, вразі погодження з цими умовами П. О. Куліш був готов посісти кафедру. Але пристати на ці умови ніхто не міг.

Упродовж 1872–1875 рр. редактором «Правди» був народовець О. М. Огоновський. П. О. Куліш бачив у ньому схильність до поляків, і тому обговорював у листах із О. Г. Барвінським питання повернення часопису «у наші руки… і скільки на це треба було щороку коштів» [10, с. 169]. Та домовитися не вдалося. У другій половині 1870-х рр. П. О. Куліш певною мірою відійшов від активної громадської та літературної діяльності і перекладав «Старий Заповіт», що забирало увесь його час.

У 1876–1877 рр. П. О. Куліш допомагав фінансово братам Барвінським видати «Буковинський альманах», який слугував доказом єднання України. У ньому брали участь письменники «з усієї України-Руси» [10, с. 250].

Заборона української мови Емським указом 1876 р. та вилучення з продажу його збірки публіцистичних статей російською мовою і художніх творів українською «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» 1879 р. повністю розвіяли примарні сподівання на культурництво російського абсолютизму. П. О. Куліш знову поглянув на Львів.

Наприкінці листопада 1880 р. П. О. Куліш приїхав до Відня з метою видавати літературний щомісячний часопис «Світло». Редакційні витрати мав покривати І. М. Білозерський [10, с. 193]. Було вирішено відкласти видання журналу на деякий час.

П. О. Куліш прибув до Львова 30 грудня 1881 р. з наміром видати «Хутірську філософію» та свій переклад «Ромео і Джульєтти» [20, с. 47]. Скоріше за все у нього ще до прибуття у Львів зародилася думка про порозуміння народовців з поляками, що давало можливість спільної праці в галицькому сеймі. Це ми можемо побачити у його вірші «Ключ розуміння»

– «Не мечем було нам Польщу воювати…
Хто мечем воює, од меча і згине.
Праведний завіт сей, сей спасенний луч» [9, с. 389–400].

П. О. Куліш як біблеїст цим перефразованим повчанням Ісуса Христа намагався довести до галицьких русинів і поляків ідею порозуміння українців з поляками, забути про ворожнечу та співпрацювати.

Після видання «Хутірської філософії», де червоною стрічкою є думка єднання, у березні 1882 р. П. О. Куліш отримав лист від польського письменника Ю. Крашевського. Між ними налагодилося листування, в якому обговорювалося польсько-українське порозуміння [25, с. 37].

Натхнений ідеєю згоди П. О. Куліш надрукував «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року». Автор через призму історії показав помилки обох сторін: «козаки в нього тяжкі криміналісти, легкодухі зрадники культури європейської, Коліївщина – постидна для нас пора народного життя, полякам закидає антиукраїнську діяльність єзуїтів. У кінці дійшов висновку, що з обох сторін накоєно багато лиха, що нема на світі трибуналу, який би зміг розсудити, закликає припинити ворожнечу і зажити в злагоді і мирі» [20, с. 34].

П. О. Куліш вірив у польсько-українське порозуміння, відмовився від російського громадянства і написав листа до Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, де гостро критикував імперську політику про неможливість жодної літературної праці через жорсткий контроль цензури.

До омріяної згоди дійти не вдалося – кінець переговорам принесла звістка з Риму, католицька церква разом з австрійським урядом прийняли рішення передати галицькі василіанські монастирі єзуїтам [20, с. 48]. Дізнавшися про це,

П. О. Куліш поїхав до Відня і видав німецькою мовою брошуру «Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten», в якій опротестував це рішення, та австрійська влада конфіскувала і знищила брошуру [20, с. 51].

Зневірений, розчарований П. О. Куліш 8 квітня 1883 р. назавжди повернувся додому, до хутірного затишку, про який завжди мріяв і подав прохання повернути йому громадянство, що було надано йому тільки через 9 років [25, с. 39].

П. О. Куліш був першим, хто зумів налагодити постійні зв'язки Наддніпрянщини з Галичиною. Своєю невтомною, енергійною працею вивів галицьке письменство з духовної темноти, показавши йому рідну, живу народну мову, через літературну спільну діяльність народовців і народолюбців об'єднав Україну в єдине ціле. Примиренням з поляками намагався легітимізувати Україну в очах європейців. Уся його діяльність сприяла процесу українського націотворення в другій половині XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. **Барвінський О.** Спомини з мого життя / О. Барвінський // Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX-го століття / ред. Ю. Луцького. – Н.-Й., 1989. – С. 15–204.

2. **Барвінський О.** Участь П. О. Куліша в підємі і розвитку народнього письменства в Галицькій Україні / О. Барвінський // Літ.-наук. вісник. – 1922. – Кн. 4. – С. 40–52.

3. **Вахнянин А.** Листи до Пантелеймона Куліша (1869) / А. Вахнянин.– Л.,1908.

4. **Вахнянин А.** Спомини з життя: (Посмертне видане) / А. Вахнянин.– Л., 1908.

5. **Верхратський І.** З первих літ народовців / І. Верхратський // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. – 1915. – Т. 122. – С. 79–101.

6. **Возняк М.** Останні зносини П. Куліша з Галичиною / М. Возняк // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. – 1928. – Т. 148. – С. 165–240.

7. **Гринченко Б. Д.** Кулиш. Биографический очерк / Б. Д. Гринченко. – Ч., 1899.

8. **Куліш П. О.** Ключ до розуміння / П. О. Куліш // Твори : у 2 т. – 2-ге видання. – К., 1998. – Т. 1. – С. 388–390.

9. **Куліш П. О.** З-за Дунаю / П. О. Куліш // Твори : у 2 т. – К., 1989. – Т. 1.– С.45.

10. Листи П. Куліша до О. Барвінського / П. Куліша // О. Барвінський Спомини з мого життя / упор. А. Шацька, О. Федорук. – К., 2004. – С. 139–211.

11. Лист П. Куліша до редакції «Мети» (1863 р.) / П. Куліш // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. – 1928. – Т. 148. – С. 260–262.

12. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописних фондів. – Ф. 11, спр. 1560 – (далі: ЛННБ).

13. ЛННБ. – Ф. 11, спр. 1687.

14. ЛННБ. – Ф. 36, спр. 508.

15. **Мудрий М.** Українсько-польська угода акція П. Куліша 1882 р.: Втрачений шанс чи закономірність невдачі / М. Мудрий // Історія. Частина І : тези та повідомлення І І І Між нар. конгресу Україністів. – Х., 1996. – С. 123–129.

16. Отвертий лист Пантелеймона Куліша / П. Куліш // Правда. – 1867. – 21 червня. – № 9. – С. 72.

17. Переписка П. Кулиша с. В. Барвинським / П. Кулиш // Киевская старина. – 1898. – № 10. – С. 83–117.

18. Письмо П. А. Кулиша в Буковину (1861 г.) / П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1899. – № 4. – С. 157–158.

19. Письмо П. Кулиша, заявляющи его отреченіеся оть Кулишивки / П. Кулиш // Боян. – 1867. – 8 июня. – № 10.

20. **Пулюй І.** Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок / І. Пулюй // Основа. – 1997. – № 10 – С. 23–73.

21. **Студинський К.** До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873. / К. Студинський // Україна. – 1928. – № 2. – С. 6–40.

22. **Студинський К.** До історії зв'язків Куліша з Галичинами в 1869–70 р. / К. Студинський // Україна. – 1927. – № 1–2. – С. 76–93.

23. **Студинський К.** Слідами Куліша / К. Студинський // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. – 1928. – Т. 148. – С. 241–306.

24. **Франко І.** Із переписки П. Куліша з галичанами 1870–1871 рр. / І. Франко // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. – 1898. – Т. 26.

25. **Чорновол І.** Галицька місія Пантелеймона Куліша / І. Чорновол // Проблеми слов'янознавства – Л., 1996. – Вип. 48. – С. 32–44.

Надійшла до редколегії 08.12.2009.

УДК 94 (477) «18»

О. В. Дяченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ О. Я. КОНИСЬКОГО У СПРАВІ ВТІЛЕННЯ СОБОРНИЦЬКИХ ПРАГНЕНЬ УКРАЇНЦІВ НА ПОЧАТКУ 1890-х рр.: ПОЛІТИКА «НОВОЇ ЕРИ»

Досліджено й охарактеризовано громадську діяльність О. Я. Кониського у Східній Галичині на початку 1890-х рр. та його участь у проведенні угодовської політики «нової ери» між польськими та українськими політиками й громадськими діячами.

Ключові слова: політика «нової ери», Стара Київська громада, народовці, москвофіли, полонофільство.

Исследована и охарактеризована общественная деятельность А. Я. Конисского в Восточной Галиции в начале 1890-х гг. и его участие в формировании политики «новой эры» среди польских и украинских политиков, а также общественных деятелей.

Ключевые слова: политика «новой эры», Старая Киевская громада, народовцы, москвофилы, полонофилы.

Thre is an investigation and description of the public activity of A. Y. Konyskyy in the Eastern Galychyna in the beginning of the tighten ninetieth and his participation in the creation of the «new age`s» policy beetweh the polish and Ukrainian politicians and public figures in this article.

Key words: Kiev gromady, consolidation, outlook, the forming of «new era».

Проблема політики «нової ери» у Галичині (1890–1894) є однією з найменш досліджених сторінок української історії. Небажання вітчизняних дослідників до зазначеної проблеми, на наш погляд, полягає у тому, що громадська думка негативно, навіть вороже, поставилася до політики «нової ери» у 90-х рр. XIX ст., вважаючи її справою абсолютно марною і ганебною. Згодом такий погляд почав переважати і в польському середовищі, що у свою чергу зовсім не сприяло дослідженням у цій галузі польських істориків.

На початку XXI ст. українські історики, насамперед львівські, все частіше звертають увагу на дослідження «новоерівської» політики [10–14]. Складність полягає ще й у тому, що не існує умов угоди. Українські політики постійно стверджували, що про будь-які конкретні домовленості не могло бути й мови. Проте, на думку І. Чорновола, існували «постулати, ухвалені тогді кружком русинів львівських і подані пос. Телішевським до відомости правительства краєвого», які «приймило правительство до відомости» [14, с. 6]. Однак навряд, що на такому серйозному рівні угода могла мати неконкретний і невизначений характер. З іншого боку, очевидно, що намісник Галичини не міг гарантувати народовцям ви-

© О. В. Дяченко, 2010

конання таких вимог, як, наприклад, відкриття нової гімназії чи університетської кафедри: для цього йому бракувало повноважень.

У 90-х рр. XIX ст. Стара Київська громада, лідер українського руху в Російській імперії, перебувала на позиціях аполітичного культурництва. Єдина фракція з політичною орієнтацією, що виникла зі Старої громади, – так звані австрофіли на чолі з Володимиром Антоновичем та Олександром Кониським – пов'язувала свої надії на політичне розв'язання українського питання з можливістю війни між Австрією та Росією. Щоб утворити спільний антиросійський польсько-український фронт, вона виступала ініціатором укладення угоди між галицькими народовцями і польською адміністрацією Галичини, що увійшла в історію під назвою політики «нової ери». До речі, термін «нова ера», котрим прийнято називати угоду 1890–1894 рр., первісно означав не політику польсько-українського порозуміння, а політику розмежування з москвофільською течією у Галичині. Це й було те нове, що з'явилося у цей час у діяльності народовської партії. У цій акції, що зовні мала характер угоди з поляками, відбилися всі змагання О. Я. Кониського, В. Б. Антоновича, О. Г. Барвінського та інших діячів, спрямовані на перетворення Галичини у центр українського руху.

Схильність О. Я. Кониського до пошуків компромісів виявилася також і в його підходах на ґрунті українсько-польських взаємин. У 1888 р. народолюбець приїхав до Галичини з дуже поважною місією – примирити польське населення з галицьким. Таким чином, він став одним із провідних ініціаторів українсько-польської угоди. Цій події сприяло те, що у другій половині 80-х рр. XIX ст. на українське національне життя вплинули загострені взаємини через суперництво на Балканах Австрії й Німеччини, з одного боку, і Росії в союзі з Францією, з іншого.

У правлячих колах Відня виникла ідея використати український національний рух проти Росії. Ця ідея була підтримана київськими громадівцями. У результаті низки таємних переговорів київських громадівців О. Я. Кониського та В. Б. Антоновича з високими львівськими та віденськими урядовцями за участю галицьких народовців в особі О. Г. Барвінського було досягнуто угоду про розширення культурних і політичних прав українців у Галичині. На думку О. Я. Кониського, здійснення цієї угоди сприяло б становленню процесу консолідації української інтелігенції Наддніпрянщини і Галичини, оскільки це б сприяло розвитку української мови, літератури, науки на теренах українських земель. Підсумком цих переговорів стало проголошення восени 1890 р. «нової ери» у польсько-українських відносинах [10, с. 146].

У галицькому сеймі проголошено, за визначенням І. Я. Франка, «так звану нову еру – акт для постороннього майже не зрозумілий, а при тім акт фатальний у своїх наслідках для нашого політичного життя» [8, с. 51]. Українці вимагали від польської адміністрації краю визнання культурницької самостійності української нації та більше дбати про її розвиток, обіцяючи натомість зберігати лояльність до крайового уряду, як довго він з рівною прихильністю ставитиметься до двох народів у Галичині і турбуватиметься про потреби селянства й міщанства. Від цього часу, запевняли обидві сторони, має початися нова ера у польсько-українських відносинах. Ця усна угода, на якій наполягав Відень, передбачала також розширення доступу українців до галицьких українських структур і сейму, державну підтримку громадських організацій, рівноправність української мови в галицьких урядах, зрівняння у правах греко-католицької церкви з римо-католицькою, створення кафедри історії України у Львівському університеті, запровадження фонетичного письма у шкільництві тощо [10, с. 147]. На певний час угода зменшила міжнаціональне протистояння в Галичині та сприяла розширенню впливу українців у всіх сферах життя краю. Однак польська адміністрація і політичні партії швидко усвідомили небезпеку зміцнення українського національного руху, який

претендував на поділ краю за національною ознакою і тим самим перекреслював плани відбудови Польщі в рамках імперії Габсбургів.

Оскільки офіційного тексту угоди ніколи не було складено, то формально вона трималася на чесному слові її ініціаторів, що й робило цей компроміс дуже хитким – найменша підозра у нечесності однієї із сторін ставила під загрозу всю акцію. В обох суспільствах «новоерівська» політика не знаходила широкої підтримки. Серед українців найбільше проти неї виступали москвофіли і радикали, які поспішили звинуватити О. Я. Кониського у зраді.

Таким чином, польсько-українське порозуміння тривало недовго. Народовський табір розколовся на прихильників і противників «нової ери». Уже у 1892 р. від неї фактично відійшла більшість галицьких діячів. Формально ж вона була похована на початку 1894 р., коли польська й українська сторони оголосили у сеймі про свою відмову від «новоерівської» політики.

Знаючи неоднозначне ставлення до такої ідеї українців, поляки намагалися у такий спосіб приглушити український рух. Справді, в Києві українська громада роздвоїлася, а в Галичині до цього втягнулися ще й широкі народні маси. Однак галицькі газети зробили своє: до Львова почали приїжджати українці з Наддніпрянщини. Вони, як писав І. Я. Франко, «набиралися патріотичного духа» і водночас додали непорозуміння між молоддю двох частин роз'єднаної України. Австрійський уряд намагався покласти цьому край, арештувавши прибулих.

Попри провал, «нова ера» мала далекосяжні наслідки для інституційного розвитку українського руху та його консолідації. За умовами угоди, польська адміністрація краю дала згоду на відкриття ще однієї української гімназії та однієї української кафедри у Львівському університеті. О. Я. Кониський не здавався. Завдяки його зусиллям, з боку польської інтелігенції та правлячих кіл, були зроблені поступки щодо розширення сфери вживання української мови в освітній системі. Також НТШ з боку польських заможних кіл було надано фінансову підтримку, у зв'язку з чим ця установа змогла розгорнути діяльність рівня національної Академії наук. Унаслідок усього цього народовський рух значно зміцнів, поступово перетворившися з українофільського у власне український рух [10, с. 154].

О. Я. Кониський був одним із перших українських суспільних діячів, з погляду якого узгодження дій галицьких і наддніпрянських діячів повинно відбутися за будь-яку ціну. І саме в цьому полягала різниця між ним і більшістю народовських політиків, котрі за умов перманентного польсько-українського протистояння в Галичині вважали за доцільніше йти на всілякі угоди й компроміси з москвофілами, ніж узгоджувати діяльність з наддніпрянськими «громадами».

Більше того, у середовищі народовців співпраця з москвофілами не мала у своїх підставах нічого ганебного і вважалася цілком природним явищем. «Зарівно українство народовців, як і москвофільство москвофілів, – писав І. Франко, – було чисто теоретичне; була навіть якась тиха згода в обох партіях не говорити про ті партійні ріжниці простому народові нічого, держати його навіть у сьому питанні в повнім незнанню…» [7, с. 3]. Натомість кожен, хто був причетний до угодових контактів з поляками (у тім числі й О. Я. Кониський), відразу ж наражався на небезпеку звинувачення в «запроданстві». Основне звинувачення, котре висували проти наддніпрянського діяча його опоненти, це – полонофільство.

Наприкінці XIX ст. польсько-українські суперечності в Наддніпрянщині втратили свою актуальність. Зате у Галичині напруга між поляками й українцями у цілому не спадала. Через те, що український елемент розвивався тут у протистоянні польському, основним мірилом патріотизму галицьких русинів був ступінь його антипольськості. За таких умов діяти на користь польсько-українського порозуміння було особливо важко. Зазначимо, що «полонофільство» О. Я. Кониського було спонукане не його особистими симпатіями до поляків, а відчуттям реальних потреб консолідації українського національного руху.

На так звану «угодову політику» О. Я. Кониський покладав великі надії. Як один з ініціаторів її проведення, він і пізніше стояв на позиціях «нових» відносин між українцями та поляками. На цім ґрунті народолюбець розходився у поглядах з багатьма громадськими діячами. За умов, коли «новоерівська політика» не принесла очікуваних результатів і посилилися позиції радикального напряму, його роль, кажучи словами О. Г. Лотоцького, «стала помітно примеркати» не тільки в західноукраїнських землях, а й у Наддніпрянщині [5, с. 175].

Таким чином, за умов, коли «новоерівська політика» не принесла очікуваних результатів, посилилися позиції радикального напряму, роль О. Я. Кониського стала значно менш впливовою у Галичині. Тому він з середини 90-х рр. XIX ст. більше не відвідував західноукраїнські землі, а також припинив свою активну громадську діяльність.

Отже, дослідження над проблемою участі О. Я. Кониського та його ролі у здійсненні політики «нової ери» дали можливість зробити такі висновки:

– політику «нової ери» слід трактувати як союз австрійських урядовців, польських політиків, діячів київської «Старої Громади» – О. Я. Кониського та В. Б. Антоновича і галицьких народовців проти російського панславізму й москвофільства;

– завдяки домовленостям між польськими, австрійськими та українськими політиками і громадськими діячами, О. Я. Кониський домігся відкриття у Львівському університеті кафедри української історії з українською мовою викладання. Очолив її і щойно реформоване Наукове Товариство ім. Т. Г. Шевченка учень В. Б. Антоновича М. С. Грушевський.

– результати польсько-українського порозуміння сприяли утвердженню в Галичині ідеї соборності всіх українських земель, у чому й полягало, на наш погляд, основне значення політики «нової ери». Саме завдяки діяльності у ній В. Б. Антоновича, О. Я. Кониського та О. Г. Барвінського Галичина почала перетворюватися на консолідаційний культурно-політичний центр усієї України. Інакше кажучи, політика «нової ери», завдяки зазначеним громадським діячам, відіграла визначну роль у «п’ємонтизації» Галичини [11, с. 98].

Бібліографічні посилання

1. **Андрусяк М.** Нариси з історії галицького москвофільства / М. Андрусяк. – Л., 1935.

2. **Антонович М.** Дві замітки до життєпису О. Я. Кониського / М. Антонович // Український історик. – 1971. – № 1–2. – С. 83–91.

3. **Антонович М.** Олександр Кониський / М. Антонович // 125 років Київської української академічної традиції: 1861–1986 : зб. наук. пр. – Н.-Й., 1993. – С. 181–194.

4. **Возняк М.** Тринадцять листів І. Франка до О. Кониського / Михайло Возняк // Життя і революція. – 1927. – № 4. – С. 84–98; № 5. – С. 234–242.

5. **Лотоцький О.** Сторінки з минулого. Частина перша / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 1.

6. **Франко І. Я.** Галицьке українофільство. Відповідь на «Уваги русина» // Зібр. тв. : у 50 т. / І. Я. Франко. – К., 1984. – Т. 46. – Кн. І.

7. **Франко І. Я.** З останніх десятиліть XIX віку / І. Я. Франко // Зібр. тв. : у 50 т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 497–499.

8. **Франко І. Я.** Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди / І. Я. Франко. – Л., 1901.

9. **Франко І. Я.** Про життя і діяльність О. Кониського / І. Я. Франко. – Л., 1901.

10. **Чорновол І.** Політичні концепції Київської «Старої Громади»: від проросійського народництва до «Нової ери» / І. Чорновол // Сучасність. – 2000. – № 12. – С. 145–155.

11. **Чорновол І.** Політичний реалізм Олександра Барвінського / І. Чорновол // Сучасність. – 1998. – № 1. – С. 99–106.

12. **Чорновол І.** Поляки й українці в політиці Австро-Угорщини в другій половині 80-х рр. XIX ст. (Українська інтрига гр. Г. Кальнокі) / І. Чорновол // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 1995.

13. **Чорновол І.** Польські та українські політичні доктрини 70–90-х років XIX ст. / І. Чорновол // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 34–57.

14. **Чорновол І.** Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Генеза, перебіг подій, наслідки : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Чорновол. – Л., 1995.

Надійшла до редколегії 24.10.2009.

УДК 930.25

О. П. Сарнацький

Запорізький національний технічний університет

СТАВЛЕННЯ ТА ДІЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.
(на матеріалах щорічних звітів губернаторів цареві)

На підставі архівних джерел зроблено спробу висвітлити бачення керівниками адміністрації Південно-Західного краю Російської імперії діяльності політичних сил, що очолювали український національно-визвольний рух у ньому наприкінці XIX – початку XX ст., пропозиції до царя та центральної влади з тим, яким чином припинити її, а також дії у цьому напрямі, що були ними здійснені.

Ключові слова: губернатор, генерал-губернатор, Південно-Західний край, циркуляр, звіт, українські політичні партії, репресії.

На основе архивных источников сделана попытка осветить видение руководителями администрации Юго-Западного края Российской империи деятельности политических сил, которые возглавляли украинское национально-освободительное движение в нём в конце XIX – начале XX ст., предложения к царю и центральной власти с тем, каким образом прекратить её, а также действия в этом направлении, предпринятые ними.

Ключевые слова: губернатор, генерал-губернатор, Юго-Западный край, циркуляр, отчёт, украинские политические партии, репрессии.

In the article is an attempt to light up vision the leaders of administration of the South-West region of the Russian empire (on the basis of the archived sources) of activity of those political forces which headed Ukrainian national liberation motion in him at the end of XIX – beginning of XX ages, suggestion to the tsar and central power with that, how to halt it, and also actions in this direction, which were by them, is done.

Key words: governor, governor general, South-Western region, order, Ukrainian political parties, repressions.

Питання, пов’язані з національно-визвольним рухом у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – початку XX ст., привертають значну увагу сучасних вітчизняних науковців. Активно, зокрема, досліджуються поява, розвиток та діяльність українських політичних партій, які виникли в Україні саме в цей період. До сучасних розвідок з цього питання можна віднести публікації в наукових збірниках і журналах, окремі праці таких авторів, як П. Шморгун [35; 36], В. Борисенко [2], І. Курас [11; 12], Ф. Турченко [28-30], М. Козицький, О. Поліщук [9], Г. Касьянов [7; 8], О. Голобуцький, В. Кулик [3], В. Головченко [4], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [10], Ю. Лавров [13; 14], Т. Бевз [1], А. Павко [24; 25], В. Стрілець [27], С. Наумов [20; 21], С. Донченко [6], якими висвітлено різноманітні аспекти діяльності українських партій Наддніпрянщини та їхніх лідерів, починаючи від революційного напряму і закінчуючи ліберально-

© О. П. Сарнацький, 2010

демократичним. Крім того, майже в усіх наукових розвідках та публікаціях зазначених авторів обов'язково, хоч і різною мірою, показані утиски, які відчували на собі діячі та прихильники зазначених партій з боку царської влади.

Певне уявлення про ставлення та дії царської адміністрації краю щодо зазначених партій та їхніх представників в окреслений період можна скласти розглядаючи різноманітну її діяльність відносно них. Вона мала як загальний, так і досить конкретний характер. Показу в загальному плані політики адміністрації царизму в Україні, яку вона здійснювала відносно українського національно-визвольного руху та діяльності його представників, дало певне висвітлення її в останні роки в працях вітчизняних науковців – О. Ярмиша [38], А. Чайковського і М. Щербака [32], а її співпраця з каральними та цензурними органами у цьому напрямі – у публікаціях О. Овсієнка [22; 23], що сприяло дослідженню цього питання.

Значну увагу питанням різноманітної діяльності генерал-губернаторів в Україні, їхнім функціям тощо приділила у своїх працях В. Шандра, спираючись при цьому на доволі широку за обсягом історіографічну та джерельну основу [33; 34]. У них дослідниця переконливо доводить, що всі дії, методи та засоби проведення ними відповідної політики у життя об'єднувала одна з головних цілей – зросійщення цих прикордонних територій імперії та приведення їх до російського зразка. Питанням ролі губернаторів у державному механізмі Російської імперії та національної політики царизму, яку вони проводили в Україні, присвячені монографія Н. Щербак [37], а також окремі дисертації, в яких опосередковано висвітлюється і проблема, що розглядається [5; 26].

Останнім часом побачили світ науково-публіцистичні статті А. Матвієнка, присвячені висвітленню діяльності генерала М. Драгомирова в Україні, який на межі XIX та XX ст. керував Південно-Західним прикордонним краєм Російської імперії та з розумінням ставився до дій відомих на той час представників так званого «українофільства» – В. Антоновича, П. Житецького та інших [15; 16].

Діяльності самодержавної адміністрації в Україні в загальному плані у зв'язку з так званим «українським питанням» [17; 19], а також дослідженню звітів губернаторів цареві як джерела по вивченню взаємовідносин центральної та місцевої влади в Росії [18] у другій половині XIX − на початку XX ст. приділяють увагу і сучасні російські дослідники. Разом з тим, політика царської адміністрації в Україні проти представників та прихильників українських політичних партій Наддніпрянщини та різні її складові й на сьогоднішній день є маловивченими.

Серед обов'язків, які нею виконувалися, можна назвати і такі, що складали так званий «зворотний зв'язок» у її зносинах з вищестоящими інстанціями. До них можна віднести донесення, звернення, доповіді та тому подібні матеріали керівництва місцевої адміністрації до представників урядових кіл у Петербурзі, а також і щорічні «всепідданійші звіти» губернаторів та генерал-губернаторів цареві, які були однією зі складових такого «зв'язку». Їх вивчення дає можливість значно глибше розібратися у діяльності адміністрації саме в цьому напрямі.

Найбільш загальна характеристика та оцінка подій і найважливіших явищ суспільного життя, що надавалася самодержавству, містилася головним чином у щорічних звітах губернаторів. При цьому вищі сановники Міністерства внутрішніх справ «рекомендували» губернаторам, якими мають бути такі звіти, що і як треба писати, коли їх треба подавати цареві і кому ще їх треба надсилати. Так, у циркулярі міністра внутрішніх справ до губернаторів «Про річні всепідданійші звіти губернаторів» від 20 лютого 1901 р. наголошувалося, що при складанні звітів необхідно «керуватися ... програмою складання звітів.., особливо пам'ятаючи при цьому, що всепідданійші звіти Начальників губерній та областей повинні бути стислими і докладними, у всіх частинах відповідні з істиною зображення життя губернії за звітний рік; і вживати всіх заходів для того, щоб... звіти Ваші були представлені Його Імперській Величності своєчасно. Але при цьому я не можу... не висловити побажання..., щоб про пропозиції Губернаторів...сповіщалось у підлеглі цен-

тральні установи» [31, оп. 631, спр. 97, арк. 3 зв. – 4]. Далі в циркулярі вказувалося про заборону публікації в пресі оцінок за звіти, котрі виставляв імператор, без дозволу на те міністра внутрішніх справ [31, оп. 631, спр. 97, арк. 4].

Тому звіти губернаторів та генерал-губернаторів цього прикордонного краю Російської імперії цареві є одним із тих головних джерел, на підставі яких можна простежити як ставлення, так і оцінку місцевою владою діяльності українських політичних партій та їхніх представників, а також ті дії, до яких вона вдавалася, щоб припинити будь-який антидержавницький рух, у тому числі й український, у керованих нею губерніях.

Наведемо такі приклади. Якщо у звіті Подільського губернатора за 1883 р. про події, що відбувалися у підвладній йому губернії, взагалі відсутні питання громадсько-політичного життя, а головне своє завдання губернська влада при вирішенні нею державних завдань щодо обрусіння місцевого населення вбачала насамперед у проведенні необхідних для цього соціально-економічних заходів [31, оп. 537, спр. 209, арк. 6–6 зв.], то у звіті його наступника за 1900 р. від 16 лютого 1901 р. знаходимо й дещо інше. «Крім пропаганди католицького духовенства, інших видів пропаганди в губернії не простежувалося, за винятком деякої кількості революційних журналів та відозв, що розкидалися по лініях залізниці в період, коли студентів Київського університету виганяли за безладдя або через від'їзд їх на канікули. У прикордонних пунктах були випадки знайдення та спроби ввезення заборонених видань... політичного...духу пропаганди» [31, оп. 631, спр. 477, арк. 9 зв.].

Хоча у звіті Подільського губернатора за 1900 р. політична пропаганда й відображена, та її обриси досить невиразні. Зате в подібному звіті «начальника» цієї ж губернії «камергера Височайшого двору» О. Ейлера за 1905 р. діяльність українських партій та їхніх представників простежується докладніше: «На початку січня серед селян прикордонних повітів з'явилися у великій кількості на місцевому малоросійському наріччі брошурки під назвою «Страйк і бойкот», що були видані в Галичині у Львові, в яких доводилася необхідність мирних страйків у боротьбі за свої права» [31, оп. 637, спр. 99, арк. 2 зв.]. А далі губернатор вказував на те, що після Маніфесту 17 жовтня знову була посилена агітація по селах, яка збуджувала в селян надію отримати дарову землю. Тим самим подібна агітація повернула селянам мрію про додаткові нарізання їм наділів землі, що серед них давно існувала [31, оп. 637, спр. 99, арк. 4 зв. – 5]. «У цій агітації особливо діяльну участь здійснювали учителі церковно-парафіяльних і міністерських шкіл і декілька лікарів сільських земських лікарень. Вжиті заходи дещо послабили діяльність агітаторів, але тим часом думка про можливість мати дармову землю справила свій вплив і глибоко запала в душу сільського населення. Вирішення аграрного питання є пекучою проблемою» [31, оп. 637, спр. 99, арк. 5].

Вказав у своєму звіті Подільський губернатор і на наслідки поширення брошур з Галичини та на дії влади для придушення селянських виступів у прикордонних повітах. «16 лютого вперше застрайкували два селища Ушицького повіту, а потім страйк швидко поширився по двох прикордонних повітах – Каменецькому та Проскурівському, що охопив усі селища майже одночасно. У більшості селищ шляхом переконання вдалося залагодити справу та дійти згоди між селянами та землевласниками, але в інших, де особливо виявлялася стійкість селян, застосувалися арешти за ст. 21 Положення про посилену охорону, потім, в обох випадках, винні в розгоні робітників селяни притягалися до відповідальності за протоколами поліції за 38 та 142 ст. Статуту про покарання. На жаль, покарання за цими двома статтями незначні... При такому масовому русі селян бажано застосувати більш суворі репресії, мною було зроблено подання в Міністерство про необхідність видання в законодавчому порядку нової статті спеціально про сільськогосподарські страйки із застосуванням більш суворих заходів покарання. 15 квітня видано закон за проектом правил проти виникнення страйку серед сільськогос-

подарських робітників, котрі нині застосовуються у всіх випадках сільськогосподарських страйків» [31, оп. 637, спр. 99, арк. 2 зв. – 3 зв.].

Розглядаючи далі як приклад звіт подільського губернатора О. Ейлера за 1906 р., знаходимо в ньому таку інформацію про діяльність партій революційного спрямування та їхніх представників: «Переконавшись у відданості корінного населення ісконним початкам російської державності, *євреї та єврействуючі стали агітувати на ґрунті економічних питань*, до яких народ внаслідок спільної своєї злиденності ніяк не міг поставитися байдуже» [31, оп. 638, спр. 201, арк. 2 зв.]. Уся справа, виявляється, була в тій агітації, котру розгорнули «євреї та єврействуючі». Зауважимо про «оригінальність» характеристики агітаторів. Певно, і О. Ейлер, і ті, хто готував для нього матеріали, мали доволі слабке уявлення про революційні партії та їхні програми, оскільки термін «єврействуючі» надто неадекватно відображав справжній національний склад революційного руху [38, с. 36].

Губернатор з жалем констатує, що «комуністичні ідеї, подані народові підпільним шляхом у найпривабливішому й спокусливому для нього вигляді, обіцянки дармового роздавання землі, знайшли собі благодатний ґрунт серед темного і недосвідченого населення. Під впливом агітації народ починав вірити, що здійсненню цих теорій протидіє виключно один лише уряд, котрий діє заодно з вищими заможними класами суспільства» [38, с. 36]. І далі: «Слухаючи поряд з цим з боку революціонерів постійні підбурювання до найшвидшого вирішення всіх економічних питань власною силою, *народ в особі найгірших своїх представників почав здійснювати рекомендовані агітаторами способи економічної боротьби, що перейшли потім у відкрите грабування та розбої»* [31, оп. 638, спр. 201, арк. 2 зв. – 3].

Не забув губернатор у своєму всепідданійшому звітові показати «згубну роль», на його думку, більшості членів Державної думи, «таємно і відкрито співчуваючих селянському рухові», а «віра селян у всемогутність Думи до першого її розпуску була непереборною» [38, с. 36].

Таким чином, на думку О. Ейлера, головними причинами селянських заворушень були діяльність агітаторів з числа партій революційного спрямування, що поширювали привабливі комуністичні ідеї і тим самим сприяли розгортанню заворушень на економічному підґрунті, а також шкідливий вплив селянських депутатів у Державній думі та поза її межами. При цьому, як бачимо, немає жодного слова, навіть натяку на справжні причини масових соціально-економічних та політичних процесів. І якщо йти за губернаторською логікою, то для того, аби встановити «спокій», достатньо було б переловити агітаторів, покарати різками селянських ватажків і вислати у «віддаленні місцевості» організаторів страйків. Так і діяв Подільський губернатор О. Ейлер. Правда, ніби між іншим, він зазначає у своєму звіті: «У деяких випадках доводилось вдаватися до збройних дій». Губернатор ненавидить непокірну Думу і тому підтримує урядові заходи щодо неї: «Розпуск першої Думи витверезливо подіяв на все населення» [38, с. 137].

На відміну від попереднього, «всепідданійший звіт» за 1907 р. Подільский губернатор починає бадьоро: «Маю щастя донести, що минулий рік остаточно завершив собою епоху перехідного часу, створеного подіями двох попередніх років, і дав можливість завдяки реакції населення, що настала, почати остаточну ліквідацію всіх пережитих політичних і економічних потрясінь» [38, с. 138]. Говорячи про початок звітного року, коли «повного спокою ще не було», О.Ейлер висловлює незадоволення тими політичними діячами, які для досягнення своїх особистих цілей «не зупинялися навіть перед такими засобами, як збудження у населення класової ненависті і заклики до загального невдоволення» [38, с. 138] та підтримували «в населенні смуту з метою провести своїх прибічників у Державну Думу і таким шляхом досягти своїх вузьконаціональних бажань» [31, оп. 638, спр. 201, арк. 9 зв.].

Незадоволення губернатора викликали як демократична і революційна преса, так і ліві депутати II Державної думи. «У союзі з цими всіма особами постій-

но залишалася ліва преса, яка систематично доводила необхідність проведення в Державну Думу протиурядових опозиційних елементів. Палкі промови, що виголошувалися в Державній Думі другого скликання, не могли не прищеплювати населенню революційної отрути і, у всякому випадку, ніяк не могли сприяти заспокоєнню країни» [31, оп. 638, спр. 201, арк. 9 зв.].

Із задоволенням сприйняв подільський губернатор розпуск царем II Думи та скликання III Думи на підставі нового виборчого закону. «Після розпуску Думи зацікавленість у діяльності та завданнях Думи спала слідом за цим настільки, що до подальшого обрання III Думи *ставилися досить байдуже*; лише особи, які брали активну участь у політичних партіях, як у крайньо правих, так і лівих, внесли у виборчу кампанію деяку завзятість» [31, оп. 638, спр. 201, арк. 9 зв.]. Позитивну оцінку давав О. Ейлер діям як генерал-губернатора Південно-Західного краю В. Сухомлинова, так і військовій владі. «Начальником краю, зі свого боку, було видано ряд обов'язкових постанов, кінцева мета яких переслідувала поновлення серед розпропагандованого населення поняття про обов'язок та законність. Серед заходів, *що значно сприяли припиненню усякого роду терористичних дій*, найбільше значення мали правила про друк, що були видані у формі *обов'язкової постанови, які категорично забороняли збудження населення проти уряду*, а також введення *військово-польових судів*» [31, оп. 638, спр. 201, арк. 10]. Таким чином, Подільський губернатор у своїх всепідданійших звітах цареві за 1905, 1906 і 1907 рр. левову частину з них присвячував подіям визвольного руху, а також ходові й підсумкам боротьби з тими політичними силами, які його очолювали. Не виникає сумніву, що серед них були і представники українських політичних партій революційного спрямування.

Цікаво для порівняння розглянути і всепідданійші звіти ще одного губернатора Південно-Західного краю – Волинського – за 1906 р. та 1907 р. Ось що писав волинський губернатор у своєму звіті цареві про життя підвладної йому губернії в 1906 р. «Воля слова, що була дарована Маніфестом від 17 жовтня, була використана прибічниками смути серед нижчих прошарків населення, головним чином, серед селянської та робітничої маси. Ідеї соціалізму, що розвивалися в брошурах та прогресивних газетах..., створювали в середовищі робітників та селян заворушення, які надто шкідливо позначились на громадському спокої. Агітаційна діяльність ворогів порядку та спокою шляхом усного та, головним чином, друкованого слова, досягла в 1906 р. свого апогею. Тенденційна преса користується співчуттям серед населення, і боротьба з нею утруднена» [31, оп. 637, спр. 389, арк. 2–3].

Згадує Волинський губернатор і про антиурядові виступи депутатів у I Державній думі, що сприяли загостренню громадського життя в губернії. «Виступи в I Думі з промовами, направленими на дискредитацію влади та відкидання права чужої власності, викликали серед селян сильне хвилювання умів та були серйозною причиною багатьох гострих явищ у народному житті Волинської губернії, які знайшли свій прояв у влаштуванні сільськогосподарських та робітничих страйків» [31, оп. 637, спр. 389, арк. 3].

Так само бадьоро, як і його сусіда – Подільський губернатор – висловлюється у своєму звіті цареві за 1907 р. Волинський губернатор. «Звітний рік, в цілому, пройшов спокійно, не спостерігалося ніяких видатних протиурядових проявів...» [31, оп. 637, спр. 389, арк. 12]. Стосовно діяльності національних політичних партій губернатор зазначав: «У суспільстві, особливо серед народу, почало розвиватися прагнення до групування в патріотичні та національні партії. «Союз русского народа» своєю діяльністю зумів паралізувати діяльність національних партій» [31, оп. 637, спр. 389, арк. 11 зв.].

Як бачимо, оцінка подій, що відбувалися в губерніях за часів Першої російської революції, сусідніми губернаторами була майже однакова, але, поряд з цим, волинського губернатора турбували ще й питання відносно виховної роботи се-

ред учнівської молоді. Так, у своєму всепідданійшому звіті цареві за 1907 р. він висловлював власні турботи з цього приводу: «...приватні навчальні заклади, що створюються, ...за відсутністю достатнього нагляду за ними з боку урядового навчального керівництва, що не має достатньої можливості здійснювати нагляд у відповідній мірі, у зв'язку з багаточисельністю своїх обов'язків, – можуть відхилятися у справі виховання в бік, який би не відповідав поглядам уряду та інтересам держави». Тому саме тут, на думку губернатора, молоді й могли пропонуватися антиурядові ідеї [31, оп. 637, спр. 389, арк. 16].

У звітах губернаторів цареві за наступні роки про стан у підвладних їм губерніях політичні питання, і це природно, починають займати досить незначну частину і про них згадується лише кількома реченнями. Так, у звіті Волинського губернатора за 1908 р. читаємо: «Маю щастя донести Вашій Імператорській Величності, що за звітний рік життя у Волинській губернії проходило відносно спокійно. У народних масах різноманітних громадських прошарків надто помітно проявляється заспокоєння та впевненість, що порушене пережитими зовнішніми та внутрішніми політичними ускладненнями життя нарешті приходить у нормальний звичайний стан» [31, оп. 639, спр. 629, арк. 2].

У всепідданійшому звіті губернатора цієї ж губернії за 1911 р. вказувалося, що громадське життя у звітному році відбувалося зовсім мирно. У минулі роки на Волині «також проявлявся так званий визвольний рух, хоч і слабшою мірою, оскільки він був спаралізований «Союзом русского народа...». У прошарках інтелігентного населення звітний рік нічим не виділявся, різкої партійності, окрім національної ворожнечі, не помічено» [31, оп. 642, спр. 497, арк. 7, 9].

У подібному звіті Подільського губернатора за 1912 р. вказувалося майже те саме: «Ні рухів суто політичного характеру, ні аграрних заворушень у звітному році не було. Гласний контроль, що здійснюється в цьому відношенні, Дума, так само як і вся її діяльність з розробки правових норм, вибиває з рук протиурядових партій найбільш потужний та випробуваний засіб агітації, що враховує скептицизм, завжди притаманний людському характеру. Останні вибори в Державну Думу проходили цілком спокійно: ніяких ознак агітації з боку крайньолівих партій зовсім не помічалося» [31, оп. 649, спр. 536, арк. 2, 15].

Якщо в щорічних всепідданійших звітах губернаторів цареві партії, що були опозиційними владі, мають переважно узагальнювальні назви, а саме: «ліві», «революційні», «національні» – і серед них важко виділити, про які саме партії йдеться, то в звіті генерал-губернатора Ф. Трепова про стан Південно-Західного краю в 1908–1910 рр. уже більш чітко виокремлені деякі з них. Таке структуроване визначення опозиційних до уряду партій можна пояснити декількома факторами. По-перше, до його канцелярії підлеглі йому губернатори надсилали копії своїх звітів цареві, на які він, природно, спирався і використовував для написання і подання цареві своїх власних звітів. По-друге, він мав значно ширше уявлення і можливості для використання матеріалів, що надавалися йому каральними органами влади (Південно-Західним районним охоронним відділенням з центром у м. Києві та губернськими жандармами) як начальнику краю. По-третє, він, як керівник цього прикордонного краю Російської імперії, повинен був в очах центральної влади підтримувати і значно більшу власну обізнаність у справах, порівняно зі своїми підлеглими.

На підтвердження висловлених припущень можна навести такий уривок з уже згадуваного звіту: «Звертаючися до діяльності злочинних організацій у Краї, необхідно відзначити, що така проявлялася у 1909 та 1910 рр. у межах Подільської та Волинської губернії вкрай рідко і, судячи з листування, яке до мене надходило, що було здійснено в порядку положення про державну охорону, була виявлена, головним чином, з боку таємних еміграційних агентів, які займалися під виглядом промислу таємним переправленням російських емігрантів через кордон» [31, оп. 641, спр. 732, арк. 11 зв.].

Висвітлюючи настрої населення керованого ним краю, генерал-губернатор вказував: «Порівняно зі смутним періодом 1905–1906 і наступних років, минуле дворіччя 1909–1910 років є благополучним. Хоча політичне життя краю не можна вважати як таке, що увійшло в нормальну колію...» [31, оп. 641, спр. 732, арк. 10 зв.]. Стосовно політичних партій він посилається на свідчення начальника Київського охоронного відділення і зазначає: «...1910 рік вніс почуття байдужості до революційних партій. Тепер для того, щоб викликати в робітничих та селянських масах занепалу зацікавленість у самій ідеї про безладдя, революційним партіям доводиться вже звертатися не до свідомих елементів, що вийшли з цих мас, а до елементу, який легко захоплюється, – до учнівської молоді, серед якої агентам злочинних політичних партій інколи вдається організувати центральні пропагандистські та агітаційні осередки. Правильність останнього погляду підтверджується...тією обставиною, що майже всі безладдя, що мали місце в місцевих вищих навчальних закладах, мали своїм підґрунтям явища винятково політичного, а не академічного характеру» [31, оп. 641, спр. 732, арк. 10 зв. – 11].

Стосовно агітаційної діяльності українських політичних партій революційного спрямування варто наголосити, що вістря своєї роботи вони направляли переважно в селянське середовище. І хоч у звіті генерал-губернатора не вказано назви партій, які спрямовували свою діяльність на селянство Київщини, треба розуміти, що малися на увазі саме українські партії. Адже, як загальновідомо, саме вони найактивніше діяли у сільській місцевості серед селян, учнівської молоді, місцевої інтелігенції. Ось що він писав з цього приводу: «У селянське середовище Київської губернії проникла революційна пропаганда, що заноситься туди учнівською молоддю, службовцями в споживчих лавках, сільськими вчителями, агрономами тощо. Пропаганда ця має тут зручний ґрунт, оскільки місцеві селяни вже заражені нею в попередні роки. Повіти Уманський та Звенигородський є, порівняно з іншими повітами, найбільш заражені революційною пропагандою» [31, оп. 641, спр. 732, арк. 12]. Як бачимо, картина діяльності «злочинних партій», змальована Ф. Треповим у поданні цареві, досить повно відбиває характер подій, що тоді відбувались на Київщині.

Разом з тим, користуючися звітами як одним із джерел для дослідження питання, що розглядається, необхідно враховувати деякі моменти. У звітах губернаторів і генерал-губернаторів до царя інформація, поряд з її узагальнювальним харатером, охоплювала значну кількість подій за певний час, як правило за рік, і подавалася більш виважено. Крім того, вона несла в собі й елементи суб'єктивності у погляді на ті чи інші явища, оскільки це залежало від тих, хто і як їх трактував.

Підводячи підсумок, треба зазначити, що керівники губернської адміністрації у Південно-Західному краї та його очільники у своїх діях стосовно представників українських політичних партій Наддніпрянщини та їхніх прихильників застосовували всі методи, форми і засоби, які вони також використовували й відносно інших політичних партій Російської імперії. Разом з тим, слід засвідчити, що активніше вони діяли проти українських партій революційного та націонал-радикального спрямувань, а саме РУП, а потім «Спілки», УСДРП та гуртків українських соціалістів-революціонерів, які на той час ще не були об'єднані в єдину партію, а також УНП. У той же час різноманітна діяльність самодержавної адміністрації в Україні щодо українських політичних партій Наддніпрянщини у кінці XIX − на початку XX ст. і надалі потребує подальшого значно глибшого вивчення та висвітлення.

Бібліографічні посилання

1. **Бевз Т. А.** Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т. А. Бевз. – К., 1999.

2. **Борисенко В. Й.** До питання про Революційну Українську Партію / В. Й. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії : зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін. – К., 1991. − Вип. 169. − С. 129−138.

3. **Голобуцький О.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К., 1996.

4. **Головченко В. І.** Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. / В. І. Головченко. – Х., 1996.

5. **Грицак В. С.** Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / В. С. Грицак. – Одеса, 1999.

6. **Донченко С. П.** Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ , 2004.

7. **Касьянов Г.** Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX століття) / Г. Касьянов // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 101–114.

8. **Касьянов Г.** Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К., 1993.

9. **Козицький М. Ю.** Національно-політична думка на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Ю. Козицький, О. В. Поліщук // Наук. пр. з питань політичної історії : зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 3–14.

10. **Колесник В. Ф.** Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальский, О. П. Тимошенко. – К., 1998.

11. **Курас І. Ф.** М. І. Міхновський : постать на тлі епохи / І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Геращенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С. 76–91; № 10–11. – С. 63–79.

12. **Курас І. Ф.** Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) / І. Ф. Курас // Історія України. – 2000. – № 6. – С. 3–14.

13. **Лавров Ю. П.** Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України / Ю. П. Лавров // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 79–90.

14. **Лавров Ю. П.** Виникнення і діяльність українських політичних партій / Ю. П. Лавров // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч. 2. – С. 248–444.

15. **Матвієнко А.** Генерал Михайло Драгомиров / А. Матвієнко // Пам'ять століть. – 1998. – № 4. – С. 93–105.

16. **Матвієнко А.** Генерал Драгомиров : повернення пам'яті / А. Матвієнко // Дві Русі. – К., 2003. – С. 193–197.

17. **Миллер А. И.** «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (втор. пол. XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб., 2000.

18. **Минаков А. С.** Всеподданнейшие отчеты губернаторов как источник по изучению взаимоотношений центральной и местной власти в России второй половины XIX – начала XX веков / А. С. Минаков // Отечественная история. – 2005. – № 3. – С. 170–175.

19. **Михутина И. В.** Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И. В. Михутина. – М., 2003.

20. **Наумов С. О.** Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 36–44.

21. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) : монографія / С. О. Наумов. – Х., 2006.

22. **Овсієнко О. Ф.** Антиукраїнська цензурна політика / О. Ф. Овсієнко // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч. 1. – 1999. – С. 172–203.

23. **Овсієнко О. Ф.** Каральні органи царизму / О. Ф. Овсієнко // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч. 3. – 1999. – С. 3–68.

24. **Павко А. І.** Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX – лютий 1917 р. / А. І. Павко. – К., 1999.

25. **Павко А. І.** Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К., 2002.

26. **Сініцький А. Ц.** Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900–1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Ц. Сініцький. – К., 1997.

27. **Стрілець В. В.** Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) / В. В. Стрілець. – К., 2002.
28. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський у період російської революції 1905–1907 років / Ф. Г. Турченко // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту : зб. наук. пр. / редкол.: Турченко Ф. Г. (голова) та ін. – Запоріжжя, 2003. – Вип. XVI. – С. 86–105.
29. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський між двома революціями (1907–1917 рр.) / Ф. Г. Турченко // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту: зб. наук. пр. / редкол.: Турченко Ф. Г. (голова) та ін. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVIII. – С. 80–101.
30. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.
31. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442.
32. **Чайковський А. С.** За законом і над законом: З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX – початок XX ст.) / А. С. Чайковський, М. Щербак. – К., 1996.
33. **Шандра В. С.** Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – К., 1999.
34. **Шандра В. С.** Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К., 2005.
35. **Шморгун П. М.** Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / П. М. Шморгун // Наук. пр. з питань політичної історії : зб. наук. пр. / наук. ред. Горшков В. П. та ін. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 14–25.
36. **Шморгун П. М.** Національно-визвольний рух на Україні на початку XX ст. / П. М. Шморгун // Наук. пр. з питань політичної історії : зб. наук. пр. / наук. ред. Горшков В. П. та ін. – К., 1992. – Вип. 173. – С. 3–12.
37. **Щербак Н. О.** Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак. – К., 2005.
38. **Ярмиш О. Н.** Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Н. Ярмиш. – Х., 2001.

Надійшла до редколегії 15.10.2009.

УДК 94 (477) «1921/1939»

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

«ЛЕГАЛЬНІ» МЕТОДИ ОПОРУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ АТЕЇСТИЧНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ У 1920–1930-х рр.

Комплексно досліджено методи боротьби православного духовенства та віруючих у межах радянського законодавства проти атеїстичної політики більшовиків в Україні у 1920–1930-х рр., обґрунтовано вживану класифікацію методів опору.

Ключові слова: православна церква, духовенство, опір, форми і методи боротьби, атеїстична політика, радянська влада, більшовики.

Комплексно исследуются методы борьбы православного духовенства и верующих в рамках советского законодательства против атеистической политики большевиков в Украине в 1920–1930-х гг., обосновано использованную классификацию методов сопротивления.

Ключевые слова: православная церковь, духовенство, сопротивление, формы и методы борьбы, атеистическая политика, советская власть, большевики.

Methods of the struggle of the orthodox clergy and faithful people in limits of soviet laws against bolshevist's atheistic policy in Ukraine in the 1920–1930-th are comprehensively investigated, used classification of methods of the resistance is being ground.

Key words: the Orthodox Church, clergy, resistance, forms and methods of the struggle, atheistic policy, soviet authority, bolshevists.

Незважаючи на видану останнім часом низку ґрунтовних праць, присвячених становленню тоталітарного режиму в Україні та масовому опору людей у

© О. В. Бойко, 2010

1920–1930-ті рр., ця проблема потребує детальнішого вивчення. Зокрема, у галузі державно-церковних відносин цього періоду нагальним видається всебічне вивчення та більш чітке обґрунтування напрямів, форм і методів опору православної церкви атеїстичному наступу радянської держави.

Одним із перших, хто звернувся до класифікації опору антирелігійній політиці радянської влади, був американський вчений російського походження О. Боголєпов. Дослідник виявив основні фази церковної протидії «войовничому безбожжю» більшовиків, обґрунтувавши її активну та пасивну форми. Активними методами, з його точки зору, були відкриті виступи проти властей, у тому числі письмові протести, а пасивними – відмова діяти так, як того вимагала радянська влада [1, с. 18–19]. Саме такої класифікації здебільшого дотримуються сучасні дослідники історії православної церкви міжвоєнного періоду.

Утім, запропонована О. Боголєповим класифікація має чимало спірних моментів. Не можна не погодитися з думкою дослідниці Е. Слободянюк про недостатньо чітко окреслені рамки пасивної форми опору, їх розпливчастість. Важко, скажімо, назвати пасивною відмову робітників руйнувати храми, знімати з них хрести чи дзвони, коли така «пасивність» кваліфікувалася більшовиками як «непокора владі» (ст. 86 КК СРСР), а пізніше – як «контрреволюційний саботаж», тобто свідоме невиконання або недбайливе виконання певних обов'язків з метою послаблення влади (ст. 54–14 КК УСРР 1927 р.). Досить складно визначити, до якої форми протесту віднести, приміром, ігнорування священиками обліку та реєстрації під час їхніх переїздів, несанкціоновані місіонерські з'їзди, недотримання процедури організації та проведення релігійних заходів та ін.

Ось чому, на наш погляд, доречніше звернутися до класифікації форм опору на основі критерію відповідності радянському законодавству тих чи інших дій громадськості та духовенства, запропонованої тією ж Е. Слободянюк [39, с. 127–128]. До законних дій захисту віри вона зараховувала: заяви-протести, добровільний збір коштів на релігійні потреби, побудову нових церков; до незаконних – бунти, волинки, виступи окремих осіб тощо. Принагідно відзначимо, що у таємних звітах агентура ДПУ також користувалася визначеннями «легальні» та «нелегальні» способи впливу на маси [48, арк. 85].

Разом із тим, подібна класифікація форм протидії теж навряд чи є досконалою. Це пов'язано, головним чином, із мінливістю радянських законів, коли іноді однакові чи схожі дії спротиву в різні роки розцінювалися по-різному. Так, якщо у Конституції УСРР, затвердженій III Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 р., за всіма громадянами визнавалося «право пропаганди різних релігійних вчень», то Конституція УСРР 1929 р. проголошувала лише «волю релігійних визнань» [36, с. 207, 209]. Відтоді будь-яка «релігійна пропаганда» вважалась антиконституційною, а значить – нелегітимною. Були і протилежні випадки, коли, наприклад, згідно зі ст. 115 Конституції УРСР 1937 р. всі громадяни, які досягли 18 років, у тому числі й духовенство, отримали право участі у виборах депутатів [41, с. 771]. Раніше подібні дії священиків згідно з виборчим правом розцінювалися неприпустимими.

У залежності від антирелігійних заходів держави протидія громадськості та духовенства здійснювалася в різних напрямах: збереження авторитету церкви й релігійності серед населення, захист своїх громадянських прав і свобод, а також етнорелігійних традицій, боротьба з економічними та політичними утисками, охорона молитовних споруд та церковного майна від нищення та конфіскацій. У кожному з цих напрямів опору застосовувалися різні методи – як загальні, властиві для більшості з них, так і специфічні. Отже, спираючися на даний поділ, у статті здійснена спроба виявити різні методи боротьби Православної Церкви проти більшовицької атеїстичної політики у межах радянського законодавства.

З приходом більшовиків до влади в Росії, а згодом і в Україні православне духовенство та віруючі відчули небезпеку атеїстичних гасел, їх ненависть до релі-

гії та жорстокість методів боротьби з церквою. Перебуваючи у радянському суспільстві в постійній небезпеці, вони намагалися боротися за свої права та свободи, по можливості не вдаючися до відкритої боротьби з атеїстично налаштованими представниками влади, а, навпаки, діяти суворо в рамках чинного радянського законодавства.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності православної церкви було збереження релігійності в народних масах, розуміючи, що потужна підтримка і віра населення щонайперше гарантують живучість релігії та церкви, забезпечують духовенство роботою, тобто засобами для життя. Відтак найпоширенішим методом в контексті даного напряму опору антирелігійній політиці держави була так звана «релігійна пропаганда», причому до 1929 р. – цілком легальний метод протидії суспільній атеїзації. Не випадково на черговому вікарному з'їзді Херсонського округу в 1923 р. православні священики закликали «фронту антирелігійної пропаганди комуністів... протиставити фронт релігійної пропаганди...» [50, арк. 65].

Окрім виголошення священиками з церковного амвону щоденних проповідей, що переважно зводилися до закликів на підтримку православ'я та підвищення релігійності, вчення Христа в народі поширювали мандрівні проповідники, ченці та черниці. У відповідь на атеїстичну агітацію і пропаганду священнослужителі публічно відстоювали власні погляди на світобудову – «з обережністю, дипломатичними ухилами від дискусійних моментів, які могли б виявити їх контрреволюційність» [6, арк. 154]. У звичайних, на перший погляд, проповідях вони часом застосовували метафоричні порівняння з антибільшовицьким «присмаком», демонструючи свою винахідливість і конспіративне мистецтво. Наприклад, у 1926 р. священик с. В.-Рогачик Запорізького округу наприкінці проповіді заявив, що невдовзі Бог знищить всіх штундистів, баптистів, адвентистів та всіх тих, хто закінчується на «істи», насамперед, маючи на увазі комуністів [24, арк. 80].

Водночас у 1920–30-х рр. набувала поширення церковна література. Зауважимо, що у цей період у Радянському Союзі різні православні течії мали власні періодичні видання: тихонівці видавали «Журнал Московской патриархии» (з 1931 р.), обновленці – «Вестник Священного синода православной российской церкви», перейменований у 1925 р. на «Вестник православных церквей в СССР», а в Україні – «Голос православної України» (до 1925 р.) і «Український православний благовісник» (1925–1928 рр.); у 1927–1928 рр. вийшло кілька бюлетенів «Церковні вісті» та журнал «Церква і життя» Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Публікації у церковній періодиці здебільшого носили релігійний характер. Так, проведений аналіз публікацій у виданні «Журнал Московской Патриархии» за 1931–1934 рр. переконливо свідчить про відсутність будь-яких матеріалів політичного характеру. Натомість друкувалися відомості про внутрішнє життя церкви, священні хіротонії, призначення духовенства, позбавлення священиків сану тощо.

Удосконаленню старих і пошуку нових прийомів впливу на свідомість народних мас сприяли розколи православної церкви, які зазвичай супроводжувалися боротьбою різних її течій за вплив на паству. Приміром, священики УАПЦ, намагаючись досягти порозуміння та гармонійних відносин з віруючими, проводили служби українською мовою, організовували хори, прикрашали храми, залучали віруючих до участі в церковному житті шляхом представництва на різних щаблях церковних рад, влаштовували урочисті богослужіння з приїздом архієреїв. Митрополит В. Липківський пригадував велике релігійне та національне піднесення під час своїх візитів до українських сіл: «Часто коло хатів на вулиці стояли з хлібом, вщерть наповняли церкву, не дивлячись ні на яку погоду і з будного дня робили велике свято» [32, с. 69]. У боротьбі за вплив на паству тихонівські та обновленські ієрархи також активно застосовували цей метод. Для прикладу:

переважно завдяки приїзду обновленського митрополита Пимона і організованих ним церковної служби та хресної ходи у 1927 р. в Одесі укріпила свої позиції Синодальна церква [27, арк. 36]; у 1930-х рр. неодноразово відвідував парафії Дніпропетровський єпископ Георгій [18, арк. 32].

Зручною нагодою для боротьби з антирелігійною пропагандою стали влаштовані більшовиками публічні дискусії на релігійну тематику із залученням служителів культу. «Поразки» своїх агітаторів власті справедливо пояснювали їх низькою кваліфікацією і водночас освіченістю священиків. Подібні невдачі, приміром, змусили провідників атеїстичного руху Катеринославського повіткому КП(б)У в 1922 р. упередити пересічних борців з релігією від необачливих кроків – мовляв, «дискусію з попом… організовувати треба тоді, коли почувають себе достатньо сильними в релігійному питанні...» [5, арк. 103].

Для здобуття прихильності у суспільстві, особливо серед молоді, церковні громади та радянські культурно-освітні органи влаштовували своєрідні негласні змагання. Приміром, активісти клубу с. Сухачівки Дніпропетровського округу на Великдень 1929 р. влаштували своєрідне змагання між клубом та церквою, у якому церква перемогла. Справа у тім, що більша частина робітників і селян, а також головні хористи місцевого клубу пішли співати до церкви, будучи одночасно й членами церковного хору та отримуючи за це матеріальну винагороду [16, арк. 92–93].

Винахідливість священиків дозволяла їм ефективно застосовувати й інші методи впливу на населення. Як зазначалося Запорізьким ДПУ, «...вони настільки освічені, що можуть використати будь-яку подію, облаштувати такою урочистістю, щоби в черговий раз виявити релігійні забобони» [23, арк. 26]. Це стосувалося й організації церковнослужителями хресних ходів*, пов’язаних із ліквідацією посухи та загрозою неврожаю, масових молінь, які певною мірою сприяли підвищенню віри та авторитету церкви, особливо у селянському середовищі. Щоб умилостивити Бога і викликати дощ, подібні заходи тривали майже повсюдно влітку 1924 р. і 1928 р. на Півдні України. Так, у 1928 р. в Одеському окрузі пройшли хресні ходи з іконою Касперівської Божої Матері, які посилили релігійні почуття – доходило до того, що «селяни кидали роботу і йшли за іконою» [28, арк. 119].

Більш тісному зв’язку українців із церквою та посиленню довіри до її служителів сприяла безпосередня участь віруючих у церковному житті. Не в останню чергу це досягалося шляхом залучення парафіян до церковних рад і з’їздів різних рівнів, де вирішувалися найважливіші церковні питання. Найбільш послідовними у справі відродження соборноправності виявилися представники УАПЦ [2, с. 149].

Серед інших способів впливу священнослужителів відзначимо проведення масових процесій, освячення колгоспних ланів, криниць і будівель, роздачу дітям подарунків під час церковних свят, використання художніх форм у храмі та інших місцях для моління (хор, плакати з релігійними текстами, інсценівки на євангельську тематику, застосування стереоскопів та пересувних панорам для ілюстрації картин на певні релігійні теми) тощо [18, арк. 18].

У царині захисту служителями церкви та віруючими своїх громадянських прав поширеним методом було вивчення і тлумачення законодавства про свободу совісті, у тому числі виконання релігійних культів, про права духовенства тощо [18, арк. 17]. Для більш ефективної полемічної боротьби з атеїстами та самозахисту від свавілля влади частина православних панотців навіть виписувала

*Інструкція НКЮ від 10 / XI – 1920 р., ст.48 – релігійні процесії, а також здійснення будь-яких релігійних обрядів на вулицях, площах та в інших громадських місцях допускаються лише з письмового дозволу місцевого райвиконкому, який організатори кожного разу повинні отримувати завчасно і не пізніше, ніж за 7 днів до публічного проведення церемонії.

та ознайомлювалась з антирелігійною літературою та пресою, де, між іншим, містилися законодавчі акти й інструкції стосовно релігії та церкви. Приміром, у газеті «Український православний благовісник» – печатному органі Священного синоду Української православної церкви існувала рубрика «Урядові розпорядження», де містилися роз'яснення про порядок виконання окремих законів; передрук владних директив здійснював «Журнал Московской Патриархии». Такі матеріали допомагали парафіянам і церковному кліру орієнтуватися в законах і дозволяли оскаржувати неправомірні рішення місцевих властей.

Слід відзначити знання окремими священиками законів і вміння вправно використовувати їх для захисту своїх прав. Наприклад, церковний клір с. Больше-Михайлівки Покровського району Запорізького округу в 1923 р. склав заяву до райвиконкому стосовно незаконності наказу губвиконкому про притягнення духовенства та парафіян до суду за здійснення церковних обрядів до реєстрації у загсі. У заяві зазначалося: «1) [наказ] було оголошено несвоєчасно, через рік після його видання; 2) наказ... повинні були отримати не у витягу, а в копії наказу; 3) наказ зовсім не збігається з Декретом про відокремлення Церкви від Держави та обіжником Наркомату товариша Курського, опублікованого в №26 «Центральных Московских Известий» від 5 лютого 1919 р. і від 23 січня 1923 р. – у державному виданні наркомату – журналі «Революция и церковь» №1 – 3-й, стор. 36» [21, арк. 68].

Важливим напрямом боротьби з безвірниками було використання права голосу для лобіювання власних духовних інтересів, зокрема шляхом виборів «своїх» людей до місцевих органів влади. Доцільність подібних кроків, приміром, голова церковної ради с. Акимівка Мелітопольського округу пояснював так: «Повернемо владу в руки, відберемо церковні будинки» [24, арк. 51]. У результаті виборів у складі рад місцевих рівнів опинилися люди, які не були байдужими до церкви і всіляко намагалися їй допомогти [2, с. 151–152]. Яскравим прикладом використання своєї службової посади є випадок у с. Божедарівка Криворізького округу в 1924 р., де на виділені райвиконкомом гроші для побудови школи була зведена церква, бо до комісії з будівництва школи потрапили церковні активісти, які й використали надані кошти на свій розсуд [34].

З огляду на те, що органи влади часто неправомірно позбавляли віруючих виборчих прав, останні намагалися оскаржити такі рішення, причому іноді доволі успішно. Для повної участі у виборах релігійні громади часом вдавалися до хитрощів, розпускаючи тимчасово на цей термін свої громади і тим самим отримуючи право голосу [12, арк. 24–25].

Боролися віруючі з антирелігійними активістами та сваволлям місцевих властей шляхом бойкоту, зриву радянських заходів. Бойкот став особливо поширеним методом на селі, де були широкі родинні зв'язки. Для активіста-безвірника такі заходи односельців були відчутними у моральному і, найголовніше, економічному плані, оскільки бойкот передбачав економічну та продуктову блокаду (відмову позики, купувати або продавати продукти тощо) [8, арк. 52]. У 1923 р. на шпальтах катеринославської газети «Звезда» були розкриті факти зберігання ікон в хатах деяких сільських комуністів, які вони пояснювали побоюваннями не відштовхнути від себе селян – «ніхто до них не заходитиме, якщо не буде на що перехреститися» [31].

Одним із напрямів опору православної церкви була боротьба з економічними та політичними утисками з боку держави. Уже на початку 1920-х рр. способом захисту монастирів від їх ліквідації стала реорганізація обителей у трудові артілі. Ченці, священики, дяки, псаломщики та інші офіційні служителі культу могли бути членами артілі, але лише з активним виборчим правом; вони мали право сповідувати будь-яку релігію та користуватися монастирськими храмами [25, арк. 166].

У боротьбі з економічним тиском властей неодноразово використовувалися скарги та заяви до громадських організацій, виконкомів вищих рівнів, у тому числі до ВУЦВК. У залежності від методів економічного тиску оскарження набували різного характеру: про надмірне оподаткування, проведення добровільних пожертв для ремонту церков та інших потреб*. Частину із них органи розгляду апеляційних звернень задовольняли. Щоправда, не завжди керуючись принципами «справедливості» та «законності», а розв'язуючи проблеми відповідно до партійної стратегії у справах релігії та церкви. Дотримуючись політики церковного розколу, вони пильнували за тим, щоб скарги представників лояльних до влади церковних організацій (Діяльної Христової Церкви, синодальної та соборно-єпископської церков) розглядалися уважніше, а у разі справедливості – задовольнялися [19, арк. 260]. Натомість про аналогічні дії по відношенню до тихонівських і автокефальних служителів культу мова навіть не велася. Часто розгляд скарг-заяв, особливо їх політичних різновидів, не мав успіху й повторні рішення були не на користь позивачів.

Саме через це серед релігійних громад старослов'янського (тихонівського) напряму набув поширення специфічний метод мінімізації політичного та економічного тиску влади, коли вони реєструвалися за статутами обновленської церкви. Основна мета такого переходу полягала в тому, щоб безперешкодно зареєструвати церковну громаду, знизити грошові витрати на процес реєстрації та подальші податкові виплати. Підтвердженням тому є розконспірованість спільної роботи відділу культів Запорізького окружкому КП(б)У та ДПУ стосовно надання пільг обновленцям по витратам, пов'язаним з реєстраціями статутів, коли для скорочення видатків голова політвідділу пропонував представникам тихонівських громад перейти до «Живої церкви» [22, арк. 36].

Методом протидії економічному тиску держави були добровільні збори коштів членами громад на церковні потреби, побудову або добудову церков, і, щонайголовніше, – на ремонт храмових приміщень, оскільки у разі занедбаності храму власті мали право розірвати угоду оренди й остаточно відібрати його у віруючих. Однією з таких кампаній був масштабний збір коштів на ремонт храмів і матеріальну підтримку духовенства у серпні 1923 р. по всій Одеській губернії [26, арк. 135]. Значну матеріальну допомогу православним парафіям надавали сільські кооператори, непмани, які іноді сплачуючи борги релігійних громад. У Запорізькому окрузі в 1926 р. повідомлялося про випадки, «коли кооперація викупає векселі церкви, сплачує векселі, видані на ремонт церкви» [23, арк. 28]. Попри перешкоди місцевих і центральних властей, високі податкові тарифи, зусиллями православних християн, переважно заможних, нерідко будувалися церкви. Як приклад – звернення уповноваженого релігійної громади с. Ташлик Зінов'ївського округу в 1924 р. до ВУЦВК з проханням надати дозвіл на будівництво церкви [42, арк. 171] або погодження НКВС в 1926 р. проекту спорудження храму на хуторі Старі Маяки Демидівського району Одеського округу [46, арк. 1].

Хвиля антирелігійного наступу 1929–1930 рр. зумовила новий потік подібних заяв, скарг і клопотань, які стосувалися протиправних дій місцевих чиновників: невиправдано великі податки з храмів; неправильна оцінка церковних будівель, великі розміри страховки та ін. У зверненні до Миколаївського окрвиконкому єпископ Рафаїл 4 лютого 1930 р. закликав владу припинити свавілля у церковній політиці, попередньо охарактеризувавши безправний стан православних громад та служителів культу [30, с. 96].

*Згідно з інструкцією з використання Декрету про відділення церкви від держави (24 / XI – 1924 р.), релігійні громади мали право на добровільні збори для сплати видатків на утримання молитовного будинку та культового майна як у молитовних будинках, так і поза їх межами, але лише серед членів даної громади. Для проведення зборів за межами церкви необхідно було мати дозвіл райвиконкому.

До речі, заяви та скарги до різних інстанцій були неодмінним і водночас найпоширенішим легальним методом православної церкви в контексті захисту віруючими своїх молитовень, церковного майна та духовенства. Приміром, група робітників і службовців Брянського заводу Катеринослава в 1923 р. подала заяву до завкому про припинення виселення із заводських квартир церковного кліру [40]; уповноважений релігійної громади Херсона в 1925 р. прохав ВУЦВК припинити виселення псаломщиків та хористів із архієрейського будинку [43, арк. 11], а завдяки скарзі Письмичівської громади Солонянського району Катеринославського округу (1924 р.) священику був повернений раніше відібраний будинок [20, арк. 263].

У 1929–1930 рр. до ВУЦВК були подані заяви церковних громад запорізького кафедрального собору, сіл Чубарівки, Вербового, Полог Чубарівського району Запорізького округу з проханням не закривати їхні церкви [47, арк. 1–4; 44, арк. 200]. Протест віруючих мас викликала й кампанія з конфіскації церковних дзвонів 1929–1930 рр. До органів влади, наприклад, надійшли скарги громад м. Великого Токмака Мелітопольського округу, с. Федорівки Херсонського округу, с. Аннівки Зінов'ївського округу та ін., де йшлося про повернення дзвонів [44, арк. 289; 45, арк. 338, 340].

Хвиля скарг до ВУЦВК на дії властей тривала і надалі, у 1930-х рр. І хоча найбільше це проявилося впродовж 1931–1933 рр., проте, навіть наприкінці 1930-х рр. дехто з віруючих не втратив сподівань на справедливе вирішення церковних проблем, продовжуючи звертатися до властей. У 1940 р., приміром, група православних християн м. Одеси у кількості 27 осіб звернулася до тов. Сталіна із скаргою на дії міліції, що заборонила священику проживати на території міста [29, арк. 50].

Специфічним був спротив людей щодо вилучення церковних цінностей у 1922 р. Намагаючися залишити святі реліквії в церквах, місцеве населення часто пропонувало комісіям з вилучення обміняти коштовності на продукти, зокрема хліб [52, с. 68], а в Одеській губернії у багатьох церквах парафіяни намагалися відкупитися грошима* [49, арк. 37].

Не залишали віруючі й служителів культу наодинці зі своїми матеріальними скрутами, оскільки часто важкі економічні умови були причиною зняття духовенством свого священного сану і спонукали їх до пошуків роботи в інших сферах суспільства. У політичних звітах партійного керівництва є неодноразові повідомлення про виділення для священиків земельних ділянок** [15, арк. 36], допомогу селян у їхньому господарстві [7, арк. 106]. Священик УАПЦ Д. Галевич у своїх листах 1924 р. визнавав: «якби не окремі парафіяни, які... допомагають мені в матеріальному відношенні... то довелося б відмовитися від священства» [4, с. 14].

Тим не менше, в умовах державного тиску на церкву та її служителів, коли скорочення православного духівництва набуло загрозливого характеру, Церква за рахунок молоді проводила оновлення свого кадрового резерву. Незважаючи на постійні утиски з боку властей, із середовища селян, робітників, інтелігенції підбиралися здібні віруючі, яких виховували і готували до пастирського служіння людям і Богові. З цією метою в єпархіях створювалися спеціальні курси для перепідготовки служителів культу [38, с. 164]. У 1920–1930-ті рр. тривали не лише висвяти священиків, але відбувалися й архієрейські хіротонії, особливо у скрут-

*Після численних спроб обміну продуктів на цінності або їх викупу 20 березня 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) затвердило директиву, якою заборонялися подібні дії громадськості.

**Згідно з інструкцією по використанню Декрету про відділення церкви від держави (24 / XI – 1924 р.) служителю культу дозволяється надавати землю, але за умов: а) обробки землі без найманої праці; б) членства в даному земельному товаристві; в) після забезпечення землею всіх інших членів товариства.

ні для церкви часи. Характерним є факт висвячення в 1924 р. у єпископський сан священика Стефана Андріаненка та його призначення тимчасовим керівником Катеринославської єпархії через арешти провідних єпископів – Онуфрія, Іоанікія та Сергія (Звєрєва) і відсутність там жодного єпископа тихонівської течії [10, арк. 111].

Громадський опір антицерковній політиці більшовиків виявлявся і в невдоволенні на побутовому рівні – ремстві, плачі, висловлюваннях, – викликаних вилученням церковних цінностей із храмів, антирелігійною пропагандою, спаленням ікон, антипасхальними й антиріздвяними кампаніями тощо. І хоча подібний метод опору – лише бездіяльне обурення, проте ефективно впливав на свідомість оточуючих, перетворюючи православ'я на жертву більшовицького терору.

Не менш дієвим методом протидії була відмова віруючих брати участь у антицерковних акціях. Так, у 1924 р. мешканці двох сіл Павлоградського округу категорично відмовилися переобладнати храми на школи [11, арк. 32]; у 1934 р. активісти Спілки войовничих безвірників (СВБ) не змогли набрати належну кількість голосів для закриття православних храмів у селах Романково та Тритузне Кам'янського району Дніпропетровської області [3, с. 74]. Натомість, відчуваючи загрозу ліквідації культової споруди, люди починали регулярно її відвідувати і нерідко записувалися до церковних громад, демонструючи тим самим властям силу захисників храму та небезпечність їхніх намірів. Подібні методи в 1929 р. вдало застосовували парафіяни (переважно робітники) Брянської та Олексіївської церков м. Катеринослава; доходило навіть до того, що «церкви не вміщали всіх бажаючих потрапити на службу» [16, арк. 37]. Навіть після закриття храму та його перетворення на культурно-освітній заклад частина віруючих вважала це місце святим і відмовлялася його відвідувати. Подібна ситуація, приміром, мала місце у с. Степанівка Цареводаровського району Бердянського округу, де мешканці ігнорували відвідування місцевого театру, створеного у приміщенні колишньої церкви [13, арк. 10].

Нарузі над культовими спорудами в 1920-ті – на поч. 1930-х рр. намагалися протистояти пам'яткоохоронні органи Наркомату освіти України (Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), Всеукраїнська академія наук та низка музеїв, краєзнавчих осередків, наукових товариств. Ними була проведена значна робота по виявленню пам'яток культової архітектури, а найвизначніші – взяті на облік.

Значна заслуга у збереженні пам'яток культової архітектури та мистецьких скарбів, що знаходилися в культових спорудах Півдня України, належала завідувачу Нікопольського музею Волошину, видатному історику, археологу та етнографу академіку Д. І. Яворницькому, який очолював Дніпропетровський історико-краєзнавчий музей, директору Миколаївського музею Ф. Камінському та ін. Останній, наприклад, активно сприяв збереженню Адміралтейського собору, а у 1930 р. звернувся до Миколаївського окрвиконкому із проханням запобігти свавіллю щодо історичних цінностей, повідомляючи про закриття кожної церкви в регіоні та забороняючи нищення церковного майна до того, як їх оглянуть працівники музею [37, с. 109–110]. Проте репресії щодо інтелігенції, працівників Наркомату освіти та ліквідація пам'яткоохоронних установ у середині 1930-х рр. згубно позначилися на стані збереження історико-культурної спадщини [35, с. 199].

Про спротив більшості духовенства чи не найяскравіше свідчить їх сила духу, вірність своїй справі, які вони зберігали попри адміністративно-репресивні заходи властей. Це – і відмова скидати священну ризу в обмін на гарантовану більшовиками роботу та повернення всіх громадянських прав, і продовження богослужінь, незважаючи на погрози та арешти, і, нарешті, мужність та стійкість частини служителів культу під час перебування в ув'язненні та на жорстоких допитах енкаведистів.

Тим не менш, у важких умовах виживання православна церква все-таки прагнуло уникати переслідувань з боку влади. Для цього частина духовенства намагалася пристосуватися до радянських реалій, засвідчити свою лояльність до нової влади. Пошуки компромісів з більшовиками велися і на вищих щаблях церковної ієрархії різних православних конфесій.

Діяльність церкви щодо поширення релігії серед українського суспільства не припинилася і у другій половині 1930-х рр., хоча масштаби та активність подібної роботи були значно меншими, ніж наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. через об'єктивні причини – насамперед, через зменшення кількості духовенства, ліквідацію храмів та репресії. Загроза опинитися заарештованим стримувала служителів культу, майже унеможливила радикалізм їхніх дій. Натомість ще залишалося чимало методів захисту своєї релігії та церкви, які не суперечили радянському законодавству. Сплеск чергової активності представників православного духовенства припав на період 1937 р., коли світ побачила сталінська Конституція, яка давала підстави сподіватися на серйозні зміни у суспільстві, зокрема, в царині релігійній, церковній.

Поширеними методами боротьби священиків із постійно зростаючим атеїзмом у масах в цей період були: організація зборів підписів за відкриття закритих храмів, виконання обрядів і таїнств приватно на дому, вплив на віруючих. У газеті «Безбожник» за 1937 р., наприклад, зазначалося про те, що у Кривозерському районі Одеської області «попи вербують окремих колгоспників у церковний хор», причому ними були залучені до співів діти голови колгоспу [33]; у селах Софіївка того ж району та Шульгівка Петриківського району Дніпропетровської області за участю священнослужителів збиралися підписи серед колгоспників за відкриття храмів. Характерні для цього періоду спроби адаптації релігійних вірувань до соціалістичних реалій. Так, наприкінці 1930-х рр. окремі священики все ще переконували маси народу в тому, що дії радянської влади співпадають з тим, що записано у Святому Писанні; сподіваючися на більшу довіру з боку населення, дехто з них пропонував людям провести молебні подяки з приводу високих врожаїв [51].

Серед напрямів спротиву православних християн державній атеїзації була боротьба проти знущання над їхніми духовними ідеалами. Вони відмовлялися терпіти різні образи, слухати наукові атеїстичні доповіді активістів СВБ, відвідувати інші антирелігійні заходи. Так, під час диспуту в с. Червонопавлівка Павлоградського округу 1925 р. голова Лозовського району образливо висловився щодо релігії та віруючих, що вилилося в суперечку, і згодом більшість присутніх залишила збори [9, арк. 113]. Ще агресивніше в тому ж році відреагувала віруюча маса на антирелігійну виставу в с. Миколаївка Єлизавето-Кам'янського району Катеринославського округу, кидаючи на сцену стільці на знак протесту [14, арк. 12].

Проте найпотужнішою зброєю реакції людей на антирелігійний наступ держави був внутрішній опір, глухий спротив, неприйняття атеїстичної ідеології – віра в Бога та вірність православ'ю.

Отже, опинившись під потужним державним економічним і політичним тиском, духовенство різних православних конфесій намагалося застосовувати всі можливі методи протидії антирелігійному наступу більшовиків, що не суперечили радянському законодавству. Подібні форми опору, часом доволі ефективні, були притаманні для більшості служителів культу, які розуміли небезпеку войовничого атеїзму, не бажаючи відчути на собі всю силу державного карального апарату. Обізнаність на радянському законодавстві стосовно релігії та церкви, знання своїх прав та обов'язків спонукали їх до пошуків нових і вдосконалення старих методів опору антирелігійному наступу. Натомість в умовах тогочасного режиму, коли репресивний молох запрацював на повну потужність, а закони стали його заручниками, коли фактично було відсутнє надійне забезпечення елементарних прав і свобод громадян, чи не кожне таке порушення формально розглядали як контрреволюційне й підводили під застосування ст. 54 КК УСРР (1927 р.).

Прагнення духівництва змінити ставлення до них з боку більшовиків та частини населення як до ворогів народу, шалений атеїстичний наступ і всілякі утиски нерідко змушували їх до кардинального перегляду змісту державно-церковних відносин, пошуків компромісу з владою для забезпечення режиму мирного співіснування між ними, а також діяти обережно, в межах радянського законодавства.

Бібліографічні посилання

1. **Боголепов А. А.** Церковь под властью коммунизма / А. А. Боголепов. – Мюнхен, 1958.
2. **Бойко О. В.** Взаємодія православного духовенства з громадськістю у спротиві атеїстичному наступу більшовиків на Наддніпрянщині в 1920–1930-ті роки / О. В. Бойко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред.кол.: С. І. Світленко (відп. ред. та ін.). – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 146–155.
3. **Буланова Н. М.** Земні силуети віри (історія церков Кам'янського – Дніпродзержинська) / Н. М. Буланова. – Д., 2000.
4. **Галевич Д.** Незаарештовані листи. Листи священика з України до Німеччини 1922–1938 рр. / Д. Галевич. – Б.м., 2001.
5. Державний архів Дніпропетровської області. – П. 1, оп. 1, спр. 141. – Далі : ДАДО.
6. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 623.
7. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 630.
8. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 645.
9. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1076.
10. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1602.
11. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1816.
12. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1995.
13. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 2198.
14. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 229.
15. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 230.
16. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 1272.
17. ДАДО. – П. 11, оп. 1, спр. 265.
18. ДАДО. – П. 19, оп. 1, спр. 1812.
19. ДАДО. – Ф. Р. 305, оп. 2, спр. 77.
20. ДАДО. – Ф. Р. 1121, оп. 1, спр. 3.
21. ДАДО. – Ф. Р. 2746, оп. 1, спр. 62.
22. Державний архів Запорізької області. – П. 1, оп. 1, спр. 156. – Далі : ДАЗО.
23. ДАЗО. – П. 1, оп. 1, спр. 487.
24. ДАЗО. – П. 241, оп. 4, спр. 22.
25. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р. 156, оп. 1, спр. 9.
26. Державний архів Одеської області. – Ф. 3, оп. 1, спр. 782. – Далі : ДАОО.
27. ДАОО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 1488.
28. ДАОО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 1605.
29. ДАОО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1743.
30. **Заковоротный Д. И.** Храмы Прибужья / Д. И. Заковоротный. – Николаев, 2004.
31. **Захар.** О религиозных уклонах / Захар // Звезда. – 1923. – 18 дек.
32. **Липківський В.** Відродження церкви в Україні 1917–1930 / В. Липківський. – Торонто, 1959.
33. **Моносов Г.** Перекручення конституції / Г. Моносов // Безбожник. – 1937. – 17 липня.
34. **Незаможник.** Такие школы не построят. Вместо школы – построили церковь / Незаможник // Звезда. – 1925. – 2 сент.
35. **Нестуля О. О.** Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. / О. О. Нестуля. – К, 1995. – Ч. 2 : Кінець 20-х – 1941 рр.
36. Про релігію і атеїстичне виховання : зб. докум. і матер. / упоряд. Б. О. Ломовик, Р. С. Приходько. – К., 1979.
37. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність : наук.-популярний довідник з історії сучасності релігійних організацій на Миколаївщині. – Миколаїв, 2001.
38. **Силантьев В. И.** Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В. И. Силантьев. – Х., 1998.
39. **Слободянюк Е. П.** Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. : дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Е. П. Слободянюк. – Л., 1996.

40. **Фанин М.** Не по адресу / М. Фанин // Звезда. – 1922. – 21 окт.
41. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР / упоряд. В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін. – К., 1963. – Т. 1 (1917–1941 рр.).
42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1, оп. 2, спр. 951. – Далі : ЦДАВО.
43. ЦДАВО. – Ф. 1, оп. 2, спр. 2897.
44. ЦДАВО. – Ф. 1, оп. 5, спр. 121.
45. ЦДАВО. – Ф. 1, оп. 5, спр. 496.
46. ЦДАВО. – Ф. 5, оп. 2, спр. 2772.
47. ЦДАВО. – Ф. 5, оп. 3, спр. 1937.
48. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 16, спр. 2. – Далі : ЦДАГО.
49. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1304.
50. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1698.
51. Центральна Рада Спілки Войовничих безвірників України «Безбожникам України» // Безбожник. – 1937. – 5 липня.
52. **Шнира В.** Вилучення церковних коштовностей у православної церкви в пореволюційний період в Україні (1921–1922 рр.) / В. Шнира // Сіверянський літопис. – 2002. – №1. – С. 66–69.

Надійшла до редколегії 17.12.2009.

УДК 94 (477) «1921/1939»

А. О. Сабадин

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1921–1939 рр.) У ЦАРИНІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ТА ДОПОМОГИ ДІТЯМ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ

Розглянуто діяльність трьох українських жіночих організацій у міжвоєнній Чехословаччині (1921–1939 рр.): Допомогової жіночої секції при Українському Громадському Комітеті, Празької філії Української жіночої національної ради та Українського жіночого союзу в сфері національного виховання і допомоги українським дітям та студентській молоді.
Ключові слова: еміграція, жінки, національний, міжвоєнний, Чехословаччина.

Рассматривается деятельность украинских женских организаций в межвоенной Чехословакии (1921–1939 гг.) на примере: Женской секции при Украинском Общественном Комитете, Пражской филии Украинского женского национального совета, Украинского женского союза в сфере национального воспитания и помощи украинским детям, а также студенческой молодежи.
Ключевые слова: еміграція, женщины, национальный, межвоенный, Чехословакия.

In the article activity of the Ukrainian female organisations in intermilitary Czechoslovakia (1921–1939) on an example is considered: Female section at the Ukrainian Public Committee, Prague department Ukrainian female national board, the Ukrainian female union in sphere of national education and the help to the Ukrainian children, and also student's youth.
Key words: emigration, women organizations, national, interwar period, Czech and Slovak Republic.

Міжвоєнна українська еміграція являє собою значне й унікальне історичне, соціально-політичне і національно-культурне явище у вітчизняній і всесвітній історії XX ст. Це явище було спричинено подіями Першої світової війни, революю-

© А. О. Сабадин, 2010

ціями та громадянською війною в Росії і, головним чином, поразкою Української національної революції 1917–1920 рр.

Основними осередками цієї еміграції в 20–30 рр. XX ст. стали Відень, Варшава, Берлін, Белград, Париж, Прага, Софія та деякі інші міста Європи. Найсприятливішою для емігрантів з колишньої Російської імперії виявилася Чехословаччина (далі – ЧСР – Авт.), уряд якої створив сприятливі умови для новоприбулих. Цим потрібно завдячувати президентові ЧСР Томашу Масарику, прем'єр-міністру Карелу Крамаржу та міністрові закордонних справ Едуарду Бенешу, які проводили помірковану демократичну політику по відношенню до емігрантів [2, с. 40].

Чехословацький уряд прийняв постанову уряду ЧСР від 28 липня 1921 р. про підтримку «російської» еміграції (малися на увазі всі вихідці з колишньої Російської імперії – Авт.) протягом тривалого часу, був визначений і характер цієї допомоги з орієнтацією на культурно-освітню сферу. Цей політичний курс ЧСР отримав назву «російська допомогова акція» [8, с. 29]. Ця акція передбачала не лише значну матеріальну і гуманітарну допомогу емігрантам, а й проведення системи заходів для створення таких умов, щоб дати можливість їм скористатися перебуванням у ЧСР для плідної діяльності в науці, культурі, освіті, техніці і народному господарстві. При цьому використовувалася фінансова, юридична, лікарська допомога, матеріальна підмога студентам, заснування кооперативів, майстерень, їдалень, відкриття шкіл, вищих навчальних закладів, бібліотек, архівів, наукових установ, громадських організацій і видавництв, захист інтересів емігрантів у міжнародних організаціях та інше [2, с. 52].

Саме на цьому життєдайному ґрунті Чехословаччини початку 1920-х рр. з'явилася низка українських жіночих організацій, які займалися освітньою, громадською, культурною та політичною працею.

Питання вивчення діяльності українських жінок-емігранток у міжвоєнній ЧСР є маловивченою темою, оскільки більшість дослідників звертають свою увагу на узагальнення праці української еміграції в Чехословаччині у зазначений період. Актуальність цієї теми полягає у повноті розкриття діяльності українців на еміграції в Чехословаччині та створення цілісної картини української історії після поразки Української національної революції 1917–1920-х рр.

Тема еміграції українців до інших держав завжди привертала і привертає до себе увагу дослідників. Особливо пожвавився процес вивчення діяльності українських емігрантів у нашій державі після оголошення належності України. Слід виділити два напрями в дослідженні цієї проблематики: перший – це роботи написані і видані за межами України і другий – дослідження часів незалежності.

Серед праць науковців першого напряму чільне місце займають дослідження українського емігранта Симона Наріжного. Його робота «Українська еміграція», за об'єктивністю, широтою викладу, чітким аналізом не має рівних собі з питання вивчення української еміграції у світі. Важливий внесок у вивчення жіночого питання у 80-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. внесла американка українського походження Марта Богачевська-Хомяк своїм дослідженням «Білим по білому: жінки в громадському житті України 1884–1939». Значними для вивчення діяльності українських жінок у світі є праці Ірени Книш, Олександра Лугового (Олександр Овруцький-Швабе), Наталії Полонської-Василенко, Івана Кузич-Березовського та ін.

Дослідженням еміграційної діяльності українців (та частково українок) у міжвоєнній ЧСР, починаючи з часів незалежності займалися та займаються: С. В. Віднянський, В. Я. Галаган, Й. Голенда, Л. В. Гонюкова, О. Т. Губко, О. В. Джус, І. Г. Калиновська, Т. Ківшар, Є. І. Коваленко, О. Козуля, О. П. Кривоший, О. А. Луценко, О. З. Маланчук-Ритан, Т. Міщенко, Ол. Мушинка, Л. Пахолікова, Г. Пацюк, І. М. Пінчук, О. В. Проскура, Т. С. Рибалко, Б. Савчук, Л. О. Смо-

ляр, Л. К. Стефаненко, В. П. Трощинський, С. Ульяновська, В. Ульяновський, Л. П. Шумрикова-Карагодіна та ін.

Діяльність українських жінок-емігранток у міжвоєнній Чехословаччині була багатогранною. Метою даного дослідження є розкриття їхньої діяльності у сфері національного виховання, допомоги дітям українських емігрантів та студентської молоді на прикладі Допомогової жіночої секції при Українському Громадському Комітеті, Празької філії Української жіночої національної ради та Українського Жіночого Союзу.

Допомогова жіноча секція при Українському Громадському Комітеті була створена в 1921 р., як і сам Український громадський комітет (далі – УГК – Авт.). Для початку звернемося до історії створення УГК, який був приватним добродійним товариством, що існував на основі статуту і провадив свою діяльність при матеріальній допомозі Міністерства закордонних справ ЧСР. На чолі Комітету стояв Микита Шаповал [9, с. 8].

«Зібралася, – пригадувала про створення УГК професор Софія Русова у своїй праці «На еміграції», – група українців й організувала емігрантський Громадський Комітет на чолі з М. Шаповалом. У склад його входили Григоріїв, Галаган, Мицюк. Метою комітету була допомога українським емігрантам – економічна, моральна, горожанська. Я була ще у Львові, коли п. Мицюк уже прислав мені деяку запомогу, на яку я змогла зобратися до Відня» [11, арк. 113].

За почином УГК були створені Українська Господарська Академія в Подєбрадах (далі – УГА – Авт.), Український вищий Педагогічний університет ім. М. Драгоманова в м. Празі (далі – УВПІ – Авт.), матуральні курси, українська гімназія. При самому Комітеті працювала українська бібліотека-читальня, «Українська хата», Архів-Музей та ін. [7, с. 76].

Український Громадський Комітет мав вісім робочих секцій, серед них була секція допомоги жінкам і дітям. На чолі жіночої секції стояла громадська та політична діячка, визначний педагог, професор Софія Федорівна Русова.

На початку своєї діяльності ця секція займалася організацією новорічних ялинок для дітей емігрантів у Празі, дбала про різдвяні подарунки для українських дітей у Подєбрадах, Йозефському таборів для інтернованих. На Великдень жіноцтво секції для малечі влаштовувало свято «Червоного яєчка». Відвідуючи ці свята, діти перебували у рідному національному середовищі, що давало відчуття спільності й приналежності до українського середовища. Організація подібних заходів підтримувала моральний дух батьків цих дітей, давала можливість відволіктися від тяжких буднів, оскільки більшість молодих батьків навчалися і працювали одночасно, що в умовах еміграції було важко. Крім того, діти отримували подарунки, що полегшувало матеріальний бік справи батьків.

Уже у 1924 р. Допомогова жіноча секція при УГК створила у Празі дитячий клуб. Його щосуботи відвідували діти українських емігрантів. Вони вчилися малювати, ліпити, шити, розвивали свої творчі здібності [6, с. 296].

У квітні 1925 р. з ініціативи та активної участі жіночої секції при УГК було відкрито Український дитячий притулок в Чехії. Першим місцем розташування притулку було с. Горні Черношиці під Прагою, але кілька разів притулок міняв свою адресу, остаточно осівши у Подєбрадах [4, с. 75].

Перші засідання ініціативної групи з організації дитячого притулку розпочалися у вересні 1924 р. під керівництвом Софії Русової, яка стала головним рушієм його заснування. Метою цієї дитячої інституції було «… дати дітям на еміграції національне виховання, а батькам змогу вільно вчитися, вільно працювати…» [11, арк. 131]. На прохання Софії Русової Міністерство закордонних справ ЧСР виділило 5000 чеських крон на щомісячне утримання цього закладу. Крім того, завдяки її заходам притулок отримував допомогу від Міжнародного товариства

охорони дітей у Женеві та від окремих меценатів, наприклад, від митрополита Андрія Шептицького.

До адміністрації притулку увійшли представники УВПІ – Л. Білецький, С. Русова – та батьківського комітету – Т. Олесюк. Кількість вихованців закладу не була сталою. На день відкриття притулку налічувалося п'ятеро дітей, а на 1933 р. їх було вже 20.

У Подєбрадах дитячий притулок містився в окремому будинку, при якому було подвір'я, садок і город. Крім навчання, вихованці притулку доглядали курей, кролів, на городі у кожного була своя власна грядочка.

За первісним задумом Софії Русової притулок мав охоплювати дітей дошкільного і шкільного віку (від 4 до 12 років), поділених на дві групи. Та в перші роки роботи притулку в ньому перебували і півтора-трирічні діти. Зі звіту Софії Федорівни про діяльність цієї установи за перші п'ять років функціонування під її управою довідуємося, що основна увага в притулку зверталася перш за все на «національне виховання, щоб дати дітям поняття про ту далеку батьківщину, якої вони не знали» [4, с. 76].

Двічі на рік у притулку відбувалися показові – для «своєї» та «чужої» (подєбрадської) – публіки свята-вистави. У 1933 р. вихованці закладу листовно подякували прем'єр-міністру Норвегії Йогану Людвігу Мовінкелю за його відомий виступ в обороні голодуючої України. Пан прем'єр відповів на це своєю подякою дітям.

Під керівництвом вихователькі С. Нагірної – випускниці УВПІ – діти видавали часопис «Наша Україна». Перше число часопису вихованці притулку присвятили матері, а друге – голодуючим ровесникам із Наддніпрянської України. На високу громадянську і моральну зрілість маленьких авторів «Нашої України» вказував український історик Маркіян Терлецький: «Туга батьків, що втратили свою батьківщину і тиняються по світу, несвідомо перебивається у писаннях їхніх дітей, що ніколи і не бачили своєї батьківщини, а тужать за нею, як за сонцем… В умовинах емігрантського життя дітям стають зрозумілі почування, що – здавалось би – приступні лише старшим…».

Українська громадська діячка Марія Омельченко відмітила, що дитячий притулок це рідний острів на далекій чужині: «… де діти ростуть і розвиваються посвоєму. Треба радіти, що хоч частина нашої малечі, народжена на чужині, виросте до свідомих синів своєї батьківщини» [4, с. 76].

До 1929 р. на чолі дитячого притулку стояна пані Софія Русова. Залишаючи посаду керівниці притулку, вона зазначила: «Я керувала цим приютом коло п'яти літ… і по щирости можу сказати, що дітям було добре» [11, арк. 132]. Її заступила Катерина Антонович. Пізніше притулок перейшов до спеціально заснованого товариства «Український Дитячий Притулок», якому Міністерство закордонних справ ЧСР виділяло субсидії на утримання закладу. Головою товариства була Катерина Антонович, а заступниками були М. Ю. Мартос та К. Дон-Донцова [7, с. 47].

У 1935 р. товариство «Український Дитячий Притулок» отримало від Земської Шкільної Ради дозвіл на відкриття у Подєбрадах української народної школи, яка офіційно була відкрита 23 лютого 1936 р. навчання у нововідкритій народній школі велося виключно українською мовою, передбачалося також вивчення чеської мови. Основний контингент учнів становили, крім сиріт-вихованців притулку, діти робітників-емігрантів, що знаходилися у важких матеріальних умовах. «Ця школа, – відзначав невідомий автор статті в українському часописі «Тризуб», – являється не лише рятунком для тих дітей, що могли б опинитися без догляду батьків під час праці, але, крім того, є єдиним місцем в ЧСР, де дитина українського емігранта-робітника не лише не тратить свого українського обличча, але

й здобуває належну підготовку, що дає можливість до набуття дальшої освіти в українській гімназії» (мається на увазі гімназія у Ржевницях – Авт.) [4, с. 77].

До середини 1937 р. товариство отримувало регулярну державну допомогу в сумі близько 3–4 тис. крон щомісячно. Менші грошові суми воно отримувало від Чехословацького Червоного Хреста, Нансівського Комітету й інших подібних установ. Значною допомогою на утримання притулку були пожертви громадянства, але умови існування закладу ставали дедалі складнішими.

Улітку 1938 р. притулок влаштував дитячу колонію в місці перебування української гімназії в Модржанах, і сюди з початком нового начального року були перенесені як сам притулок, так і школа при ньому. Та, на жаль, у Модржанах у середині навчального 1938/1939 р. дійшло до ліквідації обох цих українських дитячих установ. Сталося це через повну відсутність коштів на утримання притулку. Незважаючи на те, що працівники закладу виявили гідну поваги відданість своїй праці для збереження дитячого притулку, їм не пощастило врятувати ці установи. Саме ж товариство «Український Дитячий Притулок» продовжувало існувати, працюючи для допомоги українським дітям на еміграції [7, с. 48].

Однією з найактивніших українських жіночих організацій міжвоєнної Чехословаччини була Празька філія Української жіночої національної ради (далі – УЖНР – Авт.). Сама ж національна рада була створена у 1920 р. у Кам'янець-Подільському і мала на меті запобігти розпорошенню українських жіночих організацій, зміцнити єдність жінок України. Та внаслідок подій Української революції більшість членів жіночої ради виїхали закордон. Українки організовували філії цієї організації у Відні, Варшаві, Берліні, Празі, Римі. Найдовше проіснувала Празька філія ради. Головою УЖНР була Софія Русова. До складу управи входили Марія Грушевська, Милена Рудницька, Людмила Черняхівська-Старицька, Ганна Залізняк, Ганна Чикаленко-Келлер, Зінаїда Мирна, Надія Суровцева та ін. [1, с. 293].

Основним вектором діяльності УЖНР було встановлення зв'язків з міжнародними жіночими організаціями, щоб мати змогу використовувати трибуни міжнародних конференцій та з'їздів для обговорення питання тогочасного становища України. «Це було саме те, що чого більш усього вимагав від неї (УЖНР – Авт.) небіжчик старший Отаман С. Петлюра. А саме повідомляти через жіночі організації за Україну і за усі страждання українського народу. Шляхом цього були виступи наших делегаток на всяких міжнародних конгресах» [14, арк. 2].

У цьому напрямі рада зробила значні кроки вперед. Уже в 1920 р. в Осло (Норвегія) УЖНР була прийнята до найстарішої та найвпливовішої жіночої організації у світі – Міжнародної жіночої ради у Вашингтоні [1, с. 299]. Крім того, у 1921 р. за сприяння української жіночої ради створено українську секцію Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи. Протягом своєї діяльності на теренах Чехословаччини УЖНР брала участь у багатьох міжнародних з'їздах у Гаазі, Римі, Копенгагені, Вашингтоні, Женеві, Станіславі та ін. [12, арк. 5].

Діячки Української жіночої національної ради працювали і в середині ЧСР: вони упорядковували літературні реферати в честь видатних українок Н. Кобринської, О. Кобилянської, Х. Алчевської, Б. Нємцової, Л. Косач та ін.; надавали матеріальну допомогу жінкам і дітям в Йозефові, допомагали матеріально українським студентам закінчувати освіту. Оскільки головою ради була Софія Русова, то багато уваги приділялося вихованню підростаючого покоління, батьки яких емігрували до Чехословаччини. Діяльність пані Русової в Українській жіночій національній раді тісно переплітається з її працею у Допомоговій жіночій секції при УГК.

Ще на початку 1922 р. голова УЖНР та жіночої секції при УГК вирішила створити притулок для дітей емігрантів і для голодуючих маленьких громадян з Радянської України. З цією метою педагог звернулася з листом до Народного ко-

місара освіти УРСР Г. Гринька, в якому запропонувала переправити частину безпритульних дітей з розореної України до Чехословаччини. 15 вересня 1922 р. Поважне представництво УРСР у ЧСР передало їй офіційну відповідь-відмову, де вказувалося: «…перевіз за кордон якої-небудь сотні або двох дітей України, при тій умові, що там голодувало в минулу зиму коло півтора міліона, не мав би ніякого реального значення в розрішенню цієї величезної проблеми і означав би лише задоволення «благодійного» почування серед деяких емігрантських кол…» [4, с. 74].

Перший притулок (захисток переважно харитативного типу) для українських дітей у ЧСР відкрили 10 жовтня 1922 р. На момент відкриття у ньому налічувалося дев'ятеро дітей із сімей студентів Української господарської академії у Подєбрадах. Вони перебували під громадською опікою з 9 год. ранку до 5 год. вечора, отримуючи при цьому дворазове гаряче харчування.

Притулок діяв за матеріальної підтримки УГК і чеського Червоного Хреста (як і другий український дитячий притулок у ЧСР, створений пізніше). Загальний нагляд над закладом здійснювали С. Русова та М. Мартос. Проте брак коштів спричинив невідповідні умови для перебування дітей у притулку, що призвело до його закриття уже на початку 1923 р.

Як в першому, так і в другому українському дитячому притулку дітей виховували на національних засадах. «Рада (УЖНР – Авт.) звернула свою увагу на страшну денаціоналізацію наших дітей серед української еміграції, – зазначено у звіті про діяльність Ради (1939 р.), – і почала з нею боротися, збираючи дітей на ріжні курси українознавства, організовувала діточі вечірки, які дуже гарно впливали на дітей і об'єднували в одну щиру українську родину. Але з часом діти вступали в чужі школи – французькі, німецькі, чеські, наука ставала для них трудніша, а батьки не так цікавилися націоналізацією своїх дітей, як найліпшими нотатками і переставали присилати дітей на наші дитячі сходини, саме тоді, коли чужа школа найбільше одхиляла старших дітей від усього українського» [14, арк. 4–5].

У 1927 р. УЖНР почала опікуватися притулком для українських дітей в м. Штембергу. У 1934 р. національна рада разом із товариством «Єдність» у Празі, влаштувала дитячу ялинку й Великоднє «Червоне яєчко», що робила і в пізніших роках спільно з гуртком молоді «Пу-гу» в Празі.

З 12 червня 1923 р. у Празі почав свою діяльність Український жіночий союз (далі – УЖС – Авт.) у складі 12 осіб. Головою союзу була Зінаїда Мирна, секретарем Ольга Галаган, скарбником Марія Омельченко, заступницею голови Марія Ярема. На 1 січня 1925 р. в УЖС нараховувалося вже 60 членів [15, арк. 3]. Потрібно відмітити, що УЖС провадив лінію на невтручання у політичне життя еміграції, розширюючи свою громадську, освітню та культурну працю.

Український жіночий союз став членом Жіночого союзу Чехословаччини. Завдяки дотаціям Нансенівського комітету діячки союзу заснували українську їдальню, читальню, допомагали українським сиротам [1, с. 294]. У своєму звіті за півтора роки існування голова союзу Зінаїда Мирна зазначала: «У Празі є багато дітей як дошкільного, так і шкільного віку, Союз вважає доцільним звернути увагу на дітей, дати їм розвагу. З цією метою Союз звернувся до свого члена пані Черкасенко поставити дитячі вистави. П. Черкасенко дала згоду і ми ладимося, що в скорому часі будуть поставленні дитячі вистави» [15, арк. 2–2 зв.]. Крім того, у полі зору УЖС перебували сім'ї, в яких діти хворіли або знаходилися у важких умовах. Такі сім'ї забезпечували необхідним одягом, взуттям, надавали грошову допомогу.

Для прикладу наведемо заяву-клопотання про допомогу українській сім'ї в Празі до УЖС: «Я маю 6 душ дітей (три хлопця – 10 рік, 6 р. і 4 р. і три дівчинки – 17 р., 15 р. і 14 р.) я в сучасний мент лежу в лікарні у Милосердних братів, а жінка працює в Гостовицях. Прошу У.Ж.С. допомогти моїй жінці речами для ді-

тей. Нижче підписую і прошу ласкаво. Гаврило Дем'яненко» [16, арк. 83]. Таких заяв у фонді Українського жіночого союзу в м. Празі, що знаходиться в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України нараховується кілька сотень. І ці прохання по змозі задовольнялися.

Український жіночий союз надавав матеріальну допомогу «Українському Дитячому Притулку», що ріднить його з діяльністю Допомогової жіночої секції при УГК та з працею УЖНР. Також Союз опікувався студентами, які приїздили отримувати освіту в вищих навчальних закладах ЧСР. Союз підтримував майстерню для українських студенток, де вони вишивали, заробляючи таким чином собі на життя.

Отже, спираючись на вищевикладений матеріал ми можемо стверджувати, що українські жінки-емігрантки через свої жіночі організації розгорнули широку діяльність у сфері національного виховання та допомоги дітям українських емігрантів у ЧСР. Найяскравішим прикладом того є створення двох українських дитячих притулків, виховання у яких базувалося на національній основі. Українські діячі, перебуваючи в еміграції, мали надію, що вона буде недовгою. Саме тому першим завданням було зберегти національну ідентичність, не втратити свого українського «обличчя». Другим завданням було виховування національно свідомих громадян, які після повернення в Україну зможуть розбудовувати нову, незалежну державу.

З другої половині 1920-х рр. стало зрозумілим, що радянська влада закріпилась в Україні надовго і емігранти не зможуть повернутися на батьківщину. Українські емігранти остаточно укріпилися в думці та діях, що потрібне постійне збереження українського в українцях, які перебувають в еміграції. Дитячі свята, вистави, видання часопису – все це підтримувало національних дух у дошкільнятах та дітях шкільного віку. Створення українських середніх шкіл, українських вищих навчальних закладів допомагало зберегти свою національну приналежність до українства в чужому середовищі, при цьому отримавши достойну освіту. Особливо важливою, з боку українських жіночих організацій в ЧСР, була матеріальна та грошова допомога, яку жінки надавали сім'ям та студентам, які мали певні труднощі.

Для ґрунтовнішого вивчення питання, зазначеного у меті дослідження, варто визначити певні перспективи. Крім вищезазначених організацій, у міжвоєнній Чехословаччині (1921–1939 рр.) діяло ще декілька українських жіночих установ: Союз українок-християнок та Жіночий союз у Подєбрадах, студентське жіноче товариство у Празі. Діяльність і цих організацій потребує детального вивчення. Також особливу увагу слід приділити індивідуальній праці українок в еміграції.

Бібліографічні посилання

1. **Богачевська-Хомяк М.** Білим по білому: жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачеська-Хомяк. – К., 1995.

2. **Віднянський С. В.** Міжвоєнна українська еміграція в Чехословаччині: культурно-громадське і науково-освітнє життя / С. В. Віднянський // XII Міжнародний з'їзд славістів. Історія. Джерелознавство. Культурологія та етнологія слов'янських народів. Доповіді. – К., 1998.

3. **Віднянський С. В.** Т. Масарик про Україну і українців / С. В. Віднянський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.4. – К., 1993. – С. 132–147.

4. **Джус О. В.** Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції : монографія / О. В. Джус. – Івано-Франківськ, 2002.

5. **Коваленко Є.** Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / Є. І. Коваленко, Є. І. Пінчук. – Ніжин, 1998.

6. **Наріжний С.** Українська еміграція. Ч.1. / С. Наріжний. – Прага, 1942.

7. **Наріжний С.** Історія української еміграції. 1918–1940 р. Ілюстрації. Фото. Ч. 2. / С. Наріжний. – К., 1999.

8. **Сладек З.** Русская и украинская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» / З. Сладек // Славяноведение. – 1993. – № 1. – С. 28–38.

9. Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР 7/VII 1924. – Прага, 1924.

10. **Трощицький В.** Витоки та історична доля міжвоєнної української політичної еміграції в Європі / В. Трощицький. // Українська діаспора. Рік видання III. Число 5. – Київ; Чикаго, 1994.

11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3889. Русова С.Ф. – українська буржуазна націоналістка-емігрантка, професор українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, голова Української національної жіночої ради, оп. 1, спр. 2 Рукопис твору «На еміграції». – Далі : ЦДАВОВУ.

12. ЦДАВОВУ. – Ф. 388, оп. 1, спр. 13. Звіт про діяльність Української жіночої ради за 20 років існування.

13. ЦДАВОВУ. – Ф. 3889, оп. 1, спр. 22. Листи від Д. Антончука, С. Вирового, М. Данькевича, М. Грушевського, В. Дорошенка та ін.

14. ЦДАВОВУ. – Ф. 3963. Жіноча українська національна рада (м. Прага), оп. 2, спр. 5. Звіт про діяльність Ради.

15. ЦДАВОВУ. – Ф. 3993. Українська жіноча спілка в Чехословаччині, м. Прага 1923–1937 рр., оп. 1, спр. 1. Копії звітів Управи Українського жіночого союзу в ЧСР з 13 червня 1923 р. по 1 січня 1925 р.

16. ЦДАВОВУ. – Ф. 3993, оп. 1, спр. 2. Матеріали діяльності українського жіночого союзу в м. Празі; протоколи засідань культосвітньої секції та управи жіночого союзу, заяви про допомогу, звіти, запрошення на святочні вечірки й інші матеріали діяльності.

17. ЦДАВОВУ. – Ф. 3993, оп. 2, спр. 1. Статут.

18. ЦДАВОВУ. – Ф. 3993, оп. 2, спр. 2. Протокол загальних зборів Союзу про організацію виховної роботи серед дітей від 23.06. 1924 р.

Надійшла до редколегії 15.09.2009.

УДК 331.108 «1925/1941»

В. С. Бондаренко

Донецький національний університет

НОВАТОРСЬКІ ІДЕЇ ГОСПОДАРСЬКИХ КАДРІВ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОБИ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ СЕРІЇ КНИГ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ»

Зроблено історіографічний огляд публікацій науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» щодо господарських кадрів промисловості – новаторів доби радянської індустріалізації.

Ключові слова: промисловість, господарські кадри, індустріалізація, радянська модернізація, реабілітація.

Проведен историографический обзор публикаций научно-документальной серии книг «Реабилитированные историей» относительно хозяйственных кадров – новаторов советской индустриализации.

Ключевые слова: промышленность, хозяйственные кадры, индустриализация, советская модернизация, реабилитация.

The paper presents a historiographic review of the sources published in the research and documentary series «Rehabilitated by history» and devoted to the innovators of Soviet industry.

Key words: industry, economy stuff, industrialization, soviet modernization, rehabilitation.

Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» (Головна редакційна колегія – академік НАН України П. Т. Тронько (голова) та ін.) згідно з постановою Верховної Ради і Кабінету Міністрів України передбачає їх вихід у 27-ми то-

© В. С. Бондаренко, 2010

мах. У межах державного проекту у всіх областях, Автономній Республіці Крим, Києві і Севастополі складено банк даних на 700 тисяч реабілітованих жертв тоталітаризму (1917–1991 рр.). Результатом проведеної науково-дослідницької роботи став вихід уже 52 книг (у більшості регіонів том складатиме декілька книг). Вони здобули широку популярність серед громадського загалу, їх все більше вводять у науковий обіг аспіранти і докторанти, про що свідчать позитивні відгуки у місцевій пресі, авторефератах дисертаційних досліджень, матеріалах наукових конференцій.

Досить пригадати докторські дисертації В. Нікольського, В. Ченцова, монографії О. Бута та П. Доброва, В. Бондаренка, В. Іваненка, З. Лихолобової, багаточисельні публікації Р. Подкура, Р. Терещенка тощо стосовно тільки періоду міжвоєнної доби.

У кожній із книг тому вміщено узагальнюючі матеріали по суспільно-політичній і економічній ситуації в регіонах, наведено багаточисленні документи, складено довідки на кожного з реабілітованих, дослідницькі статті і нариси науковців, спомини рідних і свідків тих подій. Саме це і надає підстави для проведення історіографічного огляду в серії книг «Реабілітовані історією».

Мета даної статті – зробити спробу історіографічного аналізу публікацій стосовно новаторських ідей і їх втілення господарськими кадрами промисловості України в період радянської індустріалізації.

У когорті господарників промисловості періоду радянської індустріалізації, які за новаторські ідеї заслуговують визнання в європейському вимірі, чинне місце належить Семену Павловичу Володарському. Його ім'я після довгого забуття знаходимо в другій книзі тому «Реабілітовані історією. Донецька область» [6, с. 542–543]. Уперше широкий загал довідався про нього як «теоретика і практика введення в дію диспетчеризації вугільного виробництва – принципово нової системи управління життєдіяльністю шахти» [2, с. 110].

Редколегія Донецького тому помістила статтю, присвячену С. П. Володарському [4, с. 395–401]. По закінченню гірничого факультету Сталінського індустріального інституту він працював викладачем і почав виношувати ідею диспетчеризації вугільних шахт. Наукове обґрунтування цієї ідеї було завершено в нормативно-дослідницькій станції Сталінського рудоуправління. Завдяки наполегливості молодого інженера було доведено, що диспетчеризація як нова автоматизована система управління життєдіяльністю підприємства взмозі допомогти подолати серйозні збої у вугільному Донбасі.

Улітку 1932 р. недовиконання державного плану видобутку вугілля складало одну третину, що перевищувало 4 млн тон. У записці до першого секретаря новоутвореного Донецького обкому партії доводилося, що найважливішим у диспетчеризації є корінна перебудова всього комплексу управління шахтою. На відміну від діючої анархістської організації праці і управління виробництвом, куди була залучена більшість інженерно-технічного персоналу, пропонувався чіткий плановий графік. Наскільки по-державному важливою була пропозиція С. П. Володарського свідчить розподіл інженерів і техніків. У вугільній промисловості Донбасу 913 інженерів та 1293 або левова частина була зайнята в апаратах трестів, рудоуправлінь та шахт. У той час на шахтних дільницях, основній ланці, де вирішувалася доля державного плану, відповідно нараховувалося лише 68 та 322 спеціаліста.

Головне навантаження на шахтах припадало, таким чином, на практиків, теоретичний рівень яких жадав набагато кращого, шкутильгав. Згідно запропонованих пропозицій С. П. Володарського складалася система оперативного керівництва та безперервного контролю, де диспетчерська служба ставала дійсним штабом шахти. Значна кількість інженерно-технічних кадрів таким чином звільнялася від другорядних повноважень. Їх доцільніше було використовувати безпосередньо в шахті, на дільниці, у забої.

Автор статті, глибоко вивчивши документи Державного архіву Донецької області і Архіву тимчасового зберігання документів СБУ в Донецькій області, газетні публікації 1930-х рр., детально прослідкував, як новації інженера втілювалися на практиці, як він сам став командиром у вугільній галузі.

Першою шахтою, де за рішенням обкому партії вирішили втілити в життя нову систему управління виробництвом стала шахта «Бутівка» Сталінського рудоуправління. Сам ініціатор часто відвідував підприємство, цікавився справою диспетчеризації. Однак керівництво шахти нехтувало новаторську систему. Тому в березні 1933 р. бюро обкому ВКП (б) змушено було запропонувати керуючому рудоуправління Є. Т. Абакумову звільнити завідувача шахти «Бутівка» та рекомендовало призначити на його місце С. П. Володарського. Нове керівництво невдовзі вирішило проблему освоєння проектної потужності шахти-новобудови.

Приклад «Бутівки» доводив високий економічний ефект нової системи управління. Не дивно, що в 1934 р. було диспетчеризовано 23 шахти вугільного Донбасу. Про ефективність новації свідчив досвід шахти № 5-6 ім. Димитрова (м. Гришино). Середньодобовий вуглевидобуток з переходом на диспетчерську систему управління шахтою зріс майже в 4 рази. Близько до таких результатів мали ще 12 великих шахт, які опікував начальник Донецької станції диспетчеризації в кам'яновугільній промисловості. Так складався авторитет молодого новатора, він був бажаним на багаточисельних нарадах, семінарах партійного й господарського активу. Його публікації з'являлися на сторінках періодичних видань.

8 травня 1936 р. згідно наказу Наркома важкої промисловості Союзу РСР у зв'язку з розукрупненням тресту «Сталінвугілля» керуючим новоутвореного тресту «Будьоноввугілля» став С. П. Володарський. Не просто довелося йому в одному із найскладніших у гірничо-геологічному відношенні об'єднанні вугільних підприємств. Але не пройшло і півтори років, як після трагічно загинутого Наркомтяжпрома Г. К. Орджонікідзе, новопризначений нарком Л. М. Каганович підписав наказ про звільнення С. П. Володарського з посади керуючого трестом [4, с. 397].

У наказі недоліки в роботі тресту в більшості трактувалися як злочинно-халатні. Цього вистачило правоохоронним органам – прокуратурі та облуправлінню НКВС – сфабрикувати справу ворога народу, який буцім-то проводив руйнувальну діяльність у тресті. Треба зазначити, що в архівно-слідчій справі С. П. Володарського, яка складається з шести томів (!), навіть ніде згадки немає про його новацію. Через місяць після арешту, він пройшов тортури УНКВС і напередодні 20-річчя Жовтня у віці Христа був розстріляний.

Ідея диспетчеризації продовжувала знаходити втілення у всій галузі, а сьогодні важко уявити народногосподарський комплекс без диспетчерської служби.

У книзі «Відроджена пам'ять» із серії «Реабілітовані історією. Дніпропетровська область» вміщено нарис Р. Терещенка «З когорти петровців». Йдеться про Володимира Григоровича Котєльнікова. Уродженець металургійного регіону Росії – Липецька, – будучи студентом Петроградського технологічного інституту, підробляв на канікулах на металургійному заводі. У середині 1920-х рр. як інженер-доменник довів високий фаховий рівень на Макіївському металургійному заводі. На чолі групи інженерів укладав з німецькими і американськими фірмами договори на постачання проектів та устаткування для доменних цехів майбутніх металургійних гігантів у Магнітогорську, Кузнецьку, Запоріжжі, Маріуполі, Кривому Розі, які відповідали світовим досягненням у технології і організації виробництва, стали еталоном радянської промисловості.

З поверненням із закордонного відрядження Наркомтяжпром СРСР на чолі з С. Орджонікідзе надавав великої довіри В. Котєльнікову. Йдеться про його призначення головним інженером будівництва Новолипецького, потім технічним директором Макіївського металургійного заводів. Особливо яскраво розкрився його

новаторський підхід в організації і управлінні, починаючи з 1934 р., на заводі ім. Петровського в Дніпропетровську. Заступник, потім технічний директор, а з травня 1936 р. – директор реконструйованого за його участю гіганта металургії Придніпров'я [18, с. 323]. Володимир Григорович Котєльніков продовжив новаторську ідею попереднього директора С. П. Бірмана – «червоного мера» Будапешта періоду Угорської республіки 1919 р. Суть новації – організація роботи багатотисячного колективу металургів на виконання державного плану по всій номенклатурі виробничого циклу. Для цього було розроблено оптимальний графік роботи, за реалізацією якого особисто відповідав директор [15, с. 287]. Саме так працювали кращі металургійні комбінати Європи та США.

Але 4 грудня 1937 р. за потрібними слідчим НКВС свідченнями після 102-х денних тортур заступника директора Г. Краснова за грати попав і В. Котєльніков [17, с. 168]. Привертають увагу документальні докази автора нарису Р. Терещенка на базі архівно-слідчої справи, яка знаходиться в архіві тимчасового зберігання в управлінні Служби безпеки України в Дніпропетровській області. У нарисі розкрито тактику, лінію поведінки заарештованого господарника в екстраординарних умовах слідства: на попередньому слідстві (після відмови від звинувачень у перший тиждень і відповідної чекістської «обробки») обмовляти себе, щоб під час суду довести незаконність отриманих показань, а так і свою невинність. Автор нарису привертає увагу читачів, що слідчі жодного разу не згадували про новаторські ідеї директора і їх втілення на заводі. Вони вдалися до фальсифікації технічної експертизи, щоб засудити В. Г. Котєльнікова як учасника антирадянської шпигунської організації і прибічника терору стосовно керівників партії і держави [15, с. 291].

У книзі тому «Реабілітовані історією. Донецька область» вміщена стаття «Нова генерація господарників під жорнами репресій». На наш погляд, це одна із найпривабливіших публікацій для дослідження нових ідей керівного складу вугільної промисловості країни. Йдеться про Івана Олександровича Фесенка. Із родини полтавських селян, він пройшов трудовий шлях від плитового в тяжких умовах відбудови народного господарства до начальника «Головвугілля» Наркомтяжпрому СРСР (по-сучасному – міністра вугільної промисловості Союзу). І це досягнення в 31 рік!

Отримав інженерні знання без відриву від виробництва в Лисичанському гірничому інституті. Разом з набутим досвідом вони дали І. Фесенку змогу ефективно організувати роботу видобувної дільниці, а потім цілої шахти, вивести із прориву Брянківське рудоуправління.

Автори нарису вдало використали архівні матеріали про молодого керівника середньої ланки господарників вугільної галузі. По-перше, ліквідація прориву Первомайського рудоуправління. Великий резонанс у Донбасі викликало рішення новопризначеного керівника «Первомайки» перевести завідувача шахти ім. Менжинського, яка відставала у виконанні державного плану вуглевидобутку декілька років, начальником дільниці, а самому очолити колектив шахти. Головне в діях фахового гірника-інженера – перебудова всієї системи управління підприємством, де головна ланка – видобувна дільниця [5, с. 408]. Для цього по-новому були розставлені інженерно-технічні кадри. Як результат – трудовий колектив виконав план.

Другий приклад новацій І. Фесенка – під час керівництва трестом «Орджонікідзевугілля» в Єнакієвому. Серед багатьох цікавих і високоефективних організаційно-технічних заходів, здійснених новим керівником тресту, стали дії на шахті №4 «Червоний жовтень». Вивчивши карту залягання вугільних пластів, систему вуглевидобутку і управління виробництвом, Іван Олександрович довів на бюро Єнакіївського міському партії про недоцільність дій попередника на чолі тресту [5, с. 408]. Під виглядом концентрації гірських робіт було фактично закри-

то шахту № 4, приєднавши її до сусідньої – № 1-2 «Червоний жовтень». І. Фесенко бачив необхідність відродження шахти №4. Йому вдалося відстояти свою точку зору і в «Головвугіллі». Реалізація плану заходів організаційно-технічного і фінансово-господарського характеру, кадрові перестановки дозволили оновленому колективу через півроку вийти на кращі показники шахти середньої потужності [5, с. 409].

Утім державний план першої половини 1937 р. був провалений. Давалося взнаки вольове директивне планування від досягнутого при скороченні фінансування. Це підштовхнуло штаб галузі до так званої концентрації вугільних робіт на шахтах. До цього треба додати чисельні судові справи щодо керівників нижчої і середньої ланок на шахтах, командного складу ряду вугільних трестів за невиконання держплану. Фактично ж, і це доведено в розглянутій статті її авторами, повторювалася ситуація вугільного Донбасу квітня 1933 р., коли постановою уряду і партії було запроваджено адміністративно-командну систему управління. Тільки тепер новий наркомважпром до заходів голого адміністрування додав, де не відбувалося миттєвих змін, звинувачення в шкідництві з відповідними діями слідчих НКВС. Так, до вересня 1937 р. майже весь кадровий склад інженерно-технічних робітників і господарників комбінату «Донбасвугілля» попав під жорна сталінських репресій. Вугільний Донбас занепав.

На наш погляд, абсолютно логічно і виправдано нове керівництво Донецької області вбачало вихід із скрутного стану в призначенні начальником комбінату «Донбасвугілля» І. Фесенка (з правами заступника начальника Головвугілля). Нарком погодився, визначив завдання – вивести багатотисячний колектив донецьких шахтарів з тривалого прориву. І тут знову поталанило представнику нової генерації керівників галузі. У комплексі вирішуючи проблеми вуглевидобутку і підготовчих робіт, першочергова увага приділялася просуванню лінії очисного вибою. Вимога наркома – 21 цикл використання врубової машини на місяць, а на шахтах крутого залягання вугільного пласту з використанням відбійного молотка акцент робився на стаханівському методі організації і управління виробництвом. Проблеми підготовчих робіт вирішувалися завдяки використанню комплексних бригад кріпильників. Їх Фесенко називав підземними будівельниками, вони створювали плацдарм для наступу вуглерубів. Як результат – з кінця листопада державний план став виконуватися [5, с. 412].

У статті на основі глибокого прочитання документів колишнього партійного архіву дається аргументований висновок, що з відвідуванням новим керівником КП(б)У М. Хрущовим Донбасу і його оцінкою про належність «тут до біса всякої погані» маховик репресій знову запрацював. Не обійшов він і начальника комбінату. У серпні 1938 р. його долю, ще й до речі депутата Верховної Ради Союзу РСР першого скликання, вирішила Військова колегія Верховного суду СРСР.

У другій книзі «Реабілітовані історією. Дніпропетровська область» за № 199 надано витяг «З висновку Головної військової прокуратури СРСР у справі Манаєнкова Йосипа Петровича 31 січня 1956 р.». Військовий прокурор знайшов, що 31 березня 1938 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила до розстрілу і в той же день вирок стосовно колишнього директора Дніпровського металургійного заводу ім. Дзержинського було виконано. В основу обвинувального вироку покладено мотив, що «Манаєнкова завербував у 1933 р. М. І. Бухарін (відповідав за організацію техпропаганди в Наркомважпромі) і саме за його завданням створив на заводі антирадянську право-троцкістську організацію» [8, с. 215]. Звідси у слідства випливала його шкідницька діяльність. Вона була націлена на безумовне виконання наказів керівництва Головного управління металургійної промисловості Наркомважпрому по зриву державного плану заводом, як це засвідчено в акті спеціальної експертизи.

У першій книзі дніпропетровського тому «Реабілітовані історією» вміщено нарис Р. Терещенка, де автор скрупульозно вивіреними архівними матеріалами доводить, що Й. П. Манаєнков, не маючи інженерної освіти, досконало вивчив технологію і особливо організацію металургійного виробництва. У поєднанні з природними здібностями це і забезпечувало сталу роботу заводу, постійне зростання випуску високоякісної продукції. Наведено порівняльні показники роботи металургів у 1934–1936 рр. Приріст продуктивності праці склав майже 29 %. У нарисі логічно поставлено питання. Якщо буцім-то була створена шкідницька організація, то чому ж у «напрямах шкідницької діяльності» не згадується виконання виробничого плану [16, с. 346]. Більше того, завод не тільки нарощував виробництво, але й поліпшувалися економічні показники. За ініціативою і під особистим керівництвом Й. Манаєнкова завод підтримав заклик флагмана металургії країни Макіївського заводу ім. Кірова працювати без державної дотації. Внеском у рентабельну роботу галузі став прибуток заводу за 1936 р. в 1,2 млн руб. Про це, до речі, ще в 1990 р. знаходимо в монографії і докторській дисертації О. М. Бута, захищеної в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка в 1991 р.

Із нарису ми дізнаємося, що з арештом директора підприємство почало лихоманити – скоротилися показники по всьому металургійному циклу, впала продуктивність праці, зросла аварійність. Завод не міг працювати, бо за директором арештували головного інженера, понад 110 провідних фахівців, інженерно-технічних працівників.

Додаткове розслідування Військової прокуратури виявило, що акт експертизи сфальсифікували самі працівники НКВС. Показання самого Й. П. Манаєнкова про належність до антирадянської організації сталися завдяки застосуванню незаконних методів слідства», що «в УНКВС Дніпропетровської області в 1937–1938 рр. дійсно практикувалися масові безпідставні арешти» [8, с. 215]. Додатково допитані члени так званої експертної комісії показали, що про шкідницьку діяльність директора й інших осіб, зафіксованих в згадуваному вище акті, їм не відомо.

Треба зазначити, що вагомий внесок у бездотаційну роботу металургійної галузі завдяки новаторським підходам до організації і управління виробництвом внесли трудові колективи Макіївки, Алчевська, Єнакієва, Маріупольського заводу ім. Ілліча. Про директорів цих підприємств вміщено нариси, статті, документи в томах «Реабілітовані історією» Донецької, Запорізької, Луганської області [1; 3; 7; 9; 10; 12, с. 365–375].

У другій книзі Луганського тому «Реабілітовані історією» в алфавітному списку репресованих значиться ім'я І. Й. Зубкова [14, с. 133]. Його в 1932 р., як тоді говорили шахтарі, кинули на ліквідацію прориву – призначили керуючим трестом «Донбасантрацит». Виповнилося йому 35 років. У першій книзі тому привертає увагу ґрунтовний за змістом, спираючися на архівні документи і сучасні публікації, нарис В. В. Михайличенка, у якому висвітлені форми і методи новаторських дій новопризначеного господарника. З попереднього досвіду керівництва у Московському басейні він знав: шлях до вугілля лежить не тільки через товщу гірських порід, а й через настрій шахтаря, його технічне озброєння, кваліфікацію. Тому одразу ж турботою номер один стало оснащення вугільних підприємств Красного Луча найновішими відбійними молотками, врубмашинами, електровозами, конвеєрами. Не залишилися в тіні й допоміжна служби галузі. На рудоремонтному заводі, що недавно став до ладу діючих, він налагодив виготовлення транспортерів. Такому підходу керуючого трестом сприяло свого часу перебування на виробничій практиці на рудниках Руру в Німеччині, а також уроки роботи в складі комісії по закупівлі за кордоном гірничої техніки.

Не менше уваги І. Й. Зубков приділяв кадрам робітників, інженерно-технічного і керівного складу. Це і «Діловий клуб» інженерно-технічних праців-

ників і гірничопромислове училище, і гірничий технікум [13, с. 204]. Заходи по вдосконаленню системи управління виробництвом, ефективне використання нової техніки тішили й надихали І. Й. Зубкова. У 1935 р. йому було вручено найвищу державну нагороду – орден Леніна «за успішну роботу по піднесенню вугільного Донбасу і виконання плану за 1934 рік». А невдовзі, влітку 1937 р. карні органи застосували до нього «вищу міру соціального захисту» – в донецькому регіоні терор став дійсно масовим [11, с. 94].

Автор нарису, на наш погляд, аргументовано довів, спираючися на архівні документи, що спричинило такій кульбіт у житті господарника. Ситуація пояснювалася, з одного боку, зростаючою потребою для народного господарства великого вугілля, а з другого боку, найближчому сталінському оточенню зручно було звалювати провину за свої помилки, за авантюрні плани сталінізації економіки на ефемерних «шпигунів іноземних розвідок», або просто шкідників, троцькістів і т. п. [13, с. 205].

Абсолютно слушно в нарисі зроблено висновок, що особливістю справи І. Й. Зубкова стало розкриття механізму доведення чекістами до «свого» логічного кінця. Якщо не вдалося довести до страти в Донбасі, знайшли в Підмосковному басейні, не довели там, знайшли привід у Харкові. Як логічне завершення долі новатора-господарника в умовах «великого терору» – вирок Військової колегії Верховного суду СРСР «Именем Союза Советских…» про розстріл.

Резюмуючи, треба зазначити, що серія книг «Реабілітовані історією» поки що залишається маловивченим непереоціненним джерелом знання багатосторонньої життєдіяльності українського народу в європейському контексті, включно і господарських кадрів промисловості доби радянської індустріалізації. Лише названі імена господарників, їхні новації в різних галузях дають право пишатися, наскільки їхні справи мали загальнолюдську цінність.

Бібліографічні посилання

1. **Блохін М. Ф.** Сходження… до прірви / М. Ф.Блохін // Реабілітовані історією : у 27 т. – Т. : Луганська область : у 3 кн. / редколегія тому : В. В. Просін (голова) та ін. – Кн. 1. – Луганськ, 2004. – С. 188–193.

2. **Бут Г.** Будьонівські вороги (Донбас): міфи та дійсність / Г. Бут, О. Бут // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – К., 1997. – № 1–2. – С. 109–118.

3. **Бут О. М.** Триумф і трагедія генерала від металургії / О. М. Бут // Реабілітовані історією : у 27-ми т. – Т.: Донецька область / обл. редкол. : В. М. Демидко (голова) та ін. – Донецьк, 2004. – С. 383–391.

4. **Бут О. М.** «Будьонівська справа»: міфи і реальність / О. М. Бут, П. В. Добров // Там само. – С. 395–401.

5. **Бут О. М.** Нова генерація господарників під жорнами репресій / О. М. Бут, Є. В. Зозуля // Там само. – С. 407–414.

6. Довідки про громадян, що були репресовані на території Донецької області // Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 2. – Донецьк, 2005. – С. 16–620.

7. **Захарова Г. М.** Генеральний конструктор з села Чердакли / Г. М. Захарова // Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 1. – Донецьк, 2004. – С. 461–464.

8. З висновку Головної військової прокуратури СРСР у справі Манаєнкова Йосипа Петровича 31 січня 1956 р. // Свідчення з минулого: мовою документів. – Д., 2001. – С. 37–294.

9. **Козак В.** Перший директор / В. Козак, Р. Терещенко // Відроджена пам’ять. Книга нарисів. – Д., 1999. – С. 156–164.

10. **Комановський А. З.** Трагедія першого директора «Запорожсталі» / А. З. Комановський // Реабілітовані історією. Запорізька область. – Кн. 1. / обл. редкол. : А. І. Стрюк (голова) та ін. – Запоріжжя, 2004. – С. 187–191.

11. Коментар начальника УСБУ в Луганській області, члена облредколегії книги «Реабілітовані історією» у 1994–1998 роках Ю. В. Землянського / Ю. В. Землянський // Реабілітовані історією. Луганська область. – Кн. 1. – Луганськ, 2004. – С. 93–97.

12. **Лихолобова З. Г.** Долі командирів індустрії в тридцяті роки / З. Г. Лихолобова // Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 1. – С. 365–382.

13. **Михайличенко В. В.** За вищою нагородою – найвища міра покарання / В. М. Михайличенко // Реабілітовані історією. Луганська область. – Кн. 1. – С. 203–207.

14. Назвемо всіх поіменно // Реабілітовані історією. Луганська область. – Кн.2. – Луганськ, 2005. – С. 37–696.

15. **Терещенко Р.** З когорти петровців / Р. Терещенко // Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Д., 1999. – С. 286–292.

16. **Терещенко Р.** Захисник «ворогів народу» / Р. Терещенко // Там само. – С. 342–350.

17. **Терещенко Р. К.** Минуле з гірким присмаком / Р. К. Терещенко, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. – Д., 2002.

18. **Толстих І.** Дійшла черга до делегатів з'їзду «переможців» / І. Толстих // Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Д., 1999. – С. 322–327.

Надійшла до редколегії 11.10.2009.

УДК 94:372.(477)»1955/1965»

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДИТЯЧІ ДОШКІЛЬНІ ЗАКЛАДИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА СЕРЕДИНИ 1950-х – СЕРЕДИНИ 1960-х рр.: РЕАЛІЇ СТАНУ І ФУНКЦІОНУВАННЯ

Висвітлено стан та умови, в яких доводилося функціонувати дитячим дошкільним закладам у соціально-економічних реаліях українського села середини 1950-х – середини 1960-х рр. Проаналізовано причини такої ситуації.

Ключові слова: село, дитячі дошкільні заклади, соціально-культурний розвиток, соціальна інфраструктура.

Рассмотрены состояние и условия, в которых функционировали детские дошкольные учреждения в социально-экономических реалиях украинского села середины 1950 – середины 1960-х гг. Проанализированы причины такой ситуации.

Ключевые слова: село, детские дошкольные учреждения, социально-культурное развитие, социальная инфраструктура.

It is told about the situation and the conditions of the cyildren′sesteblishments in the social-economic rels of the Urrainian village in the middle of the 1950-th and in the middle of the 1960-th years. It is analysed the situations of this condition.

Key words: village, agriculture, kindergardens, social-culturel development, social structure.

Вітчизняна аграрна історія хоч і має серйозні напрацювання, проте, належать вони, в основному, до матеріально-технічної та організаційно-господарської царини. Через це однією з найменш розроблених проблем є соціальна історія селянства. Зокрема – другої половини XX ст. І хоча в останній період з'явилися праці І. Лубко [7], В. Марчука [8], В. Рибака[9], І. Романюка [10], присвячені цій проблемі, проте розглядаються в них лише окремі її аспекти. У першу чергу, матеріально-господарські проблеми різних категорій дорослого сільського населення, питання соціальної інфраструктури села взагалі: стану населених пунктів, самих помешкань селян, їх електрифікації, телефонізації, радіофікації. Тож, значне коло проблем соціально-культурного, соціально-побутового характеру ще

© О. Ф. Нікілєв, 2010

не знайшли свого висвітлення. До їх числа, зокрема, належить і така практично не досліджена, як умови, в яких відбувалося виховання підростаючого покоління, реалії, в яких функціонували сільські дитячі дошкільні заклади, місце їх у системі поглядів колгоспного керівництва, взагалі стан системи дошкільних закладів на селі. До певної міри заповнити існуючу наукову прогалину покликана дана публікація.

Як відомо, важливе значення для успішної та ефективної роботи будь-якого підприємства, установи, організації має такий фактор, як наявність можливостей для задоволення не лише матеріальних, а й різноманітних духовних та соціально-культурних потреб своїх працівників та членів їхніх родин, забезпечення повноцінного виховування та фізичного і духовного розвитку їхніх дітей. Проте, у 1950-х – першій половині 1960-х рр. цей аспект життя на селі, як і багато інших, був невідповідним ані вимогам часу, ані потребам населення.

Так, серйозною проблемою для села було виховання його маленьких мешканців дошкільного віку. Незважаючи на те, що ситуація з дитячими дошкільними установами була непростою і у місті, ні в яке порівняння з нею вона не йшла на селі. Якщо у містах дитячі садки і ясла знаходилися на утриманні держави і великих промислових підприємств, мали досить солідну матеріальну базу, відповідне продуктове, медичне, освітньо-виховне забезпечення, за ними здійснювали систематичний догляд соціальні та інші установи, то на селі така система знаходилася у зародковому стані. Тут дитячі дошкільні заклади були двох категорій: стаціонарні та сезонні. Стаціонарними або постійно діючими, у сільській місцевості називалися дитячі садки і ясла, що працювали більше 10 місяців. Становили вони мізерну частку існуючих у господарствах виховних закладів. Так, за річними звітами колективних господарств у 1955 р. їх нараховувалося 387 одиниць, а у 1960 – 463 [11, с. 20; 12, с. 13], що становило чверть процента від загальної кількості сільськогосподарських артілей.

Пояснювалося це тим, що, як у місті, на селі весь тягар по відкриттю і утримуванню дитсадків лягав на підприємства. Переважна ж більшість господарств, через слабкість своїх бюджетів, не могла їх утримувати і забезпечувати цілорічно високий рівень догляду дітей. Хоча в республіці і мав місце процес будівництва за рахунок колгоспів повноцінних дошкільних закладів, які відповідали всім вимогам часу і не поступалися ні чим аналогічним закладам у містах. Частина з них за своїми характеристиками навіть перевершували їх. Наприклад, у 1965 р. постійно діючі дитячі заклади колгоспів «Пам'яті Ілліча» Черкаського району, «Радянська Україна» та «Комуніст» Шполянського району Черкаської області, ім. Леніна Бахчисарайського району та радгоспу «Молода гвардія» Джанкойського району Кримської області були представлені на Всесоюзній виставці досягнень народного господарства у Москві, а дитячий садочок с. Булахівка колгоспу «Україна» Павлоградського району Дніпропетровської області – на Українській Республіканській виставці досягнень народного господарства у Києві, де був нагороджений дипломом цієї виставки [14, с. 71]. Однак, таких садків були одиниці.

Основну масу дитячих дошкільних закладів становили установи сезонного типу, що створювалися на період напружених сільськогосподарських робіт з березня по жовтень. Їх відкриття, кадрове, продуктове, матеріальне забезпечення, організація виховання, медичного нагляду були додатковим навантаженням для голів колгоспів серед інших численних обов'язків організаційно-господарського характеру.

За умов, коли від керівників господарств вимагалося, понад усе і в першу чергу, виконання основних функцій колективних господарств – забезпечення у належних обсягах виробництва для держави сільськогосподарської продукції, ця ділянка їхньої роботи була у них далеко не на першому місці, і вони не приділя-

ли їй належної уваги. Багато хто з них взагалі вважав для себе зайвим клопотом мати такі установи у своїх сільгоспартілях. Наприклад, у 1955 р. голова колгоспу ім. Будьонного Херсонської області С. Дробот заявляв, що не знаходить за потрібне організовувати дитячі ясла і вважає взагалі зайвим розмовляти на цю тему [15, с. 4].

Тож звичним явищем були затримки з відкриттям дитячих закладів, часом – доволі значні. У багатьох господарствах вони не працювали зовсім. Так, у 1955 р., за даними перевірок партійних, освітніх та статистичних органів по республіці спостерігалася така картина: на 5 березня зовсім не розпочали свою роботу дитячі заклади в Одеській, Сталінській, Ворошиловградській і Кіровоградській областях; на 27 квітня у Немирівському районі Вінницької області у всіх його 42 колгоспах працювало лише 22 дошкільні установи; на 30 квітня на Київщині у Броварському районі у 26 його колгоспах, що складалися з 92 сіл, працювало лише 15 дитячих садочків, у Бориспільському – у 29 господарствах, а це 104 села, – 22 дитячі установи і аналогічна ситуація спостерігалася у всіх її районах; на 1 червня у Волинській області, яка мала 581 колективне господарство, було відкрито менше, ніж по одному садочку на колгосп, а у Любечському районі Чернігівської – на цей час не було жодного. У Херсонському районі однойменної області у багатьох господарствах у тому році дитячі садки взагалі не функціонували [15, с. 4].

Через це десятки тисяч жінок щорічно вилучалися з колгоспного виробництва. Не менше їх стояло перед проблемою виходу на роботу за рахунок полишення, якщо були такі можливості, дітей на когось з непрацездатних або пенсійного віку членів родини. Для тих же, у кого такої можливості не було, поставала серйозна дилема виконувати або материнські, або посадові обов'язки. По суті, керівники господарств не розуміли не лише соціального, а й економічного значення для їхньої економіки дитячих дошкільних закладів. Адже кожен з них давав можливість вивільнити від роботи по догляду за дитиною щороку десятки жінок, робочі руки, спеціальні знання та організаційні здібності яких, загалом, компенсовували витрати на утримання кожного такого закладу.

Таке ставлення до дитячих садків з боку очільників господарств визначало серйозні проблеми у їх функціонуванні. Вони відкривалися у непристосованих, погано обладнаних, а то й взагалі аварійних будівлях, здебільшого господарського призначення, у жилих будинках колгоспників. За місцем свого розташування та площею вони не відповідали вимогам санітарних норм. Наприклад, у 1955 р. у с. Майстрова Воля колгоспу ім. Калініна Ярупського району Житомирської області діти були розміщені у клубному приміщенні, розташованому на колгоспному господарському дворі, де знаходилася велика рогата худоба, коні, вівці. У колгоспі ім. Хрущова Каланчакського району Херсонської області дитсадок розміщувався у приватному будинку і мав лише дві кімнати. Господар систематично обмежував персонал у його обов'язках по догляду за дітьми, а самим дітям забороняв користуватися озелененою частиною двору, через що ті мусили перебувати весь час на сонці [13, с. 13].

Виконком Криничанської районної ради у 1959 р. на своєму засіданні, розглянувши стан дитячих ясел тільки в одному колгоспі – ім. Калініна, – констатував таку ситуацію: «У першій бригаді приміщення старе, знаходиться в стороні від центра населеного пункту бригади, що утруднює відвідування ясел дітьми. У другій бригаді спеціального приміщення ясел немає. І з року в рік ясла були у власних будинках колгоспників, разом з господарськими приміщеннями. У третій бригаді приміщення ясел погано відремонтовані, без вентиляції, криша тече. Територія не повністю загорожена, не озеленена, засмічена. Поруч з яслами знаходиться тваринницький двір» [1, с. 64]. У наступному році ситуація була зафіксована при перевірці іншого господарства району – колгоспу «Україна». Там, за-

значалося у матеріалах засідання райвиконкому, в одній бригаді діти розміщуються «в зовсім непристосованому приміщенні», в іншій – у жилому приміщенні колгоспників, де ясла займали одну кімнату для дітей «з загальним коридором для ясел і жильців цього будинку», приміщення дитячого будинку у третій бригаді розташовувалося на території молочно-товарної ферми. Такий же стан справ був у колгоспах «Зоря комунізму», «Дружба», ім. Леніна та інших [3. с. 152].

При цьому у колгоспах часто були будівлі або спеціально споруджені, або підготовлені для розміщення там дошкільних закладів. Проте вони, за рішенням керівників господарств, передавалися або під контори правлінь, або під житло для себе чи секретарів парторганізацій, або під інші цілі, що не мали відношення до дитячих закладів. Так, у колгоспі ім. Ворошилова Джанкойського району Кримської області відремонтоване і підготовлене для потреб дитячого садка приміщення було віддане для вирощування курчат. А у селі Гай-Ніжинка колгоспу ім. Енгельса Дрогобицької області спеціально збудований будинок для дитячих ясел зайняв під житло сам голова. Більше того, він запропонував колгоспникам, що мали дітей, написати розписки, що вони не хочуть віддавати своїх дітей до дитячого садка [13, с. 12]. У колгоспі 8 Березня Євпаторійського району Кримської області приміщення дитячого садка було зайнято під квартиру секретаря парторганізації господарства [15, с. 26]. У радгоспі «Победа» Каланчакського району Херсонської області половина приміщення, призначеного для дитячого садка, була зайнята конторою, і 26 дітей мусили тіснитися у двох невеликих кімнатах [13, с. 13].

Умови роботи дитячих садків були надзвичайно незадовільні. Їхні приміщення за своєю площею абсолютно не відповідали кількості дітей, що у них перебували. Вони не були електрифіковані і телефонізовані, їхні території були у занедбаному стані. У своїй більшості вони не мали навіть майданчиків, де б діти могли побавитися. Мав місце тотальний дефіцит усього необхідного для утримання дітей. Хронічно не вистачало кухонного і столового приладдя, твердого і м’якого інвентарю, постільної білизни, подушок, ковдр, ліжок, горщиків для відправлення природних потреб, рушників, посуду, ложок, іграшок. У більшості закладів – у комплексі. Тож діти, поки їхні батьки працювали, перебували у досить скрутних умовах. Через обмеженість кількості ліжок їх укладали спати туди по двоє. У разі ж відсутності такої можливості дітки мусили спати на підлозі, на набитих соломою матрацах. Нерідкими були випадки, коли дітей зовсім не клали спати, як, наприклад, у колгоспах Решетилівського, Ново-Санжарського, Машівського та Велико-Богданівського районів Полтавської області, де дитячі садки були розміщені в орендованих у колгоспників хатах і де для цього не було жодних можливостей [15. с. 3].

Через відсутність рушників діти часто не вмивалися впродовж цілого дня. А через нестачу ложок, тарілок, стільців мали місце складнощі з їх годуванням. Наприклад, у 1955 р. в колгоспі ім. Чапаєва Харцизького району Сталінської області на 46 дітей дитячого садка, який розміщувався у приміщенні, розрахованому на 20 осіб, був лише один рушник, один стільчик, один горщик та 9 ложок [13, с. 15]. У дитячому садку колгоспу ім. Хрущова с. Михайлівка Березанського району Київської області на 35 дітей було 10 тарілок і їх годували по черзі, а в колгоспі ім. Ворошилова с. Фастівочка Маківського району цієї ж області дитячий садок був відкритий у найманій хаті, де жили господарі (санітарний стан хати і подвір’я були незадовільними), діти їли за довгою лавою, стоячи, бо не було стільців та столу [13, с. 15]. З цього приводу відділ статистики населення та охорони здоров’я ЦСУ республіки у своїй доповідній записці до ЦК КПУ та Ради міністрів республіки «Об обслуживании детей в колхозных детских яслях» так охарактеризував ситуацію: «В большинстве яслей (так у документації називалися колгоспні дошкільні

заклади – О. Н.) не хватает ложек. Кормят детей в несколько очередей» [13, с. 14]. У 1960 р. Щорський районний відділ народної освіти у Дніпропетровській області сповіщав, що у всіх його 55 колгоспних сезонних дитячих садках не вистачало столів і стільців 75–80 %, що «не вистачає стандартних меблів, стільчиків для 4–6-місних столів, стільців для годування грудних дітей, шкафчиків для одягу зовсім немає. Іграшок для дітей раннього віку та для дошкільнят дуже мало. Немає матеріалів і обладнання для трудового виховання» [4, с. 104].

Не менш складною була і ситуація з харчуванням дітей. Упродовж всього періоду характерною ознакою дитячих садків була обмеженість асортименту продуктів, низькі їх поживність, калорійність та вітамінізація. Основу харчового раціону в них у другій половині 1950-х рр. становили картопля, пшоно, борошно грубого помелу та олія. Майже повністю було відсутнє забезпечення крупами, жирами. Навіть були проблеми з хлібом. Оскільки він завозився раз на тиждень, то його або не вистачало, або діти нерідко їли черствий, а то й цвілий хліб. У 1955 р. Міністерство освіти у своєму звіті про ситуацію у колгоспних дитячих садках називало таку ситуацію типовою і наводило десятки прикладів по всіх областях республіки. Так, у дитячому садку колгоспу ім. 8 Березня Братського району Миколаївської області дітей щоденно годували галушками з борошна грубого помелу та супом з пшона, заправленим олією, а в колгоспах ім. Леніна та ім. Шевченка Срібнянського району Чернігівської області, окрім пшона та картоплі, діти нічого не отримували на день [13, с. 14]. Там же, де видавалися додаткові продукти, вони видавалися у вкрай мізерній кількості. Наприклад, дитячий садок с. Єланівка колгоспу ім. Щербакова Новобузького району Миколаївської області, в якому перебувало 20 дітей, окрім 1,5 кг кукурудзяного борошна низької якості та 1,5 кг пшеничного борошна простого помелу на день отримував ще 2 яйця та 6 л. молока [13, с. 14].

Колгоспи навіть не переймалися питаннями постачання до своїх дошкільних закладів вітамінної продукції. У 1958 р., наприклад, Криничанська районна рада Дніпропетровської області, через вкрай низьку забезпеченість дитячих садків у своїх колгоспах овочами і фруктами прийняла навіть рішення про виділення кожному господарству по 300 крб (у сучасному грошовому еквіваленті це приблизно 150 грн) для проведення вітамінізації їхніх дітей [1, с. 63].

У першій половині 1960-х рр. ситуація мало змінилася на краще. Як і раніше, дитячі дошкільні установи не забезпечувалися належним асортиментом продуктів. Мала місце заміна цінних у біологічному плані продуктів іншими, менш поживними. У багатьох колгоспних садках замість масла вершкового, сиру, м'яса, риби, яєць споживалися тільки круп'яні та макаронні вироби, картопля, сало, маргарин та олія. Як і раніше, діти не отримували або отримували у неналежній кількості молоко, вітаміни, солодощі. Наприклад, при перевірці у 1960 р. колгоспних дитячих садків Кіровоградської області з'ясувалося, що всі перевірені заклади недоотримали масла вершкового 303 кг, молока – 4550 кг, цукру – 63 кг, більше того у них навіть дітей ясельних груп годували салом і маргарином замість масла [18, с. 53]. А виконавчий комітет Криничанської районої ради Дніпропетровської області, перевіривши у 1965 р. стан з харчуванням у дошкільних закладах своїх колгоспів, виявив таку картину: «Харчування складалося з борошна, вермішелі, пшона, молока. Зовсім не видавалися мед, масло, сметана. А фрукти видавалися у недостатній кількості. Харчування було малокалорійне, одноманітне» [2, с. 19].

Відповідними стану роботи і матеріальної бази колгоспних дитячих закладів були виховання і догляд за дітьми. Через низький якісний склад працівників вони були на вкрай низькому рівні. Це пояснювалося тим, що працювали там вихователями і завідуючими не фахівці, а випадкові люди, призначені головами колгоспів зі складу членів артілей. Через нерозуміння ролі і значення дошкільних дитя-

чих закладів у житті селян, вони не вважали роботу у них важливою ділянкою. Тому й не дбали про те, щоб у господарствах були фахові вихователі. Навіть на спеціальні двотижневі курси з підготовки вихователів, які щорічно організовувалися у районних центрах перед початком сільськогосподарських робіт, дуже часто не направляли людей. Коли це й робилося, то, як правило, направлені не забезпечувалися харчуванням на даний період, як це вимагалося. Через це люди часто відмовлялися їхати туди. Але, якщо і були такі, що закінчували курси вихователів, то голови колгоспів, вважаючи, що ця робота не потребувала значних зусиль, ставили туди не їх, а непрацездатних, літніх жінок, інвалідів. До того ж, як правило, це були люди з нижчою освітою, які не могли забезпечити ні належного догляду, ні, тим більше, виховання дітей, що були їм доручені. Наприклад, у колгоспі ім. Калініна Ярупського району Житомирської області завідувачем садком був призначений інвалід, функції якого полягали лише в отриманні продуктів харчування. Все ж інше по черзі мусили робити матері дітей, що перебували у садку, або дівчатка-підлітки, яким важко було працювати на польових роботах [17, с. 4]. А в радгоспі ім. 40-річчя Жовтня Іванівського району Київської області взагалі не було передбачено в дошкільних дитячих закладах посади вихователя [14, с. 78]. При існуючій системі призначення, працівники дитячих установ часто змінювалися очільниками господарств і на їхні місця призначалися нові непрацездатні.

Через таке траплялися досить прикрі ситуації. Наприклад, нерідкими були випадки направлення на роботу в дитячі установи небезпечно хворих колгоспниць. Так, у 1960 р. у колгоспі «Україна» Криничанського району Дніпропетровської області його керівник поставив працювати вихователькою хвору на туберкульоз легенів колгоспницю [4, с. 153]. А в 1965 р. у колгоспі «Соціалістична перемога» Малинського району Житомирської області та радгоспі с. Бобрик Броварського району Київської області працювали хворі люди, до того ж похилого віку [14, с. 78]. На працюючих у колгоспних дошкільних закладах не поширювалися ніякі пільги, що мали їхні колеги у містах, а робота у дитячих садках не зараховувалися у педагогічний стаж. Заробітна платня їх була вкрай низькою. Саме через те, що керівництво господарств їхню роботу не вважало за важливу і соціально значиму, воно відповідним чином і оцінювало її. По суті зарплатня завідуючої, вихователькі не перевищувала середньої зарплатні рядової колгоспниці. Про її рівень можна отримати уявлення з штатного розкладу адміністративно-управлінського апарату колгоспу ім. Молотова Криничанського району Дніпропетровської області та оплати його праці. У 1960 р. завідуюча дитячим садком і куховарка отримували за один день своєї роботи 1,5 трудодня, няня за догляд за групою з 4 – 5-и грудних дітей або дітей старшого віку у кількості 15 осіб – 1,25 трудодня. Це становило відповідно 45 та 37,5 трудоднів на місяць. Тоді, як скажімо касир-рахівник отримував 60, помічник бухгалтера – 70 трудоднів, не говорячи вже про старший управлінський та керівний персонал [5, с. 6, 21]. У 1964 р., коли господарство вже працювало в умовах грошової оплати праці своїх трудівників, завідуючій було встановлено зарплатню в розмірі 40 крб (це у сучасному грошовому вимірі становить приблизно 200 грн), а всім іншим працівникам – по 30. Це становило відповідно 12 і 13 місця з 14 рівнів оплати працівників адміністративно-управлінського та обслуговуючого апарату господарства. Більше за них отримували навіть експедитор, завгосп – 50 крб, водій голови колгоспу – 60 крб [6, с. 22].

Серйозною проблемою для колгоспних дошкільних закладів була неможливість забезпечити в них належне духовне виховання та відповідне медичне обслуговування дітей. На відміну від міста, де з дітьми регулярно проводилися заняття з музики, співів, танців, малювання, у переважній більшості дитячих садків села про це взагалі не йшлося. У той час, як у міських дитячих садках були медичні кабінети і в їхніх штатах обов’язково була медична сестра, яка слідкувала за станом

здоров'я дітей, санітарним станом приміщень, якістю продуктів, відповідністю страв санітарним і дієтичним нормам, один-два рази на місяць дітей обов'язково оглядав педіатр, у селі цього не було. Медичний догляд за дітьми там взагалі був серйозною проблемою. Через недостатній рівень розвитку сільської медицини, низький рівень забезпеченості її медперсоналом, практики регулярного обстеження малюків у дитсадках не існувало. Медогляди відбувалися епізодично. Лише у випадках якоїсь пошесті. При тій антисанітарії, що була у колгоспних садках, недотриманні правил гігієни, така робота медичної служби призводила у дитячих дошкільних закладах до значної захворюваності різноманітними хворобами. Так, у 1955 р. у колгоспах ім. Чапаєва Харцизького району Сталінської області п'ятеро дітей через відсутність у садку необхідної кількості рушників і мила, захворіли на кон'юнктивіт [13, с. 15]. Улітку 1956 р. в Херсонській, Кримській, Вінницькій областях мали місце харчові отруєння дітей [16, с. 67]. У 1958 р. у дитячих садках Криничанського району Дніпропетровської області діти масово хворіли на кишкові захворювання, кір, коклюш, скарлатину [1, с. 61].

Отже, у 1950-х – першій половині 1960-х рр. система дитячих дошкільних закладів на селі перебувала у досить непростій ситуації. Вона повністю знаходилася на утриманні колективних господарств, позиція керівників багатьох з яких, з одного боку, та слабкі економіки яких, – з іншого, не дозволяли приділяти її роботі належної уваги і відповідного матеріального, фінансового і організаційного забезпечення. У результаті, сільські дошкільні установи мали вкрай бідну матеріальну базу, незадовільне кадрове забезпечення, не відповідали медичним, педагогічним вимогам, не мали умов для належного утримання дітей, їх фізичного і духовного виховання. Цим вони серйозно поступалися своїм міським аналогам. Така ситуація була однією з реалій тогочасного повсякденного буття села.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.1703, оп. 1, спр. 347. – Далі: ДАДО.

2. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 594.

3. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр.383.

4. ДАДО. – Ф. 4960, оп. 1, спр. 360.

5. ДАДО. – Ф. 5932, оп. 1, спр. 576.

6. ДАДО. – Ф. 5932, оп.1, спр. 73.

7. **Лубко І. М.** Спроби аграрних перетворень М. С. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964) : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Лубко. – Черкаси, 2002.

8. **Марчук В. В.** Особисті підсобні господарства в соціально-економічгному житті України (ІІ половина 40-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Марчук. – Запоріжжя, 2007.

9. **Рибак В. І.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 / В. І. Рибак. – К.; П., 2000.

10. **Романюк І. М.** Українське село у 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.

11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. –Ф. 27, оп. 19, спр. 5976. – Далі : ЦДАВОВУ.

12. ЦДАВОВУ. – Ф. 582, оп. 11, спр. 494.

13. ЦДАВОВУ. – Ф. 582, оп.11, спр. 516.

14. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 15, спр. 4757.

15. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 15, спр. 1751.

16. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 15, спр. 2882.

17. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 153.

Надійшла до редколегії 29.12.2009.

УДК 930.1(47+57) «1985/1991»

А. О. Щелкунов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

«БІЛІ ПЛЯМИ ІСТОРІЇ» У СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ЧАСІВ ПЕРЕБУДОВИ (на прикладі політичних репресій кінця 1920-х – початку 1950-х рр.)

Здійснено спробу проаналізувати місце і роль історії у суспільних перетвореннях у СРСР часів перебудови та вплив «білих плям історії», і зокрема сталінських репресій, на суспільну думку радянського суспільства кін. 1980-х рр.

Ключові слова: перебудова, історія, суспільна думка, «правда історії», «білі плями історії», політичні репресії.

Произведена попытка проанализировать место и роль истории в общественных преобразованиях в СССР эпохи перестройки, влияние «белых пятен истории», и непосредственно, сталинских репрессий, на общественную мысль советского общества конца 1980-х гг.

Ключевые слова: перестройка, история, общественная мысль, «правда истории», «белые пятна истории», политические репрессии.

An attempt was made to analyze the role and place in the history of social change in the USSR during restructuring period, and the influence of the «blank spots of history», and directly Stalinist repression, the social thought of the Soviet society of the end 1980th.

Key words: restructuring, history, social thought, «true of history», «white spots of history», political repression.

Актуальність статті обумовлена тим, що кінець 1980-х – початок 1990-х рр. є епохальними для усієї Східної Європи. Події тих років відбилися також і на історичній науці. У «перебудовних битвах» за історію почався процес формування сучасного обличчя історичної науки, розпочалося дослідження багатьох історіографічних сюжетів, які не розроблялися в радянській історичній науці і отримали назву «білих плям» історії. У той же час сформувалися стереотипи, крізь які широкі верстви суспільства сприймають істориків та історичну науку і дотепер.

Розробка даної проблематики знаходиться на початковому етапі. Серед вітчизняних дослідників у першу чергу треба виділити В. Тарасова, який досліджує феномен «білих плям» історії у перебудовній публіцистиці та історіографії.

Метою даної роботи є спроба проаналізувати місце та роль історії у перебудовній суспільній думці. Для цього вирішуються такі дослідницькі задачі: з'ясувати чим для суспільства була перебудова, звернути увагу на роль, що відводилася історії; і показати як самі історики оцінювали можливості історичної науки виконати покладені на неї суспільні надії (зокрема, заповнити «білі плями»).

Перебудова як цілісна та послідовна політична програма сприймалася її сучасниками як стрімка, за стислий проміжок часу, докорінна зміна суспільного життя у найширшому сенсі, що повинна була змінити обличчя радянської держави у всіх сферах: економічній, політичній, гуманітарній.

Популяризатори перебудови постійно апелювали до революційних ідеологічних штампів, що дбайливо культивувалися у свідомості радянських громадян протягом майже 70 років. «Перебудова – революція продовжується», «Перебудова – революція сьогодні», «Перебудова – революційне оновлення соціалізму» – ці гасла нав'язувалися масам зі шпальт газет, із телеекранів та радіо, накладаючи ідею перебудови на ідею революції, яка у свою чергу сприймалася як щось стовідсотково позитивне.

Отже, коротко кажучи, перебудова повинна була стати революційним оновленням соціалізму, корінною реформацією тієї суспільної та державної моделі,

© А. О. Щелкунов, 2010

яка називалася розвинутим соціалізмом. Ця формула виводилася із дуже суттєвого аргументу: радянський шлях побудови соціалізму є неправильним. Потрібно звільнитися від деформації у теорії і практиці соціалістичного будівництва, правильно осмислити марксизм-ленінізм і піти правильним шляхом, який приведе до «царства соціалізму». Але, щоб повернутися на правильний шлях, треба зрозуміти, коли саме перша у світі радянська держава з цього шляху звернула і чому, за яких причин, вона пішла хибним шляхом. На ці питання відповідь могла дати тільки історія, треба було проаналізувати увесь історичний досвід радянської державності.

Найширші верстви радянського суспільства, від якого державна офіційна ідеологія багато років вимагала політичної активності, реально не надаючи змоги цю активність реалізувати, нарешті отримали можливість, включаючися у боротьбу за перебудову, стати політично активними громадянами. Історія перетворилася на поле суспільної активності.

У центрі суспільної уваги опинилися події 1920–1930 рр., коли закладалися підвалини СРСР, і в першу чергу, політичні репресії сталінської епохи, а також, що цілком логічно, історична наука, яка досліджувала радянську історію і повинна була дати відповідь: де, коли і чому побудова соціалізму була спрямована на манівці.

Одне із гасел перебудови звучало так: «Революція, перебудова, повернення до витоків». «До витоків», – тобто до «золотого віку» радянської державності, до 1920-х рр., до «демократичного централізму», до революційної демократії, врешті-решт до Леніна. Уважалося, що саме в цей період історії радянське суспільство рухалося правильним шляхом і успішно будувало соціалізм. Одночасно в роки перебудови у радянському суспільстві утвердилася думка, що поворотним моментом в історії соціалізму було становлення «культа особи Сталіна» та масові репресії, проведені ним. Деякі викривлення соціалістичного будівництва були виправлені під час хрущовської «відлиги». Через деякий час після приходу до влади Брєжнєва у радянській історії розпочалася смуга «застою», що поглиблювала і породжувала нові деформації соціалістичної теорії і практики. Лише із початком перебудови соціалістичне будівництво вийшло на якісно новий рівень другої відправної точки побудови «світлого соціалістичного майбутнього», стрімкому ривку у яке у кінці 1980-х рр. заважав абстрактний «механізм гальмування» і, звичайно, попередні збочення у справі побудови соціалізма.

Систематичне знання про всі ці події, і особливо події 1920-х – 1930-х рр., коли закладалися основи Радянської держави, могла дати лише історія; знання, без якого не уявлялося можливим виправляти помилки або наново будувати соціалізм. М. Маслов писав: «Без осмислення досвіду минулого сьогодні неможливо зробити ні кроку вперед» [15, с. 10]. Ю. Афанасьев писав: «Задача оновлення соціалістичного суспільства включає і нове, найнеупередженіше прочитання нашої власної історії» [4, с. 13].

Історія повинна була ніби зорієнтувати суспільство, вона ставала важливим інструментом перебудови, звернення до історії було способом вираження соціально-політичної активності громадян. Висока роль історії, зацікавленість нею, стало характерною рисою перебудови. Редакційна стаття «Перестройка и задачи журнала «Вопросы истории» починалася словами: «Наші дні позначені небувалим ростом у суспільстві інтереса до історії і особливо до історії вітчизняної, і в першу чергу, до шляху, що ним пройшла Радянська країна після Великого Жовтня» [17, с. 3]. Ю. Кукушкін писав: «Без перебільшення можна сьогодні сказати, що ніколи радянська історична наука не відігравала такої активної ролі в житті суспільства як зараз, в період перебудови. Ніколи вона не мала такої великої суспільної значимості» [13, с. 67]. З кожним днем перебудови суспільна вага історії продовжувала збільшуватися. Ю. Поляков писав: «Якщо ще зовсім недав-

но ми вели мову про швидке збільшення інтересу до історії, то сьогодні вона стала однією із больових точок суспільної свідомості» [18, с. 3]. Із розгортанням дискусій навколо історичного шляху, що пройшла радянська держава за роки свого існування, громадська жага до осмислення власної історії настільки загострилася, що історії навіть почали надавати месіанського значення. Адже, усі гостро відчували потребу соціально-економічних перетворень у СРСР. Але, оскільки вважалося, що без аналізу причин, які призвели до деформації соціалізма, без заповнення «білих плям», ці зміни провести було неможливо, то й виникали месіанські очікування від історії. На сторінках найпопулярнішого видання часів перебудови, газети «Московские новости», читач цієї ж газети Ю. Каргаманов озвучив мрію, що «з'явиться – не коли-небудь, а зараз, і не «там», а у нас – історик (можливо це буде група істориків), котрі все пояснять» [10, с. 2] і запалять зелене світло для творчої праці перебудови радянського суспільства.

Але в цей же час виникла парадоксальна ситуація: значення і роль історії стрімко зростали, а статус і довіра до історичної науки падала. Ніби сніговий шар наростали звинувачення проти радянських істориків і історії як науки. Суспільство немов би висувало історії судовий позов [21, с. 2].

Деякі публіцисти, журналісти, суспільні діячі та навіть вчені (серед, яких були й історики) особливу увагу акцентували на негараздах історичної науки у СРСР, що були породжені, перш за все, жорстким ідеологічним контролем за працею істориків. Цей контроль призводив до однобокості у висвітленні багатьох фактів, гіперболізації класового підходу, замовчування історичних сюжетів, що не вписувалися у марксистсько-ленінську методологію і вступали у конфлікт з офіційною радянською ідеологією. Спершу звинуватили, що вона, тобто історія, знаходиться у «застої». Більше того, Іскандеров заявляв, що «історія у більшій мірі, ніж інші суспільні науки уражена застійними явищами» [7, с. 3]. Потім істориків почали звинувачувати у догматизмі, кон'юнктурщині, кар'єризмі (у найгіршому сенсі цього слова). Усі здобутки радянської історіографії перекреслювалися, усі фундаментальні праці, особливо по радянській історії, називалися низькофаховими, неактуальними, нецікавими і взагалі ненауковими. З цього робився висновок, що недобросовісна праця істориків призвела до викривлення «правди історії», виникненню «білих плям» [8; 9; 15; 18; 23; 24]. Директор інституту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР Є. Амбарцумов заявив: «Наша офіційна історіографія опинилася у найбільш ганебному становищі, навіть у порівнянні з іншими суспільними науками» [1, с. 82]. О. Іскандеров наголошував, що «...впродовж багатьох років імітувався сам процес пізнання минулого» [7, с. 3] У свою чергу Ю. Афанасьєв писав: «немає і не було у світі народу і країни із такою сфальсифікованою історією, як наша. Це стосується перш за все радянської історії» [3, с. 72]. Таким чином, Ю. Афанасьєв у низці своїх робіт, а разом з ним ще деякі учені (Є. Амбарцумов, Р. Медведєв та ін.), поступово підводили до висновку, що історичної науки в СРСР взагалі немає, є лише погана підробка. І другий, не менш важливий висновок, який прямо витікає із такої позиції цих вчених – увесь період радянської історії, фактично, є «білою плямою». Такі умонастрої навколо історичної науки серед вчених і широкого загалу, змусили В. Шишкіна звернутися до наукового співтовариства і до громадських діячів із проханням «обережніше поводитися із словами, коли ми кажемо «немає у нас історичної науки». Так можна дійти до того, що у нас взагалі нічого не має» [27, с. 103].

Звичайно, проти такої позиції на захист історії виступило багато вчених. З осудженням поглядів, одного із головних критиків радянської історичної науки, директора Московського історико-архівного інституту Юрія Афанасьєва виступили доктори історичних наук П. І. Соболєв, А. П. Носов, Л. В. Ширіков, С. І. Мурашов. Ці вчені написали відкритого листа до газети «Московские новости», в якому захищали радянську історичну науку, щоправда, дещо ідеалізуючи її здобутки [14, с. 11]. Особисто до цього науковця звертався А. Фурсенко: «Ю. М. Афана-

сьєв казав про те, що не було ніколи у світі такої країни із такою сфальсифікованою історією, як історія нашої країни після 1917 і до 1917 року. Я з великою повагою ставлюся до громадського пафосу Афанасьєва, але не можу погодитися з цією його тезою, тому що все ж таки існує радянська історична наука» [25, с. 94]. Ю. Кукушкін, акцентуючи увагу на поглядах непримиренних критиків історичної науки, зазначав, що «нам потрібне не огульне цькування, а скрупульозна історіографічна робота стосовно аналізу того, що зроблено істориками» [13, с. 67].

Незважаючи на правомірні виступи багатьох учених на захист історичної науки у суспільстві з кожнем днем росла недовіра до фахових істориків. Але виникає логічне запитання: якщо не історики, то хто ж повинен був розповісти «правду про нашу історію»?

Протягом багатьох років радянська ідеологія неодноразово повторювала, що творцем історії, її вирішальною силою є простий народ. З цього постулату зробили висновок: якщо народ творець історії, то він здатен самостійно пізнати, оцінити, проаналізувати і систематизувати знання про минуле. У засобах масової інформації у кінці 1980-х рр. доводилася ідея, що народ володіє або може володіти певним «чистим» історичним знанням, яке іманентно властиве йому. І для викристалізування цього «чистого» історичного знання, вчені-історики ніби-то й не потрібні. Наприклад, «Московские новости» писали: «Народ не захищав дисертацій, а тому є вільним і не схильним у своїх історичних поглядах до кон'юнктурних викривлень і коливань» [21, с. 2].

Однак, при цьому зовсім не враховувалося, що «народ» це все ж таки певна абстракція і від імені народу будуть виступати цілком конкретні особи, які можуть нічого не тямити у методології історії і у процесі пізнання минулого. Конструктивні зауваження фахових істориків, до публіцистів, які узяли на себе роль виступати від імені народу, про їх наукову некомпетентність, про відсутність у більшості публіцистів достатніх знань про методологію і методику історичного дослідження широкою громадскістю сприймалося вкрай негативно [21, с. 2]. У іншому номері газети «Московские новости» В. Космачов, читач цього видання, заявляв: «зарозумілість жреців від історичної науки до свого народу, котрий, по їх же словах, творець історії, але не завжди здатен до осягнення її проблем, сьогодні менш за все доречно. Прямого честного діалогу вимагає від історика час» [6, с. 12]. Послідовно у громадській думці кінця 1980-х – початку 1990-х рр. утверджувалася думка, що історичне знання є найважливішим елементом суспільної свідомості. У цих умовах виникла ідея «исторического всеобуча» для радянських громадян [22, с. 2], тому що вважалося, що історію «у нас в країні мало хто знає», а розвиток нормального, здорового суспільства без систематизованого історичного знання просто не можливий. Необхідність такого «исторического всеобуча» сприймалася істориками як одне із завдань історичної науки в період перебудови. З цього приводу доктор історичних наук Г. Іоффе зазначив: «за що отримували вчені ступені і звання, якщо народ у нас безграмотний історично? Чи не задарма ми їли народний хліб?» [6, с. 12]. Цю ідею підтримував член-кор. АН СРСР Ю. Поляков: «всі, увесь народ, повинен навчитися мислити історично» [6, с. 12].

Загальносуспільну зацікавленість історією у кінці 1980-х рр. можна визначити як характерну рису перебудови. У громадській думці утвердилася ідея, що без історичного аналізу причин (найголовнішою з яких вважалися політичні репресії), які призвели до деформацій соціалістичного будівництва в СРСР, радянське суспільство не може рухатися у своєму розвитку далі шляхом Маркса-Леніна. Історія була інструментом перебудови, засобом вираження громадсько-політичної активності. Жваві дискусії з історичної проблематики точилися повсюдно. Найширші верстви радянської громадськості намагалися розібратися у багатьох явищах вітчизняної науки. При цьому спостерігалася парадоксальна ситуація: дуже швидко росла недовіра до історичної науки, яка тільки і могла дати систематизоване знання про минуле.

У кінці 1980-х рр. розвиток історичної науки в СРСР конструювався по прямій аналогії із уявленням про розвиток соціалістичного будівництва: 1920-ті рр. – це взірець, найбільш плідні і найкращі роки радянської історії. У 1929 р. почалося викривлення історичної правди, ХХ з'їзд партії поліпшив ситуацію, але «невдовзі почалися нові викривлення історичної правди» [19, с. 10]. Лише разом з оновленням соціалізму почалося оновлення історичної свідомості. Гасла «Більше соціалізму» відгукнулося ідеєю «Більше історії». І якщо на шляху перебудови «стояв механізм гальмування, то, звичайно, що свій «механізм гальмування» треба було знайти і в історичній науці. Ним стало «уповільнення темпів оновлення способу мислення наших історіографів та джерелознавців… Вони гальмують процес відновлення повної правди, ліквідації «білих плям» [11, с. 10]. Головним проявом оновлення історичної науки повинно було стати активне включення істориків у процес «перебудови». Якою б галуззю історії не займалися історики, кожен з них повинен був чітко визначити своє відношення до перебудови і своє місце у ній.

У піздньорадянську епоху більшість учених і громадських діячів у аналізі стану історичної науки були одностайні у своїх висновках. Сходилися на тому, що історія в СРСР перебувала у глибокій кризі. Розходження думок було лише в ступені рівня «застою» історичної науки.

Причини такого становища вбачалися з одного боку, у суб'єктивних факторах, а з іншого, у об'єктивних причинах. До суб'єктивних факторів відносили кон'юнктурні викривлення, зумовлені ідеологічним контролем з боку КПРС, а до об'єктивних, – нездатність марксистської методології осягнути усю різноманітність об'єктивної реальності і перетворення марксизму із наукової теорії у догму, яка сковувала творчий потенціал істориків.

У кінці 1980-х рр. утвердилися дві точки зору на шляхи виходу радянської історичної науки із кризи. Найяскравішими представниками першої з них були Ю. Афанасьєв, Є. Амбарцумов, видатний дослідник репресій Р. Медведєв та ін. Ці вчені вважали, що існуюча модель історичної науки не життєздатна, і не підлягає реформуванню. Історична наука не здатна включитися у процес перебудови, заповнити «білі плями» і бути ефективним знаряддям суспільних перетворень. Єдиний шлях виходу із існуючого становища – докорінний злом існуючої методології та адміністративної системи історичної науки.

Другу точку зору репрезентували Ю. Кукушкін, В. Шишкін, О. Іскандеров, Ю. Поляков та інші вчені, які в цілому вважали, що незважаючи на застійні явища в історичній науці та їх глибину, у радянської історіографії є майбутнє. Вони сходилися на тому, що перебудова в історичній науці хоч і повільно, але йде. Існуюча методологія при її оновленні, з урахуванням творчої переробки здобутків іноземної, в першу чергу, західної історіографії, здатна і надалі плідно функціонувати і адекватно відповідати на вимоги часу, в тому числі виправити «викривлення історичної правди» і заповнити «білі плями історії».

Результатом досить гострої акцентації суспільної уваги на історію стало з'ясування, що у самій історичній науці виникли певні лакуни, які за часів перебудови були названі «білими плямами», і найбільш суттєвою «білою плямою» вважалися політичні репресії кінця 1920-х – початку 1950-х рр. Загострення суспільно-політичної уваги на історії породило всередені самої історичної науки дискусії про шляхи її розвитку.

Ці дискусії у радянському, а згодом у пострадянському інтелектуальному просторі, розпочаті у кінці 1980-х рр., не закінчилися, вони продовжуються з метою подальшого розвитку історичної науки.

Бібліографічні посилання

1. **Амбарцумов Е. А.** Почему правдивая история еще не написана. Историки и писатели о литературе и истории / Е. А. Амбарцумов // Вопр. истории. – 1988. – № 6. – С. 82–84.

2. **Афанасьев Ю.** Энергия исторического знания / Ю. Афанасьев // Моск. новости. – 1987. – № 2. – С. 8–9.

3. **Афанасьев Ю.** Избавить историческую науку от мертвящих пут сталинщины. Историки и писатели о литературе и истории / Ю. Афанасьев // Вопросы истории. – 1988. – № 6. – С. 71–77.

4. **Афанасьев Ю.** Говорим о прошлом, но решаем будущее социализма / Ю. Афанасьев // Моск. новости. – 1987. – № 19. – С. 11, 13.

5. **Болховитинов Н. Н.** О профессионализме и перестройке в исторической науке. «Круглый стол»: историческая наука в условиях перестройки / Н. Н. Болховитинов // Вопр. истории. – 1988. – №3. – С.40 – 42.

6. **Иоффе Г.** Остановится или идти в истории дальше, дальше, дальше... / Г. Иоффе, В. Лельчук, В. Космачев, Ю. Поляков // Моск. новости. – 1988. – №10. – С. 12.

7. **Искандеров А. А.** История и историки / А. А. Искандеров, Э. Гусейнов // Известия. – 1988. – 16 сентября (№ 260). – С. 3.

8. **Искандеров А. А.** История и общество. «Круглый стол»: историческая наука в условиях перестройки / А. А. Искандеров // Вопр. истории. – 1988. – № 3. – С. 3–7.

9. **Казутин Д.** Истории подсудны все / Д. Казутин // Моск. новости. – 1988. – № 2. – С. 12.

10. **Каргаманов Ю.** Еще раз об историках / Ю. Каргаманов // Моск. новости. – 1987 – № 52. – С. 2.

11. **Касьяненко В. И.** Об обновлении исторического сознания / В. И. Касьяненко // Новая и новейшая истрия. – 1988. – № 4. – С. 3–12.

12. **Ковальченко И.** Трудный путь к правде / И. Ковальченко, А. Самсонов, Ю. Поляков // Неделя. – 1988. – № 52. – С. 10–11.

13. **Кукушкин Ю. С.** Устранить препоны изучению и преподаванию истории. Историки и писатели о литературе и истории / Ю. С. Кукушкин // Вопр. истории. – 1988. – № 6. – С. 67–69.

14. **Носов А. П.** По поводу статьи Ю. И. Афансьева / А. П. Носов, П. И. Соболев, С. И. Мурашов, Л. В. Шириков // Моск. новости. – 1987. – № 15. – С. 11.

15. **Маслов М. М.** Учиться у истории, чтобы идти вперед / М. М. Маслов // Моск. новости. – 1987. – № 29. – С. 10.

16. О проблемах исторической науки // Новая и новейшая история. – 1991. – № 5. – С. 64–68.

17. Перестройка и задачи журнала «Вопросы истории» // Вопр. истории. – 1988. – № 2. – С. 3–10.

18. **Поляков Ю.** Непростая правда истории / Ю. Поляков // Моск. новости. – 1988. – № 14. – С. 3.

19. **Поляков Ю.** Дорожить каждым годом нашей истории / Ю. Поляков // Лит. газета. – 1987. – № 31. – С. 10.

20. Проблемы исторической науки // Новая и новейшая история. – 1989. – № 6. – С. 80–88.

21. Споры о прошлом – для будущего. Проблемы исторического сознания – в читательской почте «МН» // Моск. новости. – 1988. – № 15. – С. 2.

22. **Торчилин В.** Исторический всеобуч / В. Торчилин // Моск. новости. – 1988. – № 12. – С. 2.

23. **Федосеев П. Н.** Заключительное слово. Историки и писатели о литературе и истории / П. Н. Федосеев // Вопр. истории. – 1988. – № 6. – С. 111–114.

24. **Фроянов И. Я.** Нужен приоритет правды. «Круглый стол»: историческая наука в условиях перестройки / И. Я.Фроянов // Вопр. истории. – 1988. – № 3. – С. 13–16.

25. **Фурсенко А. А.** Укреплять союз историков и писателей. Историки и писатели о литературе и истории / А. А. Фурсенко // Вопр. истории. – 1988. – № 6. – С. 92–94.

26. Цель ученого – Истина. Чтения в историко-архивном институте // Московские новости. – 1987. – № 14. – С. 9.

27. **Шишкин В. А.** Строить концепции опираясь на факты. Историки и писатели о литературе и истории / В. А. Шишкин // Вопр. истории. – 1988. – № 6. – С. 102–104.

Надійшла до редколегії 12.12.2009.

УДК 94 (477) «1991–2008»

Г. Г. Кривчик

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Освітлено нові проблеми культурного розвитку України на сучасному етапі, які слід пояснювати студентам у процесі викладанні курсу «Історія української культури».

Ключові слова: державотворення, деідеологізація, школа, наука, творчість.

Освещены основные проблемы культурного развития Украины на современном этапе, которые следует разъяснить студентам в процессе преподавания курса «История украинской культуры».

Ключевые слова: государственное строительство, деидеологизация, школа, наука, творчество.

The article deals with main problems of cultural development of modern Ukraine which must be told to the students during the course the «The History of the Ukrainian culture».

Key words: Post-totalitarian society, cultural pluralism, education, science, art, literature, spiritual values.

Запровадження у вищій школі курсу «Історія української культури» має завершуватися розглядом проблем розвитку української культури в сучасний період. Однак, як показує аналіз рекомендованих Міністерством освіти та науки України навчальних посібників та підручників із «Культурології», попри їх у цілому високий науково-методичний рівень, саме ця тема в них чомусь висвітлюється виключно в мистецтвознавчому ракурсі [7; 8; 11; 12], однобічно й тенденційно [2; 3; 4], занадто лаконічно [2; 6] або взагалі не розглядається [1; 5; 9]. Між тим, як нам видається, проблема сучасного стану української культури є однією з ключових у зазначеному курсі, адже її розгляд сприяє формуванню у студентів уявлення про суспільство, громадянами якого вони є. Це і сталою метою даної статті.

Проголошення незалежності України та розбудова держави зумовили формування нової культурної парадигми, яка б відповідала реаліям посттоталітарного суспільства і, будучи національно зорієнтованою, органічно вписувалася у загальносвітові культурні процеси. Відбувається переорієнтація суспільної свідомості від духовних цінностей радянської доби до цінностей вільного, демократичного, відкритого суспільства, що, зокрема, знайшло відображення в прийнятих у 1992 р. Верховною Радою України таких законодавчих актах, як «Основи законодавства про культуру», Державна національна програма «Українська освіта в XXI ст.», Закон про освіту» та ін.

Для взаємодії культури та суспільства в умовах перехідного періоду характерні багатовекторність та багатоплановість. Культурний фактор активно впливає на суспільний розвиток, а суспільство вносить серйозні корективи у динаміку культурного процесу. У духовно-культурному житті в Україні дедалі більшої сили і розмаху набули такі складні, суперечливі та неоднозначні процеси:

– перегляд, переосмислення та переоцінка поглядів, орієнтирів, настанов поведінки, що домінували в радянські часи;

– повернення традиційних цінностей української національної культури, відтворення релігійних та національних форм світосприйняття;

© Г. Г. Кривчик, 2010

– проникнення й адаптація на національному ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя західної цивілізації;

– відмежування від російської культурної спадщини, яка, як вважається, гальмує виявлення української національної самобутності;

– обмеження ролі держави у культурному процесі при одночасному посиленні ринкових впливів на зміст художньої творчості.

Зіткнення зазначених культуротворчих потоків призвело до ситуації, яку деякі дослідники називають «культурним шоком в посткомуністичних суспільствах». Його загальними рисами є ерозія звичної системи естетичних цінностей, втрата мотивації до споживання й творення культурних цінностей, посилення конфронтаційності суспільства у культурній сфері, ностальгія за тоталітарним «порядком» у певної частини суспільства.

Перші роки існування незалежної Української держави принесли кілька позитивних тенденцій у сфері освіти. Зокрема, відбулася певна деідеологізація вітчизняної культури, навчального процесу у вищій і середній школах. Зміцнився зв'язок освіти з національною історією, культурою і традиціями. Відбулося переведення на україномовний режим середньої та вищої шкіл.

Стало можливим забезпечити свободу творчості педагогам-новаторам. Урізноманітнився спектр навчальних закладів, що дозволило врахувати інтереси підростаючого покоління, а також реальні потреби суспільства. На початку 1990-х рр. діяло 4,3 тис. шкіл поглибленого вивчення окремих предметів, 179 гімназій, 130 ліцеїв. У системі вищої освіти виникло понад 500 недержавних навчальних закладів. Мета їх створення – оперативне реагування на потреби ринку шляхом підготовки фахівців дефіцитних спеціальностей.

У зв'язку з прагненням України стати рівноправним членом світового і європейського співтовариства, актуальним є завдання приведення нашої системи освіти до міжнародних стандартів. У травні 2005 р. наша країна підписала Болонську декларацію про формування спільного європейського простору вищої освіти. Це зобов'язує нашу країну завершити модернізацію та реформування вищої освіти до 2010 р. У цьому зв'язку в усіх ВНЗ запроваджено елементи кредитно-модульної системи організації навчального процесу, розширилися зв'язки між українськими й зарубіжними навчальними закладами, студенти отримують встановлені в більшості країн світу кваліфікаційні рівні «бакалавр» і «магістр», а деякі викладачі здобули учений ступінь «доктор філософії».

Українському читачеві повернуто забуті та заборонені імена М. Зерова, М. Куліша, Г. Косинки, Є. Маланюка, В. Стуса, М. Хвильового та ін. На книжкових полицях з'явилися твори літераторів української діаспори – І. Багряного, В. Барки, О. Ольжича, У. Самчука, О. Теліги та ін. Продовжували творити літератори, чиє творче становлення відбулося в радянську добу, серед них: Б. Олійник, П. Загребельний, Л. Костенко та ін. Увійшли в українську літературу такі молоді й талановиті літератори, як Ю. Андрухович, О. Забужко, М. та С. Дяченки. Зазначені процеси сприяли формуванню у читача цілісного враження про українську літературу, українському народові повернули неоціненний для подальшого розвитку художньо-естетичний досвід.

У літературно-мистецькому процесі почав активніше утверджуватися плюралізм, що передбачає відмову від притаманної тоталітарній системі однаковості в художньому відтворенні суспільних явищ і процесів, від єдиного підходу до їхньої оцінки. Принциповою є відмова від визнання в художній творчості методу соціалістичного реалізму як єдиного, що має право на існування. Плюралізм, розмаїття художнього відтворення світу неможливі без визнання новаторських форм, зокрема тих, що дістали назву авангард. Авангардне мистецтво чимраз більше входить у культуру суспільства, що є свідченням його демократизації.

Як прояв міжнародного визнання високого рівня української музичної культури можна розглядати успішні виступи на Євробаченні наших співачок Руслани Лижичко та Ані Лорак. Входження у світовий культурний простір розкріпачило творчі сили багатьох українських митців, сприяло збагаченню їх світоглядного світу, розширило горизонти творчого пошуку, а також дало змогу краще ознайомити широкий загал із цінностями та шедеврами світової культури, які раніше через ідеологічні бар'єри були недоступними.

Однак саме це створило умови для проникнення в нашу духовну сферу західної антикультури. Притаманна частині її зразків пропаганда насилля, жорстокості, розбещеності, антигуманізму в умовах фактичної відсутності стійкого культурного імунітету проти аморальних тенденцій в культурі завдає великої шкоди духовному здоров'ю нашого суспільства. Домінуючі позиції в культурному просторі зайняла масова культура, що розрахована на культурну невибагливість пересічної людини.

Серйозною загрозою для нашого суспільства, для консолідації української нації, політичної єдності в державі стала заміна одних ідеологем іншими, такими ж фальшивим і нікчемними. Мова йде насамперед про спроби нової фальсифікації вітчизняної історії.

Простежується тривалий період маргінального стану культури, коли старі ідеали та орієнтири вже втрачені, а нові ще відсутні; скорочення мережі установ культури; повільне формування правової бази для культури, яка б відповідала сучасним світовим вимогам та особливостям українського культурного процесу; обмежене фінансування культури; комерціалізація культурної сфери, яка за відсутності потужного приватного сектора та стійких традицій меценатства поставила на межу виживання значну частину творчих колективів, призвела до майже абсолютного домінування грошей над естетичними ідеалами. Через масове закриття сільських культурних закладів і взагалі соціальну деградацію села уже фактично знищено той раніше родючий культурний ґрунт, на якому виросло чимало видатних діячів науки і культури.

На жаль, на початковому етапі державотворення в Україні вітчизняна культурологія опинилася не на належній висоті. Культурний прогрес здебільшого розглядався як механічне відтворення, своєрідна реконструкція минулого, хоча наш час диктує необхідність переходу від романтичної концепції відродження до прагматичної. Суть другої концепції полягає не у механічному піднятті на авансцену суспільного життя добутих з глибин історії пластів народної культури, а у витонченому диференційованому підході до історичного досвіду, національної традиції, знаходженні в минулому самобутніх зародків національного саморозвитку, факторів прогресу, інших можливостей надання суспільству динамічності, які через історичні обставини були забуті, втрачені або свідомо знищені і залишаються нереалізованими.

Не відбулося всіх очікуваних змін у системі освіти. По суті вища і середня школи залишилися на рубежі XX–XXI ст. майже такими, як і в минулі десятиліття. Вони готували кадри для індустріально-аграрного суспільства, хоча людство на цей час уже вступило в інформаційну епоху, інтенсивно розвивається новий тип економіки – економіка знань. Знання оновлюються зі швидкістю світла. Тільки за один рік зараз виробляється стільки інформації, скільки за період від Різдва Христова до початку Другої світової війни. Між тим Україна досі займає одне з останніх місць у світі за кількістю комп'ютерів у навчальних закладах – 1,3 комп'ютера на 100 учнів загальноосвітніх шкіл. Для порівняння: Японія – 82, США – 76, Німеччина – 52, Польща – 14,6, Росія – 10,4 тощо. Близько 1 млн учнів у 2007/2008 навчальному році навчалися в школах, де не було жодного комп'ютера. Не набагато кращою є картина й у вищій школі. За даними організації «Всесвітній економічний форум», сьогодні за індексом «готовності інформа-

ційної інфраструктури» серед 104 країн Україна посідає 82-ге місце, поруч із Замбією й Танзанією. Донині гострою залишається проблема вкрай низького ганебного для цивілізованої країни рівня життя українських учителів. Відтак сьогодні важливо змінити цю ситуацію й вжити необхідних заходів щодо забезпечення закладів освіти сучасною матеріальною базою і підвищення матеріального становища людей, що формують майбутнє країни.

На жаль, є підстави вважати, що входження української вищої школи в Болонський процес поки що обмежується лише формальними новаціями, в той час як нам конче потрібні принципові зрушення в організації роботи вищої школи. Так, серед науково-педагогічних працівників є побоювання, що автономія ВНЗ, яка є складовою Болонського процесу, у вітчизняних реаліях обернеться подальшим посиленням одноосібної влади ректорів, а орієнтація на домінування самостійної роботи студентів, замість аудиторної, призведе до розвалу навчального процесу.

Важливою складовою частиною духовної культури, формою суспільної свідомості є наука, потенціал якої в Україні за радянських часів був достатньо високий. Наприкінці 1980-х рр. загальна чисельність наукових кадрів в Україні була вдвічі більшою ніж у Франції і становила майже 300 тис. осіб, з яких понад 80 тис. – доктори і кандидати наук. Найавторитетнішим науковим центром була Академія наук України. Всесвітнє визнання мали вітчизняні наукові школи з матеріалознавства, ракетобудування, зварювання металів, металургії, біології, виробництва штучних алмазів та ін.

Нині ж у науковій сфері простежується низка негативних тенденцій, які будуть посилюватися по мірі розгортання нинішньої економічної й політичної кризи. Відбувається постійне зниження витрат на науку у внутрішньому валовому продукті. Вона знизилась до 1,4 % проти 3,1 % у 1990 р. і досягла тієї критичної межі, за якою починаються незворотні руйнівні процеси. Відсутність належного державного фінансування призвела до фактичного згортання фундаментальних наукових досліджень. Фундаментальні дослідження поступаються місцем прикладним, що в перспективі може призвести до значного відставання від інших країн на магістральних наукових напрямах.

Якщо не враховувати так звану соціологію на замовлення, то можна констатувати, що усі інші гуманітарні науки по суті стали нікому не потрібними в нашій країні. Вони ще ледь животіють завдяки окремим ентузіастам.

Недостатньою є матеріальна база, обмежений доступ до новітньої наукової інформації. Відсутність належного фінансування зумовила відставання українських науково-дослідних установ за оснащеністю засобами автоматизації, науковими приладами, матеріалами, літературою від однопрофільних установ розвинутих країн щонайменше на 10–15 років. Вітчизняні науковці мають обладнання та інформації у 100 разів менше, ніж їхні західні колеги, а доступ до найновішої інформації фактично має лише декілька відсотків фахівців [10**,** с. 12–13]. Знижується ефективність функціонування наукових установ. Питома вага розробок, що за своїм техніко-економічними характеристиками перевищують кращі світові аналоги, впала понад у 4 рази. Більше як 90 % нових технологічних розробок не впроваджується у виробництво. Відбувається внутрішній і зовнішній «відплив інтелекту». Найбільше цінуються на Заході українські генетики, фізіологи, біохіміки, фізики-теоретики. Щороку внаслідок міграції Україна втрачає до 10 тис. дипломованих спеціалістів, що призведе до катастрофічних втрат. По-перше, підготовка спеціаліста з вищою освітою, вченим ступенем, а також втрачена вигода від використання такого спеціаліста становить, за розрахунками фахівців ООН, 300 тис. доларів. По-друге, за оцінками експертів, процес деградації вітчизняної науки може стати незворотним, якщо країну залишить 10–15 % найперспективніших молодих спеціалістів. Не менш загрозливим є і внутрішній «відплив інте-

лекту» – тяжке фінансове становище, падіння соціального престижу вченого призвели до того, що тисячі науковців перейшли на роботу до комерційних структур.

Ознака сучасності – висока політизація суспільства. За цих обставин різко зростає роль пристрасного слова публіциста. Болючі проблеми сьогодення – шляхи розбудови української держави, пошук зовнішньополітичного вектора розвитку держав, української національної ідеї, мовна політика держави, екологічні негаразди тощо. Проте, захопившись публіцистичною творчістю, багато хто з письменників та інших діячів культури забули, що головним змістом їхньої творчості має бути творення розумного, доброго, вічного, а не потакання інтересам тих чи інших політичних кіл.

Складна ситуація склалася в театральному і класичному музичному мистецтві. Зрусифіковані в часи застою та вкинуті в ринкові відносини театри на початку 1990-х рр. опинилися на грані катастрофи. Через зниження рівня життя населення зменшилася кількість глядачів. Театри опери і балету України не послуговуються рідним мистецтвом. Якщо сьогодні вже можна прочитати твори письменників, які не друкувалися десятки років, то на жодній оперній сцені не ставляться опери і балети С. Людкевича, К. Данькевича, а велика спадщина М. Лисенка представлена хіба що «Наталкою Полтавкою».

Поспішний і часом занадто заполітизований процес переоцінки духовних цінностей призвів до упередженого ставлення до деяких діячів української культури минулого. Одні незаслужено звеличуються, імена інших – фактично стираються з нашої національної пам'яті. Серед останніх, наприклад, такі видатні українські письменники, як В. Земляк і М. Стельмах. Ще більше в цьому плані не пощастило тим літераторам, що мали гріх писати свої твори російською мовою: Е. Багрицькому, В. Катаєву, М. Булгакову, К. Паустовському та іншим, імена яких прийнято пов'язувати виключно з російською та радянською культурою. Те ж саме в інших культурних сферах. З національної духовної спадщини по суті виключені педагог В. Сухомлинський, композитор П. Майборода, художник М. Божій та ін., чим збіднюється українська культура.

Складний час переживає кінематограф. У радянські часи на державних українських кіностудіях знімалося до 50 повнометражних ігрових, 12 анімаційних і до 500 короткометражних фільмів. Нині, порівняно з 1990 р., виробництво фільмів скоротилося до кількох на рік, а чисельність кіноустановок – у десятки разів. Якщо 1990 р. кожний житель України відвідував кінотеатр 10 разів на рік, то вже 1996 р. – лише 0,4 рази. Поступово із свідомості громадян нашої республіки зникає поняття «рідне кіно». Заснована 1989 р. кіностудія «Галичина-фільм» закінчила дві короткометражні стрічки, на київській кіностудії ім. Довженка створено лише декілька кінофільмів, які не викликали ніякого інтересу у вітчизняного глядача, вже не кажучи про відсутність чогось подібного за своїми естетичними якостями й громадянським навантаженням до кращих українських стрічок радянських часів: «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова, «Білий птах з чорною відзнакою» Юрія Іллєнка, «Камінний хрест» Леоніда Осики, «У бій ідуть тільки старики» Леоніда Бикова, «Короткі зустрічі» Кіри Муратової та ін.

Отже, різноспрямовані тенденції в культурній сфері утворили надзвичайно складний і суперечливий клубок протиріч, в основі яких лежить взаємодія західних, національно-традиційних цінностей і цінностей радянської доби. Процеси, що відбуваються у культурній сфері сучасної України, складні, суперечливі й неоднозначні. Позитивні паростки нового з'являються у вкрай несприятливих економічних і політичних умовах.

Бібліографічні посилання

1. **Бокань В. А.** Історія культури України : навч. посіб. / В. А. Бокань, Л. Г. Польовий. – К., 1998.

2. Історія світової та української культури : підр. для вищих закладів освіти / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. – К., 2006.

3. Культурологія: Українська та зарубіжна кульура : навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зазюн, О. М. Семашко та ін.; за ред. М. М. Закович. – К., 2004.

4. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. вид. / за заг. ред. Яртися А. В., Шендрика С. М., Черепанової С. О. – Л., 1994.

5. Культурологія : Курс лекцій / під ред. А. Г. Баканурського, Г. Є. Краснопутського, Л. Л. Сауленко. – К., 2004.

6. Культурология : учеб. пособ. / авт.-сост.: Власенко О. И., Зайончковский Ю. В. – Х., 2006.

7. **Мєднікова Г. С.** Українська і зарубіжна культура ХХ століття : навч. посіб. / Г. С. Меднікова. – К., 2002.

8. **Подольська Є. А.** Кредитно-модульний курс культурології : навч. посіб. / Є. А. Подольська, В. Д. Лихвар, Д. Є. Погорілий. – К., 2006.

9. **Попович М. В.** Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К., 1999.

10. Формування української технічної еліти в ході викладання суспільних наук у вищих технічних навчальних закладах України : тези доп. і повідомлень на Всеукр. наук.-практ. конф. 11–12 березня 2008 р. – Д., 2008.

11. Художня культура України : навч. посіб. / Л. М. Масол, С. А. Ничкало, Г. І. Веселовська, О. І. Оніщенко: за заг. ред. Л. М. Масол. – К., 2006.

12. **Шевнюк О. Л.** Культурологія : навч. посіб.: 3-тє видання, стереотипне / О. Л. Шевнюк. – К., 2007.

Надійшла до редколегії 16.10.2009.

УДК 94:070 (477) «19/20»

Н. С. Захарова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ НА РУБЕЖІ ХХ–ХХІ ст.

Розглянуто інформаційні можливості сучасної української суспільно-політичної преси для вивчення процесу реформування викладання історії в Україні.

Ключові слова: викладання історії, реформування освіти, суспільно-політична преса, періодика, історичне джерело.

Рассмотрены информационные возможности современной украинской общественно-политической прессы для изучения процесса реформирования преподавания истории в Украине.

Ключевые слова: преподавание истории, реформирование образования, общественно-политическая пресса, периодика, исторический источник.

The article reviews the informative possibilities of modern Ukrainian social-and-political press for the study of the process of the reformation of the history teaching in Ukraine.

Key words: history teaching, the reformation of education, social-and-political press, periodical press, primary source.

Історична освіта в Україні нині знаходиться у стані докорінного оновлення. Причому це оновлення стосується не лише форм і методів викладання історії, а головним чином його змісту. Зміни у викладанні історії супроводжуються не-

© Н. С. Захарова, 2010

однозначною реакцією суспільства на освітні інновації, обумовленою функціонуванням у суспільстві двох антагоністичних типів історичної пам'яті як колективного уявлення про минуле. Прихильники одного з них упевнені у необхідності докорінного переосмислення історії з позицій національно-державницьких інтересів України, представники іншого типу сприймають таке переосмислення переважно як запровадження «міфів навпаки».

Першою реакцією на суспільні настрої, як правило, є публікації у суспільно-політичній пресі. Закріплення у Конституції України політичної та ідеологічної різноманітності, а також заборона існування єдиної обов'язкової ідеології створили умови для появи та розвитку видань з різними суспільно-політичними позиціями. Різноманітні погляди на викладання історії у школі, відображені у друкованих та електронних ЗМІ України на межі століть і тисячоліть, становлять інтерес як для історичних, так і для джерелознавчих досліджень. Враховуючи новизну зазначеної проблематики, відзначимо, що відображення питань історичної освіти на сторінках української преси кінця XX – початку XXI ст. ще не було предметом спеціального дослідження. Ця обставина, а також перспективність даної тематики для дослідження розвитку історичної освіти в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст., стали причиною звернення автора до дослідження цієї теми.

Метою даної статті є аналіз публікацій у суспільно-політичних виданнях України як історичного джерела до вивчення проблем історичної освіти в Україні у зазначений період.

Періодична преса як своєрідне історичне джерело стала об'єктом дослідження відомих учених, фахівців у галузі методології історії та джерелознавства. При цьому відзначалися такі особливості періодики, як оперативність оприлюднення суспільно значущої інформації та потужні можливості ідеологічного впливу, за що ЗМІ і стали називати «четвертою владою» [4, с. 621]. Проте на сьогодні в Україні склалася така ситуація, коли видання з тих чи інших причин (частіше за все через економічні проблеми) змушені шукати собі спонсорів та проводити редакційну політику, виходячи з їхніх інтересів [17, с. 242]. Оскільки у ролі спонсорів переважно виступають представники різних політичних сил або інші зацікавлені особи, то об'єктивність інформаційних матеріалів у підконтрольних їм виданнях є сумнівною, а їх достовірність у такому випадку встановлюватиметься тільки у співставленні з публікаціями в інших виданнях або з іншими видами джерел.

Останнім часом деякі дослідники вважають, що періодика через свою специфіку може бути предметом дослідження окремої галузі знань. Ця галузь знань – пресознавство – буде однією з спеціальних історичних дисциплін і матиме об'єктом дослідження періодичні видання, процес їх створення та функціонування, соціальну роль та можливості використання у якості історичного джерела [23, с. 29].

На сьогодні в Україні, за даними Інтернет-каталогу друкованої преси «PressLook», існує близько 300 назв газет і журналів*. Усі ці видання відображають широкий спектр жанрів – суспільно-політичні, розважальні, рекламно-інформаційні тощо. Предметом розгляду у даній статті є суспільно-політичні видання, тобто такі, що виконують функцію трансляції загальнодержавної, суспільно значущої інформації, а також є механізмом формування зразків поведінки різних соціальних груп та організації взаємодії суспільних структур у вирішенні актуальних соціальних проблем [6, с. 302].

У даній статті увагу зосереджено на таких виданнях, як газети «День», «Дзеркало тижня» та «Україна молода». Вибір саме цих газет пояснюється такими критеріями:

*http://www.presslook.com.ua/php/main.php?catalogue=1&page=0

– усі ці газети є всеукраїнськими, тобто зміст кожного номера є єдиним для всієї України, що дозволяє визначити ставлення до тих чи інших питань викладання історії у різних регіонах держави;

– кожне з цих видань включає до свого змісту інформацію найрізноманітніших жанрів та спрямованостей, що дозволяє скласти уявлення про редакційну політику щодо відбору інформації;

– тираж кожної з цих газет перевищує 50 тисяч екземплярів, що забезпечує масове поширення інформації.

Деякі дослідники пропонують поділяти пресу на офіційну (відображає позицію органів державної влади) та неофіційну (альтернативну) [4, с. 621; 626]. Видання, на яких зосереджена увага у даній статті, належать до другої групи. Це сприяє відображенню у зазначених виданнях різних поглядів, що існують у суспільстві щодо викладання історії. Дотримання свободи висловлювань у такому випадку залежить від особистості головного редактора кожної з газет та від політики подачі інформації, яку він проводить.

У цьому контексті слід зазначити, що суттєво впливати на об'єктивність подачі інформації у вказаних ЗМІ може той факт, що їхнє керівництво, зважаючи на особисті або товариські зв'язки, є політично заангажованим: головний редактор щоденної газети «День», Лариса Івшина, є дружиною колишнього Прем'єр-міністра України Євгена Марчука; Володимир Мостовий, головний редактор щотижневика «Дзеркало тижня» – батько Юлії Мостової, яка є заступником головного редактора та дружиною колишнього міністра оборони України Анатолія Гриценка; Михайло Дорошенко, що очолює газету «Україна молода», перебуває у товариських стосунках з Віктором Ющенком вже майже 20 років [13]. Це вимагає особливої пильності при визначенні того, наскільки об'єктивною є викладена інформація.

Разом з тим слід зазначити, що «День» і «Дзеркало тижня» вважаються «інтелектуальною пресою», тобто у цих виданнях публікується значна кількість аналітичних матеріалів – статей та рецензій, авторами яких є багато науковців, у тому числі і істориків (як вітчизняних, так і іноземних). Ці публікації у якості історичного джерела цінні тим, що вони відображають актуальні проблеми суспільства, погляди автора та ставлення суспільної думки до вирішення цих проблем. Редакція цих видань намагається проводити виважену і толерантну політику щодо висвітлення різноманітних питань, надаючи слово представникам протилежних поглядів на шпальтах газет та публікуючи листи-відгуки на резонансні публікації від читачів, які теж представляють погляди на певне питання під різним кутом зору. «Україна молода» спрямована передусім на молодіжну аудиторію, і в цьому виданні основна увага приділяється політичним і культурним подіям та інформації розважального характеру. Тому на сторінках цієї газети проблеми викладання історії передаються переважно у вигляді інформаційних повідомлень та інтерв'ю.

Основною проблемою, якій присвячено переважну частину матеріалів преси, є зміст історичної освіти. Як слушно зазначають професори Національного університету «Острозька академія» І. Пасічник та П. Кралюк, «Трактування історії залежало й залежить від запитів суспільства. Оскільки запити змінюються, то звідси йде постійне «переписування» історії, її «пристосування» до сучасної ситуації». Про шляхи такого «осучаснення» історії можна сперечатися, проте політика держави у галузі історичної освіти є одним з чинників державотворення, оскільки «у залежності від того, як трактуємо минуле, так ми сприймаємо сучасне і намагаємося моделювати своє майбутнє» [18].

Питання про те, який матеріал має включатися до програм та підручників з історії та як слід його викладати, хвилює не лише науковців та викладачів, а й політиків. Якщо у радянській школі викладання історії виконувало ідеологічну функцію в умовах існування єдиної правлячої партії та офіційної ідеології, то в

умовах багатопартійності на викладання історії намагаються впливати політичні сили як лівого, так і національно-демократичного спрямування [13]. Крім цього, існує значна частина вчителів, що не звикли працювати з позицій багатоперспективності та схильні нав'язувати учням своє суб'єктивне бачення історичного процесу [25].

Уникнути політизації освіти, на думку відомого історика професора С. Кульчицького, можна було із запровадженням державного стандарту, який би дозволив об'єктивно оцінювати рівень викладання та ступінь засвоєння знань [9]. Державний стандарт базової і повної середньої освіти було затверджено Кабінетом Міністрів України у 2004 р. На підставі стандарту розроблялися програми з історії для 12-річної школи, навчання за якими почалося у 2005 р. Проте у той самий час події навколо президентських виборів наприкінці 2004 р. спричинили загострення протиріч між прихильниками «національної» та «радянської» версій історії. Включення цих подій до підручників з історії для 5 класу викликало бурхливу дискусію серед істориків, політиків, учителів, значна частина яких сумнівалася у доцільності існування цієї інформації у підручниках. Усі, хто підтримував висвітлення «помаранчевої революції» у підручниках, разом з тим підкреслювали, що виклад має здійснюватися без надмірної емоційності і тим більше не демонструвати особисті симпатії автора [7; 11]. Професор О. Удод зазначає, що у країнах Західної Європи учні вивчають події останніх років у курсі політології. А оскільки в українських школах немає такого предмету, як політологія, то події сучасної історії потрібно розглядати у курсі історії [24].

Про проблеми в Україні з розмежуванням історії та політики свідчать також і спроби неприхованого тиску політичних сил чи окремих політиків через ЗМІ на органи центральної влади та освітні структури з метою нав'язування свого бачення змісту історичної освіти. На початку 2007 р. такою спробою стало відкрите звернення народного депутата України В. Колесниченка до тодішнього віце-прем'єр-міністра України, доктора історичних наук Д. Табачника. Звернення було опубліковано у газетах «Севастопольские вести» та «Сегодня». В умовах, коли народний депутат для звернення до вищих державних посадовців міг використати такий інструмент, як депутатський запит, звернення до віце-прем'єра через місцеву та «бульварну» пресу виглядає як мінімум нелогічно. Як би там не було, але публікація, у якій В. Колесниченко звинувачує новітні українські підручники у розпалюванні національної нетерпимості та ксенофобії, викликала резонанс і у науковому світі. Відповідь депутату на сторінках кількох суспільно-політичних видань дали історики І. Гирич [2; 3] та І. Лосєв [12]. Науковці спростували заяви депутата, стверджуючи, що наразі зміст підручників історії в Україні формується згідно європейських тенденцій, тобто історія держави інтегрує історію усіх народів, які проживали на території даної держави у її сучасних кордонах.

На сторінках преси згадується також і проблема популяризації історії. Зокрема, на одному з «круглих столів» газети «День», присвячених викладанню історії, професор О. Удод високо оцінив ініціативу редакції у підвищенні інтересу до подібних суспільно важливих тем та зазначив, що пропаганда історичних знань є слабким місцем у науці та освіті України. А без цього населення, особливо молодь, не буде зацікавлене у вивченні історії. Також було відзначено, що інтерес до історії в Україні піднімають непрофесіонали [13]. У зв'язку з цим слід згадати, що історична тематика піднімається певними авторами і на сторінках так званої «жовтої преси». Як правило, наклад подібних видань є дуже високим, а отже, їхній вплив на суспільну думку є значним. Проте ці публікації є настільки специфічними, що особливості відображення питань історії та її викладання, а також вплив цих видань на формування історичної свідомості вимагають окремого дослідження.

На формування історичної та громадянської свідомості в учнів великою мірою впливає також і те, яку спрямованість має подача навчального матеріалу. Вже згадані І. Пасічник та П. Кралюк вважають, що сучасна популярна історія України, до якої, на нашу думку, можна віднести і викладання історії у школах, «радше дезорієнтує, а то й прищеплює комплекси меншовартості». На підтвердження цього вони наводять такі аргументи:

– історія України подається здебільшого як історія поразок;

– українське історіописання має «народницьке» спрямування – надмірна увага приділяється козацтву, у той час як українські аристократичні роди опинилися поза увагою;

– у змісті історичної освіти не враховано досягнення українців у різних сферах, через що вони залишаються невідомі широкому загалу;

– західні культурні, релігійні та інші впливи подаються в українській історії переважно як ворожі.

У результаті, за висновком авторів, в уявленнях учнів українці постають як «… якісь слабосилі, їх легко завойовували «іноземні загарбники». Вони – сіра маса, позбавлена своєї еліти. Також українці не здатні творити воістину великі речі, які б цінувалися на світовому рівні. А ще – не здатні творити власні державні структури» [18]. Ясна річ, що виконання завдання з виховання громадян України, поставленого перед історичною освітою, у цьому випадку дуже сумнівне.

Велика кількість публікацій у пресі присвячена проблемі написання підручників з історії. Висвітлюються загальні проблеми організації видання підручників в Україні, причинами їх професори Г. Касьянов та М. Литвин називають обмежене фінансування видання підручників, відсутність ефективного контролю за їхньою якістю [5] та непрозорість організації конкурсу підручників [10]. Про ці самі проблеми говорили і учасники «круглого столу» газети «День», який співпав у часі з десятою річницею видавництва «Генеза», що спеціалізується на виданні навчальної літератури з історії. У «круглому столі» брали участь відомі українські історики, які мали досвід написання підручників з історії для середньої та вищої школи. Було також відзначено, що запорукою якісного підручника з історії є тісний взаємозв'язок авторів підручників з провідними українськими науковцями [19].

На сторінках преси була започаткована також дискусія з приводу оновлення змісту підручників з історії з метою забезпечення їх адекватності сучасним світовим та вітчизняним досягненням педагогіки. Почалася полеміка з обміну думками між професорами Національного університету «Києво-Могилянська академія» Ю. Мициком та Н. Яковенко (Н. Яковенко є головою ініціативної групи істориків з моніторингу підручників історії України для середніх шкіл). Піддаючи критиці прагнення ініціативної групи до зближення методологічних підходів до написання підручників в Україні із загальноєвропейськими, Ю. Мицик зазначив, що висвітлення історії титульної нації, яке критикується членами моніторингової групи в українських підручниках, є звичайною практикою для підручників у країнах Європи [15]. Н. Яковенко, опонуючи йому, зазначила, що етноцентричний підхід до висвітлення історії можна було вважати актуальним принаймні для 1990-х рр., коли потрібно було декомунізувати минуле та формулювати нові цінності, серед яких значне місце посідала національна держава. А оскільки це завдання, на думку професора Н. Яковенко, вже виконане, то слід зайнятися створенням підручників, у яких український народ не ототожнювався б лише з титульною нацією, а включав би історію і національних меншин, що жили і зараз живуть на території України. Такий підхід, на думку Н. Яковенко, сприятиме засвоєнню учнями цінностей демократичного суспільства – незалежності суджень, поваги до альтернативної точки зору [26].

У суспільно-політичних виданнях увага також приділяється міжнародним проектам за участю України у галузі викладання історії [1], висвітленню історії України у підручниках з історії інших держав [8] та особливостям змісту підручників вітчизняної історії інших країн [22], реакції суспільства на окремі авторські видання з історії України [16], недосконалості завдань для незалежного оцінювання з історії України [20]. Таким чином, суспільно-політична періодика відображає усі проблеми, які хвилюють як науковців, так і вчителів історії у школах. При цьому висвітлення проблем історичної освіти на сторінках періодики привертає увагу суспільства до недоліків, які існують у цій сфері та які потрібно виправляти.

Крім питань, що стосуються суто викладання історії, на сторінках суспільно-політичної преси висвітлюються також дискусійні питання історії та історичної персоналістики. Авторами публікацій часто є історики, для яких це питання входить до сфери наукового інтересу, що забезпечує фаховий рівень розгляду проблеми та сприяє деміфологізації суспільних уявлень про історію. Такі публікації та їхня роль у вивченні та популяризації історії потребують окремого ґрунтовного дослідження.

Підсумовуючи, слід зазначити, що суспільно-політична українська преса оперативно відображає значущі суспільні проблеми, до яких належить і викладання історії. Висвітлення цих питань на сторінках ЗМІ свідчить про інтерес у суспільстві до даної теми. Важливу роль у популяризації історії відіграє проведення з ініціативи редакцій окремих видань «круглих столів» з обговорення проблем викладання історії в Україні із залученням науковців, викладачів, видавців підручників, а також публікація матеріалів з історії високого фахового рівня, адаптованих для сприйняття читачами-нефахівцями.

Публікації у суспільно-політичній пресі є важливою складовою комплексу джерел для вивчення як розвитку історичної освіти в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст., так і для вивчення політичної та соціальної історії України, історії суспільної думки, розвитку історичної науки в Україні. Інформативні можливості преси як історичного джерела є досить високими, хоча і перебувають у залежності від політичної кон'юнктури. Ця тема має широкі дослідницькі перспективи у міждисциплінарному вимірі із застосуванням підходів журналістики та джерелознавства.

Бібліографічні посилання

1. **Войтенко О.** Олександр Войтенко: Історія – це набір історій, а не нудних фактів : [інтерв'ю з членом правління Всеукраїнської організації вчителів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» Олександром Войтенко] / спілкувалася Анастасія Богуславська // Україна молода. – 2005. – № 214, 16 лист.

2. **Гирич И.** Учебник как главное средство построения государства / И. Гирич // Зеркало недели. – 2008. – № 19. – 24–30 мая.

3. **Гирич І.** Шкільна історія. Що стоїть за намаганнями переписати за старим зразком українські підручники з історії? / І. Гирич // Україна молода. – 2007. – № 6. – 13 січня.

4. **Данилевский И. Н.** Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособ. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская. – М., 1998.

5. **Касьянов Г.** Підручник «по-українськи» чи український підручник: як вийти із зачарованого кола? / Г. Касьянов // Дзеркало тижня. – 2005. – № 35. – 10–16 вересня.

6. **Касютин В. Л.** Региональная общественно-политическая пресса современной России / В. Л. Касютин // Социально-гуманитарные знания. – 2009. – № 2. – С. 300-305.

7. **Кацун Ю.** Історія в школі: Наскільки припустимим у підручниках історії є «емоційно-поетичний» компонент? І як часто можна «переписувати» власну історію? : [опитування «Дня»] / Ю. Кацун // День. – 2005. – № 144. – 11 серпня.

8. **Кульчицький С.** Історія Батьківщини в шкільних підручниках / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2002. – № 29. – 3–9 серпня.

9. **Кульчицький С.** Якою бути шкільній історичній освіті? / С. Кульчицький // День. – 1999. – № 75. – 24 квітня.

10. **Литвин М.** Підручники, за які ніхто не відповідає: Учні та вчителі стають заручниками чиновницьких «залаштункових ігор» з виданням підручників / М. Литвин // Україна молода. – 2006. – № 191. – 17 жовтня.

11. **Литвин Ю.** Майдан у шкільному підручнику: П'ятикласники шкіл з українською мовою викладання вчитимуть цьогоріч майже цілий параграф про помаранчеву революцію, а російськомовні – всього абзац / Ю. Литвин // Україна молода. – 2005. – № 149. – 13 серпня.

12. **Лосєв І.** Деукраїнізація української історії за нардепом Вадимом Колесниченком / І. Лосєв // День. – 2007. – № 43. – 13 березня.

13. Ми є країною з непередбачуваним минулим : [«круглий стіл» за участю істориків Станіслава Кульчицького, Олександра Удода, Віталія Малаховського, Віктора Мироненка] / Розмовляли Сергій Махун, Ігор Сюндюков, Людмила Рябоконь // День. – 2002. – № 2. – 5 січня.

14. **Дорошенко М.** Михайло Дорошенко: Лобістів, які хочуть потрапити до Ющенка, «відшиваю» одразу: Редактор «України молодої» – про перспективи «УМ», свій вплив на Президента та настрої Банкової // Україна молода. – 2008. – № 121. – 14 липня.

15. **Мицик Ю.** Нове чи призабуте старе? / Ю. Мицик // Дзеркало тижня. – 2009. – № 4. – 7–13 лютого.

16. **Мичко С.** Підручнику – ганьба і бойкот? Громадські організації Тернопільщини закликали притягнути до відповідальності авторів «Курсу лекцій з історії України» / С. Мичко // Україна молода. – 2007. – № 225. – 5 грудня.

17. **Павлик В.** Сучасна українська газета: проблеми редакційно-видавничого процесу / В. Павлик // Вісник Львівського університету: Сер. Журналістика. – 2001. – Вип. 21. – С. 241–243.

18. **Пасічник І.** Як вивчати свою історію? / І. Пасічник, П. Кралюк // День. – 2007. – № 215. – 8 грудня.

19. Підручник – це втілення знань у життя : [«круглий стіл» «Дня» з проблем підготовки підручників з історії в Україні за участю генерального директора видавництва «Генеза» Олексія Дубаса, головного редактора видавництва «Генеза», доктора історичних наук Олександра Удода, докторів історичних наук Станіслава Кульчицького та Юрія Шаповала] / спілкувалися Лариса Івшина, Сергій Махун, Ігор Сюндюков, Ігор Островський, Людмила Рябоконь // День. – 2002. – № 202. – 8 листопада.

20. **Подолян Л.** Тесты по истории Украины: крестики и нолики – для кого игра? / Л. Подолян // Зеркало недели. – 2009. – № 19. – 30 мая – 5 июня.

21. Про історичну освіту і духовну суверенність українців: «День» пропонує читачам долучитися до обговорення давньої, добре відомої і фахівцям, і взагалі небайдужим громадянам України проблеми: яким має бути сучасний, якісний, суспільно «запитаний» підручник з історії України? // День. – 2007. – № 135. – 14 серпня.

22. **Радзивілл О.** Новий російський Сталін, або конструктори «щасливого» минулого / О. Радзивілл, І. Гирич // Дзеркало тижня. – 2008. – № 35. – 20–26 вересня.

23. **Рудий Г.** Періодика України 1917-1940 рр. як історичне джерело / Г. Рудий // Бібліотечний вісник. – 2008. – № 1. – С. 29–35.

24. **Удод О.** Олександр Удод: В історії не повинно бути кумирів : [інтерв'ю з доктором історичних наук, головним редактором видавництва «Генеза» Олександром Удодом] / спілкувалася Оксана Нечипорук // Україна молода. – 2006. № 154. – 23 серпня.

25. Хто розкаже учням правду? : [опитування «Дня» з проблем викладання історії у школі] // День. – 2008. – № 84. – 16 травня.

26. **Яковенко Н.** Лікнеп для професора / Н. Яковенко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 8. – 7–13 березня.

Надійшла до редколегії 29.08.2009.

УДК 329.78

Є. І. Бородін

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

МОЛОДІЖНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ (1991–2004 рр.)

Розглянуто історію молодіжного законодавства періоду незалежності України в контексті розвитку системи державного управління.

Ключові слова: молодь, державна молодіжна політика, ювенальне законодавство, сприяння соціальному становленню та розвитку молоді.

Рассматривается история молодежного законодательства периода независимой Украины в контексте развития системы государственного управления.

Ключевые слова: молодежь, государственная молодежная политика, ювенальное законодательство, содействие социальному становлению и развитию молодежи.

The history of youth legislation of period of independence of Ukraine in the context of development of the system of public administration is considered.

Key words: youth, public youth policy, youth legislation, assistance of the social becoming and development of young people.

Молодіжна політика в Україні визнана пріоритетним напрямом діяльності держави, метою якої є створення належних стартових умов для юнаків та дівчат. Актуальність проблеми надання дієвої державної підтримки молодим громадянам, забезпечення їх соціального становлення та розвитку підсилюється тим, що наша держава досі переживає трансформаційні зміни. Цілком зрозуміло, що велике значення має питання розвитку законодавчої бази, що можна здійснювати лише при врахуванні вже накопиченого вітчизняного досвіду періоду новітньої української історії.

Завданням запропонованої статті є висвітлення історії ювенального законодавства в Україні від проголошення незалежності до подій «помаранчевої революції» кінця 2004 року. У дослідженні розглядається процес створення законів молодіжного спрямування, дається загальна характеристика зазначених документів.

Дослідники державної молодіжної політики зазвичай зверталися до того чи іншого ювенального закону України в роботах, присвячених її політологічному, соціологічному, правовому аналізу (М. Ф. Головатий, О. О. Яременко, М. П. Перепелиця, В. А. Головенько та інші) [2; 3; 5; 6; 7; 23; 8; 9; 4]. Разом з тим, існує нагальна потреба відтворити ще й загальну історію багатовекторного процесу створення українських законів з питань соціального становлення та розвитку молоді. Автором цієї статті вже було видано роботу з історії окремих молодіжних нормативно-правових актів [1]. Проте, загальної картини з питань розширення законодавчої бази державної молодіжної політики ще не відтворено.

Підвалини державної молодіжної політики в Україні було закладено після прийняття парламентом Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (15 грудня 1992 р.) та Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (5 лютого 1993 р.). Обидва ці документи розроблялися у пакеті, але затверджені були з невеликим розривом у часі. Їх підготовка розпочалася ще за радянських часів та завершилася в неза-

© Є. І. Бородін, 2010

лежності. Необхідно додати, що зроблено це було не на пустому місці: з квітня 1991 р. в УРСР діяв Закон СРСР «Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР».

Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» визнала державну молодіжну політику пріоритетним і специфічним напрямом діяльності держави в інтересах молодої людини, суспільства і держави. Здійснення молодіжної політики передбачає урахування як світового досвіду, економічного, соціального, історичного, культурного розвитку України, так і можливостей держави.

У Декларації було дано визначення державної молодіжної політики як «системної діяльності держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судових сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України» [15]. Документ окреслив головні завдання молодіжної політики (вивчення становища молоді, створення умов для повноцінного становлення та розвитку молоді, допомога молодим людям у реалізації та самореалізації, залучення молоді до активної участі в економічному житті, надання державою соціальних послуг, координація зусиль всіх суб'єктів молодіжної політики тощо) та принципи її здійснення (повага до молоді, залучення молоді до реалізації програм, правовий захист молодих громадян, сприяння ініціативі та активності молоді тощо).

У зазначеному законі було визначено вік громадян України, на яких поширюється державна молодіжна політика: спочатку він обмежувався 15–28 роками, а в 1999 р. Верховна Рада України внесла до Декларації нові дані про нижній поріг, визначивши його 14 роками [15, с. 408; 11].

Серед головних напрямків державної молодіжної політики визначалися такі: розвиток і захист інтелектуального потенціалу молоді, поліпшення умов і створення гарантій для здобуття молоддю освіти, спеціальної професійної підготовки та перепідготовки; забезпечення зайнятості молоді, її правового захисту з урахуванням економічних інтересів, професійних і соціальних можливостей суспільства; створення умов для оволодіння духовними і культурними цінностями українського народу та для безпосередньої участі молодих людей у їх відродженні і розвитку, охороні та відтворенні навколишнього природного середовища; формування у молоді почуття національної гордості, патріотизму, готовності захищати суверенітет України; охорона здоров'я молоді, формування у неї глибокої потреби в духовному і фізичному розвитку, вжиття інших заходів, які б забезпечували здоровий генофонд народу України [15, с. 408].

Серед основних складових механізму формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні було названо прийняття нормативно-правових актів, проведення слухань у Верховній Раді та підготовку доповідей про становище молоді, діяльність структурних підрозділів з питань молоді, створення соціальних служб, розробку та реалізацію цільових комплексних молодіжних програм, бюджетне фінансування державної молодіжної політики, утворення спеціальних фондів тощо.

Як і передбачалося, Декларація стала основою для подальшого розвитку молодіжної політики, її правової бази та практичної діяльності. 5 лютого 1993 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», яким було визначено загальні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молодих громадян в інтересах особистості, сус-

пільства та держави, основні напрями реалізації державної молодіжної політики в Україні щодо соціального становлення та розвитку молоді [21].

Головний молодіжний закон України парламент розглядав також протягом 1994–2005 рр. з метою внесення змін. Нині він діє в редакції від 23 березня 2000 р. зі змінами. Найпомітнішою з них стала та, яка визначила вік молоді з 14 до 35 років (Закон України «Про внесення змін до статті 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 23 березня 2004 р.) [12]. У законі визначено такі терміни молодіжної політики як «молодь», «молоді громадяни», «неповнолітні», «соціальне становлення молоді», «перше робоче місце», «молодіжні центри праці», «молода сім'я», «центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді», «молодіжні громадські організації», «молодіжні трудові загони». До нього увійшли також статті: «Принципи соціального становлення та розвитку молоді», «Законодавство про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді», «Компетенція органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування у сфері соціального становлення та розвитку молоді», «Фінансування заходів щодо соціального становлення та розвитку молоді», «Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді», «Праця молоді», «Підтримка підприємницької ініціативи та діяльності молоді», «Сприяння підвищенню рівня життя молоді», «Житлові умови молоді», «Освіта, культурний розвиток молоді», «Охорона здоров'я, фізичний розвиток молоді», «Гарантії правового захисту молоді», «Правовий статус молодіжних громадських організацій», «Гарантії діяльності молодіжних громадських організацій» [21, с. 409–410].

В основному молодіжному законодавчому акті особливо підкреслювалася як необхідність співвіднесення потреб молоді з економічними можливостями держави, так і потреба того, щоб реалізація молодими громадянами їхніх прав і свобод не завдавала шкоди інтересам суспільства, правам інших громадян.

У Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» закріплено право працездатної молоді на перше робоче місце, квоту робочих місць при працевлаштуванні, пільгову плату за реєстрацію підприємств, створених молодими громадянами та молодіжними громадськими організаціями, стипендіальне забезпечення, пільговий проїзд у транспорті для студентів і учнів, пільгові довгострокові державні кредити на будівництво і придбання житла, здобуття вищої освіти, безоплатне та пільгове користування об'єктами культури, надання молодим громадянам премій, грантів тощо. Більшість з цих пільг поступово впроваджувалися у життя, охоплюючи все ширше коло молодих громадян, що мали змогу ними скористатися.

У законі вказувалося на те, що будь-які прямі або непрямі обмеження прав і свобод молоді залежно від віку, крім передбачених законодавством (наприклад, законом про вибори) визнаватимуться протиправними і тягнуть за собою відповідальність. Молоді громадяни (або їх представники) можуть оскаржити неправомірні рішення державних або громадських органів, діяльність або бездіяльність посадових осіб у суді [21, с. 416].

Наступним кроком у розвитку нормативно-правової бази молодіжної політики стало прийняття 1 грудня 1998 р. Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», яким було визначено особливості організаційних і правових засад утворення та функціонування об'єднань молодих громадян і державні гарантії забезпечення їх діяльності. Документ розвинув положення Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» та статей 14 – 15 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Згідно прийнятого закону, молодіжні громадські організації повинні об'єднувати громадян віком від 14 до 28 років з метою здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів. Дитячі організації повинні мати

віковий ценз 6 – 18 років, а їх діяльність – направлятися на захист прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, та соціальне становлення як повноправних членів суспільства. Закон дозволив перебувати у складі організацій особам старшого віку за умови, що їх кількість як у самій організації, так і виборному органі не перевищуватиме третини чисельності членів [19].

Засадами утворення і діяльності молодіжних та дитячих громадських організацій визначено добровільність, рівноправність їхніх членів, самоврядування, законність та гласність. Засновниками вказаних об'єднань громадян можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Молодіжні та дитячі громадські організації мають право виступати засновниками спілок молодіжних та дитячих громадських організацій.

У законі визначено статус молодіжних та дитячих громадських організацій, їхні права, участь у підготовці та прийнятті рішень з питань політики щодо дітей та молоді, форми державної та фінансової підтримки, відповідальність за порушення законодавства.

Особлива роль у Законі України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» відводилася Українському національному комітету молодіжних організацій (УНКМО) як спілці, що об'єднує більшість легалізованих всеукраїнських молодіжних та дитячих організацій, а також Автономної Республіки Крим, обласних, київських та севастопольських міських об'єднань молодіжних та дитячих громадських організацій. УНКМО було визначено в якості координатора молодіжного руху [19, с. 2]. Норма закону передбачала виділення окремим рядком у Державному бюджеті України видатків на підтримку спілки, членами якої були більшість всеукраїнських, Автономної Республіки Крим, обласних, київських та севастопольських організацій, діяльність якої спрямовувалася на забезпечення соціального становлення та розвитку молодих громадян. А фінансову підтримку організацій передбачалося здійснювати не тільки через органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, а ще й через спілку всеукраїнських молодіжних громадських організацій [19, с. 3].

Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» став предметом розгляду Конституційного Суду України. 13 грудня 2001 р. його рішенням були визнані такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними) ряд положень документу (абзац четвертий статті 2, друга частина статті 6, частина перша та друга статті 10). Ці приписи втратили чинність. З прийняттям рішення Конституційного Суду України стали недійсними: визначення статусу Українського національного комітету молодіжних організацій; теза про об'єднання більшості легалізованих молодіжних та дитячих організацій у конкретно визначену спілку (УНКМО); визнання державою УНКМО в якості координатора молодіжного руху в Україні; порядок фінансування, за яким при затвердженні Державного бюджету України передбачалися видатки лише на спілку, що об'єднує більшість зареєстрованих всеукраїнських організацій, а також Автономної Республіки Крим, обласних, київських та севастопольських міських спілок молодіжних та дитячих організацій; здійснення фінансової підтримки молодіжних та дитячих громадських організацій лише через одну спілку всеукраїнських молодіжних громадських організацій [22]. На жаль, протягом чотирьох років парламент так і не привів зазначений закон до вимог Конституції України. Лише у 2005 р. Верховна Рада України затвердила в першому читанні Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», в якому обмежилася тільки скасуванням неконституційних положень. А питання врегулювання вікового цензу відповідно до Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» свого висвітлення не

знайшло. Ось і виходить так, що один закон називає молоддю громадян у віці до 35 років, а інший залишає стару норму – до 28 років.

21 червня 2001 р. було прийнято Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», яким регламентувалась діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій, установ та окремих громадян, яка спрямована на створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей та молоді, захист їх конституційних прав, свобод і законних інтересів, задоволення культурних та духовних потреб. У цьому законодавчому акті суб'єктами соціальної роботи визначено уповноважені органи (органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, підприємства, установи та організації) та фахівців із соціальної роботи. Об'єктами цієї діяльності виступають діти, молодь та члени їхнії сімей, професійні та інші колективи, соціальні групи. Сферами здійснення соціальної роботи визнано такі: громадська, економічна, освітня, виховна, культурна, оздоровча [20].

Закон окреслив форми та напрями соціальної роботи з дітьми та молоддю, виділивши соціальне обслуговування, соціальний супровід, соціальну профілактику, соціальну реабілітацію та соціальне інспектування. У статті 6 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», яка має назву «Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді» (поняття «соціальні служби для молоді» зберігалося до 18 січня 2005 р.) та у статті 13 Закону України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» під назвою «Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді» (назва «центри соціальних служб для молоді» зберігалася до 18 січня 2005 р.) визначалися питання щодо функціонування цих установ. У 2004–2005 рр. відбувався процес перетворення центрів соціальних служб для молоді у центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, що було закріплено у Законі України «Про внесення змін до деяких законів України» від 18 січня 2005 р., згідно з яким виникла Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді в якості координатора діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також розгалужена мережа цих установ [10].

18 листопада 2003 р. парламент прийняв Закон України «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004–2008 роки», яким зобов'язав Кабінет Міністрів України забезпечувати виконання цієї програми та щорічно, під час розроблення проекту закону про державний бюджет на відповідний рік, передбачати видатки на фінансування заходів вказаної програми. Зазначену програму було прийнято з метою створення сприятливих політичних, соціальних, економічних, законодавчих, фінансових та організаційних передумов для життєвого самовизначення і самореалізації молоді, розв'язання її нагальних проблем. Усе це можна вважати визначенням змісту ювенальної політики.

Загальнодержавна програма підтримки молоді на 2004–2008 роки складається з шести розділів «Необхідність прийняття Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004–2008 роки», «Мета та основні завдання Програми», «Основні напрями виконання Програми», «Механізм виконання та контроль за здійсненням Програми», «Очікувані результати виконання Програми», «Фінансування Програми» [16].

Основні завдання програми було визначено таким чином: сприяння ініціативі та активності молоді в усіх сферах життєдіяльності суспільства, розширення її участі у формуванні та реалізації державної політики щодо розв'язання соціальних проблем молоді; поліпшення координації зусиль органів державної влади та громадських організацій у сфері реалізації державної молодіжної політики; підвищення ефективності державної молодіжної політики на регіональному рівні; зміцнення матеріально-технічного та фінансового забезпечення установ, закладів, громадських організацій, що працюють з дітьми та молоддю; підтримка мо-

лодіжних і дитячих громадських організацій та їхніх спілок у реалізації програм, спрямованих на вирішення проблем молоді [16, с. 23].

У прийнятій програмі збережено загальний підхід до визначення основних напрямів її виконання, який полягає в окресленні головних векторів діяльності держави щодо створення передумов для життєвого самовизначення і самореалізації молоді, розв'язання молодіжних проблем та їхніх складових. Усього до «Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004 – 2008 роки» увійшло дванадцять напрямів її виконання. Наведемо їх у визначеній законодавцем послідовності: 1) створення умов для доступності якісної освіти, сприяння творчому та інтелектуальному розвитку молоді; 2) забезпечення зайнятості та розвиток підприємницької діяльності молоді; 3) формування здорового способу життя молоді; 4) підготовка молоді до сімейного життя та підтримка молодих сімей; 5) сприяння вихованню патріотизму, розвитку духовності, моральності дітей та молоді, організації їхнього змістовного дозвілля; 6) формування у молоді поваги до закону та запобігання негативним явищам у молодіжному середовищі; 7) розвиток громадянської активності молоді, забезпечення постійної співпраці органів державної влади та органів місцевого самоврядування з молодіжними та дитячими громадськими організаціями; 8) залучення молоді до роботи в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування; 9) інтеграція молоді до світової та європейської молодіжної спільноти; 10) формування інформаційного простору для реалізації державної молодіжної політики; 11) забезпечення реалізації прав молоді з особливими потребами; 12) удосконалення нормативно-правової бази державної регуляторної політики у молодіжній сфері [16, с. 23–31].

Механізм виконання та контроль за здійсненням «Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004–2008 роки» передбачав, що її розроблення і здійснення покладається на Кабінет Міністрів України. Спеціально уповноваженому центральному органу виконавчої влади у сфері соціального становлення та розвитку молоді доручалося лише розробляти щорічні заходи та подавати їх на затвердження уряду України. До цієї роботи молодіжне відомство повинно було залучати інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київську, Севастопольську міські державні адміністрації. За молодіжною владною структурою закріплялася також функція координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади. Контроль за виконанням програми покладався на органи державної влади та місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції. Кабінет Міністрів України зобов'язувався щорічно інформувати Верховну Раду України про виконання програми з обов'язковою публікацією цієї інформації в «Урядовому кур'єрі», «Голосі України» та інших засобах масової інформації [16, с. 31]. Аналіз четвертого розділу програми дозволяє зробити висновок про те, що в ньому цілком обґрунтовано визначено різні ролі та рівні відповідальності уряду і державного молодіжного відомства.

У програмі було прописано достатньо великий перелік очікуваних результатів її виконання, який передбачав забезпечення необхідних стартових можливостей для молодих громадян, підвищення рівня освіти, розв'язання проблем зайнятості, розвиток молодіжного підприємництва, поліпшення соціальної роботи з молоддю, формування високих моральних цінностей, створення умов для поліпшення здоров'я, зниження рівня негативних проявів серед молоді, активізацію молодіжного руху, зміцнення та стабілізацію структур органів державної влади, які займаються розв'язанням молодіжних проблем, залучення молоді до державної служби, розширення обсягів наукових досліджень молодіжних проблем тощо [16, с. 32–33].

Фінансування програми, як передбачено зазначеним законом, повинно здійснюватися за рахунок коштів державного бюджету та інших джерел фінансування. Кабінету Міністрів України доручалося у 2004 р. та наступних роках закласти

видатки на заходи спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері соціального становлення та розвитку молоді, всеукраїнських молодіжних та дитячих громадських організацій щодо виконання програми [16, с. 33]. Слід відмітити, що уряд виконує поставлені завдання: було затверджено заходи щодо виконання програми підтримки молоді на 2004 та 2005 роки [17; 18].

Необхідно зазначити, що у програмі багато місця відведено молодіжним та дитячим громадським організаціям. Навіть сама назва документа дозволяє приймати його як план дій не тільки державного, але ще й громадського сектору. Як визнання важливої ролі молодіжних та дитячих організацій у спільній діяльності щодо підтримки молоді можна розцінювати основні положення шостого розділу програми про те, що центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування можуть делегувати їм повноваження щодо реалізації програмних заходів із фінансовою та організаційною допомогою за умов здійснення контролю.

Аналізуючи загальнодержавну програму, можна зробити висновок про те, що з прийняттям цього документу відбулося деяке переосмислення методологічних засад державної молодіжної політики в Україні. По-перше, в обіг було введено нове юридичне поняття «підтримка молоді», яке доповнило вже існуючу конструкцію «сприяння соціальному становленню та розвитку молоді». На наш погляд, нововведення акцентувало увагу на більш активній ролі держави у розв'язанні проблем молоді в умовах ринкової економії, конкуренції, відходу від патерналізму. По-друге, текст програми став свого роду «реєстром» напрямів та форм діяльності державних та недержавних структур у сфері державної молодіжної політики, який розкрив та доповнив основні положення Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» щодо принципів, завдань, змісту зазначеної діяльності влади.

Наступним кроком парламенту стало прийняття 4 листопада 2004 р. Закону України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю». Цей закон не тільки розвинув існуюче молодіжне законодавство, зокрема, Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», але ще й запровадив новий механізм надання молодим громадянам першого робочого місця. Сама назва документу визначає ті категорії громадян, на які він розповсюджується: випускників закладів вищої та професійно-технічної освіти.

Основним змістом зазначеного закону було визначено інноваційний порядок, згідно з яким державна служба зайнятості разом із направленням молодої людини на роботу отримала право надавати роботодавцю дотацію для забезпечення молоді першим робочим місцем із дня прийняття її на роботу в межах асигнувань Державного бюджету України, передбачених на зазначені цілі та коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, отриманих у вигляді фінансових санкцій відповідно до Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (штрафи за порушення вимог щодо квотування робочих місць для молоді). Дотація повинна була надаватися на два роки, за умови відсутності у роботодавця протягом останніх шести місяців скорочення чисельності працюючих за професією (спеціальністю), за якою працевлаштовується молодий громадянин [14].

Слід особливо підкреслити, що законодавець передбачив певний запобіжник для звільнення працівників старшого віку з метою отримання дотації для молоді. Дійсно, якщо направляти до лав безробітних скорочених працівників для того, щоб отримати дотацію для непрацевлаштованої молодої людини, можна одержати негативний соціальний ефект. Розмір дотації встановлювався у розмірі фактичних витрат на основну та додаткову заробітну плату молодої людини, прийнятої з наданням роботодавцю дотації (але не вище середньої заробітної плати, що

склалася за всіма видами економічної діяльності у відповідному регіоні за минулий місяць, або обчисленої з неї відповідної суми в разі, якщо особа працювала неповний місяць) та сум внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що сплачують роботодавці відповідно до закону [14, с. 61 – 62].

Парламент запровадив державний нагляд за дотриманням законодавства про надання дотації роботодавцю, який доручалося здійснювати спеціально уповноваженому центральному органу виконавчої влади у сфері праці та соціальної політики. Зміст цієї діяльності полягав у контролі за дотриманням положень нормативно-правових актів України. Перевіряючі особи отримали право ознайомитися з усіма потрібними документами. Обов'язкове надання їх включалося до зобов'язань державної служби зайнятості та роботодавців.

Поруч із державним наглядом було передбачено здійснення громадського контролю з боку профспілок та організацій роботодавців, яким держава могла передавати окремі функції щодо поширення інформації про надання дотацій із забезпеченням фінансування. Інформація про обсяги наданої дотації була визнана загальнодоступною і такою, що підлягає вільному поширенню та публікації в засобах масової інформації. Профспілки та організації роботодавців отримали право вимагати від державної служби зайнятості інформацію про дотримання умов надання дотації, в тому числі про окремі її випадки [14, с. 62 – 63].

При прийнятті Закону України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» Верховна Рада України встановила дату набуття ним чинності з 1 січня 2006 р. Але, на жаль, Законом України «Про Державний бюджет України на 2006 рік» було призупинено дію цього документу [13].

Слід також зазначити, що Закон України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» має обмежений характер дії, оскільки він не розрахований на вирішення питання працевлаштування випускників середніх загальноосвітніх шкіл. Але це не зменшує важливості значення його прийняття. Для значної кількості школярів держава забезпечувала навчання у ВНЗ та професійно-технічних навчальних закладах за рахунок бюджетних коштів. Суттєво розширилась практика платної освіти, що теж на певний час вирішувало питання зайнятості молоді. Тобто, багато вчорашніх школярів не потребували свого працевлаштування через свій перехід у статус студентів ВНЗ та учнів професійно-технічних навчальних закладів. А ось без першого робочого місця використати свої знання випускникам ВНЗ та системи профтехосвіти зовсім неможливо. Їх дефіцит гостро відчувався.

У цілому прийняття вищезазначеного закону створило правові підстави для розроблення урядом порядку надання дотацій та виділення парламентом бюджетних коштів на зазначені цілі. У питанні щодо першого робочого місця для молоді було зроблено крок у напрямі переходу від закріплення декларативних зобов'язань держави до впровадження конкретного соціально-ринкового механізму реалізації права молодих громадян на працю.

Необхідно додати, що Верховна Рада України протягом майже п'ятнадцяти років прийняла також декілька десятків законів у сфері освіти, культури, підприємництва, фізичної культури та спорту тощо, в яких називалися державні гарантії молоді. Проте всі вони не були специфічно молодіжними правовими актами, а лише серед інших питань врегульовували й ювенальні. Аналіз цих документів є предметом окремого дослідження.

Отже, відповідно до вимог Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» розроблення та прийняття специфічних ювенальних законів стало важливою складовою механізму формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні. Можна твердити про те, що важливим позитивним моментом було врегулювання основних сфер роботи державних установ

з молоддю (у першу чергу, її загальних засад, розвитку молодіжного руху та врегулювання соціальної роботи). На наш погляд, зазначений процес був необґрунтовано загальмований. Особливо наочно це спостерігається на прикладі історії створення загальнодержавної молодіжної програми. Подальше дослідження історії формування державної молодіжної політики в Україні потребує підготовки джерелознавчих праць з цієї проблематики.

Бібліографічні посилання

1. **Бородін Є. І.** Держава і молодь: історія ювенального законодавства в Україні (середина 80-х – початок 90-х років XX ст.) / Є. І. Бородін. – К., 2004.

2. **Головатий М. Ф.** Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення / М. Ф. Головатий. – К., 1993.

3. **Головатий Н. Ф.** Социология молодежи : Курс лекций / Н. Ф. Головатий. – К., 1999.

4. **Головенько В. А.** Український молодіжний рух у XX столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів) / В. А. Головонько. – К., 1997.

5. Молода сім'я України 90-х / редкол. : Ю. М. Якубова, М. Ф. Головатий, О. О. Яременко. – К., 1996.

6. Молодь на порозі самостійного життя / Д. А. Дмитрук (кер. авт. кол.), О. О. Яременко, О. М. Балакірєва та ін. – К., 2004.

7. Молодь України у дзеркалі соціології / заг. ред. О. Балакірєвої, О. Яременка. – К., 2001.

8. **Перепелиця М. П.** Державна молодіжна політика (регіональний аспект) / М. П. Перепелиця. – К., 2001.

9. **Перепелиця М. П.** Історія створення проекту Загальнодержавної комплексної програми «Молодь України» / М. П. Перепелиця // Молодь України: Стан, проблеми, шляхи розв'язання : зб. наук. публікацій Укр. ін-ту соціальних досліджень за підсумками виконаних наукових програм і проектів у 1997 році. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 26 – 32.

10. Про внесення змін до деяких законів України : Закон України від 18 січня 2005 р. № 2353 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 4. – С. 38 – 39.

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» : Закон України від 13 травня 1999 р. № 655 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 26. – С. 520.

12. Про внесення змін до статті 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» : Закон України від 23 березня 2004 р. № 1659 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 15. – С. 37.

13. Про Державний бюджет України на 2006 рік : Закон України від 20 грудня 2005 р. № 3235 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 52. – С. 48 – 228.

14. Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю : Закон України від 4 листопада 2004 р. № 2150 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – С. 60 – 63.

15. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні : Декларація від 15 грудня 1992 р. № 2859 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 16. – С. 407 – 409.

16. Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004 – 2008 роки : Закон України від 18 листопада 2003 р. № 1281 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 50. – С. 22 – 33.

17. Про затвердження заходів щодо виконання у 2004 році Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004 – 2008 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 березня 2004 р. № 175 // Збірник урядових нормативних актів України. – 2004. – № 19. – С. 9 – 22.

18. Про затвердження заходів щодо виконання у 2005 році Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004 – 2008 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 травня 2005 р. № 155 // Збірник урядових нормативних актів України. – 2005. – № 23. – С. 13 – 25.

19. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 1 грудня 1998 р. № 281 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 51. – С. 1 – 2.

20. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю : Закон України від 21 червня 2001 р. № 2558 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 29. – С. 76 – 82.

21. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні : Закон України від 5 лютого 1993 р. № 2998 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 16. – С. 409 – 417.

22. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзацу четвертої статті 2, частини другої статті 6, частини першої, другої статті 10 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (справа про молодіжні організації) : Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2001 р. № 18 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 51. – С. 469 – 470.

23. Формування здорового способу життя молоді: стратегія розвитку українського суспільства / О. О. Яременко (кер. авт. кол.), О. В. Вакуленко, Ю. М. Галустян та ін. – К., 2004. – Кн. 1. – 164 с.

Надійшла до редколегії 13.07.2010.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(73) «1860 – 1900»

Є. В. Сіроус

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФІЗИЧНЕ ПІДКОРЕННЯ КОНТИНЕНТУ: ОСВОЄННЯ ЗАХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ США В СЕРЕДИНІ XIX ст.

Розглянуто головні стимулюючі фактори заселення регіону Великих Рівнин, а саме: суспільний погляд на західні землі, проведення земельної політики урядів США та залізничних товариств та значення європейської імміграції в заселенні регіону.

Ключові слова: європейська імміграція, західні землі, регіон Великих Рівнин, залізничні компанії, «Велика американська пустеля», земельна політика.

Рассмотрены главные стимулирующие факторы заселения региона Больших Равнин, а именно: общественный взгляд на западные земли, проведение земельной политики правительств США и железнодорожных обществ и значения европейской иммиграции в заселении региона.

Ключевые слова: европейская иммиграция, западные земли, регион Больших Равнин, железнодорожные компании, «Большая американская пустыня», земельная политика.

In this article the question is about the main stimulant factors of settling of region of Large Plains, namely: public look to western earths, leadthrough of the landed policy of governments of the USA and railway societies and value of European immigration in settling of region.

Key words: european immigration, western earths, region of Large Plains, railway companies, «Large American desert», landed policy.

На сьогоднішній день Сполучені Штати Америки займають перше місце як за чисельністю щорічно приїжджаючих туди іммігрантів, так і за тривалістю їх прийняття в історичному плані. Історія європейської імміграції до США нараховує більш ніж три з половиною століття. За цей період імміграція була постійною, інколи слабшою, інколи міцнішою, але ніколи не припинялася. З початку створення держави і протягом усього XIX ст. імміграція населення була головним механізмом етнічного складання американської нації. Протягом більшої половини XIX ст. офіційна політика спочатку штатів, а потім і федерального уряду країни виходила з поняття того, що приток іммігрантів необхідний для розвитку держави, що, у свою чергу, простежується у відсутності обмежуючих імміграцію законів в порівняні з останніми десятиліттями століття. Саме на середину XIX ст. припадає різке збільшення імміграційного потоку у два рази: з 1 713 251 млн за 1841–1850 рр. до 2 598 214 млн осіб у наступне десятиліття. Небаченої до того цифри імміграція досягла в 1854 р. – 427 833 тис. [10, с. 57]. У цей період виникають нові причини, через які імміграція заохочується та стає необхідністю для США, а саме: бурхливий індустріальний розвиток Америки, особливо таких галузей, як текстильна та добувна промисловість, металургія та ін. Але головними стимулами для європейських іммігрантів стають заселення, освоєння та

© Є. В. Сіроус, 2010

підкорення просторих західних земель, пов'язане з цим будівництво залізничних колій, які з'єднали землі Сходу та Заходу, і, в меншій мірі, відкриття золота в Каліфорнії в 1848 р., викликавши «золоту лихоманку» [7, с. 15]. У кінці XIX ст. майбутній президент США Теодор Рузвельт писав: «Поширення протягом останніх трьох століть народів, що розмовляють англійською мовою, на не заселений простір стало не тільки найбільш вражаючим явищем у всесвітній історії, але й найбільш важливим за значенням та наслідками» [1, с. 3]. Завдяки резерву вільних земель та постійному імміграційному потоку територіальна експансія США виконала в середині XIX ст. головне завдання – створила сучасну територію Сполучених Штатів та стимулювала розвиток американської промисловості.

Метою даної роботи є вивчення одного з головних географічних факторів в історії розвитку Америки, а саме: освоєння західних земель США та головних аспектів, які сприяли цьому процесу – ставлення громадськості до регіону протягом XIX ст., земельна політика урядів США та роль європейської імміграції в заселенні західних регіонів країни.

Уся історія Сполучених Штатів Америки – історія освоєння та заселення Північноамериканського континенту переселенцями. За півстоліття країна придбала або захопила величезні території, які перевищували за площею первісні 13 штатів у 3,4 рази. Держава з населенням більш 31 млн осіб (1860 р.) простиралася від Атлантичного до Тихого океану. Так, в 1822 р. російський мандрівник П. І. Полетика описував свій погляд на розширення території Сполучених Штатів: «Кордони англійських колоній в Північній Америці, розповсюджуючися все більше і більше на Захід по мірі відступу індійців, досягли за короткий час підошви гір Алегенських. Невдовзі поселення колоністів простяглися і за цю межу, ідучи, так мовити, по слідах індійців, що віддаляються, досягли берегів Міссісіпі та, переступивши за цю велику ріку, направилися до берегів Міссурі, і навіть до міст, які омиваються Тихим океаном» [4, с. 118]. Але, незважаючи на те, що становлення держави відбулося ще в XVIII ст., на середину XIX ст. сучасні штати являли собою напівзаселену державу, кордон поселень якої закінчувався на заході регіоном річок Міссісіпі та Міссурі. У зв'язку з приєднанням нових земель протягом першої половини XIX ст. в умовах промислового перевороту, будівництва нових шляхів, залізничних колій та розвитку сільського господарства, виникає неабиякий інтерес до земель з боку як суспільної (держава), так і приватної (залізничні компанії) діяльності, які в Сполучених Штатах не виключали одна одну. Таким чином, виникає важливе питання – з якої причини довгий час ці землі залишалися недоторканими ані державою, ані поселенцями? На захід, починаючи з долини р. Міссісіпі, простяглась різноманітні землі із різними регіонами, з відмінними кліматичними умовами та з усілякими запасами корисних копалин. «Далекий Захід» (землі на захід від Міссісіпі, регіон Великих Рівнин) об'єднав найбільш засушливу територію з найбільш вологою, найплоскіші рівнини з найвищими горами [8, с. 455].

На початку XIX ст. було проведено декілька експедицій, завдяки яким довгий час у свідомості суспільства існував найбільш життєздатний та переконливий міф першої половини XIX ст. – «Великої Американської Пустелі» (*The Great American Desert*). Головним питанням, яким цікавилося суспільство в донесеннях експедицій, було питання придатності земель для проведення сільськогосподарських робіт. Але, як показав досвід перших декількох дослідників, Великі Рівнини були бар'єром для подальшого розвитку промисловості. Зерна ідеї відносно пустині регіону були «посіяні» дослідником земель до заходу від дев'яносто п'ятого меридіана Зебулоном Пайком у 1806 р.: «Я часто зустрічав на своєму шляху простір, який тягнувся на багато льє, де вітер насипав пісок, надавав йому найфантастичніші форми океанських бушуючих хвиль, і де не було навіть острівка якої-небудь рослинності» [3, с. 293]. Спостереження З. Пайка відносно «вну-

трішніх пустель», можливо, і залишилися б непомітними на сторінках його журналу, не будь він підтриманий ідеями експедиції Стівена Лонга (1819–1820 рр.), який, у свою чергу, категоричніше висловився з приводу придатності регіону рівнин для господарювання: «Що стосується цієї просторої частини держави, я без вагань висловлюю думку, що земля її майже цілком не придатна для оброблення і, певна річ, для заселення людьми, існування яких залежить від сільського господарства» [7, с. 372]. Прилежні до Скелястих гір із сходу просторі райони, на його думку, могли бути придатні для бізонів, диких кіз та інших диких тварин, але більше ні для кого. Головними факторами, що зупиняли освоєння та заселення території, було описання відсутності води та лісів, які зробили визначальний вплив на цю частину Заходу. Нестача лісів та води на широких територіях була, звичайно, реальністю. Але, не можна було говорити про безлісу, безводну, незалюднену пустелю до сходу від Скелястих гір – пустелю, яка виникла, на думку Ральфа Брауна, з одного боку, у зв'язку з застосуванням «старих» термінів Сходу до нових умов завдяки відсутності відповідних, або, з іншого боку, із співпадінням часу експедиції З. Пайка з періодом засухи [9, с. 371]. Тим не менш, дослідники західних земель, а саме Великих Рівнин, у першій половині XIX ст. відзначали наявність родючих земель. Так, наприклад, С. Лонг, незважаючи на категоричні заяви, відзначив: «порівняно великі ділянки плодючого грунту зустрічаються час від часу». Характерним є висновок, зроблений дослідником Сайрусом Томасом: «за умови вирішення питання зрошування цих степів, родючі долини на схід від Міссісіпі набудуть міцних конкурентів у виробництві зернових культур у вигляді Великої Американської Пустелі. Чим раніше це відбудеться, тим швидше цей регіон стане квітучим полем» [2, с. 39].

Більшість воєнних доповідей Конгресу США в 1840–1850 рр. підтверджували ідею відносно пустинних земель Великих Рівнин. Мандрівники та аматорські географи були також «ефективними агентами» у плеканні ідеї про пустельний характер рівнин. Коли вони поверталися додому і писали свої книжки, їхні слова мали вагу, тому що кожний міг сказати «я був там». Таким чином, віра у Велику Американську Пустелю володіла тисячами американців майже до Громадянської війни. Тяжкі природні умови, нестача лісів та води, жаркі піски, сліпуче сонце та «постійний індійський кордон», усе це затримало заселення плодючого Середнього Заходу на декілька десятиліть.

Але, незважаючи на непривабливість земель Великих Рівнин та Далекого Заходу, протягом 1830–1850-х рр. спостерігається тяжіння великої кількості населення, та і самої держави до цього регіону, що було пов'язано, головним чином, з відкриттям золота в Каліфорнії та будівництвом залізних колій, які стимулювали розвиток такої сфери, як купівля-продаж земельних наділів. Поступово відбуваються зміни і в сприйнятті Заходу у зв'язку із спростуванням міфу про безплідність району та появою нового – про його унікальну родючість [3, с. 295]. Поліпшення знань про клімат Рівнин відбулося завдяки обстеженню, проведеному Тихоокеанською залізницею у 1850 рр., в результаті чого даний регіон було порівняно із степовою зоною Російської імперії. Залізничні компанії стверджували, що «зими в рівнинах не були, ні в якому разі, настільки не виносливими, як це звичайно стверджувалося» [9, с. 374]. На початку 40-х рр. XIX ст., коли кордон передових поселень вийшов із прилежної до правого берега лісної зони і підійшов до прерій, через дві тисячи миль по Орегонському шляху до Тихоокеанського узбережжя потягнулися фургони піонерів – туди, де природні умови були схожими на ті, до яких вони звикли.

Уже на початку 1840-х рр. перед державою виникають питання, які, по суті, існували з самого початку її створення і зараз набули актуальності у зв'язку з хаотичним заселенням та освоєнням Заходу, землі яка складала державний земельний фонд (Public Domain): як можна заселити та використати увесь материк, як

розповсюдити права на землю серед людей, як зробити ці землі корисними та продуктивними? До 1862 р. земельне питання в Сполучених Штатах Америки у вигляді закону існувало виключно в інтересах великих землевласників, оскільки продаж землі відбувався лише великими ділянками (не менше 640 акрів) без урахування своєрідності кожної ділянки землі і коштував не мало. Незважаючи на декілька спроб вирішення земельного питання протягом першої половини XIX ст. (наприклад, у 1841 р. Закон про пустовища, який зменшував розмір та ціну за акр і надавав скватерам право переваги на закупівлю землі), у жодному законі до 1862 р. не містилося категоричної вимоги, щоб покупець неодмінно жив та працював на придбаній землі. Таким чином, державна земельна політика протягом 1840–1850-х рр. призводила до поповнення державної казни завдяки земельним аукціонам, а не до заселення, обробітку та процвітання західних земель за допомогою переселенців.

Протягом 1830–1860 рр. в Сполучені Штати прибуло більше 4 млн європейців [6, с. 73]. Основна маса, для якої землеробство залишалося основним заняттям, починала рухатися на незаселені землі Заходу. Починаючи з 1850 р. в західних штатах з'явилося 335 тис. ферм, що складало 60 % усіх господарств, що з'явилися в країні. У цей час Захід починає посилати своїх конгресменів з вимогою «землі для безземельних», тобто гомстедів. «Ми більше не розглядаємо державні землі в якості джерела поповнення казни та збираємося отримувати більше дивідендів від тих, хто осяде на них, зробить їх плодючими та такими, що приносять прибуток» [5, с. 158]. Збільшення кількості населення до небачених до цих пір розмірів, зміна ставлення до природних умов Середнього Заходу, будівництво залізничних колій, розширення внутрішнього ринку, а разом з тим і позиція політиків до земельного питання, все це сприяло прийняттю Закону про гомстеди (The Homestead Act), ухвалення якого відкрило для заселення і цивілізаційного освоєння нові міліонні акри землі. Закон надавав право на безкоштовне отримання ділянки в 160 акрів на розмежованих землях держфонду усім громадянам США та іноземцям, які заповнили декларацію про бажання прийняти американське громадянство, главам сімей або кожній людині, якій виповнилося 21 рік, та таким, що не воювали проти республіки. Патент на володіння гомстедом видавався через п'ять років після його реєстрації за умови підтвердження свідками, що поселенець мешкає на ділянці та обробляє її. Єдиним непродуманим аспектом був розмір ділянки, яка надавалася поселенцям. Ділянки в 160 акрів, достатні для мешканців Східного узбережжя, були занадто малі для пасовищ та будівництва ферм на Великих Рівнинах. Про це заявив Джон Уеслі Пауелл у своїй епохальній «Доповіді про землі засушливого регіону в Сполучених Штатах»: «На широких просторах Заходу, де у середньому щорічне випадіння опадів не досягало двадцяти дюймів, не можна було вести сільське господарство» [3, с. 316]. Але, незважаючи на це, для багатьох сучасників тієї доби, коли володіння землею вважалося величезною удачею, набрання чинності закону про безкоштовне наділення землею призвело до того, що масштаб післявоєнної міграції (після Громадянської війни) зробив незначним все, що йому передувало. Якщо в попередні десятиліття переселенці приїжджали тисячами, то зараз вони приходили мільйонами, поширюючись по всій величезній західній території. Акт про гомстеди дав потужний імпульс розвитку сільського господарства та промисловості, а також зростанню населення держави. Завдяки йому майже 1,5 млн сімейств отримали економічну незалежність. Освоєння плодючих прерій перетворило північно-східний регіон в основну житницю країни.

Поширенню населення сприяли споруджувані за допомогою уряду канали та залізничні колії, які будувалися раніше, ніж виникала в них потреба. Відомий автор теорії стадій економічного зростання американець У. Ростоу особливо виділяв в американській економічній історії період з 1843 р. до Громадянської війни

1861–1865 рр., який він назвав періодом «зрушення» або «старту» (take-off), який, у свою чергу, розпочався завдяки припливу іноземних капіталів та бурхливому розвитку залізничного будівництва [1, с. 24]. У 1840-х рр. залізничні конструкції створили мережу перевезень, з'єднавши Огайо та долини Міссісіпі [11, с. 148], що забезпечило дешевий шлях для перевезення товарів та фермерської продукції. Тим часом, у 1850-ті рр. найбільшими землевласниками держави стають акціонерні товариства з будівництва залізничних доріг. Протягом усієї історії створення мережі залізниць у Сполучених Штатах Америки відбувалося надання великих федеральних субсидій залізничним дорогам у вигляді земельних «пожертвувань». З цією метою до складу акціонерів залучалися «необхідні» люди із вашингтонської еліти для того, щоб полегшити виділення Конгресом грошових та земельних субсидій [6, с. 77]. Таким чином, земельні пожертвування залізницям полягали не тільки у наданні прав прокладати шляхи, але й включали також придорожні секції (640 акрів) у межах встановленої кількості миль (по 10–12 миль) по обидві сторони від дороги. Так, наприклад, тільки для будівництва трансконтинентальних ліній залізничні компанії отримали, починаючи з 1850 р., більше 159 млн акрів у якості земельних субсидій [6, с. 77]. Американською особливістю було те, що суспільна та приватна діяльність не вважалися конкуруючими між собою гілками. Разом з тим, вони також не повинні були виключати одна одну.

Протягом перших трьох четвертей XIX ст. Сполучені Штати не тільки дозволяли вільний доступ іммігрантів, але й всіляко заохочували європейську імміграцію. Сучасні засоби сполучення (в 1860 р. протяжність залізниць США досягла 30,6 тис. миль) сприяли притоку населення. Більшість іммігрантів затримувалася та осідала в містах Сходу, поповнюючи ряди робітників. Ті, хто мав капітал, продовжував рухатися на Захід, на кінцеву станцію ще недобудованої залізничної дороги. Так, М. Г. Чернишевський писав: «А величезне місто Нью-Йорк для маси свого населення також лише тимчасова станція, де людина зупиняється на декілька років, щоб зібратися з коштами для переселення на Захід, на якому він стане поселянином» [4, с. 195]. Освоївшися з умовами, вони потім розселялися по всьому західному регіону. «Кому не відомо, яким Ельдорадо ще недавно, – писав у 80-х рр. XIX ст. академік І. Янжул, – для всіх європейських робітників були Сполучені Штати Північної Америки? Цілі сотні тисяч людей зі старої Європи щорічно… покидають батьківщину, залишаючи нерідко сім'ю, та перепливають океан – шукати щастя в Новому світі» [6, с. 74]. Таким чином, держава за допомогою великої кількості залізничних компаній, які конкурували між собою в питаннях найкращих земельних наділів та залученні якомога більшої кількості іммігрантів на землі Заходу, вирішувала найгострішу проблему розподілу «вільних» земель, яка стала головною та визначальною в економіці, політиці та способі життя молодої нації.

Отже, Сполучені Штати Америки у відносно короткий термін зуміли подолати простір за допомогою гігантської мережі залізниць, відвоювати величезні площі, навчилися боротися із засухою за допомогою зрошення спеціальною агротехнікою. Освоєння західних земель після прийняття акту про гомстеди, розвитку залізничних доріг привело до переміщення частини населення як територіально, так і в галузевій зайнятості, тобто на західні землі направилася частина промислових робітників, перетворюючися на фермерів, частина фермерів Сходу та частина іммігрантів. Завдяки періоду вільної, необмеженої імміграції в США відбулося колосальне розширення внутрішнього ринку для сільськогосподарської продукції та сировини, що, у свою чергу, створило потужний стимул для руху на західні землі Америки.

Бібліографічні посилання

1. **Агеев А. Д.** Сибирь и американський Запад: движение фронтиров / А. Д. Агеев. – Доступно з : < // http : window. Edu.ru / window_catalog/ pdf2txt? P_**ids233108p page= 1 >**

2. Атаманенко С. В. Імміграція в Канаду і США менонітів Півдня України в 70-ті рр. XIX ст.: дис. на здобуття наук. ст. кандидата іст. наук 07.00.02 / С. В. Атаманенко. – Д., 2002.

3. **Бурстин Д.** Американцы: национальный опыт / Д. Бурстин. – М., 1993.

4. Взгляд в историю – взгляд в будущее. Русские и советские писатели, ученые, деятели культуры о США. – М., 1987.

5. **Куропятник Г. П.** Гомстед-акт и сельское хозяйство в годы войны с Югом, 1861–1865 / Г. П. Куропятник // Американский ежегодник. – М., 2005.

6. **Куропятник Г. П.** Раздел земель Запада и общенациональный кризис в США, 1857–1860 гг. / Г. П. Куропятник // Американский ежегодник. – М., 1997.

7. **Шлепаков А. Н.** Иммиграция и американский рабочий класс / А. Н. Шлепаков. – М., 1966.

8. **Brinkley A.** The Unfinished Nation: A Concise History of the American People / A. Brinkley. – Boston, 1997.

9. Historical geography of the United States by Ralph H. Brown. – N-Y., 1948.

10. Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1957. – Washington, 1961.

11. **Wexler A.** Atlas of Westward Expansion / A. Wexler. – N.-Y., 1995.

Надійшла до редколегії 20.05.2009.

УДК 94(4-15)«1870/1871»

С. О. Моісеєнко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДОСВІД ФРАНКО-ПРУССЬКОЇ ВІЙНИ 1870–1871 рр. У КОНТЕКСТІ ГЕНЕЗИСУ ВОЄННОЇ ДОКТРИНИ НІМЕЧЧИНИ

Розглянуто воєнно-стратегічні аспекти ведення війни Німеччиною в роки франко-прусської кампанії (1870–1871) та їхня роль у загальному розвитку німецького військового мистецтва в кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: війна, тактика, стратегія, воєнне планування, Г. фон Мольтке, німецька імперія.

Рассмотрены военно-стратегические аспекты ведения войны Германией в годы франко-прусской кампании (1870–1871) и их роль в общем развитии немецкого военного искусства в конце XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: тактика, стратегия, военное планирование, Г. фон Мольтке, немецкая империя.

The military strategic aspects of conducting war by Germany during the Franko-Prussian campaging (1870–1871) and their role in the general development of German military art in the end of the XIXth – beginning of the XXth century are shown in the article.

Key words: war, tactics, strategy, military planning, H. Von Moltke, German Empire.

Глобальні зміни, що відбуваються в наш час, торкнулися й аспектів використання збройних сил, розширення системи колективної безпеки, військового будівництва тощо. Війна, як ключовий фактор всіх прогресивних чи регресивних тенденцій в усьому світі, є явищем перманентним та глобальним, адже загальновідомим є факт, що за всю свою історію людство не воювало трохи більше двохсот років. Отже незважаючи на певну пацифікацію суспільної свідомості, вкрай актуальним є вивчення проблем війни та миру, зокрема розвитку воєнного мистецтва Німеччини кінця XIX – початку XX ст. Майже всі стратегічні імперативи, що

© С. О. Моісеєнко, 2010

були оформлені німецькою військовою думкою в ході підготовки до Першої світової війни, стали визначальними не лише власне для Німеччини, а і для всіх інших держав. Адже в цей час сформувався фундамент доктрини війн IV покоління [19, с. 51–52], які в локальних варіантах тривають до сьогодення.

Більшість розвідок з обраної теми містяться в загальних працях класиків військової науки, яскравих представників національних військових шкіл: Б. Ліддел Гарта [9], Ф. Кюльмана [7], О. Свєчіна [17; 18], які на підставі власної методології дають загальну панораму європейського військового мистецтва, найбільш зосереджуючись саме на німецькій традиції як ключовій для розуміння, зокрема, природи Першої світової війни. У свою чергу сучасні російські дослідники військової справи та стратегії С. Михалєв [11] та М. Трєбін [19] узагальнюють колосальний блок військових досліджень, в першу чергу класиків військової думки Німеччини (К. Клаузевіца [6], Г. фон Мольтке-старшого), та дають власне оригінальне бачення ґенези основних принципів військової доктрини та військового мистецтва взагалі.

Важливою групою джерел при дослідженні військової думки Німеччини кінця XIX – початку XX ст. є наратив очільника генштабу Г. фон Мольтке-старшого [12; 13; 14; 15] та його учнів А. фон Богуславського [2] та В. Фон Шерфа [20]. Цікавим для дослідника є оцінка самим Мольтке-старшим цієї кампанії [12], яка хоча й має певну тенденційність та упередженість стосовно можливостей французької армії, однак є цінним джерелом, як офіційна історія франко-прусської війни в Німеччині на той час. Значний суб'єктивізм Мольтке певною мірою «урівноважується» більшим об'єктивним поглядом російського офіцера М. Анненкова [1], над яким ймовірно тяжів досвід поразки у Кримській (Східній) війні 1853–1856 рр., тому принциповим для нього є дослідження причин нечуваної перемоги над нещодавньою військовою славою Франції, що у свою чергу допомагає нам краще зрозуміти механізми генерації армії нового типу.

Мета статті: простежити формування основних військово-стратегічних імперативів Німеччини, що формуються в кінці XIX – на початку XX ст. під впливом франко-прусської кампанії і зокрема керманича генштабу Г. фон Молькестаршого. Основними завданнями є: освітити деякі тактично-стратегічні аспекти кампанії, особисту роль Г. фон Мольтке в генерації нових доктринальних положень ведення війни Нового часу, показати значення франко-прусської війни для формування засад бліцкригу.

Детермінуючою подією, що дала поштовх до формування нової військової доктрини Німеччини стала франко-прусська війна 1870–1871 рр. Автору важко погодитися з Б. Ліделл Гартом, який вважав, що ця війна будувалася на прямих діях майже без використання військових хитрощів [9, с. 188], зважаючи на ті високі стратегічні результати, яких так швидко та з відносно малими втратами вдалося досягти німцям. Також в тактичному відношенні та завдяки залученню новітніх технічно-транспортних засобів ця війна стала відправною точкою нового стратегічного планування Німеччини. Автор не ставив перед собою мету викладення загальновідомих причин, основних подій кампанії та опису Франкфуртського миру 1871 р. Відтак – мова піде про власне стратегічне планування, в основі якого лежить військова доктрина, аналіз геостратегічної ситуації на театрі військових дій (далі – ТВД). Похідні перших успіхів та прорахунків Німеччини вже на теренах двох світових війн треба шукати саме в цьому конфлікті, засади якого органічно екстраполювалися на реалії XX ст.

У цей час починається генезис особливої риси німецької стратегії, яка згодом буде реалізована на ТВД обох світових війн, – так звана «військово-стратегічна авантюра» [11, с. 773], але, на думку автора, доцільніше охарактеризувати це, як експлуатація консерватизму супротивника. Адже саме безталання французького командування, превалювання шаблонного та передбачуваного оперативного мис-

лення й призведе до кінця Другої імперії та встановлення ІІІ республіки у Франції, а в Північнонімецькому союзі – до проголошення Німецького Райху.

Звісно німецька стратегія знищення мала певний фундамент, який заклала ще військова реформа 1860 р., що відбулася за ініціативою на той час принца-реґента Вільгельма та військового міністра А. фон Роона. Реформа збільшувала загальний військовий контингент майже у два рази, відповідно до населення, що зросло з 1814 р. Також збільшувався військовий бюджет (на 9 млн талерів), щорічний призивний план (на 66 %, тобто з 38-ми до 63-х тисяч), збільшувався й строк дійсної служби (з 2-х до 3-х років). Під час війни держава могла виставити 350 тис. осіб регулярної армії. Загальний строк служби у регулярній армії скорочувався з 19-ти до 12-ти років [18, с. 181–183].

Зменшення загального строку служби, на думку автора, мало двоякі наслідки. З одного боку, армія значно омолоджувалася та ставала більш однорідною за віковою ознакою, що опосередковано сприяло розвитку стратегії знищення. Але з іншого боку, в випадку ведення затяжної війни, так званої «стратегії виснаження» [7, с. 560], використання людського потенціалу Пруссії було недостатнім саме через скорочення років служби, що були в розпорядженні військових. Як наслідок – війна 1870–1871 рр., що йшла 226 днів (якщо рахувати з першого дня мобілізації), незважаючи на майже подвійну чисельну перевагу німецьких військ над французькими, потребувала повного напруження всіх військових потуг. Усього ж Північнонімецький союз мобілізував 3,87 % свого населення [18, с. 185]. У цілому вже реформою 1860 р. був закладений фундаментальний принцип усіх війн ХХ ст. – загальна військова повинність та перманентна мобілізація, що дозволило оперувати багатомільйонними арміями. Та дуже швидко Німеччина втратила своєрідну монополію на постійну мобілізацію в мирний час, що знову таки підштовхувало до гонки озброєння. А це у свою чергу вивело масштаби війни на більш високий щабель – з оперативно-тактичного до стратегічного та дозволило розробляти операції фронтів. У стратегії чітко окреслився процес розгортання військ у лінію шляхом маневру великої кількості військ по фронту для охоплення з флангів фронту супротивника [15, с. 167], тобто прослідкується рефлексія до досвіду битви при Каннах 216 р. до н. е., завершене теоретичне обґрунтування якій зробить фон Шліффен.

Втілювати в життя німецький варіант стратегії знищення довелося графу Гельмуту Карлу Бернхарду фон Мольтке (1800–1891). Один з кращих випускників Берлінської воєнної академії Г. фон Мольтке дуже швидко опинився в генштабі, де працював у топографічному бюро, що в подальшому мало визначну роль в його плануванні війни відповідно до рельєфу місцевості. Прикметно, що в 1836–1839 рр. Мольтке був військовим радником султана Махмуда ІІ в турецькій армії, допомагаючи в її реорганізації на європейський кшталт, однак навряд чи можна казати про османський вплив в теоретичному доробку Мольтке. По поверненню в Пруссію, виключно завдяки особистим якостям, Мольтке стрімко просувається по генштабівській кар'єрі і вже в 1858 р. очолює прусський (з 1871 р. – німецький) генеральний штаб, яким керував до 1888 р. У 1864 р. Мольтке командував пруссько-австрійськими військами у переможній війні з Данією, яка стала своєрідним полігоном для генерування нової стратегії і тактики. А вже в 1866 р. разом з генералом фон Рооном розробляє та втілює в життя план війни з Австрією [8, с. 200].

Отже, важливо зупинитися на ключових позиціях власне плану війни (офіційна назва – Мемуар «Війна проти Франції» [11, с. 762]), автором якого і був Г. фон Мольтке (Мольтке-старший). Загальна концепція плану була по суті частковою ревізією ідей часів наполеонівських війн, коли визначне місце відводилося генеральній битві. Але в цьому випадку генеральна битва трансформується в ідею перманентного наступу: «...негайно атакувати противника там, де він зу-

стрінеться, і тримати свої сили настільки зосереджено, щоб цю атаку можна було провести переважаючими в числі силами» [4, с. 12]. З цієї тези випливає тверезa оцінка чисельності військ супротивника, що складала 570 [4, с. 319] – 776 тис. [1, с. 30], в тому числі в діючій армії 340 [4, с. 319] – 550 тис. [1, с. 30], та своїх 900 тис. [1, с. 26] – 1 млн. [4, с. 319] багнетів, при діючій армії в 531,8 [1, с. 26] – 690 тис. [47, с. 319] (з урахуванням контингенту південнонімецьких держав, яким безпосередньо керував прусський генштаб). Ситуація очевидної чисельної переваги, як вважає автор, робилася для досягнення максимуму стратегічного напруження держави як складової стратегії знищення, а саме: концентрація всіх можливих ресурсів проти супротивника. Ідею чисельної переваги послідовно відстоював ще Карл Клаузевіц: «...чисельна перевага є важливіший фактор бою, але вона має бути достатньо великою, щоб бути противагою усім іншим супутнім факторам» [6, с. 179]. Важливо підкреслити, що сам Мольтке-старший доволі тверезо оцінював можливості значного військового контингенту Пруссії стосовно його подальших дій на оперативному просторі, тому стратегічне планування зосереджувалося здебільшого на розгортанні військ уздовж кордону. Як зазначав сам фон Мольтке, «...тільки початковий наступ до державного кордону був розроблений заздалегідь до дрібниць» [12, с. 12]. Отже, Мольтке безпосередньо пов'язував долю кампанії з результатами її початкового періоду. Успіх ставився в залежність від вчасного розташування німецьких військ у вихідному районі, в даному випадку це Середній Рейн, тобто Пфальц [4, с. 320], і випередження супротивника шляхом превентивного вторгнення на його територію.

Важливим було й визначення основного вектора наступу і центру його тяжіння, що є елементом стратегічного планування, яке у свою чергу виступає інструментом реалізації військової доктрини. Мольтке правильно визначив дислокацію французьких військ, які стали заручниками залізних доріг [17, с. 23], тобто були прив'язані до ключових залізничних вузлів – Страсбурга та Мецу [10, с. 215]. Отже французи концентрувалися в Ельзасі, маючи намір рухатися через Рейн та Майн і далі на Ельбу, щоб ізолювати Північну Німеччину від Південної. Однак, як слушно зазначав сам Мольтке, ймовірно французи розраховували на «розбрат між німецькими племенами» [12, с. 8], тому дійшов висновку, що Пруссія є самодостатньою військовою державою. Але в урешті-решт німецькі війська вимушені також орієнтуватися на напрямку Ельзас-Лотарингія, а не Бенілюкс, через пропускні можливості залізничних доріг [7, с. 474], а відтак – центр тяжіння наступу переходив з правого крила німецьких військ на ліве. Тому найбільш доцільним районом розгортання німецьких військ для зриву французького стратегічного планування вбачався Пфальц.

З самого початку війни ключовим фактором був її високий темп та ставка на мобільність. Мольтке, вимагаючи від підлеглих педантичного розрахунку по годинам всіх мобілізаційних робіт, ймовірно розумів, що досягти точності перевізок мобілізаційних військ можливо лише за умови націоналізації залізних доріг. Як наслідок – Мольтке лобіює викуп усіх залізничних ліній в казну та нового принципу прокладання залізничного полотна, яке полягало в його суто стратегічному, а не комерційному значенні [5, с. 384]. Для реалізації необхідних заходів у Берліні було створено виконавчу комісію з членів генштабу та Міністерства транспорту, яка розробляла всі плани перевезень (нім. Fahr-Plan) [1, с. 54]. Завдяки цьому було збільшено кількість залізничних ліній до французького кордону з шести до дев'яти, що відповідно збільшило і пропускну здатність двоколійних ліній з 12-ти до 18-ти потягів на добу та одноколійних – з 8-ми до 12-ти. Також для перевезення продовольчих запасів кожен день в одну сторону йшло від чотирьох до п'яти потягів (на одноколійних лініях) чи від шести до семи (на двоколійних) на добу [5, с. 383–384].

При цьому залізничні лінії, що йшли до франко-прусського кордону, стали своєрідними геодезичними лініями, тобто лініями найменшого часу пересування між двома пунктами. У даному випадку це – внутрішні операційні лінії між Баварським Пфальцем та опорними фортифікаційними й залізничними вузлами Франції – Страсбургом та Мецом.

Подальший план передбачав систематичний обхід французів з півдня, намагаючись одночасно перехопити дорогу на Париж, та відтиснення їх до бельгійського кордону [18, с. 176]. Ця ідея на практиці частково набула завершення 1 вересня 1870 р. у битві під Седаном проти Шалонської армії зі знищенням якої «…загинула імперія у Франції» [12, с. 91]. План з самого початку передбачав захоплення столиці, яка, на думку Мольтке, мала у Франції більше значення, ніж в інших державах [12, с. 12].

Але в загальних рисах цей абстрактний план не був реалізований, вірогідно через те, що французькі війська виявилися паралізованими ще до того, як почалася безпосередня реалізація цього плану. Автор вважає, що в цьому випадку Мольтке зіткнувся із загальновідомим парадоксом планування, коли супротивник діє не так, як треба в його найкращих інтересах. Прикметно, що вже в 1905 р. Шліффен, окреслюючи геометрію плану майбутньої війни, здійснить рокіровку – центр наступу перейде на праве крило, яке має обходити французів з півночі та відтіснити їх на південь [11, с. 765–766]. Але план Шліффена стане можливим лише через 20 років спеціально орієнтованого на цю мету залізничного будівництва. Також Мольке намагався якомога більше відділити політичну доцільність від військової доктрини. Виходячи з цього, він буде підкреслювати необхідність створення своєрідного стратегічного «гласісу» (подібно до похилого земляного насипу, як перешкоди при наступі супротивника на головний вал) на західному кордоні, який би мав складатися із Західної Лотарингії, частини Бургундії, міст Нансі, Бельфор, Монбельяр [3, с. 96]. Тим самим при новій війні Франція з самого початку опинялася в край несприятливій ситуації, адже вона вже на першому етапі військових дій втрачала стратегічну ініціативу. Але політична воля очільників Німеччини дала згоду тільки на Ельзас-Лотарингію, а як компенсацію задуму Мольтке – м. Мец. Не випадково в подальшому Шліффен зведе до мінімуму втручання політики у військові справи, а як покаже час саме на нездійсненому проекті стратегічного гласісу Мольтке виникне фортифікаційна система Франції.

Важливі зміни відбулися в царині тактики. За часів наполеонівських війн, які у свою чергу рефлексували до досвіду Семилітньої війни (1756–1763), безпосередньо бою передувала тактична пауза. Але в умовах зустрічного бою, який став лейтмотивом прусських дій в 1870–1871 рр., ця пауза унеможливлювалася, бо бій починався одразу, як тільки голови похідних колон зближувалися з супротивником на відстань вистрілу [20, с. 189]. Відповідно зник кордон у часі між оперативними та тактичними діями – вони злилися в єдину операцію. Отже, збільшена далекобійність зброї та довжина похідних колон змушували голови колон відразу починати бій, не чекаючи підходу хвостів. Одночасно специфіка війн III покоління, як війн траншейних та окопних [19, с. 55], змушувала не втрачати жодної хвилини і не дати змоги противнику організувати укріплений фронт. Наслідком зустрічного бою є децентралізація керівництва [2, с. 218], яка завдяки талантам Мольтке не деградувала до анархії на полі бою. Делегування управління військами було можливе лише за умов високого освітнього рівня серед вищого офіцерського складу, а серед прусаків таких було понад 90 % (у французів лише 30 %) [1, с. 11].

Принципово новим стало використання кавалерії для оперативної розвідки замість ролі резерву [18, с. 291]. Але кавалерія не змогла з суто тактичного рівня перейти на рівень стратегічний, не кажучи вже про формування рухомих груп з кінноти, яка так і не була створена навіть напередодні Першої світової війни.

Використання артилерії також зазнає змін, бо вона вже характеризується як рід військ дальнього бою, відповідно все актуальнішими стають міркування переносу центру вогняної потуги з піхоти на артилерію.

Тактика зустрічного бою, яка по суті передувала бліцкригу Другої світової війни, де-юре була закріплена ще в 1847 р. з прийняттям нового статуту, що діяв до 1888 р., який дробив батальйони на більш дрібні тактичні одиниці [18, с. 527]. Це сприяло більш гнучкому маневруванні в бою, що було важливою складовою бліцкригу. Відтак майже всі операції франко-прусської кампанії будувалися на власній ініціативі командуючого армією, яка також стала ключовим компонентом нової стратегії знищення. Отже децентралізація оперативної та тактичної роботи, колективне, а не одноосібне, рішення стало характерною рисою не тільки німецького військового мистецтва, але й загальноєвропейським явищем.

Тенденції утвердження «широкої стратегії» і розвиток «вогняної» тактики призводять до того, що бойові зусилля військ все більше розосереджуються по фронту й розчленовуються вглиб [13, с. 163]. Маневр, по суті, увійшов у склад битви. Уже в цей час військова доктрина Німеччини формується на засадах бліцкригу, вирішальній ролі початкової фази війни [14, с. 177], відтак – величезна увага приділяється саме оперативному розгортанню військ уздовж кордону. Саме тому робиться ставка на мобільність, превентивний концентрований удар для дезорганізації супротивника, а в ідеалі – повторення класичної операції оточення при Каннах, але не в тактичних, а в стратегічних масштабах.

Таким чином, франко-прусська війна не тільки визначила основні засади майбутніх війн, але й зумовила першочерговий вектор реалізації військової доктрини Німеччини – на Захід. Саме від успіху на теренах Франції, на думку німецького керівництва, залежала доля всієї тотальної війни. Хоча після франко-російського зближення все актуальнішою стає війна на два фронти, військова думка Німеччини не достатньо розробляє багатовікову доктрину «Drang nach Osten» (нім. «тиск на схід»). Та попри геополітичні вподобання німецького керівництва, генштаб часів Мольтке-старшого виробив нову парадигму воєнної стратегії, яка під впливом науково-технічного прогресу стала детермінуючою для обох світових війн.

Бібліографічні посилання

1. **Анненков М.** Война 1870 года. Заметки и впечатления русского офицера / М. Анненков. – СПб., 1871.

2. **Богуславский фон А.** Размышления о стратегии / А. фон Богуславский // Стратегия в трудах военных классиков : у 2 т. / под ред. А. А. Свечина. – М., 1926. – Т. 2. – С. 215–231.

3. **Гёрлиц В.** Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657–1945 / В. Гёрлиц; [пер. с англ. С. В. Лисогорского]. – М., 2005.

4. **Глухов В. П.** Франко-прусская война / В. П. Глухов // Советская военная энциклопедия : в 8 т. / под ред. А. А. Гречко и др. – М., 1980. – Т. 8. – С. 319–321.

5. **Изместьев П. И.** Мольтке / П. И. Изместьев // Военная энциклопедия : в 18 т. / под ред. К. Величко, В. Новицкого и др. – М., 1914. – Т. 16. – С. 383–389.

6. **Клаузевиц К.** О войне / К. Клаузевиц; [пер. с нем.]. – М.; СПб., 2007.

7. **Кюльман Ф.** Стратегия / Ф. Кюльман; [пер. с франц.]. – М., 1939.

8. **Леер Г. А.** Мольтке / Г. А. Леер // Энциклопедия военных и морских наук : у 8 т. / под ред. Г. А. Леера. – СПб., 1891. – Т. 5. – С. 200.

9. **Лиддел Гарт Б.** Стратегия непрямых действий / Б. Лиддел Гарт; [пер. Б. Чернякова, И. Козлова, С. Любимова]. – М.; СПб., 2008.

10. **Маслов А. Н.** История крепостной войны / А. Н. Маслов. – СПб., 1900.

11. **Михалев С. Н.** Военная стратегия: Подготовка и ведение войн Нового и Новейшего времени / С. Н. Михалев; вступ. ст. и ред. В. А. Золотарева. – М., 2003.

12. **Мольтке фон Г.** История германо-французской войны 1870–1871 гг. / Г. Мольтке; [пер. с нем.]. – М., 1937.

13. **Мольтке фон Г.** О глубине походных колонн / Г. Мольтке // Стратегия в трудах военных классиков. – Т. 2. – С. 161–164.

14. **Мольтке фон Г.** О стратегии / Г. Мольтке // Стратегия в трудах военных классиков. – Т. 2. – С. 176–179.

15. **Мольтке фон Г.** О фланговых позициях / Г. Мольтке // Стратегия в трудах военных классиков. – Т. 2. – С. 164–169.

16. **Огарков Н. В.** Стратегия военная / Н. В. Огарков // Советская военная энциклопедия. – Т. 7. – С. 555–565.

17. **Свечин А. А.** Стратегия / А. А. Свечин. – М., 1927.

18. **Свечин А. А.** Эволюция военного искусства : в 2 т. / А. А. Свечин. – М.; Л., 1928. – Т. 2.

19. **Требин М .П.** Войны XXI века / М. П. Требин. – М.; Мн., 2005.

20. **Шерф фон В.** О вождении войск / В. фон Шерф // Стратегия в трудах военных классиков. – Т. 2. – С. 185–209.

Надійшла до редколегії 06.10.2009.

УДК 94 (477) «19/20» + 629.5 (477) (09)

Д. В. Коротенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАКОНОДАВСТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. ПРО СТРУКТУРУ, ШТАТИ І ФУНКЦІЇ ЗАГАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Проаналізовано головні джерела з історії поліції Російської імперії та їх еволюція протягом століть.

Ключові слова: поліція, законодавство, джерело, документ, пристав, городовий, чин.

Проанализированы важнейшие источники по истории полиции Российской империи, их эволюция на протяжении веков.

Ключевые слова: полиция, законодательство, источник, пристав, городовой, чин.

In article the major sources on stories of police of the Russian empire, their evolution throughout centuries are analyzed.

Key words: police, the legislation, a source, the police officer, the policeman, a rank.

Регламентація карально-адміністративних органів завжди була важливою складовою імперського законодавства. Це випливало з тих важливих завдань, які стояли перед поліцією в охороні самодержавного ладу. З моменту появи Уставної книги Розбійного приказу 1555 р. і до формування Департаменту поліції царський уряд ретельно відслідковував і аналізував відповідність структури, штатів і функції поліції до умов, що складалися в Росії в різні періоди її історії.

Ця проблема знайшла своє відображення в працях сучасних українських істориків права, які досить плідно займаються вивченням діяльності та структурування як загальноросійського поліцейського апарату, так і його губернських ланок. Слід відзначити роботу харківської школи істориків права під керівництвом О. Н. Ярмиша, яка висвітлює регіональні аспекти діяльності виконавчої і політичної поліції на Харківщині [23]. Наукова школа при Одеській національній юридичній академії займається розробкою питань, пов'язаних з міською поліцією Одеси, яка мала особливий статус міста-порта [10].

Метою даної статті є аналіз загальноросійського законодавства другої половини XIX ст. відносно структури, штатів та функцій виконавчої (загальної) поліції, в період, коли перед нею постали якісно нові завдання.

© Д. В. Коротенко, 2010

Для кращого розуміння змін, які відбулися в структурі загальної поліції в пореформений період, необхідно проаналізувати джерела, на основі яких сформувалася подальша законодавча база.

Перший законодавчий акт був створений у 1649 р. Це Наказ про Громадське благочиння [6, с. 77]. Подальша регламентація поліції відбулася в 1711 р. Указ «Про безприпонний розшук, переслідування сищиками крадіїв, розбійників та їх подільників» фактично затвердив основні пошукові функції поліції [16, с. 41]. Датою утворення регулярної поліції вважається травень 1718 р., коли були видані «Пункти», які визначали обов'язки міської поліції [15] та утворення Генерал-поліцмейстерського управління у Санкт-Петербурзі [17, с. 265–266]. Починаючи з 1721 р. до часів правління Катерини II, головними напрямами діяльності поліції були охорона громадського порядку та нагляд у побутовій сфері.

У 1775 р. побачили світ «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» [4, с. 380–469]. Цей документ частково здійснив структурне реформування поліції. Зокрема було впроваджено посаду «справника», визначено компетенцію поліцейських органів, яка була досить широкою. Пізніше відбувається розподіл органів поліції і суду [8]. На всеросійській основі був прийнятий один з найголовніших документів, більшість положень якого залишалося актуальним до 1917 р. – «Статут благочиння або поліцейський» (8 квітня 1782 р.) [18, с. 321–413]. У «Статуті» визначалася структура, порядок діяльності, функції та правові повноваження поліцейського апарату у містах. У перших трьох главах визначаються органи поліцейського управління, їх штати, місце за Табелем про ранги посадових осіб та порядок призначення їх на посади. Далі регламентується порядок створення поліцейських органів, їх компетенція, висловлюються вимоги до осіб, які призначаються на поліцейські посади. За Статутом головним завданням поліції було збереження громадського порядку та безпеки. У ньому робилася спроба розмежування компетенції судових і поліцейських органів. До компетенції поліції мало відноситися попередження правопорушень і виявлення уже здійснених злочинів, проведення дізнання і передача злочинців до суду. Безпосередньо поліція мала право розглядати тільки малозначні правопорушення. Зокрема, з обов'язків поліції вилучалися загальноадміністративні та фінансові питання.

Одним з останніх указів, що належать до організації структури органів міської поліції, був указ Павла I «Про устрій поліції і призначення чиновників у поліцію» [12] від 25 липня 1799 р. Головним завданням цього законодавчого акту було змінити порядок комплектування поліцейських посад: «На місця ці, – зазначалося в указі, – призначати з місць, що залишилися після скасування, і інших у казенній службі колишніх здатних і розторопних чиновників по обранню губернаторів і комендантів, з призначенням належної їм з міських доходів платні» [21, с. 135]. Нижні чини міських поліцій губернських міст (десяцькі, сторожа, так звані нахтвехтери) відповідно до указу від 14 травня 1799 р. як і раніше обиралися з числа городян. Міста, що мали стратегічне значення, у першу чергу міста-порти, вирізнялися комплектацією штатів міської поліції, що було обумовлено їхнім відповідним становищем.

Таким чином, на початку XIX ст. сформувалася система адміністративно-поліцейської влади, розгалужений апарат якої потребував подальшої реформації як у рамках імперії, так і на місцях. Для цього у червні 1811 р. був проголошений маніфест про створення Міністерства Поліції та Наказ Міністерству Поліції – документи, які регламентували діяльність поліції та відносини з іншими вісьмома міністерствами, нагляд за їхньою діяльністю [7, с. 79–86].

Переламним етапом у подальшому реформуванні поліцейського апарату став збройний виступ декабристів 1825 р. Слід зазначити, що ранні революційні ідеї в Росії в першу чергу стосувалися заможних прошарків населення – дворян тощо. Саме у провінційних районах, де політична поліція була безсила завдяки своїй малій чисельності контролювати маси, уряд Миколи I дуже вчасно посилив полі-

цейську владу на місцях. Була видана низка документів, що підвищували авторитет поліції на місцях. Це: перше видання «Устава про попередження та припинення злочинів» 1833 р. (доповнення тривали до 1890 р.) [5], «Устав про паспорти та біглих» 1830-ті рр. (доповнення тривали до 1895-х рр.) [3].

У червні 1837 р. були видані «Положення про земську поліцію» [9] і «Наказ чинам та служителям земської поліції» [9]. Діяльності поліцейських установ в умовах зростання антифеодального руху перешкоджала відсутність формального розмежування територіальних меж відання міської та повітової поліції. Порядок комплектування особового складу поліції також не відповідав вимогам часу і тим завданням, які покладалися на неї урядом – насамперед, активно придушувати невдоволення народних мас і забезпечувати «порядок і спокій». Земський справник, який обирався дворянами, нерідко за своїми політичними поглядами та фізичними даними не відповідав своїй посаді, та й не мав, до того ж, спеціальної професійної підготовки. Інші посади в поліції заміщувалися, як правило, армійськими офіцерами, які одержали під час служби поранення і вийшли у відставку [24]. Таким чином, можна зазначити, що поліцейський апарат Російської імперії до реформ 1860-х р. зазнавав певних змін протягом століть.

Починаючи з другої половини 50-х рр. XIX ст., царська влада готувалася до посилення ролі поліцейського апарату в період підготовки до кардинальних реформ, що суттєво змінили становище в Росії. Уже з 1857 р. була посилена адміністративна і кримінальна відповідальність за образу поліцейського під час виконання ним службових обов'язків.

Найбільш вагомим документом, який регламентував діяльність поліції, стали «Тимчасові правила про устрій поліції в містах і повітах губерній, які керуються Загальним установленням» від 25 грудня 1862 р. [2, с. 107]. Тимчасовість правил визначалася тим фактом, що комплексне реформування поліції передбачалося завершити після проведення земської та судової реформ.

Окремо слід зазначити, що згідно з губернським установленням (1775 р.) всі губернії в Російській імперії поділялися на дві частини: такі, що керувалися Загальним установленням та Особливим установленням. Так, Катеринославська губернія відносилася до першої групи губерній, хоча місто-порт Маріуполь і мало особливі статусні елементи (мав свою міську поліцію) [23, с. 68]. Таким чином, на прикладі поліції Катеринославщини можна проаналізувати організацію поліції в Російській імперії взагалі.

Поліцейське законодавство Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. ґрунтувалася на двох основних складових: по відношенню до організації поліції – на «Тимчасових правилах», а по відношенню до предметів відання – на «Положенні про земську поліцію» і «Наказі чинам та служителям земської поліції» 1837 р. Останнє згодом було змінено внаслідок здійснення реформ, коли поліцейські органи були звільнені від судових та господарських функцій, а ось «Тимчасові правила» діяли більше 50 років, оскільки нової реформи низових ланок поліції так і не відбулося.

Таким чином унаслідок реформи 1862 р. замість міської та земської поліції в кожному повіті засновувався єдиний поліцейський орган – повітове поліцейське управління. Згідно ст. 1 «Тимчасових правил» «У губерніях, що керуються за Загальним установленням, міська і земська поліція об'єднуються в загальну повітову поліцію, відомству якої підлягає весь повіт з повітовими та безповітовими містами, посадами, містечками та селищами, які знаходяться в ньому» [11]. Так, в Катеринославській губернії було створено вісім повітових поліцейських управлінь: Катеринославське, Верхньодніпровське, Новомосковське, Павлоградське, Бахмутське, Слов'яносербське, Олександрівське, Маріупольське. Управління було колегіальним органом, який очолював повітовий справник. До складу присутствія управління входили також помічник справника і члени-засідателі [2, с. 107].

В умовах посилення революційної боротьби, особливо з другої половини 60-х рр., необхідно було посилити контроль та внутрішній нагляд за населенням та його настроями, зробити загальну поліцію помічником політичної поліції та жандармерії. З цією метою у 1867 р. було видано «Інструкцію околодочним наглядачам». Згідно інструкції в структурі поліції було запроваджено нову посаду – околодочний наглядач, на якого покладалися функції допомоги дільничним приставам у містах та керівництво роботою найнижчих чинів поліції – городових [7, с. 110–113].

По мірі розгортання революційного руху, який почав виливатися у терористичні форми, та реформи жандармського корпусу (у 1875 р. було сформовано окремий корпус жандармів) царський уряд був змушений приділяти більше уваги ефективності діяльності поліції по забезпеченню громадського порядку. Так, 9 липня 1878 р. вступило в дію «Тимчасове положення про поліцейський устрій в 46-ти губерніях, які управляються Загальним установленням» [1, с. 120]. За цим положенням запроваджувалася в структурі поліції нова посада урядника із розрахунку 1 урядник на 5 тисяч населення. Але вже через 10 днів 19 липня 1878 р. з'явилася «Інструкція поліцейським урядникам», з якої добре видно головну мету створення нової посади. «Поліцейські урядники, – зазначалося в ній, – повинні на дільницях їм підпорядкованих, охороняти громадський спокій та слідкувати за проявами будь-яких толків, спрямованих проти уряду, законної влади та громадського спокою» [7, с. 120–124]. Таким чином, вочевидь, що посада поліцейського урядника створювалася в основному як допомога політичній поліції. У листопаді 1880 р., внаслідок доповіді М. Т. Лоріса-Мелікова, імператор Олександр II взагалі підпорядкував виконавчу поліцію Департаменту державної поліції.

Вбивство царя 1 березня 1881 р. показало недостатню ефективність поліції у протидії революціонерам-терористам. Це привело до подальшого реформування правоохоронних органів з метою усунення тих недоліків, які суттєво впливали на роботу поліції. 14 серпня 1881 р. вступило в дію «Положення про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою». Це Положення в умовах запровадження стану посиленої охорони надавало місцевим керівникам поліції та жандармських управлінь широкі повноваження, у тому числі попереднє затримання, проведення у будь-який час обшуків у всіх без винятку приміщеннях, накладання арешту на майно та ін. [13].

Посилюючи поліцейську владу на місцях, царський уряд розширював і її повноваження. Логічним продовженням Положення 14 серпня стало «Положення про поліцейський нагляд, який встановлювався за розпорядженням адміністративної влади» від 12 березня 1882 р. Це положення встановлювало гласний поліцейський нагляд, який ставав обов'язком загальної поліції [14].

Важливою віхою на шляху до оптимізації структури поліції стала реформа у лютому 1883 р., коли Департамент державної поліції було змінено на Департамент поліції. Саме з цього часу поліцейська влада свою основну увагу починає концентрувати на політично-розшуковому слідстві. У 1890 р. було введено в дію остаточну редакцію «Статуту про припинення та попередження злочинів» [19], який підсумував діяльність уряду по реформуванню поліції у вказаний період.

Царська влада приділяла велику увагу формуванню кадрів загальної поліції. Слід зазначити, що до реформ 1860–1870-х рр. кадрове забезпечення поліції знаходилось, з нашої точки зору, на досить низькому рівні. Так, керівні посади в ній займали, як правило, колишні військові офіцери, які за станом здоров'я були змушені піти у відставку, а в нижні чини – набирали в основному непридатних до стройової служби солдатів. Основним документом, який регулював підбір кадрів та їх просування по службі, став «Статут про службу по визначенню від уряду» 1896 р. [20]. До осіб, що вступали на службу до поліції, висувалися досить серйозні вимоги, у тому числі: російське підданство, добрий стан здоров'я, наявність свідоцтва про попередню службу та військову повинність. Натомість забороняло-

ся приймати на службу осіб, що перебували під слідством та судом, звільнених з місць позбавлення волі, неплатоспроможних боржників, нижніх чинів із розряду штрафованих, порочних осіб та осіб, що за віросповіданням належали до іудаїзму (окремі обмеження існували для осіб католицького віросповідання) [20, ст. 3–5].

Особливу зацікавленість уряд приділяв залученню до поліцейської служби відставних офіцерів армії. Вони зараховувалися до лав поліції із збереженням військових чинів або з «перейменуванням у чини цивільні», які відповідали військовим чинам. Збереження військових чинів розповсюджувалося на посади поліцмейстерів, повітових справників та їхніх помічників. На нижчих посадах військові чини трансформували у чини цивільні [20, ст. 203–205].

Посади нижніх чинів міської та повітової поліції заміщувалися переважно освіченими відставними та запасними військовими нижніми чинами. На посади околодочних наглядачів призначалися особи всіх станів, рівень освіти яких дозволяв їм грамотно скласти протокол правопорушення або інших дій, які вчинялися поліцією. Слід зазначити, що нижні чини поліції та державної варти значилися на державній службі, але права отримання пенсій не мали.

Особливо ретельно царський уряд підходив до просування поліцейських чинів кар'єрною драбиною з урахуванням існуючої в Росії системи, заснованої на «Табелі про ранги», діючих з часів Петра І. Так, присвоєння першого (XIV) класного чину здійснювалося в різні терміни в залежності від походження та рівня освіти. Таким чином, царський уряд зацікавлював до служби осіб з високим освітнім рівнем. Так, наприклад, якщо канцелярським службовцям поліції перший класний чин («за видатні заслуги») присвоювався через 10 років служби, то особам з вищою освітою при вступі на службу присвоювалися зразу чини від XII до VIII класу [20, ст. 244–246].

Добре унормованим, з нашої точки зору, є регламентація подальшого присвоєння чинів у загальній поліції. Це відбувалося за двох умов, а саме: за сумлінне виконання служби, відзначене керівництвом та «за відзнаку та справи, здійснені в інтересах служби».

Таким чином, чини поліції, як особи, що перебували на державній службі, мали можливість дослужитися до чину статського радника включно у звичайний або найкоротший терміни. Звичайними термінами були з XIV до VIII класу – три роки, а далі, до V класу – чотири роки. Найкоротший термін за відзнаки на службі дозволяв зменшити час між присвоєнням класів від одного до трьох років. Надання чинів передбачало суворе дотримання чітко означеної законом послідовності.

Необхідно підкреслити, що надання чинів особам, що перейшли з військової служби, мало певні істотні особливості. Присвоєння всіх офіцерських чинів, починаючи з поручика і, закінчуючи капітаном, обумовлювалося вислугою чотирьох років у кожному чині. Присвоєння ж штаб-офіцерських (підполковник, полковник) та генеральських чинів було ще складнішим, оскільки крім загальних вимог до претендента висувалися і додаткові: вік, перебування на попередній посаді від одного до чотирьох років, служба на офіцерських посадах в армії та ін. [20, ст. 244–516].

Нижні чини поліції мали право дослужитися до отримання класного чину трьома способами. У першому випадку – це складання встановленого іспиту із зарахуванням кандидатом на класну посаду з відкриттям вакансії. Другий спосіб передбачав 25-річну вислугу на військовій службі в якості жандармів, земських вартових та ін. І, нарешті, свій, особливий, спосіб був у околодочних наглядачів та урядників. Оскільки посади околодочних наглядачів могли бути заміщені особами всіх станів, це створювало нижнім чинам поліції умови для кар'єрного зростання.

Важливу увагу царський уряд приділяв питанням заробітної плати та грошового заохочення працівників поліції. Так, тільки для нижніх чинів поліції та жандармерії існувала така форма винагородження як додаткова плата за надстрокову службу. Доплату нижні чини отримували при відмові від надання пер-

шого офіцерського або класного чину – 100 рублів на рік, за вислугу 12 років в унтер-офіцерському званні – раз на три роки по 34 рублі, за залишення на надстрокову службу – половина річного окладу. Взагалі у Катеринославській губернії поліцмейстер отримував 1500 крб.; помічник поліцмейстера 1000 крб.; пристав 700 крб.; помічник пристава 400 крб.; околодочний наглядач 400 крб.; городовий 180 крб. на рік [22]. Для порівняння: старший вчитель у Юзівці отримував 480 крб. на рік, його помічниці – по 300 крб. Зарплатня «старшого» вчителя відповідала доходу непогано оплачуваного заводського спеціаліста, а жалування молодших вчителів дорівнювало зарплатні шахтарів [25]. Таким чином, чини, нижчі за наглядача, отримували небагато, що певним чином відбивалося на виконанні ними професійних обов'язків і призводило до корупції.

В офіційних друкованих виданнях, таких як «Правительственный вестник», «Русский инвалид», «Военный сборник», «Вестник полиции», «Журнал Министерства юстиции», «Верность», «Стражник и городовой» та ін. постійно розглядалися питання поліцейської служби, давалися відповіді на письмові запити, організовувалися дискусії щодо необхідності окремих перетворень. Цікавим є той факт, що в «Правительственном вестнике» у розділі «Накази» навіть друкувалася інформація про відпустки вищих чинів поліції.

Підводячи підсумок, зазначимо, що протягом чотирьох століть (XVI–XIX ст.) законодавство Російської імперії щодо поліцейського апарату постійно змінювалося. Не треба виділяти період другої половини XIX ст. як окремий, адже монархічна Росія мала вікові традиції, та її законодавство рідко змінювалося кардинально. Тому ми зосередили увагу на головних законодавчих актах, що регламентували кадрові питання, структуру і основні функції поліції до означуваного періоду. Нагальним є питання, наскільки добре регламентований на папері устрій виконувався насправді, адже завжди існує людський, моральний фактор, який не фіксує законодавство.

Звісно, поліцейське законодавство мало й свої недоліки, що заважали виконанню службових обов'язків. По-перше, це різноманітні функції, які покладалися на поліцейських. По-друге, це невелика заробітна платня нижчих чинів поліції. По-третє, це не завжди правильний підбір кадрів (спочатку акцент робився на військових). По-четверте, це бюрократичний апарат, який не мав чіткої структури підпорядкування та часто перетинався з адміністративною владою. По-п'яте, при окрім різних обов'язків на загальну поліцію було покладено частково і функції політичної поліції, що вкрай заплутало підпорядкованість в органах, та збільшило недовіру людей до виконавчої гілки поліції.

Бібліографічні посилання

1. Временное положение о полицейских управлениях в 46-ти губерниях, Общему Учреждению управляемых. 9 июля 1878 г. // История полиции России / под ред. В. М. Курицина. – М., 1999.

2. Временные правила об устройстве полиции в городах и уездах губерний, по общему учреждению управляемых. 25 декабря 1862 г. // История полиции России / под ред. В. М. Курицина. – М., 1999.

3. Державний архів Російської Федерації (м. Москва). – Ф. 102 (Департамент поліції, 3-є діловодство), оп. 1887 р., спр. 9, ч. 38. Статут про паспорти й утікачів (1857 р.).

4. Законодательство Екатерины II : в 2 т. – М., 2000. – Т. 1.

5. Законы уголовные // Свод Законов Российской империи. – Изд. 3-е. – СПб., 1857. – Т. 15.

6. **Исаев И. А.** История государства и права России / И. А. Исаев. – М., 1996.

7. История полиции России / под ред. Курицина В. М. – М., 1999.

8. Наказ Екатерины II, данный комиссии о сочинении проекта нового уложения / под ред. Н. Д. Чегулина. – СПб., 1907.

9. Общее губернское учреждение // Свод законов Российской империи. 3-е изд. – СПб., 1857. – Т. II. – Ч. 1.

10. **Петровський В. М.** Становлення та розвиток міської поліції у Російській імперії у другій половині XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): дис. …канд. юрид. наук : 07.00.02 / В. М. Петровський. – Одеса, 2007.

11. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е, отд. 2-е, Т.XXXVII, № 39087.

12. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е, Т. XXVII, №19424.

13. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия 14 августа 1881 // Свод законов Российской империи. В XVI т. – СПб., 1892. – Т. XIV. – прил. I к ст. 1 Устава о предупреждении и пресечении преступлений.

14. Положенням про поліцейський нагляд, що встановлювався за розпорядженням адміністративної влади. 12 березня 1882 р. Полное собрание законов Российской империи, собр. 3-е, Т. II, отд. 2-е, № 730.

15. Пункты, данные Санкт-Петербургскому генерал-полицмейстеру... ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. V. – № 3203 от 25 мая 1718 г. – С. 569–572.

16. **Рыбников В. В.** История правоохранительных органов Отечества / В. В Рыбников, Г. В. Алексушин. – М., 2007.

17. **Сизиков М. И.** История полиции в России (1718–1917). Вып. 2. / М. И. Сизиков, А. В. Борисов, А. Е. Скрипилев. – М., 1992.

18. Устав благочиния или полицейский 8 апреля 1782 г. // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М., 1987. – Т. 5.

19. Устав о пресечении и предупреждении преступлений // Свод законов Российской империи: в XVI т. – СПб., 1890. – Т. XIV.

20. Устав о службе по определению от правительства // Свод законов Российской империи: в XVI т. – СПб., 1892. – Т. III.101.

21. **Хавский П.** Собрание законов о полицейском управлении, или наказы губернаторам и устав управы благочиния, со включением законов им предшествовавшим и последовавших с 1708 по апрель месяц 1823 года / П. Хавский. – Спб., 1823.

22. **Холод Ю. А.** Загальна поліція Російської імперії в Україні в 1862–1905 рр.: / Ю. А. Холод. – дис.… канд. юрид. наук : 07.00.02 / Ю. А. Холод. – Х., 2002.

23. **Ярмиш О. Н.** Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Н. Ярмиш. – Х., 2001.

24. www.pravo.vuzlib.net/book

25. www.ukrstor.com/ukrstor/yuz-schl.html

Надійшла до редколегії 9.12.2009.

УДК 63.3(2) 47

Ю. І. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТВОРЕННЯ ПЕРШОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В ЕМІГРАЦІЇ – «СОЮЗУ РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ»

Проаналізовано процес створення та початковий період діяльності першої організації російських соціал-демократів за кордоном – «Союзу російських соціал-демократів».

Ключові слова: еміграція, соціал-демократи, Швейцарія, «Союз російських соціал-демократів»

Проанализирован процесс создания и начальный период деятельности первой организации российских социал-демократов за границей – «Союза русских социал-демократов».

Ключевые слова: эмиграция, социал-демократы, Швейцария, «Союз российских социал-демократов».

© Ю. І. Коломоєць, 2010

Analyzed process of the foundation and a early period of the activity of the first foreign russion socialdemocracy organization – «Union of the russian social-democrats».

Key words: emigration, social-democrats, Switzerland, «Union of the social-democrats».

Перша половина 90-х рр. XIX ст. ознаменувалася відносним затишшям у революційній боротьбі. Активні дії царських каральних органів проти народовольців та їхніх прихильників, включаючи масові арешти, страти, каторгу і заслання, призвели до того, що в російському визвольному русі почали панувати розчарування, депресії, відхід від активної роботи. Показником такого процесу є різке скорочення кількості політичних дізнань та залучених до них учасників. Більше того, Олександр III надав революціонерам право розкаятися і повернутися до повсякденного життя. «Кожен політичний злочинець і кожен емігрант, які розкаялися у своєму злочині і своє розкаяння підтвердить полум'яним бажанням «вірою і правдою» служити престолу, може сподіватися до зміни своєї участі» [35, с. 33–34]. Значна частина тих, хто брав участь у боротьбі 1880-х рр. були змушені емігрувати. Оцінюючи стан еміграції, відомий революційний діяч В. Курнатовський у 1894 р. писав: «Тут думка більше подавляється ниттям панів, що називають себе російськими інтелігентами, і, як не намагаєшся бути подалі від цього ниття, все-таки нерви тріпаються препаскудно і, коли хочеш якийсь раз поговорити з товаришем, то, крім тупого роздратування в собі нічого не знаходиш. Не знаю, але за останній час більшість російських інтелігентів здаються мені якимись розгвинченими» [34, с. 196].

Криза народництва, з іншого боку, привела до появи нового напряму у революційній боротьбі, а саме – до соціал-демократії, теоретичні погляди якої ґрунтувалися на марксистському вченні. Ще в 1883 р. в Женеві було створено першу російську соціал-демократичну групу – «Визволення праці» у складі Г. Плеханова, П. Аксельрода, В. Засулич, Л. Дейча та В. Ігнатова, але на середину 1990-х років її вплив у самій Росії був дуже незначним з огляду на слабкість групи в організаційно-практичній роботі. Звичайно, що три людини, а саме стільки залишилося у складі групи після смерті В. Ігнатова та заслання на каторгу Л. Дейча, не могли налагодити зв'язків з соціал-демократичними групами в Росії, які самі цього вимагали. «Цілком довіряючи досвіду і, головне, знанням емігрантів російські соціал-демократи вимагали від групи «Визволення праці», щоб вона взяла на себе практичне керівництво рухом, – писав учасник перших марксистських гуртків у Москві М. Лядов,– а оскільки вона цього не зробила, то рухом почали керувати місцеві організації – кожна на свій страх і ризик» [24, с. 96]. Така ситуація отримала оцінку від інших соціалістичних партій, які досить скептично ставилися до перспектив соціал-демократичного руху. Один із керівників польської соціалістичної партії (PPS) Ю. Пілсудський зазначав, що «Організація сильної робітничної партії в Росії неможлива і довго ще залишиться у такому стані» [20, с. 362].

Але що вдалося групі «Визволення праці» так це активно розповсюджувати ідеї марксизму серед російської молоді в еміграції. Ці ідеї стали настільки популярними, що привернули увагу закордонної агентури Департамента поліції. У 1895 р. керівник закордонної агентури П. Рачковський у своєму донесенні зазначав: «Ідеї старих народовольців починають туго прививатися до молоді, що навчається не тільки в Парижі, але в Берні й Цюріху, де вона майже поголовно заразилася соціал-демократичними тенденціями» [11, спр. 6, ч. 290, арк. 176 зв.]. Про це ж свідчать спогади О. Саніної, яка, перебуваючи в середині 1890-х рр. у Женеві, зауважила неабияку зацікавленість російської молоді в марксизмі. «Хто тоді не вивчав Маркса? – зазначала вона, – це просто була якась епідемія. Читали його французькою, російською, реферували» [42, спр. 175, арк. 6] Враховуючи звичайний радикалізм молоді, яка бажала втілити свої погляди у практику, на чергу денну поставала проблема об'єднання за кордоном російських революціонерів та

тих, хто їм співчував з подальшою метою налагодити зв'язки з марксистами в Росії. Група «Визволення праці» повинна була вийти із своєї штучної ізоляції саме за рахунок об'єднання навколо себе соціал-демократичних сил в еміграції. Один із прихильників групи Д. Перазич писав Г. Плеханову із Відня в березні 1895 р.: «Я вже переконався, що поки соціал-демократичні групи Росії розділені між собою і як ціле відокремлені від закордону, цьому останньому нічого розраховувати на матеріальну допомогу соціал-демократичної групи, тим більше – на регулярну, і хочеш не хочеш приходиться обмежуватися пожертвуваннями «любителів» із інтелігентського середовища» [8, с. 170–171]. Цього вимагали і прихильники групи в Росії. На думку одного із лідерів ранньої соціал-демократії, а згодом меншовизму О. Потресова «1895 і особливо 1896 рік були вирішальними. Росія зав'язала стосунки із «закордоном». «Група Визволення Праці» вийшла, нарешті, із своєї відірваності. Виникає «Союз російських соціал-демократів» [36, с. 187]. Подібний висновок підтверджував і відомий дослідник революційного руху в 20-30-х рр. В. Невський, який зазначав, що «Притік та вплив таких молодих сил [Ленін, Потресов, Спонті. – Ю. К.] і змусили групу «Визволення праці» скликати перший з'їзд представників закордонних груп соціал-демократів... де було засновано «Союз російських соціал-демократів» [30, с. 51]. Отже, головною причиною створення організації за кордоном стала необхідність налагодження зв'язків з місцевими марксистськими групами.

Дуже важливою причиною утворення «Союзу» була також необхідність налагодження видання та транспортування в Росію нелегальної марксиcтської літератури. За свідченнями одного з визначних діячів соціал-демократичного руху 90-х рр. В. Акімова «з 1895 р. соціал-демократія в Росії почала переходити від гуртківщини до прийомів масової агітації. Це створило, між іншим, потребу в агітаційних брошурах для розповсюдження в робітничих масах» [25, с. 292].

Прискорити створення власної організації для лідерів соціал-демократичної еміграції мало значення і в тому сенсі, що керівники інших революційних груп намагалися сформувати єдиний закордонний центр у боротьбі з царизмом. Про це свідчать поліцейські джерела. В «Огляді найважливіших дізнань» за 1895 р. та 1896 р. відзначалося, що навесні 1895 р. у Швейцарії активно обговорювалася ініціатива лондонських народовольців про координацію дій у боротьбі з російським режимом. Ці переговори очолив відомий народоволець Є. Лазарєв. Але, як було підкреслено в «Огляді», «відмовилися від єднання лише старі представники соціал-демократії Плеханов і Аксельрод, з якими Лазарєв також бачився» [33, с. 286].

Питання створення та початкового періоду діяльності «Союзу російських соціал-демократів» не знайшли широкого відображення як в радянській, так і в пострадянській історичній літературі. Вчені, що вивчали період 90-х рр. в історії соціал-демократії, не аналізували глибоко ані причин створення, ані діяльності у 1895–1897 рр. Набагато більше приділялося уваги подіям з листопада 1898 р. по травень 1900 р., коли «Союз» став центром «економізму» в російському соціал-демократичному русі. Слід зазначити, що в радянських дослідженнях не існувало навіть єдиної точки зору щодо часу заснування організації. Так, відомий радянський історик Г. Жуйков стверджував, що «Союз» було створено наприкінці 1893 р. [15, с. 20]. Радянські вчені П. Бистренко [4, с. 129], М. Волянюк [7, с.39], М. Іовчук [18, с. 155], О. Калєкін [19, с. 131], Р. Маркова [24, с. 18] та ін. датують його створення кінцем 1894 р., а В. Алгасов [1, с. 17], М. Балабанов [3, с. 266], О. Єльницький [14, с. 21], В. Невський [30, с. 61], Б. Чагін [45, с. 204], О. Ярославський [47, с. 50] та ін. – початком 1895 р. Якщо хронологічно розподілити вищевказані дослідження, то можна зробити висновок, що про створення «Союзу» на початку 1895 р. писали в основному в 1920–1930-х рр., тоді, як в 1960–1970-х рр. автори прийняли за істину кінець 1894 р. На нашу думку, немає протиріч між да-

туванням, вказаним всіма авторами, оскільки, виходячи із відомих нам джерел, можна зробити висновок про розбіжності лише у сприйнятті старого та нового календарів. Безсумнівним є факт повернення Г. Плеханова, який брав участь у з'їзді, в Женеву наприкінці грудня 1894 р. Як зазначав історик В. Чумаченко «наприкінці 1894 р. в Швейцарії було скасовано указ про вислання, і Г. Плеханов отримав можливість повернутися до сім'ї, в Женеву» [46, с. 138]. Це підтверджується спогадами дружини Плеханова, яка свідчила, що «незадовго до Нового року Георгій Валентинович повернувся в Женеву» [44, спр. 1, арк. 398]. Ще раз Р. Плеханова підтверджує це в автобіографії, де пише, що «наприкінці грудня 1894 р. Плеханов повернувся в Женеву, в сім'ю» [44, спр. 12, арк. 12]. Урешті-решт заручимося інформацією із донесення П. Рачковського. «Наприкінці 1894 року група «Визволення праці», – зазначав він, – на чолі з Плехановим та Аксельродом заснувала «Союз російських соціал-демократів» [26, с. 36].

Наступним питанням, на яке дослідники не дають однозначної відповіді, є засади, на яких група «Визволення праці» увійшла до складу «Союзу». Так, П. Бистренко, М. Балабанов та інші історики вважали, що група «Визволення праці» організаційно влилася в «Союз». П. Бистренко взагалі зробив висновок про те, що «коли було створено «Союз російських соціал-демократів за кордоном», група «Визволення праці» припинила свою діяльність» [4, с. 129]. Але все ж таки більшість дослідників цілком слушно, з нашої точки зору, визначили статус групи «Визволення праці» як окремої структурної одиниці, а часом припинення її діяльності вважають 1903 р. – II з'їзд РСДРП.

Таким чином, наприкінці 1894 р. за старим або на початку 1895 р. за новим стилем у Женеві відбувся з'їзд представників російських соціал-демократів, що перебували в еміграції, на якому було створено єдину організацію – «Союз російських соціал-демократів». Його завдання були закріплені у статуті організації і включали в себе: видання і доставку в Росію революційної літератури; налагодження зв'язків з революційними організаціями всередині Росії; залучення шляхом пропаганди нових прихильників соціал-демократії; пошук матеріальних засобів для виконання поставлених завдань [37, с. 107]. Група «Визволення праці» в особі Плеханова та Аксельрода взяла активну участь у розробці принципів, на яких створювалася нова організація. Так, у § 1 Статуту «Союзу» чітко зазначалося, що організація стоїть на ґрунті міжнародного наукового соціалізму і цілковито розділяє основні погляди групи «Визволення праці» [43, спр. В.223.18., арк. 1 зв.]. Саме цей пункт, на нашу думку, відштовхнув від «Союзу» інші групи емігрантів. Так, один з керівників молодих марксистів за кордоном Л. Грозовський (Я. Тишко) у своєму листі Б. Кричевському визнавав, що група «Визволення праці» запропонувала групі Грозовського вступити до «Союзу». Але він відмовився, побоюючися через ідейний вплив «Визволення праці», втратити своїх прихильників [41, спр. 110, арк. 22 зв.].

Утворивши нову організацію, група «Визволення праці» передала в березні 1895 р. «Союзу» свою друкарню [37, с. 108]. Важливою умовою видавничої діяльності була обов'язкова участь когось із членів групи «Визволення праці» у виданні, тобто все, що виходило під назвою «Союз російських соціал-демократів», обов'язково редагувалося Плехановим чи Аксельродом [42, спр. 59. арк. 1]. Це убезпечувало від можливих, на думку членів «Визволення праці», проявів відходу від революційного марксизму. Про те, що Плеханов та Аксельрод були недалекі від істини, свідчить той факт, що перший розкол у «Союзі», який відбувся у листопаді 1898 р. на з'їзді в Цюріху, своїм підґрунтям мав саме намагання «молодих емігрантів» визволитися з-під диктату групи «Визволення праці».

Цікавим, на нашу думку, і досить заплутаним є питання про кількість та особовий склад «Союзу» на момент утворення. Попередні дослідники не надавали особливої уваги цьому питанню, завжди концентруючися саме на діяльності гру-

пи «Визволення праці». Як свідчив історик В. Невський, «Хто був представлений на цьому з'їзді, від яких груп та скільки всього було всіх таких представників, невідомо» [31, с. 260]. Тим не менше, спираючися на відомі нам джерела, ми спробували встановити персональний склад першої марксистської організації за кордоном. Отже, до складу «Союзу» входили: П. Теплов – це підтверджується даними поліції [10, спр. 396, арк. 2, 33, с. 289, 11, спр. 6, ч. 298, арк. 18], Х. Гордон – дані поліції [9, спр. 109, арк. 8], Й. Гуковський – дані поліції [33, с. 289] та особистої справи у Всесоюзному товаристві політкаторжан [12, спр. 1416, арк. 55], Барак – листування Грозовського та Кричевського [41, спр. 110, арк. 22 зв.], М. Шоур – дані поліції [33, с. 289], Й. Полінковський – листування Полінковського та Плеханова [22, с. 286], Петров, І. Коган, Теслер, Мерліс, Крутовський – дані поліції [33, с. 289], Курнатовський, Чулок, Бернштейн, Воден, Грозовський, Р. Абрамович, Кричевський, Романова – дані поліції [11, спр. 6, ч. 298, арк. 18]. Слід зазначити, що в деяких випадках закордонна агентура помилялася, відносячи до членів «Союзу» всіх відомих їм емігрантів-соціал-демократів. Так, як нами підкреслювалося раніше, Л. Грозовський відмовився увійти до складу «Союзу», згідно з листуванням між Л. Грозовським та Б. Кричевським; у 1895 р. і Кричевський не входив до складу «Союзу» [41, спр. 110, арк. 22 зв.]. Слід також наголосити на тому, що жоден документ не називає Плеханова чи Аксельрода в переліку членів організації. Це свідчить, на нашу думку, про окремий статус членів групи «Визволення праці», про те, на чому наголошував у своєму листі Л. Грозовський. «Вся редакторська і адміністративна «влада», – писав він, – в руках групи «Визволення праці»[41, спр. 110, арк. 22 зв.].

Важливим, на нашу думку є питання, чого вдалося досягти соціал-демократичній еміграції після об'єднання? Відповідь на нього можна отримати, перш за все, у звіті організації за 1895 р. Так у ньому повідомляється, що за цей час вдалося завести зв'язки і підтримувати їх з усіма промарксиськи налаштованими закордонними гуртками [43, спр. Е.2.21, арк. 1 зв.]. Це не зовсім відповідає дійсності, оскільки деякі соціал-демократичні гуртки не бажали піддаватися впливу групи «Визволення праці». Про це свідчить донесення російської місії в Берні в жовтні 1895 р., де повідомлялося, що в столиці Швейцарії діяли гуртки Пасманіка, Рапопорта, Кричевського, які проводили свою, цілком незалежну діяльність [2, спр. 1142, арк. 5]. У звіті також повідомлялося, що «Союзу» вдалося встановити зв'язки з деякими революційними гуртками всередині Росії [43, спр. Е.2.21, арк. 1 зв.]. Дійсно, починаючи з 1895 р., відносини між емігрантами та їхніми російськими однодумцями значно поширюються. Так, у лютому 1895 р. в Петербурзі відбулася нарада представників соціал-демократичних організацій, на якій петербурзьку організацію було представлено В. Леніним та Г. Кржижанівським, московську – Є. Спонті, київську – Л. Ляхоцьким та віленську – Ц. Копельзоном [21, с. 25]. На цій нараді було ухвалено рішення відрядити до Швейцарії Леніна та Спонті з метою встановлення зв'язків з еміграцією. Слід однак підкреслити, що відносини встановлювались виключно з представниками групи «Визволення праці», про що свідчать джерела [13, с. 126]. За даними В. Невського, відносини емігрантів були встановлені з місцевими групами в Тулі, Катеринославі, Києві [32, с. 365]. Можна досить скептично поставитися до тієї частини звіту «Союзу», де говориться про активний вплив місцевих соціал-демократів на події революційного руху в Росії. У звіті стверджувалося: «Події останнього року показали, що працюють вони [місцеві марксисти. – Ю. К.] небезплідно: чисельні страйки, розповсюдження соціалістичної літератури серед робітників, сильне піднесення освітнього рівня робітників – такі очевидні, що впадають в очі всім, факти» [43, спр. Е.2.21, арк. 2].

Дуже важливою складовою діяльності еміграції повинні були стати видання революційної літератури та транспортування її в Росію. Згідно із звітом «Сою-

зу» справи були дуже хороші: «Усі, звернені безпосередньо до нас, прохання російських гуртків і груп про доставку їм соціал-демократичної літератури, були нами виконані» [43, спр. Е.2.21, арк. 2 зв.]. Але у іншому звіті адміністрації «Союзу» з листопада 1898 р. підкреслювалося, що «до 1896 р., нам здається, транспортування літератури ніяк не було організовано і закордонні видання в Росії були дуже рідкісними, а тому майже недоступними для мас» [17, с. 6]. З метою об'єктивного оцінювання роботи «Союзу» в цьому напрямі звернемося до джерел, що є в нашому розпорядженні. Так, В. Невський у своїй праці «Нариси з історії РКП «відзначав: «Ось далеко неповний перелік літератури, яку розповсюдив Союз: «Про страйки з додатком історії п'яти страйків», «Робочий день», «Промова на перше травня 1895 р.», «Цар-голод», «Про штрафи», «Хто чим живе», видання групи «Визволення праці» [32, с. 390]. У поліцейській справі московського гуртка зазначалося, що під час обшуку у членів організації було знайдено видання групи «Визволення праці»: «Хто чим живе», «Промова Алєксєєва», «Робочий день», «Всеросійське розорення», «Ерфуртська програма», «Що потрібно знати і пам'ятати кожному робітникові», «Російський робітник у революційному русі», «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» [13, с. 112–134, 11, спр. 5, ч. 6, літ. С, арк. 186 зв.]. Кількість видань була настільки значна, що міністр юстиції Муравйов у своєму звіті був змушений підкреслити, що під час обшуку у М. Мандельштама та С. Міцкевича було знайдено «значну кількість брошур закордонного видання» [27, с. 247]. Один з активних учасників марксистських гуртків у Москві С. Міцкевич у своїх спогадах відзначав, що брошури женевських емігрантів складали досить вагому частку революційної літератури взагалі [28, с. 17–18]. Відомий соціал-демократ М. Владимирський у своїх спогадах писав про велику кількість емігрантської літератури у Нижньому Новгороді [6, с. 52]. З іншого боку, учасник революційних гуртків у Петербурзі М. Названов зауважував, що «літератури, крім декількох творів Плеханова і малої кількості брошур групи «Визволення праці» російською мовою...не було» [29, с. 97]. Історик Г. Жуйков у своїй праці зазначав, що наприкінці 1895 р. до Уфи приїхав член «Союзу» М. Шоур і привіз значну кількість нелегальної літератури [16, с. 280]. Підводячи підсумок вищесказаному, зробимо висновок про те, що велика робота була зроблена молодою соціал-демократичною організацією із ввезення літератури в Росію, а інформація у звіті адміністрації з 1898 р. більше має кон'юнктурне значення, оскільки – це спроба дискредитувати своїх попередників.

Слід підкреслити, що великі зусилля прикладалися соціал-демократичною еміграцією з метою транспортування нелегальної літератури. Цим обов'язково займалися всі провідні діячі «Союзу». Так, протягом червня–вересня 1895 р. одному з керівників друкарні «Союзу» І. Блюменфельду вдалося досягти згоди представників PPS на включення видань «Союзу» до спільного транспорту (1 ящик) [40, спр. 22, арк. 5 зв.]. За даними закордонної агентури активну участь у транспортуванні літератури брав В. Курнатовський [11, спр. 6, ч. 290, арк. 127 зв.]. У Цюріху П. Теплов за даними московського охоронного відділення «посилено клопотався про правильну організацію ввезення в Росію із-за кордону нелегальної літератури» [9, спр. 396, арк. 2]. Про обсяги транспортування видань із Швейцарії свідчать дані, отримані царською поліцією. Так, у доповіді в Департамент поліції повідомлялося, що 25 березня 1895 р. на кордоні було затримано транспорт із закордонними виданнями, де поряд з польською літературою було захоплено видання групи «Визволення праці»: 23 примірники праці К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», 49 примірників брошури «Наймана праця та капітал», 46 примірників роботи К. Каутського «Основи соціал-демократії», 48 примірників брошури Б. Кричевського «Боротьба англійських робітників за свободу» та 48 примірників «Першого травня 1892 р.» [38, спр. 332, арк. 92]. Крім того, згідно статистичних

даних за 1895 р. за спроби ввезення нелегальної літератури до відповідальності було притягнуто 26 осіб [5, с. 62]. Таким чином, можна зробити висновок про те, що утворення «Союзу російських соціал-демократів» дійсно дало поштовх активізації зусиль по налагодженню відносин між еміграцією та Росією.

Дійсно слабкою ланкою, на думку організаторів «Союзу», за перший рік свого існування було налагодження матеріальної підтримки організації. «Ми розуміємо, – відзначалося у звіті за 1895 р., – як важко робити збори в Росії взагалі, а тим більше на користь нашої організації, яка тільки-но зародилася» [43, Е.2.21, л. 2 зв.]. Звичайно, що основні зусилля емігрантів у поповненні матеріальної бази були сконцентровані за кордоном. З цією метою проводилися реферати, влаштовувалися зібрання, організовувалися бібліотеки, кошти від яких надходили в касу «Союзу», відповідальність за що ніс І. Гуковський – касир «Союзу російських соціал-демократів» [12, спр. 1416, арк. 55]. Такі заходи особливо часто проводилися, наприклад, у Цюріху, де в політехнічному інституті та університеті навчалося багато студентів із Росії [39, спр. 27 зв., 8, с. 170]. У Берні під керівництвом Л. Аксельрода влаштовувалися бали, лотереї, збори на революційні потреби [2, спр. 1142, арк. 5]. 400 рублів на видавництво літератури привіз до Женеви московський соціал-демократ Є. Спонті [27, с. 205]. У лютому 1895 р. 379 франків надійшло в касу групи «Визволення праці» із Нью-Йорку [37, с. 108]. Але, звичайно, це були дуже незначні кошти, які не могли закрити потреби «Союзу». Для порівняння відзначимо, що за нашими підрахунками від соціал-демократів, що проживали у Швейцарії, за 1900–1903 рр. через «Іскру» надійшло більше 11 тисяч франків, а протягом одного 1905 р. більшовицькі групи в Швейцарії зібрали на потреби революції 17100 франків. Але тим не менше слід підкреслити, що створення «Союзу» значною мірою сприяло роботі і в напрямі збору матеріальних засобів на потреби революційного руху.

Отже, підбиваючи підсумок, відзначимо, що дійсно «Союз російських соціал-демократів» було створено вчасно в період початку піднесення нової хвилі революційного руху, а його діяльність сприяла організації соціал-демократичних сил як за кордоном, так і в Росії. Підсумком першого періоду його існування стало визнання «Союзу» закордонним представником РСДРП на І з'їзді цієї партії.

Бібліографічні посилання

1. **Алгасов В.** От группы «Освобождение труда» к І-му съезду РСДРП / В. Алгасов // Первый съезд РСДРП : сб. статей и материалов. – [Х.], 1923. – С. 9–32.

2. Архів зовнішньої політики Російської імперії (м. Москва). – Ф. Місія в Берні, оп. 843/2.

3. **Балабанов М.** Очерк истории революционного движения в России / М. Балабанов. – Л., 1929.

4. **Бистренко П. П.** Група «Визволення праці» і Україна / П. П. Бистренко // Укр. іст. журн. – 1963. – № 5. – С. 128–129.

5. Ведомость дознаниям, производившимся в Жандармских Управлениях по государственным преступлениям за время с 1-го Января 1895 по 1-е Января 1896 года. – Б.м., б.г.

6. **Владимирский М. Ф.** Очерки рабочего и социал-демократического движения в Нижнем Новгороде и Сормове / М. Ф. Владимирский. – М., 1957.

7. **Волянюк М. М.** Зв'язки російської соціал-демократії з прогресивними діячами Галичини (1894–1904 рр.) / М. М. Волянюк // Укр. іст. журн. – 1963. – № 3. – С. 40–48.

8. Группа «Освобождение труда» / отв. ред. Л. Г. Дейч. – М.; Л., 1928. – Сб. 6.

9. Державний архів Російської федерації (м. Москва). – Ф. 63, 1895 р., оп. 15. – Далі: ДАРФ.

10. ДАРФ. – Ф. 63, 1898 р., оп. 18.

11. ДАРФ. – Ф. 102, оп. 1898 р.

12. ДАРФ. – Ф. 533, оп.1.

13. Доклад по делу о возникших в Петербурге в 1894 и 1895 годах преступных кружках, именующих себя «социал-демократами» // Сборник материалов и статей. – М., 1921. – Вып. 1. – С. 93–178.

14. **Ельницкий А.** Георгий Валентинович Плеханов / А. Ельницкий. – СПб., Б. г.

15. **Жуйков Г. С.** Группа «Освобождение труда» (1883–1903 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук / Г. С. Жуйков. – Л., 1968.

16. **Жуйков Г. С.** Петербургские марксисты и группа «Освобождение труда» / Г. С. Жуйков. – Л., 1975.

17. Інститут соціології РАН. Фонд архівного зберігання. Отчет администрации Союза с ноября 1898 по август 1900 г.

18. **Иовчук М.** Плеханов / М. Иовчук, И. Курбатова. – М., 1977.

19. **Калекина О.** Издание марксистской литературы в России концы XIX века / О. Калекина. – М., 1957.

20. **Канцевич Я.** ППС и революционное движение в России в 1893– 1903 гг. / Я. Канцевич // Связи революционеров России и Польши XIX – начала XX века. – М., 1968. – С. 355–371.

21. В. И. Ленин и «Союзы борьбы». – М., 1978.

22. Литературное наследие Г. В. Плеханова / под ред. Р. М. Плехановой. – М., 1937. – Сб. IV.

23. **Лядов М.** »Экономизм» и его причины /М. Лядов // Возникновение социал-демократии в России и ее первые шаги. – [Гомель], 1923. – С. 79–97.

24. **Маркова Р.** Первый съезд РСДРП / Р. Маркова. – М., 1965.

25. **Махновец-Акимов В. П.** К истории второго съезда. Доклад делегации Союза Русских Социал-демократов Второму съезду Российской Социал-демократической Рабочей Партии / В. П. Махновец-Акимов // Минувшие годы. – 1908. – № 7.– С. 292–296.

26. **Меньщиков Л. П.** Русский политический сыск за границей / Л. П. Меньщиков. – Париж, 1914. – Ч. 1.

27. **Мицкевич С. И.** На грани двух эпох. От народничества к марксизму / С. И. Мицкевич. – М., 1937.

28. **Мицкевич С. И.** На заре рабочего движения в Москве / С. И. Мицкевич // На заре рабочего движения в Москве: Воспоминания участников Московского рабочего союза (1893–1895 гг.) – М., 1932. – С. 9–28.

29. **Названов М.** Каким я помню Владимира Ильича (девяностые годы). / М. Названов // Пролетарская революция. – 1931. – № 2–3. – С. 95–102.

30. **Невский В.** Группа «Освобождение труда» в период 1883–1894 гг. / В. Невский // Историко-революционный сборник. – Л., 1924. – Т. 2. – С. 7–63.

31. **Невский В. И.** От «Земли и Воли» к группе «Освобождение труда» / В. И. Невский. – М., 1930.

32. **Невский В.** Очерки по истории Российской Коммунистической партии / В. Невский. – Пг., 1924. Ч. 1.

33. Обзоры важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях Империи, за 1895 и 1896 гг. по государственным преступлениям. – СПб., 1900.

34. Письмо В. К. Курнатовского И. И. Лузгину / Сост. И. В. Никитин // Исторический архив. – 1958. – № 6. – С. 194–198.

35. **Плеханов Г. В.** Общественно-политическое положение в России (1894–1905) / Г. В. Плеханов / Философско-литературное наследие Плеханова. – М., 1973. – С. 34–38.

36. **Потресов А.** Г. В. Плеханов / А. Потресов // Былое. – 1918. – № 6. – С. 183–192.

37. Работник. – 1896. – № 1, 2.

38. Російський державний архів соціально-політичної історії (м. Москва). – Ф. 70, оп. 5. – Далі: РДАСПІ.

39. РДАСПІ. – Ф. 151, оп. 1.

40. РДАСПІ. – Ф. 167, оп. 1

41. РДАСПІ. – Ф. 263, оп. 1.

42. РДАСПІ. – Ф. 264, оп. 1.

43. Російська національна бібліотека. Архів будинку Плеханова (м. Петербург). – Ф. 1093, оп. 2403. – Далі: РНБ. АБП.

44. РНБ. АБП. – Ф. 1094, оп. 1.

45. **Чагин Б. А.** Плеханов / Б. А.Чагин., И. Н. Курбатова. – М., 1973.

46. **Чумаченко В. Г.** Страницы жизни и деятельности Г. В. Плеханова / В. Г. Чумаченко // Вопросы истории. – 1968. – № 6.– С. 136–146.
47. **Ярославский Е.** Первый съезд нашей партии / Е. Ярославский. – М.; Л., 1928.

Надійшла до редколегії 29.09.2009.

УДК 940+86.378

О. В. Безносова
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ХРИСТИЯНСЬКИХ ЦЕРКОВ (1903–1917)

Простежено конфесійну політику царського уряду щодо християнських церков (Православної, Євангелічно-лютеранської та Римо-католицької) після революції 1905–1907 рр. та особливості її реалізації. Доведено, що позитивні зміни торкнулися фактично лише статусу Євангелічно-лютеранської та Римо-католицької церков.
Ключові слова: Російська імперія, революція 1905–1907 рр., Православна церква, Євангелічно-лютеранська церква, Римо-католицька церква.

Прослежена конфессиональная политика царского правительства по отношению к христианским церквям (Православной, Евангелическо-лютеранской и Римско-католической) после революции 1905–1907 гг. Показано, что позитивные изменения коснулись фактически только в отношении статуса Евангелическо-лютеранской и Римско-католической церквей.
Ключевые слова: Российская империя, революция 1905–1907 гг., Православная церковь, Евангелическо-лютеранская церковь, Римско-католическая церковь.

The confessional policy of the tsarist government on Christian Churches (Orthodox Church, Evangelical-Lutheran Church and Roman-Catholic Church) after the 1905-1907` revolution was traced. It was demonstrated which the positive changed have took in the state of Evangelical-Lutheran Church and Roman-Catholic Churches only.
Key words: the Russian empire, the 1905–1907` revolution, Orthodox Church, Evangelical-Lutheran Church, Roman-Catholic Church.

Історичний досвід минулого свідчить, що релігія відіграє важливу роль у житті як окремої людини, так і цілих народів, громадянського суспільства та держави. Отже, розробка виваженої та толерантної політики є неодмінною умовою розбудови гармонійних взаємовідносин між державою та різними релігійними общинами, а знання про помилки та здобутки минулих поколінь в цій сфері допоможуть уникнути можливих труднощів та ускладнень. У цьому сенсі видається цікавим дослідження впливу внутрішньої обстановки в окремій державі (Російській імперії), що була поєднана у своєрідний сімбіозний організм з певною церквою (Російською православною церквою – далі РПЦ), на принципи конфесійної політики цієї держави. Насамперед це стосується періоду 1903–1917 рр., упродовж якого її конфесійна політика зазнала значних змін.

Хоча загальні риси конфесійної політики царського уряду в той період вже були окреслені в працях з історії деяких релігій у Російській імперії [6; 7; 8; 16], є ціла низка, котрі ще досі обходять своєю увагою дослідники. Зокрема, дотепер немає окремого дослідження, що було б присвячене вивченню власне конфесійної політики як цілісного явища та одного з важливих напрямів внутрішньої політики Російської імперії. Таким чином, у даній статті буде здійснена спроба ана-

© О. В. Безносова, 2010

лізу державної політики Російської імперії в релігійній сфері стосовно християнських церков різних конфесій.

На початку XX ст. стало остаточно зрозуміло, що в Російській імперії розв'язання численних соціально-політичних та культурних проблем вже неможливе лише за допомогою силових засобів (заборон та репресій). В умовах крайнього загострення внутрішньополітичної ситуації уряд був змушений терміново шукати шляхи залагодження суспільних протиріч та конфліктів. Однією з таких проблем, яка активно обговорювалася у суспільстві, було питання змін у конфесійній політиці імперії, необхідність запровадження свободи совісті, слова та зборів, реформування Російської православної церкви та інше. Для того, щоби хоча б якоюсь мірою вплинути на колосальне зростання внутрішньої напруги в країні на фоні трагічних подій російсько-японської війни, 26 лютого 1903 р. був виданий маніфест про наміри уряду розпочати перегляд законів про права розкольників і сектантів у бік покращення їх статусу [14, с. 248]. 19 квітня 1904 р. був оприлюднений Висновок Державної ради, особисто затверджений царем, згідно з яким «перехід осіб, що належать до одного із інославних християнських сповідань, до іншого, такого ж самого, дозволяється губернаторами» [14]; тоді як раніше це могло здійснюватися лише за відповідним рішенням вищих органів їх конфесії, що повинне було також затверджуватися особисто міністром внутрішніх справ. Для введення в дію цього документа 5 липня 1904 р. за №..3950 Міністерством внутрішніх справ (далі – МВС) був направлений губернаторам відповідний циркуляр, в якому була докладно прописана процедура виконання цього законоположення [3, с. 7–8].

12 грудня 1904 р., під тиском суспільства, що вимагало введення найнеобхідніших громадянських свобод, вийшов іменний наказ Сенату «Про вдосконалення суспільного ладу», в якому уряд обіцяв розробити закон про віротерпимість [13]. Таким чином, зміни в законодавстві планувалися лише стосовно послідовників так званих іноземних сповідань, які не були вихідцями із православ'я, а також не розповсюджувалися на саму Православну церкву, що продовжувала перебувати під всебічним контролем держави.

У той же самий день, 12 грудня 1904 р., було видано Положення Комітету міністрів про негайне зупинення дії адміністративних покарань, що були прийняті по справах релігійного характеру. При Комітеті міністрів була створена спеціальна Комісія для перегляду узаконень про права старообрядців і сектантів. У цій Комісії чимало говорилося про недоречність втручання громадянської адміністрації у справи віри, про суспільну шкідливість насильницьких засобів боротьби проти інакомислячих [16, с. 248].

З 25 січня по 1 березня 1905 р., під час революції, що вже тоді розпочалася, Комітет міністрів провів шість засідань стосовно порядку виконання указу від 12 січня 1904 р. У їхній роботі взяв активну участь митрополит Петербурзький та Ладозький Антоній (Вадковський), який був рішучим прибічником реформ у самій Православній церкві. Після довгого обговорення Комітет запропонував визнати, що «відпадіння від православної віри до іншого християнського сповідання або віровчення не підлягає переслідуванню та не повинне тягнути за собою яких-небудь невигідних по відношенню до особистих або громадянських прав наслідків» [16, с. 249], а тому владі потрібно прийняти міри для забезпечення громадянських та релігійних прав тих, хто вийшов з православ'я. Також ще в період роботи цього Комітету 19 лютого міністрами внутрішніх справ та юстиції були розіслані циркуляри, що наказували губернаторам «без затримки» прийняти міри щодо усунення адміністративних утисків у сфері релігії [16, с. 253-254].

25 лютого було видано «Височайше затверджене положення Комітету міністрів» про скасування обмежуваних мір щодо видання Святого Письма українською мовою, яке наголошувало: «Скасувати обмежувальні міри, що встановле-

ні до видання книг Святого Письма малоросійською мовою з тим однак, щоб на кожне таке видання було отримане благословення Св. Синоду» [3, с. 13].

3 березня 1905 р. був виданий циркуляр Міністерства внутрішніх справ губернаторам, градоначальникам та обер-поліцмейстерам (№ 1354), яким наказувалося: «Керуючись п. 6 іменного Височайшого указу Сенату, що Урядує, 12 грудня 1904 р., я скасовую циркулярне розпорядження колишнього Міністра Внутрішніх Справ від 10 червня та 30 грудня 1889 р. за №. 2772 та 7398 про заборону місіонерських святкувань і зборів як те, що не встановлене за законом та створює зайві обмеження в релігійному побуті осіб євангелічно-лютеранського сповідання». Однак, далі в його тексті було наступне, що майже знівельовувало попередні слова: «При цьому, однак, бажаю пояснити, що заборона зборів, які призначені для поширення протестантських віросповідань теренами Росії, спираючись на ст. 4, т. XI ч.1 Зв. зак. вид. 1896 р., мусить бути й в майбутньому залишатися в силі» [3, с. 13-14].

Однак розвиток революційних подій впродовж 1905 р. змусив царат піти й на більш вагомі поступки у сфері конфесійної політики, бо він сподівався таким чином хоча б частково затримати стрімке зростання соціально-політичної напруги в країні. 17 квітня 1905 р. (в Пасхальну неділю) був оприлюднений іменний царський наказ «Про зміцнення засад віротерпимості», яким остаточно був затверджений принцип свободи совісті в російському законодавстві. Його основні положення були закріплені та розширені в однойменних Положеннях Комітету міністрів також затверджених царем 17 квітня 1905 р. Ці законоположення дали свободу віросповідання віруючим усіх конфесій на території Російської імперії, право реєстрації конфесійних об'єднань (за наявності в них офіційно затверджених керівників), переходити до інших віросповідань, приймати до своїх релігійних об'єднань навіть колишніх православних з дітьми до 14 років. Було оголошено, що з моменту оприлюднення маніфесту будуть припинені всі гоніння за віру та кожний вільний сповідувати ту віру, яку вважає за справжню. Дозволялося об'єднуватися в релігійні братства, будувати молитовні будинки, видавати релігійну літературу. Були скасовані монастирські тюрми, з Кавказу повернулися деякі із засланих сектантів [4, с. 133]. Свободу віросповідання та легальний статус отримали також старообрядці всіх толків, яких відтепер заборонено було іменувати «розкольниками», та силоміць навертати до єдиновір'я. Також були скасовані статті 188 і 189 у карному законодавстві, згідно з якими мали відбирати та відправляти до православних сиротинців неповнолітніх дітей тих батьків-сектантів, яких звинувачували «в розповсюдженні своєї єресі». Ті та інші положення були закріплені в царському Маніфесті від 17 жовтня 1905 р. «Про дарування населенню непорушних засад громадянської свободи на підставі дійсної недоторканності особи, свободи совісті, зборів та союзів», що потім знайшло своє відображення в ст. 39 нової редакції «Основних законів Російської імперії» [10].

Уведення впродовж 1904 р. низки указів та інших законодавчих актів, спрямованих на зміни жорсткого конфесійного курсу, стало сигналом і православному духівництву для початку активної боротьби за самореформування церкви задля відновлення її автономності та самостійності у межах політичної структури монархічної російської держави. У суспільстві з цього приводу розгорнулася гостра дискусія, в якій на боці реформаторів виступав голова Комітету міністрів С. Ю. Вітте. Він створив при Комітеті міністрів Особливу нараду з церковних питань, до якої, окрім представників вищого духівництва, увійшли деякі ліберальні професори духовних академій. Основним лейтмотивом вимог прибічників реформ було відновлення патріаршества й соборності Церкви. Намаганням С. Ю. Вітте і ліберально налаштованого духівництва активно протистояв обер-прокурор Св. Синоду К. П. Победоносцев. Однак прагнення до реформи церкви були такі великі, що навіть завжди слухняний його волі Синод не підтримав у

цьому питанні свого главу, коли обговорення майбутніх церковних перетворень 13 березня 1905 р. було передано до його компетенції. 31 березня 1905 р. Синод передав царю «Всепідданнішу доповідь про перетворення управління Російською Церквою на соборній основі», в якій наполегливо прохав дозволу голови держави на скликання Помісного Собору і проведення радикальних реформ. Микола II, зайнявши під впливом К. П. Победоносцева звичну для себе половинчасту позицію, наказав відкласти її розв'язання на невизначений термін.

Із прибічників радикальних реформ на початку 1905 р. утворився «Союз ревнителів церковного оновлення», який охопив радикально налаштоване духівництво, насамперед – антисектантських місіонерів. 27 липня 1905 р. Синод розіслав єпархіальним архієреям РПЦ спеціальну анкету, прохаючи їх викласти відповідно до неї своє бачення положення церкви та її перетворень. Єпископат жваво відкликнувся на прохання Синоду. В Омську, Курську, Києві та Ярославлі навіть відбулися спеціальні єпархіальні з'їзди для розгляду нагальних питань церковних реформ [16, с. 258–259].

У вирі розвитку Першої російської революції всебічно загострялися всі суспільно-політичні протиріччя. Усе більшу популярність завойовували лозунги загальнодемократичних перетворень. Відтак обнародування Маніфесту 17 жовтня 1905 р. стало значним кроком у цьому напрямі і не могло не торкнутися релігійного життя основної частини населення імперії – православних християн. 19 жовтня 1905 р. (через два дні після опублікування Маніфесту) у відставку був відправлений К. П. Победоносцев. Замість нього обер-прокурором Синоду був призначений прибічник і соратник С. Ю. Вітте, відомий ліберал князь О. Д. Оболенський, який умовив царя зголоситися на скликання Помісного собору та проведення церковної реформи. 18 листопада 1905 р. Синод видав постанову про церковні парафії, в якому йшлося про створення церковно-парафіяльних нарад, які мусили обиратися загальними зборами парафії. Хоча авторитетний російський історик РПЦ В. О. Фадеєв вважає, що взагалі складно оцінити успішність реалізації цього проекту [16, с. 258–259], у Катеринославській єпархії, наприклад, як і взагалі в південних єпархіях, до подібного нововведення поставилися з великим ентузіазмом [2].

27 грудня 1905 р. був обнародуваний указ, що надавав повноваження митрополитам Санкт-Петербурзькому, Московському і Київському зайнятися підготовкою Помісного собору, а Синод – створити Передсоборне присутствіє, щоби воно розробило порядок денний для Собору. 14 січня 1906 р. Синод вніс постанову про створення Передсоборного присутствія, яке почало працювати в семи відділеннях з 6 березня 1906 р. в Санкт-Петербурзі. До того моменту, коли за вимогою П. А. Столипіна 15 грудня 1906 р. воно припинило свою роботу (перед скликанням II Державної думи), воно встигло підготувати заключну доповідь «Про відокремлення Церкви від державних установ і визначення її повноважень у відносинах із державою». Однак в умовах спаду революції надії на кардинальне реформування РПЦ не здійснилися. Коли 25 квітня 1906 р. ця доповідь була представлена царю, він своєю резолюцією «Собор поки не скликати» знову загальмував рішення даного питання. 28 лютого 1912 р. Синод створив Передсоборну нараду із семи осіб (діяла до квітня 1913 р.), сподіваючися тим самим нагадати царю про необхідність скликання Помісного собору [16, с. 264]. Однак лише після Лютневої революції та падіння монархії ця довгоочікувана подія нарешті відбулася в принципово нових політичних умовах.

Бурхливі політичні події 1905–1907 рр. збурили і значно активували усі верстви суспільства, зокрема й православне духівництво. Завдяки введенню нових представницьких органів влади (Державної думи) та відповідних виборчих законів, священики отримали право участі не лише в земському самоврядуванні, але й у представницьких державних органах. Однак для влади стали справжнім шоком

політичні уподобання духівництва усіх конфесій, які виявилися симпатиками не правих, а прогресистських партій центру. Тому духівництву категорично заборонили входження до лівих фракцій [12, с. 126–133].

В умовах загальної політизації населення, попри розчарування марними надіями на скликання Помісного собору, православне духівництво не припинило боротьби за реформування системи управління хоча б парафіяльними справами. До початку 1914 р. депутатами від духівництва було розроблено законопроект про радикальне реформування управління парафіями і внесено до Державної думи. Однак у зв'язку з початком Першої світової війни його обговорення було відкладено. І лише в 1916 р., на фоні важких утрат і поразок на фронтах, зростання інфляції та продовольчої кризи, стрімкого посилення внутрішньої напруги, цар і уряд зголосилися повернутися до обговорення питань реформування парафіяльного життя як засобу згуртування населення країни, що воює. Улітку 1916 г. 46 депутатів від православного духівництва знову подали прохання царю про необхідність відновлення соборного управління церквою, щоби держава припинила використовувати православне духівництво як інструмент своєї внутрішньої політики. І хоча офіційно це прохання було залишено без відповіді, у пресі, Думі та суспільстві знову розгорнулася гостра дискусія про шляхи та методи реформування життя парафій [12, с. 126–133].

Відтак свобода совісті, що була «щиро подарована» царем, та інші отримані під час Першої революції демократичні досягнення фактично нічого не дали «панівній» в Російській імперії Православній церкві, залишиши марними надії більшої частини населення велетенської країни.

Законодавчі акти 1903–1906 рр. у значній мірі пом'якшили конфесійну політику імперії та поширили релігійні права послідовників неправославних конфесій та нехристиянських релігій. Відтепер заборонялися примусові навернення до православ'я з іудаїзму, мусульманства та інших нехристиянських, а також «іноправних» християнських сповідань. Урядові чиновники отримали формальне право офіційно міняти релігію. Колишні мусульмани та представники інших релігій, які були примусово навернені, відтепер могли відмовитися від православ'я. Ті, хто перейшов з інших конфесій християнства в православ'я за необхідністю, могли повернутися до своєї колишньої віри [4, с. 207]. 17 квітня 1905 р. Микола II видав наказ про переходи із православ'я до католицтва, на підставі якого 17 липня 1905 р. МВС затвердило спеціальні правила про реєстрацію подібних переходів. Аналогічні правила було розроблено та затверджено циркуляром МВС від 18 липня 1905 р. за № 4628 для інших християнських сповідань [7, с. 165-166]. На їх підставі кожний, хто бажав залишити православ'я, повинен подати письмову заяву губернаторові про бажання перейти з православ'я до іншого віросповідання (або бути зареєстрованим як послідовник його за новим місцем проживання). До заяви потрібно було додати свідоцтво або метричне свідоцтво (для дітей) про приналежність до певного віросповідання, яке підписувалося духовною особою цього віросповідання. Після цього прохач мусив пройти офіційне вмовляння з православним місіонером, отримавши письмове посвідчення про його результати [1]. Після приписування нового віруючого до парафії (або общини), вносилися виправлення й до громадянських документів (паспортів, породинних списків тощо).

Багато віруючих не забарилися скористатися новими правами. Так, з 1 квітня 1905 р. до 1 січня 1909 р. із православ'я до інших віросповідань вийшло 308 758 осіб. З них до католицтва в польських, північно-західних, південно-західних і білоруських губерніях перейшло 167 957 осіб [16, с. 254], вагому частку з яких складали колишні уніати. Крім того, за даними, наприклад, єпископа Тираспольської римсько-католицької єпархії (що охоплювала весь європейський Південь імперії) Й. А. Кесслера (1862–1933), ряди його пастви після оприлюднення нака-

зу 17 квітня 1905 р. поповнили більш ніж дві тисячі колишніх православних, що оголосили себе католиками [7, с. 166]. Також 49 799 примусово охрещених татар і башкир повернулися до ісламу, а 12 068 людей у Прибалтиці – до лютеранства. Уже наприкінці липня 1905 р. виходи із православ'я прийняли вже такі масштаби, що 8 серпня 1905 р. міністр внутрішніх справ О. Г. Булигін розіслав секретний циркуляр, в якому наказував негласно «призупинити переходи до інших вір» [16, с. 254–255].

Із церков інославних християнських сповідань найбільші вигоди від змін у законодавстві 1903–1906 рр. отримала саме Євангелічно-лютеранська церква, що була традиційно прихильно налаштована до російського правлячого режиму. Вона значною мірою зміцнила свої конфесійні та правові позиції, оскільки мала статус «офіційної» і до неї громадська влада і православне духівництво ставилися найбільш толерантно. Відміна після 1905 р. вимоги приналежності до православ'я як запоруки успішного кар'єрного зростання на цивільній службі зробила неактуальною головну причину переходу російських лютеран до православ'я. З іншого боку, також була скасована й заборона переходу до протестантства осіб православного та іудейського віросповідань. Тому аж до початку Першої світової війни та розгортання антинімецької кампанії лютеранські громади відчували чи не найменше утисків з боку влади із неправославних сповідань у справах реєстрації релігійних общин і громадсько-релігійних об'єднань. Це сприяло тому, що після революції до початку світової війни серед лютеран широко розгорнулися суспільно-релігійні та місіонерські рухи [11, с. 148–150].

Правовий режим щодо Римсько-католицької церкви в імперії був помітно пом'якшений тільки у привіслянських губерніях (Польщі), що були заселені переважно польськими католиками. На решті територій католики так і не змогли домогтися скільки-небудь помітних позитивних змін [18, s. 18–19]. Більше того, утиски діяльності католиків у Росії, попри декларовану «свободу совісті», привели до того, що в 1912 р. папський стас-секретар Меррі де Валь вручив російському послу у Ватикані меморандум про гноблення Римо-католицької церкви в Росії. У наступному, 1913 р., царський уряд отримав ще один, більш різкий за тоном меморандум. В обох цих документах знову ставилися питання про реалізацію нагальних потреб католиків – російських підданих: припинення примусової русифікації, право вільного переходу до католицизму із православ'я, питання змішаних шлюбів і релігійної приналежності народжених у них дітей і таке інше. Крім того, знову йшлося про скасування заборони розбудови католицьких монастирів [7, с. 169].

Однак з початком війни у серпні 1914 р. конфесійна обстановка значно погіршилася. У Російській імперії розгорнулася антинімецька кампанія, спрямована проти російських громадян – етнічних німців, які складали головний контингент парафіян Євангелічно-лютеранської та Римо-католицької церков. Таким чином уряд став уважати усіх протестантів і навіть католиків представниками так званих «німецьких сповідань». Тому 11 жовтня 1914 р. Департаментом духовних справ МВС був розісланий всім губернаторам через Окремий корпус жандармів секретний циркуляр № 8383, яким наказувалося: «Знаходячи, що в теперішній час, у зв'язку з відкриттям воєнних дій проти Німеччини, є необхідність у встановленні суворого контролю за діяльністю пасторів, які, за слухами, інколи ставляться з повним співчуттям до наших ворогів та відкрито виказують свої симпатії до пангерманізму та германофільські тенденції, покірно прохаю Ваше Високопревосходительство своєчасно доводити до відома Міністерства по Департаменту духовних справ про всі взагалі неблаговидні вчинки протестантського духівництва в межах губернії, що ввірена Вам» [17]. Таким чином, під щільним та недоброзичливим наглядом опинилися протестанти та католики всіх національностей. Із Херсонської, Волинської та інших губернії за «антиросійську діяльність»

були вислані до Поволжя та Сибіру цілий ряд лютеранських та католицьких священиків [6, с. 101–102]. Жорсткий тиск з боку уряду, недоброзичливе й, навіть, вороже ставлення з боку православного населення призвели до того, що життя багатьох общин послідовників «німецьких віросповідань» наприкінці 1915 р. було майже паралізовано.

Отже, позитивні зміни у релігійному та суспільному житті, які відбулися під впливом Маніфесту 17 жовтня 1905 р., торкнулися лише «інославних» християн імперії, майже нічого не зробивши для «панівної» Російської православної церкви, яка до кінця існування імперії залишалася під опікою та дріб'язковим контролем держави. Стосовно ж християн неправославних конфесій, уряд дотримувався «основ дійсних громадянських свобод», що були так голосно задекларовані ним, лише впродовж дуже короткого терміну – під час розвитку революції 1905–1907 рр. Потім же, під час її спаду та наступу реакції, влада розпочала серйозну підготовку до того, щоби поступово перейти до її майже повного згортання. Таким чином, подарувавши у 1903–1906 рр. надію на встановлення релігійної свободи у межах проведення загальнодемократичних реформ, уряд поступово зробив все, щоб знівелювати завоювання буржуазно-демократичної революції.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 20 оп.1, спр. 52, 946, 999.

2. Екатеринославские епархиальные ведомости, 1905–1917.

3. **Извольский П.** Справка к представлениям министра о свободе веры / П. Извольский // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів. – Ф. XIII, спр. 6183.

4. История евангельско-баптистского движения в Украине: материалы и документы / сост. С. И. Головащенко. – Одесса, 1998.

5. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989.

6. **Курило О. В.** Лютеране в России (XVI – XX вв.) / О. В. Курило. – М., 2002.

7. **Лиценбергер О. А.** Римско-католическая церковь в России. История и правовое положение / О. А. Лиценбергер. – Саратов, 2001.

8. **Лиценбергер О. А.** Евангелическо-лютеранская церковь в российской истории (XVI – XX вв.) / О. А. Лиценбергер. – М., 2003.

9. **Любащенко В. І.** Історія протестантизму в Україні : курс лекцій / В. І. Любащенко. – Л., 1995.

10. Манифест об усовершенствовании государственного порядка 17 октября 1905 г. // Полный свод законов. Собрание третье. – СПб., 1907. Отделение первое. Т. 25. № 26803.

11. **Нахтигаль Р.** Донские немцы: 1830–1930 / Р. Нахтигаль. – Augsburg, 2007.

12. **Панков А.** Церковные дела / А. Панков // Русская будущность. – 1915. Приложение к № 13 (ноябрь). – С. 126–133.

13. Правительственный вестник. – 1903. – № 46. – 27 февр.

14. **Савинский С. Н.** История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867–1917 гр.) / С. Н. Савинский. – СПб., 1999.

15. Собрание узаконений и распоряжений Правительствующего Сената. 11 мая 1904 р. – № 76.

16. **Федоров В. А.** Русская Православная Церковь и государство. Синодальний период. 1700–1917 / В. А. Федорова. – М., 2003.

17. Центральний державний історичний архів України в м. Київ. – Ф. 274, оп. 4, спр. 457, арк. 101–101зв; Ф. 1335, оп. 1 (секр. частина), спр. 1968, арк. 276–276 зв.; Ф. 1335, оп. 1, спр. 972, арк. 163–163 зв.

18. **Schnurr J.** Die Kirchen und das religiöse Leben der Rußlanddeutschen / J. Schnurr. – Stuttgart, 1978. – Katholische Teil.

Надійшла до редколегії 25.10.2009.

УДК 94 (477) «1890/1914»

В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ М. Ф. фон ДІТМАРА

Розглянуто основні напрями наукової діяльності відомого промисловця М. Ф. фон Дітмара, проаналізовано його роль у розвитку бухгалтерського обліку в дореволюційній Росії, показано діяльність на посаді голови Харківського відділення Імператорського Російського Технічного товариства та Статистичного бюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії.

Ключові слова: М. Ф. фон Дітмар, бухгалтерська справа, рахівництво, Статистичне бюро, Південь Росії.

Рассмотрены основные направления научной деятельности известного промышленника Н. Ф. фон Дитмара, проанализирована его роль в развитии бухгалтерского учета в дореволюционной России, раскрыта деятельность на должности председателя Харьковского отделения Императорского Русского Технического общества и Статистического бюро Совета съездов горнопромышленников Юга России.

Ключевые слова: Н. Ф. фон Дитмар, бухгалтерское дело, счетоводство, Статистическое бюро, Юг России.

The main directions of scientific activity of known industrialist M. F. von Ditmar are considered in the article. Also his role in development of record-keepindg in pre-revolution Russia is analised and activity on position of the leader of Kharkov separation of Emperor's Russian Technical society and Statistical bureau of forum of mining industrialists of the South of Russia is exposed.

Key words: M. F. von Ditmar, record-keepindg, accounting, Statistical bureau, the South of Russia.

Серед відомих промисловців Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. почесне місце по праву належить Миколі Федоровичу фон Дітмару, учню видатного вченого Д. І. Менделєєва. У радянській історіографії ця особистість побіжно розглядалася дослідниками в загальних працях, присвячених проблемам соціально-економічної історії і розвитку важкої промисловості Російської імперії. Зокрема, слід виокремити праці Ю. І. Кір'янова [10], В. Я. Лаверичева [14] та Ю. І. Сєрого [17], в яких у контексті робітничого питання фрагментарно розглядається становлення буржуазії пореформеної доби та організаційно-фінансові заходи промисловців Росії.

Важко уявити вивчення проблеми без внеску відомого українського історика В. В. Крутікова, який у своїх працях значну увагу приділяв з'їздам гірничопромисловців Півдня Росії і, насамперед, М. Ф. фон Дітмару як одному з організаторів Статистичного бюро та голові Ради з'їздів [11−13].

Своєрідним доповненням наукових розвідок В. В. Крутікова є публікації харківського вченого Д. М. Чорного, в яких розглядається, передусім, «харківський» період діяльності М. Ф. фон Дітмара [21; 22]. Заслуговує на увагу публікація дніпропетровських дослідників О. Г. Перетокіна та Ю. М. Чекушиної, в якій проаналізовано роль М. Ф. фон Дітмара на посаді головного редактора «Горнозаводского листка» – друкованого органу Ради з'їздів [16]. Вивченням питання займалися також В. Д. Мирончук та В. Ю. Медяник, які зробили спробу дослідити становлення М. Ф. фон Дітмара як промисловця та його роль у розробці робітничого законодавства Російської імперії [15].

Деякий матеріал про постать М. Ф. фон Дітмара міститься в кандидатській дисертації та статтях М. О. Гринчак, які присвячені вивченню історії промислової

© В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник, 2010

буржуазії та еволюції її соціально-економічних вимог у другій половині XIX – на початку XX ст. [1].

У цілому зазначимо, що наукова діяльність М. Ф. фон Дітмара ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Усе це обумовило необхідність залучення різноманітних джерел. Це, передусім, статистичні звіти, збірники, доповіді, щорічники [2; 4; 7; 8]. Важливою групою джерел є дореволюційні періодичні видання, передусім це – «Харьковские губернские ведомости», де постійно друкувалися статті, нотатки, тексти доповідей, присвячені відомим промисловцям і підприємцям, серед яких був М. Ф. фон Дітмар [20].

Особливою групою друкованих джерел є доповіді і промови М. Ф. фон Дітмара як голови Харківського відділення Імператорського Російського Технічного товариства щодо актуальних проблем економіки і розвитку промисловості того часу, які після обговорення направлялися в Петербург. Зокрема, це – доповідь «Задачи промышленности в связи с войной», де було викладено загальні положення оголошення війни в 1914 р., заходи щодо фінансової і промислової мобілізації, а також плани Харківського відділення Імператорського Російського Технічного товариства на початковому етапі Першої світової війни [3].

Серед використаних джерел значний інтерес викликає авторський підручник М. Ф. фон Дітмара «Основы счетоводства (по новой форме)», присвячений визначному російському вченому, науковому наставнику М. Ф. фон Дітмара – Д. І. Менделєєву. Він підготовлений на основі власного досвіду М. Ф. фон Дітмара і розрахований на широке коло читачів, незалежно від соціального статусу і професії [5].

Мета статті полягає в тому, щоб на основі виявленого комлексу джерел та досягнень історіографії охарактеризувати наукову спадщину Миколи Федоровича фон Дітмара. Основні завдання статті полягають в тому, щоб з’ясувати напрями наукового пошуку М. Ф. фон Дітмара, проаналізувати його роль у розвитку бухгалтерського обліку в дореволюційній Росії, а також показати діяльність на посаді голови Харківського відділення Імператорського Російського Технічного товариства та голови Статистичного бюро Ради з’їздів гірничопромисловців Півдня Росії.

Як відомо, М. Ф. фон Дітмар народився в 1865 р. Після закінчення кадетського корпусу в Москві він вступив до Санкт-Петербурзького гірничого інституту. Завершив навчання у 1889 р., отримавши фах гірничого інженера. До того ж, він був вільним слухачем фізико-математичного і юридичного факультетів Петербурзького університету, відвідуючи їх паралельно протягом двох років [21, с. 29].

Слід зазначити, що наукова діяльність М. Ф. фон Дітмара бере свої витоки з 90-х рр. XIX ст., коли він – молодий фахівець, який щойно отримав диплом гірничого інженера – здійснював керівництво геолого-технічними розвідками під час будівництва Рязансько-Казанської залізниці, а також займався благоустроєм свердловин і артезіанського водопостачання поблизу Харкова.

Досвід геолого-технічних робіт М. Ф. фон Дітмар майстерно виклав у своїх перших наукових працях «Исследование бурением причин Курской магнитной аномалии», в якій автор детально зупиняється на причинах та класифікації способів буріння найбільшого у світі залізорудного басейну, «Определение простирания и падения пластов и поверхностей залежей горных пород (по трем точкам)», де молодим науковцем було запропоновано його власне дослідження покладів гірських порід [12, с. 717].

Важливим є внесок М. Ф. фон Дітмара як вченого-економіста в розвиток бухгалтерської справи Російської імперії. Відомо, що наприкінці XIX – на початку XX ст. загальне визнання в бухгалтерських колах отримали дві теоретичні концепції – мінова і балансова. Мінова теорія була представлена петербурзькою школою бухгалтерського обліку – одним з провідних напрямів бухгалтерської науки

кінця XIX – початку XX ст. Слід зазначити, що петербурзька школа склалася навколо Російського рахункового товариства взаємної допомоги в 1907 р. на чолі з видатним ученим того часу – Є. Є. Сіверсом (1852–1917), який і вважається автором мінової теорії як основної бази бухгалтерського обліку. Саме Є. Є. Сіверс є основоположником рахівництва, сформулювавши його як науку про практику обліку. Цей підхід був загальноприйнятим у російській бухгалтерській літературі впродовж до 1929 р.

М. Ф. фон Дітмар був яскравим представником мінової теорії і, відповідно, належав до петербурзької школи бухгалтерів. Він вважав себе послідовником Є. Є. Сіверса, дотримуючися його поглядів на бухгалтерську справу. Починаючи з 1909 р., М. Ф. фон Дітмар постійно публікував свої статті на сторінках фахового видання Російського рахункового товариства взаємної допомоги, яке мало назву «Коммерческое образование». Журнал був розрахований на викладачів і студентів системи комерційної освіти. Його головним редактором був Є. Є. Сіверс. Найпопулярнішим розділом журналу були «Статті зі спеціальних предметів», де висвітлювалися питання з практики рахівництва та теорії рахункознавства. Саме в цьому розділі і полюбляв друкуватися М. Ф. фон Дітмар [9].

Серед праць М. Ф. фон Дітмара, які й сьогодні не втратили своєї актуальності і вважаються зразком дореволюційної бухгалтерської науки, почесне місце займає підручник «Основы счетоводства (по новой форме)», що вийшов у 1907 р. з присвятою: «Памяти великого Дмитрия Ивановича Менделеева посвящается одним из учеников его», що засвідчило глибоку пошану автора до свого вчителя [5, с. 3].

Слід зазначити, що підручник «Основы счетоводства (по новой форме)» базувався на двадцятирічній практиці вивчення бухгалтерської справи, а також досвіду М. Ф. фон Дітмара як підприємця і проведених ним на власному заводі дослідів. Це був перший в Російській імперії підручник з основ рахівництва, який призначався для широкого кола читачів, а головним чином для підприємців і менеджерів, які безпосередньо мали справу з певним обсягом рахунків.

Структура підручника «Основы счетоводства (по новой форме)» складалася із семи розділів теоретичної частини, висновків, узагальнень, змістовних додатків – зразків доцільних форм складання балансу підприємств. Можна цілком погодитися із автором, що рахівництво до того часу ще не вивчалося в гімназіях і університетах як окрема дисципліна, за винятком комерційних училищ, торговельних шкіл, комерційних відділень при реальних училищах, де викладалися окремі теми, пов’язані з рахівництвом. М. Ф. фон Дітмар зазначав, що існували й такі технічні ВНЗ, де за програмою передбачалося вивчення бухгалтерії, але, на жаль, йому не приділяли належної уваги, іноді навіть ігнорували. На думку М. Ф. фон Дітмара, методика викладання рахівництва була на досить низькому рівні, тому студенти замість виконання практичних завдань змушені були слухати тільки лекційний матеріал [5, с. 6].

У своєму підручнику «Основы счетоводства» М. Ф. фон Дітмар констатував, що в нього були певні труднощі в опануванні й розумінні бухгалтерської справи. Так, він підкреслював: «Казалось бы, что бухгалтерия, для которой, кроме знания арифметики, ничего не требуется, не может представить каких-либо трудностей для лиц особенно с высшим математическим или техническим образованием. Но на деле оказалось обратное, а именно большинство лиц с таким высшим образованием не знает бухгалтерии, несмотря на желание и необходимость знать ее основательно» [5, с. 8].

Маючи досвід роботи і слідкуючи за ходом операцій у двох великих підприємницьких установах – Раді з’їздів гірничопромисловців Півдня Росії, Товаристві допомоги робітникам Півдня Росії, а також на власному механічному заводі, М. Ф. фон Дітмар у своєму авторському підручнику використовував особливу

форму і систему записів матеріальних цінностей, яка, як він зауважував «разрешила мне контролировать все операции и следить за ходом дел» [5, с. 17].

Змістовною є позиція фон Дітмара щодо господарських операцій, які виявлялися, на його думку, «в возникновении, изменении, превращении и уничтожении ценностей и обязанностей». Важливо й те, що М. Ф. фон Дітмар навіть запропонував власну форму, в якій перераховувалися спочатку кредитові, а потім дебетові рахунки. Усі рахунки М. Ф. фон Дітмар розподіляв на три види: а) особисті; б) речові; в) калькуляційні і результативні [5, с. 11].

У свій час М. Ф. фон Дітмар виступав з ідеєю створення інституту присяжних рахівників, які б запезпечували незалежний контроль за господарською діяльністю і достовірністю бухгалтерського обліку. Крім того, у своїх наукових працях він одним з перших почав вживати термін «собівартість» [5; 7; 8]. Особливе місце в науковій діяльності М. Ф. фон Дітмара займає Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства, яке він очолював протягом 1909–1912 рр. Це регіональне відділення поділялося на 8 відділів, а саме: архітектурно-будівельний (голова – В. В. Величко), повітряноплавний (інженер – В. Є. Мороховець), залізничний (секретар – Є. Д. Оржевський), гірничий (голова – М. В. Шишкін), постійна комісія з технічної освіти (голова – П. С. Степанов), статистичний (голова – М. Ф. фон Дітмар), електротехнічний (голова – Д. А. Кутневич) та фотографічний (голова – О. В. Рутченко). У 1909 р. нараховувалося 193 члени Харківського відділення [19, с. 200].

Зауважимо, що економічне життя в різних регіонах Російської імперії сприяло появі місцевої періодики в багатьох містах. Серед них високу оцінку отримав журнал «Счетоводство и хозяйство», який був друкованим органом Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства. Саме про матеріали цього журналу йде мова у публікації газети «Харьковские губернские ведомости» від 17 січня 1906 р., де відзначається випуск одного з номерів «Счетоводства и хозяйства» під редакцією голови Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. Ф. фон Дітмара. До речі, він залучив до співробітництва відомих учених і практиків. Серед них – О. О. Бауера з Риги, О. З. Попова з Харкова та М. І. Попова з Красноярська [20].

Перебуваючи на посаді голови Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства та паралельно очолюючи його Статистичне відділення, М. Ф. фон Дітмар неодноразово виступав з доповідями і промовами на засіданнях товариства щодо актуальних проблем тогочасності, а також постійно друкував різноманітні статистичні матеріали у фахових виданнях.

Так, одна з важливих доповідей М. Ф. фон Дітмара, яка була спочатку оголошена на засіданні Харківського відділення, а згодом направлена до Імператорського Російського технічного товариства, мала назву «Задачи промышленности в связи с войной» і містила загальні положення щодо оголошення війни в 1914 р. У ній також розглядалася фінансова і промислова мобілізація та плани Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства на найближчий період [3].

У вищевказаній доповіді М. Ф. фон Дітмар зазначав, що після оголошення Німеччиною війни Росії 1 серпня 1914 р. (за стар. стилем – 19.07.) наступного дня відбулася термінова нарада за участю міністра фінансів П. Л. Барка, міністра промисловості та торгівлі С. І. Тімашева, керуючого Державним банком Російської імперії І. П. Шипова, а також представників крупних комерційних банків і промислових підприємств, серед яких був і М. Ф. фон Дітмар. Головним завданням наради було визначення політики банків на найближчий період, оскільки основою промисловості та торгівлі був кредит. М. Ф. фон Дітмар зауважував, що «неправильная политика банков в то время по отношении к кредитам могла подорвать основу экономики Российской империи» [3, с. 3].

Автор акцентував увагу на тому, що нарада прийняла певні заходи, які мали запобігти паніці серед населення, а саме була вироблена «нова політика банків» у зв'язку з фінансовою ситуацією, що склалася в умовах світової війни. Крім того, учасники наради розглядали питання, які безпосередньо стосувалися нових позик, податків та скорочення державних витрат. Гостро стояло питання щодо нових кредитів. Звідси ми бачимо, що в країні швидкими темпами розгорталася фінансова мобілізація.

Окрім фінасового питання, М. Ф. фон Дітмар торкався й питання промислової мобілізації. Він наголошував, що серпень 1914 р. був досить складним для Донецької кам'яновугільної промисловості як основного джерела кам'яного вугілля для армії, флоту, залізниць, фабрик і заводів. Важливим фактом є те, що видобуток вугілля у цей період скоротився майже наполовину. Крім того, зменшилася виплавка чавуну і заліза. Саме тому головними центрами по виготовленню зброї на потреби війни стали Петроград та прибалтійські міста [8, с. 4].

Особливої уваги заслуговує звернення М. Ф. фон Дітмара до Імператорського Російського технічного товариства із заявою щодо нагальної потреби організації Технічним товариством і його відділами робіт по дослідженню можливості встановлення нових видів фабричного, кустарного, ремісничого й домашнього виробництв. Як зазначав М. Ф. фон Дітмар, необхідно було забезпечити належний стан російського народного господарства, промисловості, банківської і посередницької діяльності, шляхів сполучення, а також належного товарообігу.

На засіданні Державної Ради 19 червня 1914 р. М. Ф. фон Дітмар зазначав, що «главной причиной, которая препятствовала притоку капитала в 1914 р. в российскую промышленность была неуверенность в завтрашнем дне и предчувствие скорого наступления великих событий» [3, с. 7].

Наукова діяльність М. Ф. фон Дітмара була тісно пов'язана з організацією статистичної справи в Російській імперії. Вона розпочалася в 1895 р., коли М. Ф. фон Дітмар залучився до роботи з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. У цій організації, починаючи з 1898 р., він очолив Статистичне бюро, організував вивчення промисловості Півдня Росії, а згодом держави в цілому.

М. Ф. фон Дітмар був ініціатором проведення систематичного збору даних щодо залізної промисловості, з 1901 р. «Свода статистических сведений по железной промышленности» та щорічника «Железная промышленность в Южной России», які виходили за його редакцією протягом 1900–1917 рр. [2]. Його перу належить низка періодичних статистичних видань, які торкаються різних галузей господарства, зокрема «Сборник статистических сведений о горной промышленности Южной и Восточной горных областей России за 1899 г.», що вийшов в 1901 р. Цей збірник, за словами фон Дітмара, містив цікаві статистичні дані, які збиралися дільничими інженерами південної і східної гірничих областей Росії, а також різноманітну інформацію копальних управлінь Донецького басейну [6]. Значну увагу привертає статистична праця, яка вийшла під редакцією М. Ф. фон Дітмара – «Земская торговля железом и сельскохозяйственными машинами и орудиями в 1901–1908 гг.», де Статистичним бюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії під головуванням М. Ф. фон Дітмара проаналізовано за допомогою спеціальної опитувальної анкети дані земських управ щодо постачання населенню заліза, сільськогосподарських знарядь і машин за 1901–1908 рр. [4].

У 1907 р. вийшов перший випуск статистичного збірника «Статистика акционерного дела в России» під редакцією М. Ф. фон Дітмара як голови Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, де спеціалістами із статистики наводиться облік приросту основного капіталу акціонерних компаній і пайових товариств за 1905–1906 рр. Слід зазначити, що в таблицях цього збірника підприємства розподілені за особливими промисловими групами. Причому гірничі, гірничозаводські і машинобудівні підприємства були виокремлені в особливі підгрупи. Усі ак-

ціонерні підприємства були розподілені на дві групи: російські підприємства, які знаходилися власне на території Росії і іноземні підприємства, в яких був дозвіл на діяльність підприємств в імперії [7].

У цілому можна зробити висновок, що наукова діяльність відомого промисловця М. Ф. фон Дітмара була, безперечно, плідною. Доречно виокремити кілька напрямів його наукової роботи, які дають уяву про його творчу і наукову лабораторію. Перш за все відзначимо, що здібності до науки М. Ф. фон Дітмара проявилися ще під час ряду геолого-технічних розвідок, підґрунтям яких стали власні спостереження і винаходи, де молодим інженером був запропонований власний підхід до дослідження гірських порід.

Важливе місце в науковій спадщині М. Ф. фон Дітмара займало Російське рахункове товариство взаємної допомоги, на базі якого в 1907 р. склалася петербурзька школа бухгалтерського обліку, яку очолював видатний вчений Є. Є. Сіверс і до якої належав М. Ф. фон Дітмар. Визначною подією в науковому житті М. Ф. фон Дітмара стала поява його авторського підручника з основ рахівництва під назвою «Основы счетоводства (по новой форме)», який був присвячений його наставнику Д. І. Менделєєву і не втратив до сьогодні свого значення, залишаючися зразком наукового ставлення до дослідницької проблеми.

Зазначимо, що наукова діяльність М. Ф. фон Дітмара була тісно пов'язана з Імператорським Російським Технічним товариством, а саме з Харківським відділенням, яке він очолював протягом 1909–1912 рр. На цій посаді він зарекомендував себе здібним керівником, який вміє ставити мету і досягати її. Піклуючися про належний рівень викладання технічних дисциплін, надавав всіляку допомогу вищим навчальним закладам, серед яких провідне місце належить Харківському технологічному та Харківському комерційному інституту.

Вагомим є внесок М. Ф. фон Дітмара в розвиток статистичної справи під час роботи у статистичному бюро Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Завдяки його постійним зусиллям, наполегливості та ентузіазму було дано імпульс по збору статистичних матеріалів у залізорудній, гірничій та металургійній промисловості Півдня Росії, на підставі яких, за редакцією М. Ф. фон Дітмара, опубліковано низку важливих статистичних матеріалів, які на сучасному етапі є важливими джерелами з вивчення економічної історії України початку XX ст.

Бібліографічні посилання

1. **Гринчак М. О.** Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. О. Грінчак. – Д., 2008.

2. **Дитмар Н. Ф. фон.** Железная промышленность Южной России в 1913 году (Статистические данные) / Н. Ф. Дитмар фон. – Х., 1915.

3. **Дитмар Н. Ф. фон.** Задачи промышленности в связи с войной. Доклад Харьковскому отделению Русского императорского технического общества / Н. Ф. фон Дитмар. – Х., 1915.

4. **Дитмар Н. Ф. фон.** Земская торговля железом и сельскохозяйственными машинами и орудиями в 1901–1908 гг. / Н. Ф. фон Дитмар. – Х., 1910.

5. **Дитмар Н. Ф. фон.** Основы счетоводства (по новой форме) / Н. Ф. фон Дитмар. – Х., 1907.

6. **Дитмар Н. Ф. фон.** Сборник статистических сведений о горной промышленности Южной и Восточной горных областей России за 1899 г. / Н. Ф. фон Дитмар. – Х., 1901.

7. **Дитмар Н. Ф. фон.** Статистика акционерного дела в России / Н. Ф. фон Дитмар. – Х., 1907. Вып. 1.

8. **Дитмар Н. Ф. фон.** Финансовое положение предприятий горной и горнозаводской промышленности Юга России, обязан. публичн. отчетностью затраты, капиталы, доходность за 1895–1909 гг. / Н. Ф. фон Дитмар. – Х., 1910.

9. **Дитмар Николай Федорович фон**. Стаття в електронному словнику бухгалтерських термінів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // www.rabota-in.net /

10. **Кирьянов Ю. И.** Жизненный уровень рабочих России / Ю. И. Кирьянов. – М., 1979.

11. **Крутіков В. В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Д., 1992.

12. **Крутиков В. В.** Дитмар / В. В. Крутиков // Немцы России. Энцикл. / редкол. В. Карев (пред.) и др. – М., 1999. – Т. 1. А – И. – С. 717.

13. **Крутиков В. В.** Съезды южных горнопромышленников / В. В. Крутиков // История СССР. – 1981. – № 4. – С. 126–135.

14. **Лаверычев В. Я.** Царизм и рабочий вопрос в России (1861–1917 гг.) / В. Я. Лаверычев. – М., 1972.

15. **Мирончук В. Д.** М. Ф. Дітмар та еволюція соціально-правового становища робітників Катеринославщини в кінці XIX – на початку XX ст. / В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 6. – Д., 2008. – С. 62–68.

16. **Перетокин А. Г.** Фон Дитмар Н. Ф. : попытка персонографии / А. Г. Перетокин, Ю. Н. Чекушина // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / ред. кол.: С. И. Бобылева (предс.) и др. – Д., 2006. – С. 56–65.

17. **Серый Ю. И.** Рабочие Юга России в период империализма (1900–1913) / Ю. И. Серый. – Ростов-на-Дону, 1971.

18. **Соколов В. Я.** История бухгалтерского учета / В. Я. Соколов. – М., 2006.

19. **Справочная книга.** Весь Харьков за 1912 г. – Х., 1913.

20. **«Счетоводство и хозяйство»** : [новый журн. Харьк. отд-ния Рус. техн. о-ва; редактор – пред. совета съезда горнопромышленников Юга России Н.Ф. фон Дитмар] // Харьк. губерн. ведомости. – 1906. – 17 янв.

21. **Чорний Д. М.** Досвід культурного підприємництва: Микола Федорович фон Дітмар / Д. М. Чорний // Чорний Д. М. Харків початку XX століття: історія міста, долі людей. – Х., 1995. – С. 27–46.

22. **Чорний Д. М.** Микола фон Дітмар: практика формування регіонів України та усвідомлення їх інтересів / Д. М. Чорний // Регион. – 1998. – № 2–3. – С. 7.

Надійшла до редколегії 30.10.2009.

УДК 94(7)

О. Є. Ходченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ МЕНОНІТІВ У ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Показано деякі особливості суспільно-політичного життя менонітських громад у Північній Америці у роки Першої світової війни, подано характеристику змін громадського ставлення до менонітського суспільства.

Ключові слова: етноконфесійна громада, меноніти, гутеріти, моб-насильство.

Представлены некоторые особенности общественно-политической жизни меннонитских общин в Северной Америке в годы Первой мировой войны, дана характеристика изменений общественного отношения к меннонитскому сообществу.

Ключевые слова: этноконфессиональная общность, меннониты, гуттериты, моб-насильство.

The some features of the political life of the Mennonite's communities of Northern America within the First World War are submitted. The characteristic of changes in social relations to the Mennonite communities are given.

Key words: ethnoconfesional community, Mennonites, Hutterites, Mob-Violence.

У вітчизняній історіографії тема суспільно-політичного життя менонітів Північної Америки під час Першої світової війни не була предметно досліджена, хоча

© О. Є. Ходченко, 2010

деякі аспекти політичної напруги навколо німецьких колоній Канади були окреслені в праці А. І. Сича «Щодо німецької імміграції в Канаду у 1874–1939 роках» [4, с. 64–72]. Проблеми участі російських менонітів у Першій світовій війні знаходимо в роботах Ю. Н. Лаптєва [2], І. В. Нама [3], В. Н. Шайдурова [5] та інших.

Аналіз іноземної літератури [9; 11–14; 18; 23] і джерел [7; 10; 15; 16; 17; 19; 22] дає можливість уперше у вітчизняній історичній науці дослідити нові аспекти духовного і суспільного життя менонітських громад у США і Канаді у цей період і дозволяє комплексно вивчити дану тему.

Перша світова війна стала драматичною подією для народів Європи і не оминула своїми подіями і наслідками Північноамериканське суспільство і менонітські громади зокрема. Мета даної статті – висвітити деякі особливості впливу цієї історичної події на суспільне життя менонітського угруповання, порівняти прояви ворожості і ксенофобії щодо менонітів з боку суспільств і урядів США і Канади, а також оцінити наслідки цих подій на процес їх асиміляції.

Початок війни, в якій США і Канада як Домініон Великобританії взяли участь, призвело не тільки до зростання економічних результатів і, як наслідок, прибутків менонітів за рахунок військових поставок, але й до зміни ставлення громадськості до німецькомовних громадян і, в першу чергу, до менонітів, для яких принцип пацифізму був практичним правилом життя. Хоча прем'єр-міністр Канади Р. Борден ще на початку війни фактично підтвердив гарантії уряду стосовно незалучення менонітів і квакерів до військової служби, проте вороже ставлення громадськості посіяло серед них тривогу. У 1914 р. Генерал-губернатор Канади Д. Коннаут згідно закону про військові дії видав наказ про реєстрацію, затримання і арешт ворожих лазутчиків. Ця дія спровокувала кампанію шпигуноманії серед засобів масової інформації, яка швидко сформувала негативну думку про всіх німецькомовних громадян. Меноніти і етнічні німці автоматично перетворилися з «бережливих, працьовитих, інтелектуальних і лояльних громадян» у підозрюваних у співчутті до австро-німецького військового союзу. І якщо німці не мали заперечень стосовно військового обов'язку і з перших місяців війни доводили свою лояльність, вступаючи в ряди стотисячного експедиційного корпусу Домініону, то меноніти і в Канаді, і в США твердо відстоювали свої принципи пацифістської групи. Старійшина церкви менонітів амонітів Е. Фрей із штату Огайо, прибувши до Онтаріо, заявив: «Ми не беремо ніякої участі у війні. Війна недопустима в жодній країні. Будь-хто з нашої церкви, хто б вітав насилля був би негайно нами засуджений» [9, с. 369]. Проповідник Дж. Кітчінг із Конференції Братських менонітів, найліберальнішої церкви стосовно військової служби виклав свою позицію так: «Ми опозиційно налаштовані до військової повинності. Меноніти могли б погодитися рити окопи, але ми воліємо вмерти, ніж будемо вбивати» [17]. Пізніше, в серпні 1917 р., в Сполучених Штатах (м. Гошен, штат Індіана) пройшла представницька конференція, на якій були присутні 48 старійшин і 126 проповідників і дияконів, де було заявлено: «ми не можемо брати участь у війні у жодній формі. І це не прояв нашої нелояльності, непокори або боягузтва. Це питання віри і ми просимо надати нам повну свободу совісті і готові підкоритися будь-яким штрафним санкціям, які уряди будуть вважати за необхідні і доцільні» [9, с. 368–374].

У грудні 1916 р. військове відомство Канади розпочало дії з реєстрації всіх чоловіків у віці від 16 до 65 років. Меноніти занепокоєні цим наказом направили делегацію, яка складалася з чотирьох старійшин в Оттаву за роз'ясненнями з цього приводу, де відбулася зустріч з генеральним директором національної служби Р. Беннетом, на якій вони в котрий раз отримали запевнення щодо намірів уряду дотримуватися домовленостей 1873 р. «Про пацифістський статус менонітів» [16], з одночасним проханням не ухилятися від реєстрації. У знак подяки делегати зробили внесок у Канадський патріотичний фонд у розмірі 5 577 доларів. У подальшому фінансові пожертвування стали нормою у прояві лояльності менoні-

тів [9, 371]. Між тим війна потребувала додаткових людських ресурсів, яких канадська армія, сформована в той час за рахунок вербування добровольців надати не могла[1]. Тому, 29 серпня 1917 р. був прийнятий Закон про загальну військову повинність [22]. Закон вміщував також перелік з сімох категорій груп громадян, звільнених від військової служби, в тому числі менонітів, духоборів і квакерів. Був, все ж таки, незрозумілим і неприпустимим для більшості менонітських громад пункт Закону про «обслуговування воюючої країни». 3 листопада 1917 р. міністр юстиції Канади Е. Нюкомб роз'яснив цей пункт на користь менонітів. У відповідь на це, в знак подяки послідовної позиції уряду, який на ділі доводив повагу щодо їхньої віри і релігійних заборон, меноніти у грудні 1917 р. сформували Організацію (NRRO), метою якої було створення фонду у 100 тисяч доларів для благодійних цілей з надаванням коштів у розпорядження державі. Формування фонду мало велике об'єднуюче значення для всіх менонітських фракцій, розділених між собою у XIX ст. внаслідок численних етично-релігійних розбіжностей. Проте, в той час коли уряд Канади в особі Міністерства юстиції висловлював повагу до пацифістського стану менонітів, суспільна думка з цього питання знаходилася в опозиції до офіційної Оттави і була ворожо налаштована, з чим не могли не рахуватися провінційні адміністрації. Призовні пункти на місцях були поставлені у важке становище, коли стало не вистачати людських ресурсів для армії, а хвиля бажаючих вступити у військо вичерпалася.

Згідно з «Законом про загальне військове зобов'язання» [22] кожний громадянин у віці від 20 до 45 років ставав автоматично потенційним солдатом і підлягав мобілізації. У той же час, на фермах і у сфері виробництва виник дефіцит робітничих рук. В обуреному канадському суспільстві і, в першу чергу, серед господарів ферм, закономірно і жорстко постало питання: чому в той час як наші діти, відірвані від родин, землі і від роботи повинні воювати, німецькомовні меноніти мають пільги і не бажають служити, і, крім того, заможніють на військовому постачанні за наш рахунок? Беручи до уваги ці обставини, провінційна влада і люди, відповідальні за призов до армії, скористалися пунктом закону «Про загальний військовий обов'язок», за яким меноніти були «звільнені» від військових зобов'язань, а не «виключені». У цьому випадку вони були зобов'язані зареєструватися і довести що вони є представниками однієї з семи категорій громадян, які підлягали звільненню.

У деяких випадках потрібно було доводити не тільки факт приналежності до віри, але й членство у секті до початку призивної реєстрації, тобто до 6 липня 1917 р. Крім того, у менонітів нерідко повторне хрещення з записом до церковної метричної книги проходило у віці одруження, приблизно у 21–22 роки. Це вказувало на те, що ці молоді люди досягали призивного віку до обряду хрещення і не мали підтверджуючого офіційного запису. Був прецедент, коли молода людина Абрахам Дік не зміг одразу довести що він є меноніт і з призивного пункту його забрали до казарм [9, с. 381]. Для менонітів було два шляхи виходу з цієї ситуації. Перший полягав в тому, щоб знизити віковий ценз хрещення, проти чого різко виступали консервативні фракції, особливо громада Фюрстенланд. Другий – засвідчувати молодих людей як менонітів на підставі того, що їхні батьки були хрещеними менонітами, а не записом у церковній книзі. Коли ці факти стали відомі ворожо налаштованій громадськості, вони звинуватили менонітів, зокрема Девіда Тевса, старійшину із Саскачевану, «в перетворенні багатьох нероб у менонітів», тобто у підробці фактичних справ. Апелюючи з цього приводу до Генерал-губернатора Канади Д. Девоншира, в середині 1918 р. члени конференції старійшин Саскачевану, зокрема, писали: «Ми обвинувачені у шахрайстві і

[1]На той час канадська армія формувалася за рахунок добровольців, які отримували за день 1,10 долара. В умовах масового безробіття, яке розпочалось в країні з 1912 р., було багато охочих вступити до армії [20].

згадані лідерами громадян «Суспільної платформи» як «паразити у державі». Ми чесно заробляємо хліб своєю працею, і наша праця суттєво допомогла матеріальному добробуту нашої країни. Ми не бажаємо, щоб інші проливали свою кров за нас. Ми воліємо вмерти або знаходитися у тюрмі, або знову залишити свої домівки і поселитися в дикій місцевості, ніж зрадити заповіти наших предків. Кожен знав під час останніх виборів у Домініоні, хто є меноніт, а хто ні. Ні реєстратори призивних пунктів, ні громадськість, здається не знають цього тепер» [7, с. 389].

Унаслідок цього звернення до офіційної влади старійшин Манітоби викликали в м. Вінніпег для вирішення питань щодо статусу нехрещених менонітів. У роз'ясненні своєї позиції представники менонітів Абрахам Дерксен (громада Саммерфельд) і Джекоб Хоппнер (громада Бергталєр) вказували на те, що: 1) батьки менонітів і спільнота (Gemeinschaft) завжди визнавали своїх дітей менонітами; 2) ім'я дитини введене до метричної церковної книги в день її народження; 3) вчення проти опору доводилося до дітей вдома, в школах і церквах; 4) повторне хрещення проводилось приблизно в 21-річному віці тим, хто добровільно приймав віру; 5) нехрещені молоді люди беруть участь в усіх церковних діях, крім голосування; 6) нехрещені люди, також як і хрещені потребують божого спасіння [8, с. 3–7]. Таке пояснення було прийнято і задовольнило уряд. У подальшому всі меноніти Західної Канади були виключені від того, щоб доводити свою ідентичність.

Щоб уникнути появ нових претендентів на статус пацифістів Генерал-губернатор Канади Д. Девоншир 15 жовтня 1917 р. видав наказ, за яким щойно прибулі іммігранти, у тому числі меноніти, надалі не будуть звільнятися від військового обов'язку. Наказ був направлений, насамперед, проти біженців менонітів і гутерітів зі США, де і законодавство і, особливо, громадськість ставилося до німецькомовних пацифістів значно непримиренніше, ніж у Канаді.

Сполучені Штати вступили у війну (6 квітня 1917 р.) значно пізніше, ніж Канада, а в травні 1917 р. був підписаний закон про призов до армії. І хоча президент В. Вільсон (1913–1921 рр.) і заявив, що визначить категорії людей, які відносяться до не військовозобов'язаних, але доки це невизначено, всі молоді люди повинні зареєструватися з 5 червня 1917 р. Це було зафіксовано в останньому пункті «Акту військового обов'язку» [15]. Зареєстровані молоді меноніти направлялися до таборів для проходження навчань, але вони за запевненнями уряду не повинні бути примушені до служби проти своєї волі [13].

Американські меноніти належали до різних конгрегацій і були адміністративно децентралізовані і культурно роз'єднані. За цей недовгий час після підписання закону про призов єдине, що змогли зробити голови громад, це направити у липні 1917 р. делегатів до Секретаря військових сил у Вашингтоні за роз'ясненням, яка служба буде призначена для призовників-пацифістів і які альтернативні роботи будуть визначені для них. Але виявилося, що ніякої програми для альтернативної служби на той час не існувало – вона була лише в розробці. Зареєстрованим менонітам запропонували заповнити спеціальні анкети, згідно з якими вони були поділені на п'ять груп: 1) неодружені, безземельні, наймані на ферми; 2) одружені, потрібні в якості робітників на фермах; 3) неодружені, які є управляючими сільським господарством; 4) одружені, які мають малолітніми дітьми, і єдині годувальники на сільськогосподарському виробництві; 5) проповідники, студенти Богослов'я або фізично непридатні до служби в армії. Призовники в таборах мали деякі можливості у виборі праці, яка б не суперечила їхнім переконанням і релігійним засадам. Проте з самого початку офіцери у навчальних таборах дали зрозуміти, що вони мають справи не з церковними пільговиками, а з призваними до армії. Від них вимагалося беззастережне виконання дисципліни і службових зобов'язань, а також носити уніформу. Крім того, статут вимагав обстригти волосся і бороди, що ображало їхню гідність, релігійні почуття і викликало обурення. Тому були випадки непокірності, що призводило до покарання і відправки

в спеціалізовані табори затримання, де їх учили дисципліні за допомогою побиття, голодування і закування в кайдани [23, с. 62].

Тільки з 20 березня 1918 р. пацифістам дозволили реєстрацію на призовних ділянках в якості невоюючих і, таким чином, протягом десяти місяців вони ставали військовозобов'язаними на загальних засадах і відмова від служби підпадала під дію військових трибуналів. За цей час 360 пацифістів були засуджені від одного року до довічного ув'язнення. Незважаючи на те, що з березня 1918 р. закон надавав можливість альтернативної служби, американська громадськість і урядовці продовжували відноситися до пацифістів з нетерпимістю. Це проявлялося в забороні використання німецької мови в школах, церквах, і на вулицях, у постійному тиску з боку преси, економічних санкціях, у переслідуванні менонітських і гутерітських громад, навіть до їх остракізму [9, с. 396].

Моб-насильство (насилля натовпу) набирало широкого розмаху в Сполучених Штатах під час Першої світової війни, воно проявилося в антинімецьких і антипацифітських виступах у різних штатах. Крім того антинімецькі настрої були підтримані і урядом. У 1917 р. був створений «Комітет суспільної інформації», а у 1918 р. був виданий «Акт шпіонажу» [10], згідно з яким були засуджені два менонітських лідера Семюел Х. Мюллер (штат Огайо) і Люіс Дж. Хітоул (Вірджинія). Значного розмаху моб-насильство набуло в Канзасі, де мешкала найбільша громада американських менонітів. Подальшого загострення подій вдалося уникнути, коли меноніти погодилися пройти процедуру реєстрації і поїхати до військових таборів, але все ж таки всі німецькомовні громадяни в очах суспільства виступали в якості ворогів американського народу. Крім цього, багато хто з менонітів відмовлявся купувати облігації військового займу, деякі проповідники в знак неприйняття війни не хотіли піднімати американських стягів, чим ще дужче провокували громадськість. Так, за спогадами Ч. Діннера (округ Макферсон) «двоє чоловіків грубо схопили мене. Вони вимагали, щоб я придбав облігації на підтримку Червоного хреста і на інші військові потреби. Я відповів, що це проти моєї віри і я не можу свідомо цього зробити» [12, с. 13]. У наслідок цього будинок Ч. Діннера було пограбовано і обмальовано жовтою фарбою. Боячися за своє життя, Ч. Діннер змушений був купити облігації. Схожа ситуація відбулася з Густавом Хардером і Джоном Шрагом коли їх звинуватили у зневажанні американського стяга і обмалювали жовтою фарбою їхні будинки. Також були затавровані церкви, видавнича компанія менонітів «Herald» у м. Ньютон, підприємства багатьох міст, де був зроблений надпис «Ми американці і повинні розмовляти на американській мові».

Багато істориків називають масові спалахи насилля в країні у 1918 р. «Американським терором» і вважають, що тривале мовчання президента Вудро Вільсона з цього приводу сприяло розповсюдженню насилля натовпу [12, с. 9]. У результаті цих подій протягом 1917–1918 рр. приблизно дві тисячі менонітів і гутерітів емігрувало до Канади, тим самим додавши додаткових проблем канадському уряду.

Позиція ворожості до німецькомовних громадян у Канаді проявилася раніше ніж в США. Це і впровадження цензури, і заборона видавництва засобів масової інформації німецькою мовою. За даними Франка Епа, вже у лютому 1915 р., таким чином протягом шести місяців після вступу Канади у війну, 67 видань, які друкувалися німецькою мовою в США, у тому числі менонітські, були заборонені до ввезення в Канаду. Крім того, заборонялися канадсько-менонітські видання – щомісячник «Der Mitarbeiter» який друкувався в м. Гретна Г. Евертом і висвітлював здебільшого питання освіти, громадська газета «Post Steinbach» (Манітоба), яка на основі висновків цензури була визнана як «публікація на ворожій мові». Ворожі настрої до менонітів досягли своєї кульмінації тоді, коли фронтовики стали повертатися з армії додому до своїх ферм, які виглядали занедбаними від нестачі робітничих рук порівняно з добротними господарствами менонітів. Антаго-

нізм більшості громадськості по відношенню до менонітів дратував місцеву владу настільки, що до кінця 1918 р. вона приклала максимум зусиль для того, щоб закрити їхні приватні німецькомовні школи. Дж. Грінвей був призначений офіційним шкільним опікуном і під приводом невідповідності шкіл державним стандартам реквізував усе їхнє шкільне майно на користь суспільних закладів. Батьки дітей і проповідники, які протестували, були оштрафовані, а в деяких випадках ув'язнені. Особливо це торкнулося громади Фюрстенландер, яка не дозволяла громадським школам функціонувати у межах їхньої землі [21, с. 204–236]. Це було частиною послідовної національної політики, націленої на прискорення асиміляції інших етнічних груп, щоб сформувати національну єдність і культурну однорідність, оскільки виховування дітей в англійських шкільних закладах було найефективнішим шляхом відлучення від менонітських етнічних традицій і внесення в голови дітей ідеалів домінуючої більшості. Проте ворожість до німецькомовного населення ніколи не приймала в Канаді настільки жорстких форм, як у Сполучених Штатах.

До інших обмежень 1 травня 1919 р. уряд Канади видав декрет, який заборонив імміграцію в країну духоборів, менонітів і гутеритів [11, с. 3]. У таких нетерпимих умовах частина менонітів прийняла рішення про неможливість свого перебування в Канаді і почала активний пошук країн-реципієнтів.

У 1920 р. в складних умовах громадської ворожості і осудження перед менонітами Канади постало ще одне нелегке завдання, пов'язане з проханням допомоги в імміграції з боку менонітів постреволюційної Росії. Необхідність надання такої допомоги обумовлювалося як релігійним милосердям до нужденних, так і прагматичною необхідністю інтелектуального посилення своєї нечисленної етноконфесійної групи. Позитивне вирішення цього питання на початку 1920 р. потребувало від лідерів менонітів скоординованих дій і політичних рішень для врегулювання відносин, перш за все з урядом, а потім і з суспільством Канади. Треба було переконати їх у своїй громадській лояльності і готовності до співпраці у всіх сферах суспільного життя країни. Для цього було потрібно, щоб менонітів представляли люди, здатні вести дипломатичні перемови і які б мали авторитет не тільки в рамках громади, але й в урядових колах Канади.

Такими лідерами, які взяли на себе політичні функції, стали Генріх Г. Еверт (Манітоба), лідер менонітів в центральній Канаді, Семюель Ф. Гофман, старійшина, який представляв менонітів Онтаріо і Абрам А. Фрізен, уповноважений представник менонітів з Росії. 19 липня 1921 р. вони зустрілися з прем'єр-міністром Канади Джорджем Фостером, де виклали основні питання і представили офіційне клопотання щодо відміни декрету від 1 травня 1919 р. стосовно менонітів, з проханням дозволити в'їзд іммігрантів з Росії. С. Гофман у своєму клопотанні звертав увагу на сільськогосподарський потенціал іммігрантів і підкреслював, що вони не будуть «тягарем для соціальних і трудових потреб міст», а також гарантував їхнє позитивне ставлення до державної мови і системи освіти. А. Фрізен підтверджував бажання іммігрантів дотримуватися законів країни, відповідати канадським ідеалам, а також бути «лояльними, працьовитими і миролюбними громадянами». Г. Еверт у своєму зверненні додав, що меноніти, які бажають емігрувати з Росії, більш прогресивні у своїх поглядах ніж консервативні громади Фюрстенланд і Саммерфельд [11, с. 4]. Делегати також зустрілися і виклали своє клопотання лідеру опозиційної ліберальної партії В. Маккензі Кінгу, який став прем'єр-міністром Канади наприкінці 1921 р.

С. Гофман і Г. Еверт розуміли, що масова еміграція з Канади консервативних громад становить проблему для позитивного вирішення питання в'їзду в країну нових менонітів, тому в процесі переговорів вони намагалися довести, що більшість їхніх співвітчизників у Канаді лояльні до канадського суспільства і приймуть надалі всі закони до виконання. Їм довелося прилюдно дистанціюватися від менонітів, які бажали виїхати з Канади і гутерітів, які сповідали закрите кому-

нальне життя і вважали недопустимими закони у сфері освіти. 29 березня 1922 р. делегація у складі Г. Еверта, С. Гофмана, А. Фрізена, К. Гоуді (представник Братських менонітів Хреста з Онтаріо) і Г. Енса (політичний діяч менонітів з Саскачевану) зустрілися з міністром імміграції і колонізації Чарльзом Стюартом, подавши йому ще одне спільне клопотання, в якому йшла мова про таке: пояснення позиції менонітів під час військових дій з визнанням розуміння проблем держави в той час і в запевненні в лояльності; прилюдна незгода з тими менонітами, які не приймали шкільний акт і політику уряду в питанні мови; характеристика менонітів, які бажали приїхати до Канади, як «прогресивних, успішних і законослухняних громадян»; тяжке становище менонітів у голодуючій Росії. Таким чином уперше були прийняті і оприлюднені політичні заяви, які суперечили загальним принципам пацифізму і освіти, які в тій чи іншій мірі в подальшому необхідно було виконувати. Наступного дня делегати зустрілися з Ч. Стюартом ще раз. На цій зустрічі було порушено питання щодо ставлення до військової служби іммігрантів з Росії. Міністр підкреслив, що ніякі спеціальні обмеження в цьому питанні їм надані не будуть. На цьому зустріч була завершена.

22 червня 1922 р. Декрет, який забороняв імміграцію менонітів, був скасований [11, с. 4]. Унаслідок цього з 1923 р. по 1930 р. понад 21 тис. менонітів емігрувала з Росії до Канади [6].

У 20-ті роки в США на зміну політиці «американізації» приходить рестрикціонізм, що втілюється в дискримінаційне імміграційне законодавство 1921 р. і 1924 р. [19]. Рестрикціонізм проявився в різкому скороченні загальної кількості іммігрантів, особливо з країн Центральної і Південно-Східної Європи. За словами А. Н. Шлєпакова, «встановилася расово-національна «селекція в імміграційному законодавстві і практика збереження «чистоти англосаксонського ядра» [1, с. 31–32].

Усе вищесказане дає можливість зробити висновки.

З початком Першої світової війни у Канаді з 1914 р., а пізніше, з 1917 р. у США, відбулася стрімка мілітаризація суспільної свідомості, яка виробила *інші критерії і принципи в оцінці громадської лояльності і патріотизму*. Критиці, утиску і приниженню зазнали ті групи громадян, які в мирний час вважалися прикладом сумлінності і працелюбності. Це були німецькомовні меноніти і гутеріти, які послідовно відстоювали свої пацифістські переконання.

Рішуча відмова від участі у будь-яких діях по підтримці війни, спосіб життя в закритих громадах і прихильність до німецької мови поставили ці етнічні меншини в очах громадськості *у розряд підозрюваних у сприянні ворожому військовому союзу*, що, у свою чергу, створило конфлікт з суспільством і призвело до проблем для менонітів у соціально-економічній і політичній сферах. Усе це проявилося в забороні видань менонітської преси на німецькій мові, в перешкоджанні бізнесу, а в Сполучених Штатах, до того ж, у забороні німецької мови, фізичному насиллі, грабежах і утисках аж до остракізму.

Канадський уряд проявив лояльніше відношення до проблем релігійних заборон і в період війни послідовно виконував взяті на себе в 1873 р. обіцянки незалучення менонітів до військової служби, *на відміну від уряду США*, який відмовився від узятих на себе зобов'язань. Унаслідок цього молоді меноніти були взяті в навчальні військові табори, а сотні з них засуджені трибуналами до різних термінів ув'язнення. Це привело до масової нелегальної міграції в Канаду, де ворожість ніколи не проявлялася в настільки жорстоких формах.

Громадськість у своєму проявленні ворожості до менонітів, як у США, так і в Канаді була набагато непримиренніша і агресивніша, ніж офіційна влада. Проте напруга відносин у суспільстві в цьому питанні породила прийняття після війни низки дискримінаційних законів, які обмежували в'їзд у ці країни певних категорій іммігрантів, у тому числі менонітів і гутерітів, а також підсилило асимілятивну внутрішню політику стосовно груп етнічних меншин.

Перша світова війна глибоко похитнула віру менонітів у можливість залишитися *водночас відданими* їхній анабаптистській спадщині і *бути лояльними* до націоналістичної демократії мілітаризованого суспільства. Меноніти зіткнулися з проблемою знову стати мучениками і вигнанцями або зменшити рівень власних етичних стандартів задля доведення сумісності з такими демократичними суспільствам. Зазнавши сильного тиску домінуючої більшості, меноніти *висловили свою незгоду* з ним в оцінці справедливості націоналістичного мілітаризму як політичного курсу, *показавши тим самим іншу громадську позицію*.

Бібліографічні посилання

1. **Евтух В. Б.** Концепции этносоциального развития США и Канады. Типология, традиция, эволюция / В. Б. Евтух. – К., 1991. – С. 31–32.

2. **Лаптев Ю. Н.** Немцы Крыма в годы Первой мировой войны / Ю. Н. Лаптев // http:// www.ccssu.crimea.ua/crimea/etno/articles/nemvoin/index.htm.

3. **Нам И. В.** Сибирские немцы в условиях первой мировой войны и революции / И. В. Нам // Немцы. Россия. Сибирь. – Омск, 1997. – С. 136.

4. **Сыч А. И.** О немецкой иммиграции в Канаде в 1874–1939 годах / А. И. Сыч // Вопросы германской истории. – Д., 1995.

5. **Шайдуров В. Н.** Меннониты Сибири и военная служба в годы первой мировой войны / В. Н. Шайдуров // http:// new.hist.asu.ru/biblio/borod5/got/72.html.

6. Canadian Mennonite Board of Colonization fonds. 1922–1966 // Mennonite Heritage Center Archives // http://www.mennonitechurch.ca/programs/archives/holdings/organizations/ CMBoC_fonds.htm.

7. CFC. SFC. Petititon «To His Excellency. The Governor-General of Canada in Council. Ottawa, 22 pp., 14 exhibits // Frank H. Epp. Mennonites in Canada, 1786-1920. The History of a Separate People: 3 Vol. – Toronto: Macmillan of Canada, Ca., 1974. – Vol. – 1. P.389.

8. **Ewert B.** Bemuehungen zur Sicherung der Wehrfreiheit fuer unsere ungetaufen Juenglingen / B. Ewert // Der Miarbeiter, XII (June 1918), P.3–7.

9. **Epp Frank H.** Mennonites in Canada, 1786 – 1920. The History of a Separate People / Frank H. Epp: 3 Vol. – Toronto: Macmillan of Canada, Ca., 1974. – Vol. 1.

10. Espionage Act // http://www.firstworldwar.com/source/espionageact.htm.

11. Inter-Mennonite Cooperation and Promises to Government in the Repeal of the Ban on Mennonite Immigration to Canada 1919-1922 / by Peter H. Rempel // Mennonite historian. Vol. XIX. – №1. – March, 1993.

12. **Juhnke James C.** Mob Violence and Kansas Mennonites in 1918 / by James C. Juhnke // http://www.kancoll.org/khq/1977/77_3_juhnke.htm.

13. **Juhnke, James C.** «World War (1914 – 1918)» / *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online.* 1989. Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online. Retrieved 13 October 2009 // http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/W6766.html.

14. Mennonites in the World War or Nonresistance Under Test / ed. by J. S. Hartzler. – Mennonite Publishing House, Scottdale, Pa. – 1921.

15. President Woodrow Wilson's Proclamation Establishing Conscription // http://www. firstworldwar.com/source/usconscription_wilson.htm.

16. Privileges granted by the Canadian Government to prospective Mennonite Immigrants in a Letter by the Secretary of Agriculture dated July 26, 1873 // Sources on Mennonite Immigration from Russia in the 1870's / ed. by Dr. Ernst Correll. Reprint from *Mennonite Quarterly Review* October, 1950, Issue.

17. Rather Die Than Slay, So Mennonites Will not Fight // Toronto Daily Star – November 25. – 1916.

18. **Teichroew Allan.** World War I and the Mennonite Migration to Canada to Avoid the Draft. / A. Teichroew // Mennonite Quarterly Review. – 1971. – Jul. – Vol. 45. – P. 219–249.

19. The Emergency Quota Act of 1921 // http://en.wikipedia.org/wiki/Emegency_Quota_ Act.html; Immigration Act of 1924 // http://en.wikipedia.org/wiki/Immigation_Act_of_1924. html; Immigration Act of 1924 // http://web.archive.org/web/20080210025205/http://www. historicaldocuments.com/ImmigrationActof1924.

20. The First World War and Saskatchewan // http://esask.uregina.ca/entry/world_war_i_ and_saskatchewan.htm

21. The Mennonite School Problem in Manitoba / ed. by E. K. Francis. // Mennonite Quarterly Review. – 1953. – Jul. – Vol. XXVII. – P. 204–236.
22. The Military Service Act of Canada, 1917 // www.cefreserch.com/.../Acts/msa/htm.
23. **Unruh Abe J.** The Helpless Poles / Abe J. Unruh. – South Dakota., 1973.

Надійшла до редколегії 24.10.2009.

УДК 94(470) «1914-1918»

С. И. Бобылева, Т. Л. Петрова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

КТО ВИНОВАТ? РОССИЙСКОЕ ОБЩЕСТВО И «НЕМЕЦКИЙ ВОПРОС» В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ*

Розглянуто другу частину матеріалів морально-політичного стану різних соціальних груп Російського суспільства у переддень та у період Першої світової війни, їх ставлення до «німецького питання». Розглянуті економічні і політичні причини, які сприяли переростанню німецького питання в антинімецьку кампанію у роки війни.

Ключові слова: «німецьке питання», етнофобія, ксенофобський націоналізм, Перша світова війна, національні меншини, націоналізм, націоналісти.

Рассмотрена вторая часть материалов о морально-политическом состоянии различных социальных групп российского общества накануне и во время Первой мировой войны, их отношении к «немецкому вопросу». Рассмотрены экономические и политические причины, способствующие перерастанию немецкого вопроса в антинемецкую кампанию в годы войны.

Ключевые слова: «немецкий вопрос», этнофобия, ксенофобский национализм, Первая мировая война, национальные меньшинства, национализм, националисты.

The article is devoted to the attitude of various social groups of Russian society to the «German question» on the threshold of and during World War I. Economic and political reasons of the transformation of «German question» into anti-German campaign during war are revealed.

Key words: «German question», ethnofobia, xenofobian nationalism, World War I, netional ethnic group, nationalism.

В отечественной литературе дореволюционного и послереволюционного периодов присутствовало положение о наличии у немецкого населения России факта самоизоляции. Как следствие этого отмечалось их слабое знание русского языка, политическая индиферентность. Языковая ситуация у колонистов молодого и среднего возраста (знание русского языка) существенно отличалась от пожилых колонистов – сказывались изменения в системе школьного обучения, служба в армии. На бытовом уровне колонисты прекрасно общались с русским, украинским населением.

В тоже время многочисленные факты свидетельствуют о значительной интегрированности верхних слоев российских немцев в структуры государственной власти. Даже в «святая святых» – Министерстве иностранных дел – немцы составляли 37 % служащих.

Однако такой казалось бы позитив приобрел с началом войны обратную сторону. Так, например, бывший начальник международно-правового отдела МИДа,

*Окончание. Начало см.: Вісник ДНУ «Історія та археологія», 2009.

© С. И. Бобылева, Т. Л. Петрова, 2010

Г. Н. Михайловский считал вопрос о германском влиянии в России «вопиющим» [14, с. 68]. С началом войны, по его мнению, из чувства национального самосохранения следовало бы осуществить «германскую чистку», начав ее сверху. Им отмечалась громадная роль немецкого фактора в высшей петербургской бюрократии, характеризовалась позиция ряда чиновников МИДа, считавших немцев «язвой русского государства». И это пишет представитель русской интеллигенции, племянник писателя-демократа Гарина!

Численность немцев в государственно-бюрократическом аппарате империи (в номенклатурной верхушке их насчитывалось 6 343 чел.) [22, с. 163], их положение, казалось бы должны были сыграть положительную роль в судьбах немецкого населения в годы войны. Однако все происходило как раз наоборот. Достаточно сослаться хотя бы на позицию Б. В. Штюрмера в вопросах ликвидационных законов, его позицию в отношении Особого Комитета по борьбе с немецким засильем [13, с. 56]. Не лучшей была и роль Н. В. Плеве, являвшегося в 1915 г. председателем Особого совещания по делам беженцев [12, с. 94], о трагических судьбах которых хорошо известно. «Отказывались хлопотать» за колонистов К. К. Пален и А. Ф. Кони [6]. Поведение последнего вообще трудно объяснимо. Юрист, имевший «репутацию судьи, не идущего на компромиссы с совестью и долгом», он, как никто другой, должен был понимать всю противоправность действий российского правительства в отношении колонистов, но в данном случае поступился совестью. Что это было? Скорее всего речь может идти лишь о психологическом состоянии как его, так и тысяч лиц, имевших немецкие фамилии, которые убоялись «зоологического национализма» верхов российской администрации [13, с. 60], когда дело дошло до публикации «Новым временем» списков чиновников, сенаторов, фамилии которых не были созвучны психологической атмосфере России тех лет.

Состояние тревоги, страха не только не мобилизовала этих людей на защиту немецкого населения, а скорее всего становилось побудительным мотивом доказать свою «сверхрусскость». И они становились исполнителями или, в лучшем случае, пассивными наблюдателями творимого беззакония.

Военное ведомство. Исследователи проводят данные о количестве немцев, состоявших на русской службе в 1914 г.: каждый пятый генерал – немец, каждый четвертый из генерал-адъютантов, более 20 % – члены императорской свиты, примерно каждый четвертый – пятый – среди офицеров корпуса генерального штаба, значительное количество в имперской гвардии [15, с. 129–130]. Это происходило в стране, где немцы составляли 1,4 % всего населения. Многие из этих людей в течение нескольких поколений верой и правдой служили отечеству, защищая его. Однако военные неудачи привели военно-политическое руководство к поиску виновных и созданию образа внутреннего врага [18, с. 262]. Необоснованным подозрением были подвергнуты офицеры и генералы, носящие немецкие фамилии. Обвинения начались с «дела» командующего 1-й армии К. А. Ренненкампфа. По личному распоряжению царя было произведено расследование и была доказана невиновность К. А. Ренненкампфа. Однако сам факт появления этого «дела» послужил отправной точкой для многочисленных антинемецких обвинений.

Государственные, и прежде всего военные деятели той эпохи оказались под влиянием русского национализма, что позволило многим царским военноначальникам решать судьбы инонационального населения одним, единственно приемлемым для них способом – депортацией немецкого населения страны из регионов его компактного проживания [2, с. 697–702; 19, с. 47]. Поскольку депортация осуществлялась с помощью военно-административных мер, то позиция и настроения по отношению к выселяемым немцам начальника штаба верховного командования Н. Н. Янушкевича, настаивавшего на депортации не только сельского, но

и городского немецкого населения, демонстрирует не только лично его патологическую германофобию, но и общее настроения в военной среде. Известно его заявление: «… лучше пусть немцы разоряться, чем будут шпионить». «Голоса» о немецком шпионаже раздавались еще до начала военных действий [20, с. 92–95]. Действительно, с начала XX века Россия стала важнейшим объектом германской разведки [9, с. 153–154]. Однако ход Первой мировой войны и отдельные успехи германской разведки объяснялись не наличием гигантской армии шпионов, о чем писала российская пресса того времени, а тщательной аналитической работой с использованием различных методов добывания информации. Что же касается российских немцев и их отношения к войне, как и отношения самого германского руководства к ним, то хорошо известны, с одной стороны, многочисленные проявления верноподданнического поведения немцев России как в начале войны, так и в ее ходе (о чем достаточно подробно писал К. Линдеман); с другой, трезвая оценка данная им еще О. Бисмарком, заявлявшим, что для «Германии они потеряны», ибо работают на повышение благосостояния России». Прошедшее время лишь укрепило многочисленные связи российских немцев с их новой родиной. И все невзгоды, связанные с проявлением негативных сторон «немецкого вопроса» не смогли поколебать их гражданских позиций. Архивные документы не подтверждают фактов участия немецкого населения России в шпионаже. Однако миф о немецком шпионаже, удачно запущенный с началом войны, оказался живуч и пережил саму войну.

В начале Первой мировой войны, огульно обвиненные в шпионаже в пользу Германии российские немцы, якобы именно с этой целью использовали ряд общественных организаций, таких как «Центральный Немецкий Союз флота за границей» и «Германский Союз национального воздушного флота». Изучение этого вопроса показано, что первый из них, созданный в 1897 г., к 1910 г. имел 151 отделение, действовавшие в основном в странах Азии. Число его членов было 962 чел. К концу первого десятилетия XX в. большинство его филиалов распалось или бездействовало. Что касается России, то наибольшим были общества в Петрограде – 22 члена, Одессе – 27, Киеве – 20, Владивостоке – 26, Москве – 15. В других городах количество не превышало 2–3 членов. В целом по России насчитывалось 151 чел. В августе 1914 г. большинство членов союза были арестованы. Однако документы свидетельствуют, что во-первых, практически все арестованные были германскими подданными. Во-вторых, в обвинении нет четких доказательств их участия в шпионской деятельности, даже в случае арестов и предания обвиняемых суду. О существовании «Германского Союза национального воздушного флота» свидетельствуют пока только документы, обнаруженные при осмотре Германского Консульства в Киеве в сентябре 1914 г. Киевской жандармерией там было обнаружено воззвание с призывом жертвовать деньги на нужды германского национального воздушного флота, к которому прилагался список жертвователей. 28 сентября 1914 г. в жандармское управление Волынской губернии было направлено предписание собрать полные сведения о лицах, значившихся в этом списке. В течении октября предписание было выполнено, сведения собраны. В докладе начальнику Волынского Жандармского управления от 25 октября 1914 г. сообщалось, что, указанные в списке 7 человек, собиравшие средства на нужды германского воздушного флота, проживали в Пулинской волости Житомирского уезда Волынской губернии. Все они являлись прусскими подданными, имели дома, содержали столярные, слесарные мастерские, занимались сельским хозяйством. За время проживания в России не участвовали в политической деятельности, однако тяготели больше к Германии, нежели к России и пожертвовали на нужды германского воздушного флота от 50 копеек до 2 рублей. В общей сумме это составило 8 рублей [32]. Обвинения же немцев, русскоподданных, в организации обществ с целью ведения шпионажа в пользу Германии так и оста-

лись бездоказательными и беспочвенными. Можно с полной ответственностью утверждать, что если бы факты шпионажа были обнаружены, то они непременно стали бы достоянием гласности. Внутриполитическая обстановка к этому располагала.

Однако сама идея возможного шпионажа порождала атмосферу всеобщей подозрительности. Так, Херсонское Губернское Жандармское Управление в апреле 1916 г. сообщало, что возникшее под влиянием газетных сообщений (подчеркнуто нами – С. Б.) среди русского городского населения озлобление против немцев, проживающих в России, выразилось в ряде поступивших в Управление анонимных заявлений, из которых было видно, что жители сами стали следить за проживающими в г. Херсоне немцами и всякому, даже не ясно и не точно высказанному ими слову, придавали характер враждебного против России действия. Расследование подобных фактов в большинстве случаев материала для обвинения не давало, а указывало на усиление озлобления против немцев» [7]. Подобная ситуация имела место и в сельской местности. В ряде случаев здесь присутствовал помимо фактора «бдительности», элемент меркантелизма и даже формы личной мести. Типичным примером является содержание рапорта Мариупольского исправника, в котором идет речь о полученной им информации от крестьянки Журавлевой о высказываниях против правительственных мер в отношении немецких колонистов, сделанных поселянином собственником Таврической губернии Мелитопольского уезда, Пришибской волости, колонии Шидлово Генрихом Иогановичем Векерном. В ходе разбирательства выяснилось, что причиной доноса была ссора семей Журавлевых и Векернов из-за соломы [4].

Участие в общественно-политической жизни. Имевшейся опыт колонистского самоуправления, реализацией которого была наполнена вся первая половина XIX века, получил свое органическое продолжение в деятельности уездных и губернских органов власти, в работе Государственной Думы России [3, с. 28–42]. В тоже время обратим внимание на следующее: а) отсутствие в Думах организационной самостоятельности немецких депутатов, за исключением «немецкой группы» в партии «Союз 17 октября». С началом войны, последняя утратила эту уникальность – октябристы переходили на позиции неукоснительного выполнения «ликвидационных законов» и их ужесточения. Немцы стали покидать ряды этой партии; б) отсутствие координации действий немецких депутатов в период войны и слабое их противодействие (основной массы) противоправному законотворчеству российского государства. Настойчивость в отстаивании личного мнения, касавшегося судеб немцев России, отдельных депутатов (Г. Бергман, Д. П. Капнист, Л. Лютц, А. Ф. Мейендорф) не спасала ситуацию; в) невозможность выстроить оборону собственными силами, Союзнические отношения с рядом депутатов Думы, прошения в правительственный Сенат, в адрес императора, членов императорской семьи, помощь армии, выполнение предприятиями военных законов, личное участие в боевых действиях, обращения через Земства – все это было, но не могло переломить негативизм ситуации. Это объяснялось рядом причин, в числе которых были: региональное представительство, отсутствие этнической моногамии происхождения, несоразмерность антинемецких кампаний в различных регионах империи, различный уровень организованности, экономического благосостояния немецкого населения, конфессиональные различия, психологическая обстановка в обществе. Последнее положение косвенно подтверждается тем, что если активная позиция немецких депутатов в работе Думы, в составе «октябристов» позволили в 1910 г. и 1912 г. не допустить превращение антинемецких законопроектов в соответствующие законы, то этнонациональный психоз периода войны царивший в стране и имевший место быть в самой Думе, привел к тому, что в годы войны противостоять великорусскому шовинизму немецкие депутаты, как и немецкое население, в целом, не смогли. Хотя отдельные примеры сохранения авторитета и влияния немцев даже в те годы имеются. И речь шла не только

о их количественном присутствии, в частности, в Таврическом Губернском земстве 8 голосов из 28 гласных, но и принимаемых земством решениях – ходотайстве перед правительством об отсрочке в Таврической губернии ликвидации немецких земель [5].

Интегрированность в экономику. В экономической структуре России немцы были представлены рядом сегментов: германским капиталом [16, с. 117; 25, с. 101, 104; 30, с. 450; 10, с. 40; 1, с. 81–90], немцами, проживавшими в России в статусе иностранцев и немцами, принявшими российское подданство. Последние две из отмеченных групп были заняты в основном в промышленных и аграрных сферах деятельности. Не касаясь проблем германского капитала, обратимся к вопросам положения немецкого населения, проживавшего в России.

На территории России проживало 151 102 германских подданных. 100 тыс. из них являлись иждивенцами и лишь одна треть была занята в сфере производства, торговли и услуг [21, с. 203]. Это отнюдь не умаляет их роли в экономической жизни страны. Особенно если учесть тех из них, кто входил в «деловую элиту» России: «Хлопковых баронов» Кнопов, клана Вогау, фирм «Э. Г. Бранд и К°» и т. д. [31, с. 10, 141]. Некоторые из представителей этих компаний с начала войны перешли в российское подданство, что не избавило их от ликвидационных мер государства. Речь, безусловно, идет лишь о категории собственников. Однако и положение служащих, рабочих с началом войны тоже было незавидным и они довольно часто подвергались политике высылки.

Рассматривая положение российскоподданных немцев периода войны, следует учитывать следующее: государство, приняв их в число своих граждан, на самом деле в определенной степени дистанцировалось по отношению к ним (1763 г. создание Канцелярии опекунства иностранных, 1800 г. – Конторы опекунства новороссийских иностранных поселенцев); проблема российских немцев и меннонитов, рассмотрение их как иных, присутствовала в России задолго до I мировой войны. Доказательством этой посылки служит следующее. В своде статистических данных об иностранной колонизации в Юго-Западном крае за 1882 г. речь идет о землевладении немцев в 3-х губерниях (Киевской, Подольской, Волынской). Интерес представляют графы, где указана численность лиц немецкого происхождения принявших и не принявших российское подданство. Существовала графа, где были включены те и другие, причисляемые к одной категории – иностранных поселенцев [8]. Российскоподданные немцы в годы войны фактически лишились права быть защищенными российским законодательством. И еще известны факты наблюдения за предприятиями, принадлежавшими лицам с немецкими фамилиями вне зависимости от их гражданства. Об этом шла речь в отчетах старших фабричных инспекторов Екатеринославской и Херсонской губерний за 1900 год [33].

Хорошо известна роль немецкого и меннонитского предпринимательства в экономической жизни России. Накануне войны, только в с/х машиностроении южных регионов империи продукция их предприятий составляла 54,1 % общероссийского производства. В свете этого не приходится говорить об отсутствии интегрированности немецкой и меннонитской промышленности в хозяйственно-экономическую жизнь страны. Однако уже сам этот факт обернулся в годы войны против немцев. Достаточно вспомнить высказывание М. Муравьева: «Нам, русским, надо не только одолеть полчища тевтонов…, но надо одолеть внутреннюю Германию, которая просочилась в нашу жизнь, которая двести лет влияла на нашу политику, на развитие нашей промышленности» [17, с. 3].

«Ликвидационное законодательство», как и «ликвидационная политика», прежде всего касалась вопросов землевладения, не обошли они стороной и вопросы промышленности. И речь шла не только о германском производстве на территории России, но и о промышленности колонистов, выходцев из Германии

и союзных с ней держав (подчеркнуто нами – С. Б.). Этим занималось как соответствующее отделение «Комиссии по борьбе с немецким засильем во всех областях русской жизни» (торгово-промышленная и банковская), так и «Особый комитет по борьбе с немецким засильем при Совете Министров».

Законы и указы относительно промышленной сферы производства анализируются госпожой И. В. Поткиной [23, с. 225–261; 24, с. 175–181]. Не касаясь анализа эффективности этих законов, обратим внимание на следующее: действия правительства в области ликвидационного законодательства как в земельном, так и в промышленном вопросах четко коррелировалось с положением дел на фронтах. В силу этого хронология принятия правительственных мер в этих областях может быть соотнесена с неудачами русской армии. Желание заручиться поддержкой крестьянства – основного источника пополнения армии – буржуазию, фактически во многом определявшей настроение российского общества, побуждало предпринимать очередные шаги в области ликвидационной политики.

В этой связи хотелось бы обратить внимание на деятельность правительственных инспекторов, начало которой относится к 1914 г., когда они были направлены на предприятия, собственниками которых были подданные воюющих с Россией государств. Первоначально их функции сводились к контролю за деятельностью этих производств. Со временем права были существенно расширены и создано Особое делопроизводство по правительственному надзору за торгово-промышленными предприятиями. Изучение материалов деятельности инспекторов, вопросные листы, выдаваемые им, и задачи, поставленные ведомством, позволяют утверждать следующее: 1. Их деятельность выходила далеко за рамки Министерства торговли и промышленности, зачастую приобретая характер полицейского осведомления. Последнее должно было осуществляться скрытно – опросные листы [26] не должны были быть известны опрашиваемым рабочим и сотрудникам предприятий. 2. Промышленные инспекторы, помимо выше обозначенного, должны были готовить исчерпывающий материал о предприятии (характер, история возникновения и развития, причины успехов, особенности его организации, управления, техники производства, методы завоевания рынков сбыта продукции и приобретения сырья, источники получения кредита и наличие помощи со стороны германских банков, методы хозяйствования, присутствие или отсутствие обособленности высшего персонала от рабочих; степень самостоятельности предприятия: основное и побочное производство, торгово-комиссионная деятельность и практика борьбы с конкурентами, распространение товаров, система агентуры, рекламы, организация труда, размер годового оборота и прибыли за последние годы, стоимость недвижимого имущества предприятия и размер ее, принадлежащий владельцу, число занятых лиц на предприятии. Другими словами, речь шла фактически об объемном досье предприятия, которое возможно было бы в дальнейшем использовать будущим новым собственникам. 3. Инспекторы должны были своей деятельностью мобилизовать весь потенциал предприятия на выполнение государственных и военных заказов [27]. 4. Контролировать все вексельные операции. 5. Участвовать в ликвидации предприятий. 6. Предоставлять преимущества при покупке бывшим русским совладельцам [28]. Деятельность правительственных инспекторов не всегда была безупречной (задержки отчетности, финансовые нарушения) [28].

Созданный институт правительственных инспекторов своей важнейшей задачей имел усиление государственного присутствия в экономической сфере и последующую ликвидацию немецкого сегмента вообще.

Наличие общегосударственного законодательства не исключало региональной специфики в реализации ликвидационного законодательства. Она объяснялась рядом факторов: географическим местом расположения предприятия («пограничной полосе», имевшей выраженную тенденцию к расширению) [13, с. 56],

масштабом «немцеедства» на местах, политической и экономической ориентацией представителей местной чиновничье-бюрократической администрации, характером производства и связей владельцев, возможностью получения ими военных заказов, степенью участия в общественной жизни того или иного региона, меценатством, конфессиональной принадлежностью собственников.

В целом в политике российских властей по отношению к этническим немцам прослеживаются следующие направления:

– борьба с немецким землевладением;

– борьба с немецкой торгово-промышленной буржуазией;

– борьба с немецкой культурой.

Каждая из них, как им казалось, решала свои цели (решение аграрного вопроса, устранение конкурентов на продовольственном рынке и в промышленном производстве; уничтожение нравственно-религиозных основ немецких колонистов). Однако это была видимая сторона немецкой проблемы. Гораздо серьезнее были задачи стратегического характера: отвлечь недовольство населения страны положением на фронтах, переориентировав его на враждебные настроения и действия в отношении внутреннего немца и тем самым облегчить положение властей и военного руководства; отвести удар от царской семьи, родственные связи которой давали пищу для враждебных инсинуаций не только в низах российского общества, но были предметом сплетен даже в среде российской аристократии [14, с. 68], предоставить дополнительный стимул для мобилизационных в армию крестьян [30, с. 351], пообещав по окончанию войны земли немецких колонистов и таким образом с одной стороны, оградить российских помещиков от притязаний на их землю со стороны крестьянства, с другой – отдать рынок продовольствия страны исключительно в руки помещиков; расширить сферу деятельности российской буржуазии путем вытеснения и уничтожения немецкого буржуазного сегмента; уничтожив немецкие учебные заведения всех уровней, запретив деятельность общественных организаций немецких колонистов (сиротских, судно-сберегательных, страховых, потребительских, похоронных, культурно-просветительных), ограничив сферу использования национального языкового общения, вмешавшись в дела религиозных конфессий наиболее распространенных среди немецкого населения, создать невыносимые условия для жизнедеятельности российских немцев и, по большому счету, подвинуть их на реиммиграцию. Однако эти планы и задачи в условиях российской действительности привели к совершенно иным результатам. Политически и экономически безграмотные действия официальных российских властей обрушили, подобно выпущенной Пандоре, страшные бедствия на страну, последствия которых сказывается еще и сегодня.

Первая мировая война справедливо рассматривается историками как не одномоментное явление. Она имела свои периоды, каждый из которых своеобразно сказывался на судьбах российских немцев.

Библиографические ссылки

1. **Абрамова Н. Г.** Иностранные акционерные общества в России в 1905–1914 гг. / Н. Г. Абрамова // Вестник Московского ун-та. Серия История. – 1980. – № 4. – С. 81– 90.

2. **Айсфельд А.** Депортация / А. Айсфельд, В. Бруль // Энцикл. Немцы России. – Т. 1. (А–И). – М., 2000. – С. 697–702.

3. **Айсфельд А.** Немецкое население в политической и общественной жизни Российской империи в период 1905–1917 гг. / А. Айсфельд // Вопр. германской истории. – Д., 2007. – С. 28–42.

4. Государственный архив Запорожской области. – Ф. 11, д. 1319, л. 900–901об.

5. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 102, оп. 1915 г., д. 167, ч. 75, л. 13. – Далее ГАРФ.

6. ГАРФ. – Ф. 102, оп. 1915, д. 167, ч. 75, л. 15, 15 об, 16.

7. ГАРФ. – Ф. 102, оп. 1915, д. 167, ч. 89, л. 76.

8. ГАРФ. – Ф. 102, д. 2, оп. 1882, д. 244, л. 34, 34 об.

9. **Гиленсен В. М.** Германская военная разведка против России (1871–1917) / В. М. Гиленсен // Новая и новейшая история. – 1991. – № 2. – С. 153–177.

10**. Донгаров А. Г.** Иностранный капитал в России и СССР / А. Г. Донгаров. – М., 1990.

11. Екатеринославское губернское земское собрание. Очередная сессия 1915 года. Доклады управы и комиссий. Журнал собраний. – Екатеринослав, 1916. – С. 14–37.

12. **Залесский К.** Плеве Н. В. / К. Залесский // Немцы России. Энцикл. – Т.3. (П–Я). – М., 2006. – С. 94.

13. **Линдеман К.** Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России / К. Линдеман. – М., 1917.

14. **Михайловский Г. Н.** Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914–1920 / Г. Н. Михайловский. – Кн. 1. – М., 1993.

15. **Меленберг А.** Немцы в российской армии накануне первой мировой войны / А. Меленберг // Вопр. истории. – 1998. – № 10. – С. 129–130.

16. Монополии и иностранный капитал в России. – М.; Л., 1962.

17. **Муравьев М.** Вступительное слово / М. Муравьев // Немецкое зло. – М., 1915. – С. 3–26.

18. **Нелипович С. Г.** Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы Первой мировой войны (1914–1917) / С. Г. Нелипович // Российские немцы: проблемы истории, языка и современного положения. – М., 1996. – С. 262–283.

19. **Нелипович С. Г.** »Немецкую пакость уволить и без нежностей…» / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1997. – С. 43–51.

19. Немецкий шпионаж в России // Родина. – 1993. – № 5/6. – С. 92–95.

21. **Плахотнюк Т. Н.** Немцы-иностранцы российского фронтира: (историко-правовой аспект / Т. Н. Плахотнюк // Российское государство. – М., 2007. – С. 200–211.

22. **Поликарпов В. С.** История нравов в России: Восток или Запад? // В. С. Поликарпов. – Ростов н/Д., 1995. – 576 с.

23. **Поткина И. В.** Чрезвычайное законодательство и немецкие фирмы в Москве / И. В. Поткина // Сб. ст. – М., 1999. – С. 225–261.

24. **Поткина И. В.** Законодательное регулирование предпринимательской деятельности иностранцев в России / И. В. Поткина // Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. Очерки. – М., 1997.

25. Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века. – М., 1997. – 164 с.

26. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1425, оп. 2, д. 83, л. 11, 21, 21 об. – Далее: РГИА.

27. РГИА. – Ф. 1425, оп. 2, д. 83, л. 9, 9 об.

28. РГИА. – Ф. 1425, оп. 2, д. 83, л. 79.

29. РГИА. – Ф. 1425, оп. 2, д. 83, л. 13.

30. **Сидоров А. Л.** Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914–1917) / А. Л. Сидоров. – М., 1973.

31. **Хромов П. А.** Очерки экономики России периода монополистического капитализма / П. А. Хромов. – М., 1960.

32. Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве. – Ф. 385, оп.1, д. 63, л. 7–9; д. 2945, л. 114–116; ф. 442, оп. 639, д. 220, л. 30–51; ф. 1599, оп. 1, д. 130. – Ч. II. Лл. 202, 202 об, 203, 204, 205. – Далее : ЦГИА Украины.

33. ЦГИА Украины. – Ф. 575, оп. 1, ч. 1, д. 243, л. 2, 3, 6.

Надійшла до редколегії 11.11.2009.

УДК 94(519)«1917»

І. В. Толстих, І. В. Рябенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

О. Ф. КЕРЕНСЬКИЙ В МЕМУАРАХ ПРЕДСТАВНИКІВ ВИЩОГО ОФІЦЕРСТВА РОСІЇ

Проаналізовано оцінку діяльності О. Ф. Керенського в якості військового та морського міністра в спогадах представників генералітету царської армії.

Ключові слова: О. Ф. Керенський, Лютнева революція, мемуари, Тимчасовий уряд.

Проанализирована оценка деятельности А. Ф. Керенского как военного и морского министра в воспоминаниях представителей генералитета царской армии.

Ключевые слова: О. Керенский, Февральская революция, мемуары, Временное правительство.

Thic article analyses the estimation of A. F. Kerensky activity on his place of the Navy Minister in the memoirs of the Tsar Army generals.

Key words: O. Kerensky, February revolution, Memoir literature, Provisional govemment.

Актуальність вивчення діяльності Олександра Федоровича Керенського в період Лютневої революції крізь призму власних оцінок його сучасників обумовлена низкою як історичних, так і психологічних чинників. По-перше, завдяки роботам мемуарного характеру можна повніше визначити роль тієї або іншої особи в історії [12, с. 83]. По-друге, аналіз спогадів сучасників про Олександра Федоровича Керенського дозволяє прослідкувати на тлі персональної історії розвиток подій весни–осені 1917 р., їх сенс і особливості. По-третє, інтерпретація дій О. Ф. Керенського авторами спогадів дозволяє відтворити процес вибору, прийняття і реалізації ним рішень державного масштабу і, завдяки цьому, визначити як позитивні, так і негативні результати його діяльності.

Література, в якій згадується ім'я О. Ф. Керенського, створювалася протягом століття в різних історичних умовах. Перші видання з'явилися відразу ж після Лютневої революції 1917 р. [1; 6; 14]. Про нього писали представники різних політичних сил, що брали участь у революційних подіях [5; 8; 23; 24; 25], емігранти [8; 9; 24; 25], партійні діячі Радянської Росії [20; 21]. Значну увагу приділили О. Ф. Керенському радянські і російські історики [3; 4; 10; 11; 15; 16; 18; 19; 26; 29]. У останні десятиліття з'явилися нові праці, автори яких вносять певний вклад у дослідження діяльності голови колишнього Тимчасового уряду [2; 3; 7; 15; 16; 27; 28].

На жаль, у дослідницькій літературі дуже скупо представлена діяльність О. Ф. Керенського як військового і морського міністра. Мемуарна література дозволяє освітити не лише це питання, але і показати, як сприймали О. Ф. Керенського представники вищих кругів офіцерства, а також з'ясувати, чому багато військових, які ставились до О. Ф. Керенського, м'яко кажучи, не дуже доброзичливо, все ж деякий час співробітничали з Тимчасовим урядом.

Найбільший інтерес становлять для нас мемуари генерал-ад'ютанта О. С. Лукомського [22], генерал-лейтенанта А. І. Денікіна [9], генерал-лейтенанта П. М. Врангеля [4], генерала П. М. Краснова [17]. Практично всі вони вийшли друком у 1920–1930-х рр. за кордоном, у тому числі і у виданні І. В. Гессена «Архів російської революції».

Зазначені автори згадують, що призначення О. Ф. Керенського на пост військового і морського міністра викликало обурення серед вищого офіцерства Росії.

© І. В. Толстих, І. В. Рябенко, 2010

Більшість з них вважала це призначення абсурдним, оскільки міністр-соціаліст О. Ф. Керенський не мав ані найменшого уявлення ні про устрій армії, ні про тактику ведення бойових дій. І хоча деякі з них змирилися з цим призначенням, дії О. Ф. Керенського часто викликали у них незадоволеність і роздратування. Найбільш негативно поставився генерал-ад'ютант О. С. Лукомський, який звинувачував О. Ф. Керенського в неприйнятті рішучих заходів для порятунку армії. У його пам'яті О. Ф. Керенський зберігся як людина «дріб'язкова, злісна, яка ставила інтереси справи нижче за свою дрібну самолюбивість і пихатість» [22, с. 73].

На відміну від О. Лукомського і від багатьох інших представників офіцерства, командувач Західним і Південно-західним фронтами А. І. Денікін надав О. Ф. Керенському і його діяльності досить лояльну оцінку [9, с. 174–175, 194]. Відзначаючи, що призначення О. Ф. Керенського замість О. І. Гучкова на пост військового і морського міністра було сприйнято в Ставці «без упередження», Денікін підкреслював, що Керенський – людина, абсолютно чужа військовій справі і військовому життю, але, якщо він матиме оточення з числа грамотних офіцерів, його перебування на посту військового міністра може дати позитивні результати. «Те, що зараз твориться в армії, – писав А. І. Денікін – просто безумство, зрозуміти це не важко і невоєнній людині; Гучков – представник буржуазії, правий, йому не вірили; мабуть тепер міністрові-соціалістові, мазунові демократії удасться розсіяти той густий туман, яким заволокло свідомість солдатів». Проте А. І. Денікін підкреслював, що «потрібна була величезна сміливість або самовпевненість, щоб підняти таку ношу…» [9, с. 397]. З часом генерал із гіркотою констатував, що повсякденне життя армії, підготовка до наступу і необхідність єдності поглядів між центральним управлінням і командуванням, відсутність чого різко впадала в очі, «не залучали уваги міністра». На думку А. І. Денікіна, «словесна кампанія» О. Ф. Керенського, яка повинна була змусити солдатів йти «на подвиги в ім'я вітчизни», закінчувалася завжди однаково: «солдатська маса, ласа до видовищ і чутливих сцен, слухала заклики визнаного вождя до самопожертвування, і він і вона палали «священним вогнем» з тим, аби на інший же ранок перейти до чергових завдань дня: він – до подальшої «демократизації армії», вона – до «поглиблення завоювань революції» [9, с. 399].

Та все ж, зауважував А. І. Денікін, «був поза сумнівом такий короткий, досить яскравий період у житті Керенського – військового міністра, – я його відношу приблизно до червня, – коли не лише широкі круги населення, але і російське офіцерство підкорялося чарівливості його екзальтованої фрази, його істеричного пафосу. Російське офіцерство, віддане на заклання, тоді все забуло, все пробачило і болісно чекало від нього порятунку армії. І вже не фразою звучала їх обіцянка – померти в перших рядах. І боляче ставало багато раз, під час об'їздів Керенського, коли в цих приречених розгоралися очі, а в серці світла надія – скоро, дуже скоро безжалісно і грубо розтоптана» [9, с. 195].

Не дивно, що в еміграції колишні офіцери, які з соромом і гіркотою згадували свою готовність йти за О. Ф. Керенським, саме його вважали винним у втраті своїх надій і саме до нього висували претензії.

Своєрідне ставлення до О. Ф. Керенського склалося ще у одного представника вищого офіцерства – генерал-лейтенанта П. Н. Врангеля, який першим плодом так званої «свободи», вважав нові порядки в армії і падіння дисципліни серед військових. Рішучий і прямолінійний барон не приховував своєї незадоволеності новою владою, захоплювався командиром корпусу графом Келлером, який відмовився присягнути Тимчасовому уряду. Отже і ставлення до О. Ф. Керенського з боку П. Н. Врангеля було відповідним: він не довіряв «вискочці», звинувачував його у створенні ситуації, яка робила неможливим досягнення психологічної єдності в армійському середовищі. У всьому підтримуючи Л. Р. Корнілова, барон

прагнув до єдиної мети – відновлення самодержавства і знищення диктатора – О. Ф. Керенського. До останніх днів свого життя П. Н. Врангель вважав нещастям сепаратний мир, укладений більшовиками з Німеччиною, розвал Росії і значні територіальні втрати. Проте звинувачував у цьому не особисто Керенського, а весь бездарний Тимчасовий уряд, вищий генералітет і російський народ, оскільки «Велике слово «свобода» цей народ замінив свавіллям і отриману вільність перетворив на буйство, грабіж і вбивство» [4, с. 273–278].

Слід зазначити, що в мемуарах представників російського офіцерства все ж більше уваги приділяється характеристиці особистих якостей О. Ф. Керенського, ніж інформації про його діяльність на терені військового міністра. Досить часто на сторінках спогадів змальовується його портрет. Найбільш неприємною його зовнішність виявляється в описі генерала П. М. Краснова. Правда, їхня зустріч відбулася у жовтні 1917 р., коли події в країні вийшли з-під контролю Тимчасового уряду і становище О. Ф. Керенського змінилося: з лідера революції, що викликав захоплення, він поступово перетворювався на невдаху. Зустрівшись із ним у Гатчині, П. М. Краснов побачив: «Обличчя із слідами важких безсонних ночей. Бліде, хворе, із хворою шкірою і опухлими червоними очима. Голені вуса і голена борода, як у актора. Голова дуже велика по тулубу. Френч, галіфе, чоботи з гетрами – все це робило його схожим на штатського, такого, що вирядився на недільну прогулянку верхи» [17, с. 150]. Повідомляючи, що О. Ф. Керенський зберіг лаконічність фраз, упевненість у тому, що його накази як і раніше повинні виконуватися, П. М. Краснов відзначав певний нервовий надрив і неврівноваженість співбесідника. Проте генерал, незважаючи на своє негативне ставлення, все ж пішов під командування О. Ф. Керенського, пішов як до Верховного головнокомандуючого, пропонуючи своє життя і життя своїх людей в його повне розпорядження. «Так, йду, – писав Краснов у мемуарах, – тому що не до Керенського йду я, а до Батьківщини, до великої Росії, від якої відректися не можу. І якщо Росія з Керенським, я піду з ним. Його ненавидітиму і проклинатиму, але служити і вмирати піду за Росію. Вона його вибрала, вона пішла за ним, вона не зуміла знайти вождя більш здібного, піду допомагати йому, якщо він за Росію» [17, с. 149].

У цих словах криється ще одна, напевно найбільш важлива причина різко негативного ставлення більшості військових, та й основної маси дворянства до О. Ф. Керенського. Свого часу вони бачили в ньому рятівника Росії, нею вибраного лідера, вони пішли за ним, переступивши через себе, пішли в ім'я Росії. Росію втратили, а колишня неприязнь до О. Ф. Керенського в їхній свідомості з часом переросла в упевненість, що він і є головний винуватець поразки.

Підводячи підсумок, автори вважають за необхідне повторити, що діяльність О. Ф. Керенського на посту військового і морського міністра не знайшла належного віддзеркалення в дослідницькій літературі. Дуже цікавим є і вивчення спогадів самого О. Ф. Керенського [13] про його перебування на цьому терені, про взаємини з представниками військової еліти, його характеристика стану російської армії того часу, тим паче, що в даний час є доступ до величезного масиву написаних ним робіт.

Бібліографічні посилання

1. **Асспар П.** Силуэты революции: Керенский на фронте / П. Асспар. – М., 1917.

2. **Бондарев В.** Керенский и Горбачев: две эпохи и две драмы / В. Бондарев // Родина. – 1992. – № 8–9. – С. 8–12.

3. **Быкова А. А.** Архив А.Ф. Керенского в Центре гуманитарных исследований Техасского университета / А А. Быкова // Отечественные архивы. – 2001. – №3. – С. 18–24.

4. **Венков А. В.** Белые генералы / А. В. Венков. – Ростов н/Д., 2000.

5. **Гольденвейзер А. А.** Из Киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции / И. В. Гессен. – Т. 6.– М., 1991. – С. 161–303.

6. **Губер П. К.** А. Ф. Керенский на фронте / П. К. Губер. – Пг., 1918. – № 4.

7. **Гуржий В. В.** Разведка НКВД против А. Ф. Керенского / В. В. Гуржий // Новая и новейшая история. – 2001. – № 6. – С. 65–69.

8. **Дан Ф.** К истории последних дней Временного правительства / Ф. Дан // Октябрьская революция: Мемуары. – М., 1991. – С. 114–131.

9. **Деникин А. И.** Очерки русской смуты. Крушение власти и армии, февраль – сентябрь 1917 г. – Репринт. воспроизвед. изд. / А. И. Деникин. – М., 1991.

10. **Иоффе Г.** Мистерия Керенщины. Чьи интересы защищал претендент в диктаторы / Г. Иоффе // Переписка на исторические темы. – М., 1989.

11. **Иоффе Г. З.** Эпилог Керенщины / Г. З. Иоффе // Вопр. истории. – 1986. – № 3. – С.92–99.

12. Казус: индивидуальное и уникальное в истории. – 1999. – Вып. 2. / Ю. Л. Бессмертный, М. А. Бойцов М. А. – М., 1999.

13. **Керенский А. Ф.** Русская революция. 1917 / А. Ф. Керенский; пер. с фр. Е. В. Нетесовой. – М., 2005. – С. 184–189.

14. **Кирьяков В. В.** Керенский как оратор / В. В. Кирьяков // Речи А. Ф. Керенского о революции. – Пг., 1917.

15. **Колоницкий Б. И.** Загадка Керенского / Б. И. Колоницкий // Звезда. – 1994. – № 6. – С. 15–21.

16. **Колоницкий Б. И.** Культ А.Ф. Керенского: Образы революционной власти / Б. И. Колоницкий // Отечественная история. – 1999. – № 4. – С. 103–112.

17. **Краснов П.** На внутреннем фронте / П. Краснов // Архив русской революции / И. В. Гессен. – Т. 1. – М., 1991. – С. 97–190.

18. **Керенский А. Ф.** Русская революция. 1917 / А. Ф. Керенский; пер. с фр. Е. В. Нетесовой. – М., 2005. – С. 184–189.

19. **Кудин В. А.** Керенский: путь к прозрению / В. А. Кудин // Лектору о современном мире. – Сб. – Вып. 10. – М., 1989.

20. **Кудін В. О.** Керенський і Сталін / В. О. Кудін // Трибуна лектора. – 1988. – № 4. – С. 20–23.

21. **Ленин В. И.** Письма из далека // В. И. Ленин. Полн. собр. соч. – Т. 31. – С. 11–33.

22. **Ленин В. И.** Товарищам, томящимся в плену // В. И. Ленин. Полн. собр. соч. – Т. 31. – С. 60–66.

23. **Лукомский А. С.** Из воспоминаний / А. С. Лукомский // Архив русской революции / Гессен И. В. – Т. 2. – М., 1991. – С. 46–76.

24. **Милюков П. Н.** Воспоминания / П. Н. Милюков. – М., 1991.

25. **Набоков В. Д.** Временное правительство / В. Д. Набоков // Страна гибнет сегодня. Воспоминания о русской революции 1917 г. – М., 1991. – С. 372–437.

26. **Смирнов М. И.** Адмирал А. В. Колчак во время революции в Черноморском флоте / М. И. Смирнов / Страна гибнет сегодня. Воспоминания о русской революции 1917 г. – М., 1991. – С. 77–94.

27. **Старцев В. И.** Крах Керенщины / В. И. Старцев. – Л., 1982.

28. **Стронгин В. Л.** Керенский: Загадка истории / В. Л. Стронгин. – М., 2004.

29. **Четвертков Н. В.** Несколько штрихов к портрету А. Ф. Керенского / Н. В. Четвертков // Отечественная история. – 2001. – № 6. – С. 135–144.

30. **Яковлева Т. А.** Пути возрождения. Идеи и судьбы эмигрантской печати П. Б. Струве, П. Н. Милюкова и А. Ф. Керенского / Т. А. Яковлева. – Иркутск, 1996.

Надійшла до редколегії 22.10.2009.

УДК 94 (438) «1921» + 94 (438) «1931»

О. К. Ягольніцька

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ ПОЛЬЩІ 1921 р. ТА 1931 р. І КАРТИНА ЕТНІЧНОГО І КОНФЕСІЙНОГО СКЛАДУ СУСПІЛЬСТВА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Проаналізовано статистичні дані переписів населення Польщі 1921 р. та 1931 р. з метою їх подальшого використання для вивчення політичної та соціально-економічної історії Другої Речі Посполитої.

Ключові слова: національне питання, Друга Річ Посполита, етнічна структура, перепис населення, етнічні меншини, конфесія.

Проанализованы статистические данные переписей населения Польши 1921 г. та 1931 г. с целью их дальнейшего использования при изучении политической и социально-экономической истории Второй Речи Посполитой.

Ключевые слова: национальный вопрос, Вторая Речь Посполитая, этническая структура, перепись населения, этнические меншинства, конфессия.

The article is dedicated to the consideration and analysis of the statistic facts of the census in Poland in 1921 and 1931 with a purpose of using them for the study of the political, social and economical history of the Second Rich Pospolyta.

Key words: the national question, the Second Rich Pospolyta, the ethnic structure, the census, the ethnic minorities, the religion groups.

XX ст. стало епохою творення нових держав, які, наче фенікси, відроджували свою незалежність з попелу колишніх століть. Саме Перша світова війна 1914–1918 рр. виявилася каталізатором цих змін, у результаті яких на політичній арені світу з'явилися молоді багатоетнічні держави. І Польща яскраво ілюструє цю тенденцію. Замість розумних методів консолідації багатоманітної нації польське керівництво обрало інший варіант – пошук ворога, яким виявилися такі непольські етноси, як українці, білоруси, євреї, німці, чехи, литовці. А щоб перемогти, як відомо, необхідно знати свого ворога в лице. Тому й не дивно, що як тільки Друга Річ Посполита зібрала воєдино свої землі, у країні був проведений такий перепис населення, результати якого, в першу чергу, влаштовували владу. Статистичні дані переписів були і залишаються яскравою ілюстрацією міжетнічних та міжконфесійних стосунків всередині суспільства. Інша річ – мета їх збирання, рівень їхньої сумісності та відповідності з реальністю, причини, через які вони сфальсифіковуються. Аналіз подібних даних розкриває характер взаємовідносин влади та суспільства, допомагає зрозуміти, як влада вибудовує свою стратегію по відношенню до національних меншин, і як останні себе почувають у якості нетитульної нації в країні. Багатоетнічність залишається яскравою характеристикою та актуальною проблемою і сучасних держав світу, тому, гадаю, не зайвим буде на прикладі польського досвіду прослідкувати взаємовплив простих чисел і важких політичних рішень на долю та історію цілих народів.

Дана стаття є спробою об'єктивно проаналізувати статистичні дані переписів населення Польщі 1921 р. та 1931 р. та обґрунтувати доцільність їх використання при вивченні політичної та соціально-економічної історії міжвоєнного періоду Другої Речі Посполитої. Означені спроби робилися в багатьох дослідженнях, а саме Л. Зашкільняка та М. Крикуна «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів», Л. Алексієвець «Новітня історія Польщі (1918–1939 рр.)», М. Сивіцького «Історія польсько-українських конфліктів», Д. Ротшильда «Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами», на сторінках останнього, до

© О. К. Ягольніцька, 2010

речі, подані дані переписів населення у Польщі. Торкалися даних питань також А. Айненкель, Г. Дедурін, М. Гон, М. Кучереп, Г. Мельник, В. Смолей та інші. При цьому кожен з дослідників на власний розсуд трактував результати переписів та їхній вплив на подальшу політику польської влади. Тому, гадаю, не зайвим буде, спираючись на опубліковані на сторінках незалежного культурологічного часопису «Ї» дані переписів населення Другої Речі Посполитої, окреслити власну точку зору з цього питання.

Відроджена Польща, яка в літературі досить часто іменується Другою Річчю Посполитою, охоплювала територію 388,6 тис. кв. км з населенням 27,2 млн осіб; за цими показниками вона посідала шосте місце в Європі [12, с. 138]. В адміністративному відношенні вона була поділена на 17 воєводств. Умовно можна виокремити чотири великі територіальні комплекси: центральний – Варшава і Варшавське, Лодзинське, Кєлецьке, Люблінське і Білостоцьке воєводства; східний – Віленське, Новогрудське, Поліське і Волинське воєводства; південний – Краківське, Львівське, Станіславське і Тернопільське воєводства; західний – Поморське, Познанське, Сілезьке воєводства.

Польща сформувалася як багатонаціональна країна, що створювало для її правлячих кіл проблеми політики щодо національних меншин. Свідченням цього є результати двох переписів її населення 30 вересня 1921 р. та 9 грудня 1931 р. Представники етнічних меншин критикували категорії перепису та отримані дані як викривлені. І дійсно, слід звернути увагу, що офіційна відмінність між «українськими» та «русинськими» чи між «білоруськими» та «місцевими» (так іменувалися білоруси, що проживали в районі польсько-українського пограниччя) видається штучною з метою скоротити статистичну наявність українців та білорусів та вплинути на їхню підсвідомість, оскільки представники цих новоявлених меншин не ототожнювали себе з українцями та білорусами відповідно, відчували себе відмінними націями, а отже, в перспективі вони мали швидше асимілюватися. Треба зазначити, що у 1921 р. етнічність у переписі визначалася національною тотожністю респондента, а десятиріччя потому вона виводилася з його рідної мови, «якою він традиційно мислить та спілкується зі своєю родиною». Вживання в нові умови і усвідомлення того, що зробити кар'єру можливо, лише володіючи польською мовою, змушувало багатьох представників етнічних меншин визнавати через десять років польську мову рідною [10, с. 96–97].

Ця зміна мала відбитися на серйозному падінні кількості німців, зафіксованому між двома переписами, хоч еміграція тут також відіграла свою роль. Менш значною відмінністю є те, що перепис 1921 р. містив різні категорії військового персоналу, розміщеного в казармах, а перепис 1931 р. – ні. В останні роки цей персонал налічував, за даними Ротшильда, 191473 осіб. До того ж, оскільки кордони остаточно не делімітувалися аж до того 1922 р., статистика населення для Сілезії та Вільнюса визначалася у переписі 1921 р. інтерполяцією даних 1919 р. Згідно з ним цей регіон міжвоєнної Польщі від 1922 р. зріс за рахунок остаточного включення чехословацької частини Сілезії (Цешинський район). Щодо регіонів, то поляки переважали в центральному, натомість із наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. А на Поліссі, Волині, у Східній Галичині вони становили меншість населення: зокрема, на Поліссі – 24 %, Волині – 16 %, у Східній Галичині – 26 %. На 1921 р. польське населення переважало у великих містах: Познані й Кракові – по 94 %, Варшаві – 72 %, у Лодзі – 62 %, Львові – 62 %, Вільно – 56 % [2, с. 116–117]. На сході країни було більше литовського, білоруського та українського населення. У західній частині Польщі значний відсоток становили німці. Євреї зосереджувалися в різному, але однаково виразному сенсі. 80 % із низ мешкали у містах, а вже у 1931 р. вони становили 25,2 % жителів 12 найбільших міст із населенням понад 100 тис. осіб, хоча це лише 9,8 % загальної чисельності населення країни [6, с. 462].

Що ж стосується конфесійної належності, то населення Польщі було переважно римо-католицьким з невеличкими православною та протестантською меншинами. Литовці були римо-католиками навіть більшою мірою, ніж поляки, але 4/5 німців були протестантами. Маса іудеїв за релігією розглядали себе як євреї за національністю і розмовляли на ідиш або на івриті, проте значна частина вказувала польську як свою рідну мову і відповідно ототожнювалася в національних термінах. Переписи чітко фіксують проблему східнослов'янських меншин. Оскільки прихильники православної та уніатської конфесій майже виключно були вихідцями з білорусів, українців та росіян, це певною мірою засвідчує, що кількість парафіян у цих двох церквах має суттєво перевищити кількість цих трьох етнічних меншин, і виявляється, що багато білоруських та українських віруючих православного та уніатського обрядів схилялися або змушені були проголошувати себе етнічними поляками [4, с. 169–171]. До того ж білоруські римо-католики часто ототожнювалися як вірні «польській вірі» і відповідно записувалися також як етнічні поляки. Будучи тоді політично частково недорозвинутими, селяни зі східних меншин мусили бути готовими свою національність або мову, але не релігію, записувати неправильно. Більшість білорусів були православними, меншість – римо-католиками, а українці були православними та уніатами. Треба також зазначити, що приріст населення був найвищий у східних воєводствах, де зосереджувалися ці дві етнічні групи і утворювали сільські більшості. Так, середньорічний приріст населення у східних воєводствах країни за 1921–1931 рр. становив 3,0 %, тоді як у центральних – 1,7 %, а в західних – 1,0 %, південних – 1,3 % [9, с. 52–53]. Значна строкатість у релігійній приналежності відновленої Польщі посилювала гостроту національного питання, що позначалося на консолідації польського суспільства.

Слід підкреслити, що саме єврейська, українська, білоруська та німецька меншини були найвагомішими і найчисельнішими у новопосталій Польщі. Білоруська та українська меншини були настільки ж переважно сільськогосподарськими та сільськими в соціальній структурі, наскільки єврейська – комерційною, ремісничою та міською, тоді як німці мали мішану структуру [11, с. 165]. Дві слов'янські меншини були також свідомо автохтонні у регіонах поселення, тоді як німці та євреї почасти були на оборонних позиціях – перших запрошували до Польщі у середньовічні часи, а другі прибули як сучасні колоністи [9, с. 54]. Якщо три християнські меншини спершу були задоволені опікуванням їхньої власної етнічності і мали теоретично реалізовувати свою національну духовність, то політична дилема євреїв була проблематичнішою. Не маючи суміжної власної держави, в яку можна було б увійти, і, отже, не маючи чіткого етнічного інтересу на територіальному фрагменті Польщі, вони мали політичну позицію, яка хиталася між загальноетнічною солідарністю меншин проти польського панування, з одного боку, і зусиллями, спрямованими на укладання особливої угоди з польською владою – з іншого; угоди, згідно з якою вони могли сподіватися виторгувати підтвердження територіальної та політичної цілісності держави та її влади в обмін на специфічне забезпечення їхніх культурних особливостей та освітніх потреб [3, с. 85–86].

Влада не могла не рахуватися з єврейством, адже чисельність цієї меншини складала 2,8 млн осіб, що заселяли переважно міста і містечка у східній частині країни. У деяких містечках Люблінського, Волинського і Поліського воєводств вони сягали 50 % населення. Серед євреїв помітною була соціальна поляризація, багата єврейська буржуазія посідала впливові позиції у фінансах, підприємництві, серед єврейської інтелігенції була значна частка лікарів, правників. Хоча поступово частка євреїв нівелювалася у здобутті цих професій завдяки квотам прийому студентів. Так, у 1928–1929 рр. євреї становили 20,4 % в усьому університетському студентстві, а вже у 1937–1938 рр. – всього 9,9 % [9, с. 56–57]. До того ж в університетських стінах студентству дозволялося впроваджувати гетто з лав,

побиття своїх єврейських однокурсників. Таким чином, давалися взнаки антисемітські погляди, поширювані національними демократами через антипольську позицію євреїв під час польсько-української війни, через приналежність багатьох євреїв до лівих партій. Тому не дивно, що набуває поширення сіоністська течія, яка наполягає на релігійній та культурній замкненості життя єврейських громад.

Німецька меншина міжвоєнної Польщі, будучи економічно заможною та соціально добре збалансованою, скаржилася перш за все на освітню дискримінацію, особливо в Сілезії, де енергійні зусилля докладалися до культурної полонізації. Спосіб, яким адмініструвалися земельна реформа, промислові вкладення та бюрократичне поповнення, також принижував німців, багато з яких емігрували до Німеччини. Загалом, німецька меншина налічувала понад 1 млн осіб. У соціальному плані серед них було багато великих землевласників, підприємців, заможних селян. У Поморському воєводстві, де німці становили 18,5 % населення, 1/3 їх була великими землевласниками; у Познанському воєводстві німці складали 16 % населення, з них 41 % землевласників; у Сілезькому воєводстві їм належало 56 % земельної власності. Німецький капітал у польській промисловості на 1936 р. складав 56 % [6, с. 463]. Німці вміло використовували надані їм Конституцією та міжнародними угодами права, а тому мали десятки господарських і культурно-освітніх організацій, які перебували під переважним впливом націоналістичних партій. Серед партій правого спрямування виділялась Німецька партія праці.

Білоруси розглядалися польською владою як ті, що мають найнижчий з усіх етнічних меншин держави рівень політичної свідомості. Чисельність білоруського населення досягала 1,6 млн осіб, абсолютну більшість якого складало селянство; білоруська інтелігенція була нечисельною. Значний вплив на селянство мала Комуністична партія Західної Білорусі. Польські власті розраховували на швидку полонізацію білоруського населення. З цією метою вони використовували освітню політику, а також сприяли поширенню серед православного населення римо-католицького віровизнання. Багато білорусів були зачаровані на загальну думку кращою політичною та економічною долею своїх одноплемінників з Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки у Радянському Союзі. Їхнє зачарування сусідньою комуністичною моделлю, у свою чергу, тривожило польські власті, які прагнули переслідувати цей білоруський націоналістичний рух, який, однак, проявляв тенденції до посилення. На час розвалу Польщі у вересні 1939 р. лояльність її білоруських громадян була поділена між прагненням незалежності та надіями на возз'єднання зі своїми радянськими білоруськими братами [5, с. 96–97].

Частка української нації, яка долучилася до міжвоєнної Польщі, була переважно сільськогосподарською. Але навіть всередині суто української сільської місцевості людність південно-східних невеликих міст становили польські чиновники і гарнізони та польські й єврейські фахівці та торгівці. Малоземельні українські селяни жадали ділянок, якими володіли польські поміщики [1, с. 58–59]. Таким чином, українська проблема в міжвоєнній Польщі була соціальною, економічною та культурною, а водночас і політичною. Українці були ображені, відчужені мовним тиском і культурною полонізацією, економічною експлуатацією та польською колонізацією, так само як обмеженим доступом до вищої освіти, державної кар'єри та сфальсифікованим представництвом у законодавчих органах [8, с. 60–61]. У 1930-х рр. польсько-українські стосунки перетворилися на майже партизанську війну, яка характеризувалася, з одного боку, вбивствами польських політиків, посадовців та колоністів, а з іншого – військовою брутальністю та «замиренням» українських сіл [7, с. 15–17]. Однак українцям вдалося розвинути активну інтелігенцію та сильний кооперативний рух, що стали оплотом захисту від полонізації.

Отже, кожна етнічна меншина зайняла у новій державі відведене їй місце, яке не завжди її влаштовувало. Результати переписів засвідчили налаштування польської влади приховати реальну картину міжнаціональних стосунків у державі: чи то через небажання змиритися зі складностями побудови мирної, здорової атмосфери спілкування з національними меншинами, чи то через бажання показати світовій спільноті примарну цілісність польського суспільства. Так чи інакше подальші дії влади говорять самі за себе: дискримінаційна шкільна політика, обмеження доступу до вищої освіти представникам етнічних меншин, насильне осадництво непольських за характером земель, надання пільг полякам при отриманні посад різних рангів, руйнування православних церков. І все це чинилося лише з метою змінити ось ті самі сухі цифри у переписах.

Таким чином, переписи населення у Польщі показали, що закривати очі на проблему існування великого конгломерату непольського населення було неможливо. Новопостала Друга Річ Посполита була загнана у глухий кут проблемами, створюваними етнічними меншинами: їхніми кількістю, розміром, неприборканістю, підтримкою ззовні, бідністю. Польща була двічі поставлена в невигідне становище, маючи одночасно впоратися з реінтеграцією надовго роз'єднаних після поділу частин польської державної нації і з виробленням найбільш адекватного підходу до вирішення проблеми етнічних меншин. І тут, вочевидь, давалася взнаки яскрава несумісність кордонів держави з її етнічним наповненням. Переписи населення стали першим кроком на шляху до вирішення національного питання в Польщі. Вивчення їх результатів дає можливість глибше проникнути в сутність і націленість дій керівних сил у Польській державі, зрозуміти причини виникнення специфічних явищ в соціальному, економічному, політичному житті країни.

Бібліографічні посилання

1. **Айненкель А.** Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період / А. Айнекель // «Ї»: Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 28. – С. 57–75.

2. **Алексієвець Л.** Новітня історія Польщі (1918–1939 рр.) / Л. Алексієвець. – К., 2002.

3. **Гон М.** Етнополітика Речі Посполитої періоду інкорпорації західноукраїнських земель у систему держави (1919–1926 рр.) / М. Гон // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. пр. – К., 2003. – С. 84–90.

4. Дані переписів населення у Польщі (1921 р., 1931 р.) // «Ї»: Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 28. – С. 168–171.

5. **Дедурін Г.** Висвітлення національної політики Польщі щодо Західної Білорусі у 1926–1927 рр. на сторінках харківської преси / Г. Дедурін // Проблемы истории и археологии Украины : матер. V Междунар. науч. конф. – Х., 2004. – С. 96–98.

6. **Зашкільняк Л.** Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Л., 2002.

7. **Кучерепа М.** Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерепа // Україна-Польща: важкі питання. Матер. II міжнар. семінару істориків. – Варшава, 1997. – Т. 1-2. – С. 11–28.

8. **Мельник Г.** Політика польського уряду в Східній Галичині (1918–1926 рр.) / Г. Мельник // Укр. іст. журн. – 2003. – № 2. – С. 59–63.

9. **Ротшильд Д.** Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Д. Ротшильд. – К., 2001.

10. **Сивіцький М.** Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький. – К., 2005. – Т. 1.

11. **Смолей В.** Польське сільськогосподарське осадництво в Західній Україні в 1920–1939 рр. / В. Смолей // Україна в минулому. – Л., 1999. – Вип. 9. – С. 163–176.

12. **Яровий В.** Історія західних та південних слов'ян у XX ст. / В. Яровий. – К., 1996.

Надійшла до редколегії 24.10.2009.

УДК 94:281.93 (477+497.2)

О. М. Каковкіна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ

Розглядається місце православної церкви в розвитку українсько-болгарських взаємин на сучасному етапі. Визначається провідна роль канонічної Української Православної Церкви та Болгарської Православної Церкви у їх розвитку

Ключові слова: православна церква, історія, Україна, Болгарія, взаємини, влада, розкол, діаспора.

Рассматривается место православной церкви в развитии украинско-болгарских отношений на современном этапе. Определяется ведущая роль канонической Украинской православной церкви и Болгарской православной церкви в их развитии.

Ключевые слова: православная церковь, история, Украина, Болгария, отношения, власть, раскол, диаспора.

The place of the Orthodox Church in the development of the relations between Ukrainians and Bulgarians on the modern stage is shown. The main role of the canonic Ukrainian Orthodox Church and Bulgarian Orthodox Church in the development of these relations is determined.

Key words: orthodox church, history, Ukraine, Bulgaria, relations, power, Diaspora.

З часу набуття Україною незалежності та зміною політичних орієнтирів у Болгарії, проблема взаємин влади та церкви постійно перебуває серед актуальних в обох державах. Цілком зрозумілим став релігійний ренесанс у посттоталітарному світі, «обтяжений» певним чином прагненням влади заангажувати релігійні громади до вирішення політичних питань. В умовах поліетнічної та поліконфесійної України відбувається формування толерантної культури міжконфесійних взаємин, а з іншого боку переважна частина політикуму апелює до православної церкви, яка має найбільшу паству в державі, з огляду на її роль та місце у розвитку української державності. У контексті відродження духовності, саме традиційному для України християнству належить значне місце.

Вважаємо за необхідне звернутися до визначеної проблеми, зважаючи на важливість розвитку міжрелігійного діалогу двох держав, пов'язаних тривалою історією взаємин, визначити зміст та значення спілкування двох найбільших за кількістю вірян православних канонічних церков у їх розвитку.

З-поміж сучасних розвідок, присвячених українсько-болгарським відносинам, визначені практично не досліджені щодо періоду з 1917 р. (відзначимо, що церковна історіографія – болгарська та російська – має значний наробок практично щодо усіх періодів історії церков). Виключення становить період до початку XX ст., коли православна церква посіла важливе місце у національному відродженні слов'янських народів, зокрема болгарського та українського [32]. Окрім того, тема православної церкви перебуває певним чином у однобокій дослідницькій ситуації, оскільки розглядається з позиції, презентованої частиною вітчизняного політикуму на чолі з президентом – «Незалежній державі – незалежна церква». Така позиція поєднує Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), Українську православну церкву Київського патріархату (далі – УПЦ КП), які перебувають в опозиції до УПЦ (Московського патріархату), яка вважає себе єдиною канонічною. У статті не ставиться завдання висвітлити зміст українського розколу, релігійні проблеми мають значення у сенсі формування наукових дослідницьких пріоритетів та умов міжцерковного діалогу України та Бол-

© О. М. Каковкіна, 2010

гарії. «Державницький» підхід притаманний зокрема дисертації та публікаціям Ю. О. Тимошенка, який розглядає участь українського суспільства у становленні незалежної болгарської церкви у 90-х рр. [34; 36; 36]. В. В. Павленко, аналізуючи українсько-болгарські взаємини у 1918–1939 рр., взагалі не порушує цього питання [19]. Пояснити це можна, на наш погляд, заполітизованим ставленням частини професійної спільноти до ролі Руської православної церкви (далі – РПЦ) у розвитку, зокрема, українсько-російських відносин. Історії РПЦ та Болгарської Православної Церкви (далі – БПЦ) новітньої доби, міжнародним аспектам діяльності церков присвячені роботи світських дослідників – болгарських – К.-А. Бойкікєвої [1], Д. Калканджиєвої [11; 12], К. Гареної [5], російських, зокрема представників діаспори – К. В. Косик [16], Д. В. Поспеловського [24], Г. Рябих [30], І. В. Шкуратової [42], М. Шкаровського [41] та церковних, що долучилися і до вивчення проблеми розколу Болгарської православної церкви, який розглядається поряд з обставинами розколу в УПЦ – О. Драбинко [7], К. Скурат [31], В. Ципін [40]. Загалом сучасний стан міжцерковних українсько-болгарських взаємин, їх місце у зовнішній політиці держав залишається поза увагою вітчизняних науковців, окрім згаданих розвідок Ю. О. Тимошенка.

Презентовані документи БПЦ та РПЦ, УПЦ, матеріали діяльності Посольства України у Болгарії, матеріали з історії болгарської діаспори в Україні, опубліковані у церковній і світській періодиці та офіційних сайтах церков, установ, дають можливість розкрити характер міжцерковного діалогу України та Болгарії від початку 90-х рр. та визначити у ньому місце канонічної православної церкви. Щодо вживаної автором термінології – «канонічна церква», «розкол», «розкольницька церква» – вона видається найбільш коректною, зважаючи на відсутність єдиного наукового, світського підходу до проблеми визнання наявної термінології та наголошуючи на відсутності упередженості у цьому сенсі.

Вважаємо за необхідне надати коротку довідку з історії БПЦ. Нагадаємо, що Болгарська церква за часів царя Симеона стає фактично незалежною, а у 927 р. Константинополь визнав її автокефалію на чолі з патріархом Даміаном. Патріаршество втрачається після захоплення Болгарії візантійським імператором Василієм Болгаробійцем, який впроваджує архієпископію з центром в Охриді. Відновлення патріархії відбувається у XIII ст. Вдруге болгарська церковна автокефалія була втрачена після загибелі Болгарського царства внаслідок турецької навали. Султан підкорив церкву Константинопольському Патріарху, який вважався у Турецькій імперії етнархом і мав права громадянської юрисдикції над усіма підлеглими султана православного віросповідання. До середини XVIII ст. проіснувала Охридська архієпископія, клір якої зазнав елінізації. Нове відновлення церковної незалежності відбулося у 1872 р., однак самочинно і з порушенням канонів, що призвело до анафеми з боку Константинополя та припинення євхаристичного спілкування Болгарського екзархату з іншими православними церквами. Схизма була подолана лише у 1945 р. за сприяння патріарха РПЦ Олексія І, який неодноразово відвідував Болгарію у наступні роки. З 1953 р. БПЦ очолюється патріархом. На сьогодні БПЦ має 15 єпархій, зокрема 2 закордонних, очолюваних митрополитами, та 8-мільйонну громаду вірян у Болгарії.

Як і самі церкви, взаємини між ними мають таку ж тривалу історію, драматизовану перебігом подій в Україні та Болгарії, що пройшли складними шляхами. Приналежність до слов'янського православного світу зумовила численні взаємовпливи у розвитку народів та держав. Російська православна церква стала впливовим чинником у формуванні російських пріоритетів на Балканах, здійснюючи підтримку «братам-слов'янам» у боротьбі за власну незалежність. Хоча цікаво, що стало «модним» не помічати органічного існування православної церкви в межах українських земель під єдиною офіційною назвою Руська православна церква, як от у статті згадуваного Ю. О. Тимошенка, де зв'язки української

спільноти та БПЦ розглядаються без посилання на той факт, що саме РПЦ попри анафему Константинополя та позицію інших православних ієрархів, продовжила спілкування з БПЦ після схизми 1872 р., надаючи їй зокрема матеріальну підтримку. На підставі цього і відбувалась допомога Болгарській православній церкві Києво-Печерською лаврою, іншими православними українськими парафіями, про що говорить автор [33, с. 36]. І така дієва підтримка зумовила особливо тісні взаємини Руської та Болгарської православних церков сьогодні.

У 90-х рр. XX ст. як і Україна, Болгарія також не оминула розколу у громаді Болгарської православної церкви, пов'язаного із звинуваченнями патріарха Максима (Найденов Марін Мінков), який очолював її з 1971 р. у співпраці із комуністичним режимом. У травні 1992 р. чотири митрополита на чолі з митрополитом Неврокопським Пименом, два єпископи та частина кліриків створили свій власний «альтернативний» Синод і проголосили про відсторонення патріарха Максима. У зв'язку з цим, того ж року відбулося засідання Священного Синоду БПЦ, на якому самочинні архієреї були позбавлені не тільки сану, а і чернецтва. Священний Синод визнав їхні дії неканонічними і неконституційними, оскільки церква була відокремлена від держави. Відсторонені єпископи не визнали у свою чергу постанов Синоду, поклавши початок розколу. Не маємо на меті розглядати увесь перебіг подій, позначених високою інтенсивністю [37]. Відзначимо, що стан церковного конфлікту на певних етапах напряму залежав від позиції офіційної влади. Так, поштовхом до продовження розколу стало виголошення присяги П. Стояновим, який переміг на президентських виборах у 1996 р. як кандидат від СДС, у присутності Пимена, а наступного року Вищий адміністративний суд скасував державну реєстрацію Священного Синоду на чолі з патріархом Максимом.

Напередодні президентських виборів у Болгарії, у червні 1996 р. Пимен відвідав Київ, де здійснив богослужіння разом з патріархом Філаретом, чим було утверджене визнання двох розкольницьких церков. У липні того ж року Патріарх Філарет (Денисенко) у 1996 р. у Софії брав участь у церемонії інтронізації патріарха Пимена – очільника самопроголошеної болгарської церкви [40].

Перемога на виборах 2001 р. Національного руху «Симеон Другий» зумовила підтримку БПЦ на чолі з патріархом Максимом з боку нового прем'єр-міністра, колишнього царя Болгарії Симеона Саксобурготтського та обраного у 2001 р. президента кандидата від соціалістичної партії Георгія Пирванова. Обидва політичних лідера виголошували присягу у присутності патріарха Максима. У 2002 р. головою Дирекції віросповідань став декан Богословського факультету Софійського університету Іван Желєв і було прийнято рішення про відновлення державної реєстрації патріарха Максима як очільника БПЦ. 29 грудня 2002 р. парламент прийняв новий Закон про віросповідання, який набув чинності 2 січня 2003 р. Цей закон, зокрема, передбачав «недопустимість існування більш ніж однієї юридичної особи як представника цього віросповідання з такою ж для юридичної особи назвою та офіційною адресою» [8]. Болгарська прокуратура визнала діяльність розкольників невідповідною новому закону, що спричинило процес повернення храмів та майна БПЦ, а переважна частина ієрархів та духовенства повернулися до канонічної церкви. Патріарх Інокентій ініціював розгляд справи у Європейському суді з прав людини.

22 січня 2009 р. Страсбургський суд прийняв рішення про присудження «альтернативному синоду Болгарської Православної Церкви митрополита Софійського Інокентія» грошової компенсації у розмірі 8 тис. євро Болгарською державою. Щодо дій влади у 2004 р., коли представники альтернативного синоду були примусово виведені з зайнятих ними храмів БПЦ (це стало підставою для вимоги розкольниками 700 млн євро), вони не порушили Конвенцію про права людини.

Помісні церкви, зокрема РПЦ, підтримали БПЦ під час роботи Європейського суду та прийнятих ним рішень, які звинувачували владу Болгарії у порушен-

ні 9-ї статті Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод та фактично підтримав болгарський альтернативний синод [22]. У березні 2009 р. у резиденції уряду Республіки Болгарія у Софії відбулася робоча зустріч, де розглядались юридичні та канонічні питання, пов'язані з рішенням Європейського суду [39, с. 3]. У підсумковому документі учасники зустрічі одностайно засвідчили загальноправославну підтримку БПЦ [15].

За час перебігу подій БПЦ отримувала підтримку від РПЦ, а болгарські посадові особи кілька разів зустрічалися із патріархом Олексієм, зокрема Президент Болгарії Г. Пирванов. Останній його візит до чинного патріарха Кирила у лютому 2009 р. був спричинений рішенням Європейського суду. Президент Болгарії «висловив сподівання, що Святійший Патріарх Кирил дасть оцінку опублікованому 22 січня 2009 року рішенню Європейського суду з прав людини…На думку глави Болгарської держави, ці рішення можуть мати наслідки не тільки для Болгарії та її Церкви, але і всього православного світу і міжнародної правоприйнятної практики» [25].

Зрозуміло, що підписи болгарського митрополита Варненського та Великопреславського Кирила та митрополита Київського і всієї України Володимира містяться під офіційним зверненням представників помісних православних церков, які прибули до Києва з нагоди святкування 40-річчя хіротонії предстоятеля УПЦ митрополита Володимира, до уряду України від 13 червня 2006 р., спричиненого стурбованістю «напруженою та нездоровою міжконфесійною ситуацією, що склалася за останні п'ятнадцять років в Україні». У ньому, зокрема, відзначено, що «Українське православ'я через існуючий розкол паралізоване у своєму головному завданні: служити Богу та ближньому у союзі миру, злагоди та любові… здійснений розкол, по суті, роз'єднав українське суспільство, призвів до крайньої політизації релігійного середовища», «У світовому православ'ї не існує так званого «київського патріархату», а його предстоятеля – «патріарха Філарета» (Денисенка Михайла Антоновича) – ніхто не визнає як архієрея». Автори документа закликали президента, уряд та народних депутатів України «врегулювати у правовому річищі церковне питання» [20]. Підпис болгарського митрополита Нафанаїла стоїть під зверненням представників помісних православних церков 2001 р. до «розкольницьких угруповань» із закликом до каяття та повернення канонічної церкви [28]. Патріарх Максим висловив свою думку з приводу прагнення Ватикану створити уніатський патріархат в Україні, відзначивши, що воно «суперечить прийнятій католицькою церквою резолюції про те, що уніатство не може використовуватись як шлях та засіб досягнення церковної єдності… Священний Синод Болгарської Православної Церкви засуджує усякий прозелітизм, який проводиться будь-яким засобом, і висловлює надію, що об'єднаний голос Православ'я і високий авторитет Святої Руської Православної Церкви допоможуть старанням, спрямованим на припинення діяльності Ватикану і заспокоєння християнського духу в православній Україні» (З листа патріарха Максима від 3 грудня 2003 р.) [27].

Таким чином, БПЦ зберігає статус однієї з канонічних помісних церков і перебуває у єдності з РПЦ на підставі чого розвиваються відносини з УПЦ.

Відомо, що частина українського політикуму на чолі з президентом В. Ющенком послідовно підтримує УПЦ КП та ідею конституювання Української Православної Помісної церкви, апелюючи, зокрема, до світової практики – «Країни з домінуючою часткою православного населення (Болгарія, Греція, Грузія, Росія, Румунія і т. д.) мають свої помісні церкви, що позитивно впливає на духовний розвиток цих націй» [6].

К. Мілтчев, учасник Міжнародної асамблеї Православ'я, яка збиралася у Києві у 2004 р., депутат болгарського парламенту, що обіймав посаду заступника «Дирекції віросповідань», презентував погляди національної течії «Симеон II»,

яка ініціювала припинення церковного розколу та надання БПЦ статусу юридичної особи. У своєму інтерв'ю представнику УПЦ, де були порушені актуальні питання для України, пов'язані з розколом у православній церкві, відзначив, що рекомендував деяким українським парламентарям звернутися до болгарського досвіду, зокрема закону про віросповідання, який вирішує проблему реституції церковного майна – однієї з найскладніших і в Україні. «В Законі ми написали, що Православна Церква – традиційна конфесія для нашої держави, а формулювання взяли з болгарської Конституції. Надавши Церкві статус юридичної особи, ми створили всі умови для її нормального функціонування як духовної так і світської організації. Вона (церква. – О. К.) реєструється на базі самого Закону, оскільки ми вважаємо, що культуроутворюча релігія, яка прийшла на наші землі ще у IX ст., і стала просвітником народу і духовною опорою нації (особливо у часи турецького іга та інших смут) має на це повне право…». «Хто хоче належати іншим «православним», той повинен утворити конфесію з іншим ім'ям , але вона не має права претендувати ні на яку матеріальну власність БПЦ» [14].

Болгарський досвід врегулювання церковного конфлікту підтримують представники УПЦ. На думку ігумена Феодосія (Снігірьова), настоятеля Свято-Володимирського духовно-просвітницького центру, прикладом подолання церковного розколу в країні може бути Болгарія, де «болгарська влада, яка також дивилася на проблему розколу очами світських політиків, урешті-решт прислухалася до голосу канонічної Болгарської Православної Церкви і представників інших помісних церков. У 2003 р. був прийнятий закон, у якому підтверджені природні права Болгарської Православної Церкви». Захоплені розкольниками храми були повернуті БПЦ, і розкол, втративши державну підтримку, розсипався сам собою» [9].

Наявні церковні проблеми не перешкоджають міждержавному спілкуванню. На офіційному рівні воно відбувається у межах культурного співробітництва, що засвідчують звіти посольства України у РБ [17]. Зокрема, у 2008 р. віце-президент РБ А. Марін серед інших заходів взяв участь у відзначенні 170-річчя закладання Спасо-Преображенського собору в м. Болград; болгарська делегація взяла участь у відзначенні 1020-ї річниці Хрещення Київської Русі на чолі з Митрополитом Дометіаном (м. Київ).

Українські посадовці в Болгарії також спілкуються з представниками канонічної БПЦ, як от посол України в Болгарії В. Кальник, який на Великдень зустрівся з пловдивським митрополитом Ніколаєм. Митрополит відзначив також участь українців у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., молитви за яких лунають у Пловдивській єпархії, посол взяв участь у молебні на честь відкриття меморіальної дошки на честь українців, що загинули під Плевною. Щодо церковного розколу в Україні, митрополит підкреслив, що він повинен бути подоланий мирно та канонічно, проінформував відносно створеного альтернативного синоду, очолюваного митрополитом Інокентієм, та розгляду цього питання Страсбурзьким судом [23]. У березні 2009 р. у посольстві України відбулася виставка «Болгарська ікона», де було представлено роботи учнів софійської спеціалізованої школи з вивчення іноземних мов «Дріта». Болгарські іконописці навчили дітей малювати ікони за старою болгарською технологією [36].

Обмін церковними делегаціями, взаємовідвідування Церков, обмін видавництвами обох Церков – поширенні форми спілкування УПЦ та БПЦ.

Окрім зустрічей ієрархів православних церков на загальних святкуваннях визначних подій, відбуваються робочі зустрічі. Приміром, візит в Україну у червні 2008 р. одного з архіреїв Болгарської Православної Церкви митрополита Ловчанського Гавриїла (Динєва), під час якого він зустрівся з предстоятелем УПЦ митрополитом Володимиром. У бесіді розглядались питання взаємодії церков, культурно-релігійного співробітництва, організації перебування святих ікон та

шанованих образів, обговорювалась можливість відвідування болгарським митрополитом святинь української землі. Відбулася також зустріч болгарського митрополита з секретарем Київської митрополії Віталієм Косовським, під час якої розглядалися питання церковного будівництва та міжцерковних зв'язків [4].

В урочистостях з нагоди прославлення серед святих засновниці Київської Введенської обителі монахині Димитри взяв участь представник Болгарської Православної Церкви митрополит Доростольський Іларіон, який відзначив що «до недавніх часів про святу Димитру та про те, що вона народилася в Болгарії, знало дуже обмежене коло людей. Але відтепер це коло значно розширилося завдяки рішенню Священного Синода УПЦ про її канонізацію та запрошення Блаженнішого Митрополита Володимира відвідати офіційне прославлення святої делегацією Болгарської Православної Церкви. «Тепер ми напишемо про це в церковній пресі й будемо розповідати духовенству та віруючим нашої Церкви, а також відвеземо до себе ікону з часткою її святих мощей. Можна сказати, що відтепер у Києві є болгарська свята, і навпаки, болгари знатимуть і шануватимуть київську святу. Це духовно зближує братні православні народи Болгарії і України. Завдяки святій Димитрі, болгарське місто, де вона народилася, – Силістрія – з Києвом духовні побратими» [13]. У дар Митрополитові Володимиру митрополит Іларіон підніс ікону Божої Матері та архієрейську мітру, яку виготовили майстри Силістри. Також митрополит Іларіон передав в дар бібліотеці Київських духовних шкіл свою останню книгу з біблійної історії. Всього з-під пера відомого в Болгарії богослова і члена спілки письменників Болгарії митрополита Доростольського Іларіона вийшло понад сорок книжок.

Православні святині України та Болгарії стали безперечним чинником активних зв'язків православних церков та вірян. Паломництво до святих місць посідає важливе місце у розвитку церковного діалогу, сприяючи долученню вірян до православних реліквій. Окрім паломницьких відносин, відбувається і «виїзд» самих реліквій, зважаючи на обмежені можливості значної кількості населення їх відвідати. Найбільш відвідуваною святинею України залишається Києво-Печерська лавра, яка є місцем зустрічі церковних ієрархів.

Болгарія пов'язана з поширенням християнства серед слов'янських народів, походженням та діяльністю відомих постатей «першовчителів словенських» – св. Кирила та Мефодія, а також св. Климента Охридського, св. Іоанна Рильського, св. Наума, св. Феодосія та св. Єфимія Тирновських, св. Паісія Хілендарського та св. Софронія Врачанського. Осередками болгарського національного розвитку та відродження стали відомі монастирі – Рильський, Бачковський, Троянський, Батошевський, жіночі – Петропавлівський, монастир Пречиста Богородиця Вітоська та ін. Важливо відзначити, що святі місця для православних стали і традиційними для відвідування вірян інших конфесій, туристів та усіх зацікавлених.

Різноманітні заходи, присвячені діяльності Кирила та Мефодія, день пам'яті яких – 11 травня, – є національним святом Болгарії (У 1963 р. БПЦ впровадила виправлений юліанський календар, який зараз співпадає з новим стилем грегоріанського календаря), а в Україні відзначається 24 травня у межах міжнародного дня слов'янської писемності та культури, також стали місцем зустрічей та спілкування релігійної та світської наукової спільноти.

Безперечно, наявність в Україні найбільшої у світі болгарської діаспори (понад 204 тис. осіб) також сприяє активним культурним обмінам. Релігійні пріоритети болгарської діаспори, судячи з діяльності болгарських громад в Україні, перебувають на боці канонічної УПЦ. У 2007 р. болгарська діаспора в Україні до Дня слов'янської культури і писемності, який відзначається 25 травня, отримала в подарунок пам'ятник братам Кирилу і Мефодію. Він встановлений в Одесі біля будівлі гуманітарного факультету Одеського державного університету. Автор пам'ятника – скульптур В. Васильєв, який переміг у творчому конкурсі, ого-

лошеному Державним комітетом у зв'язках з болгарами, що проживають за кордоном. Перед відправленням монумента до Одеси русенський митрополит Неофіт урочисто освятив його і дав своє благословення на подорож в Україну. На відкритті пам'ятника були присутні віце-прем'єр-міністр та міністр освіти Болгарії Д. Вилчев [26]. «Своїми» святинями називають болгари святі місця Одещини, історія яких пов'язана з болгарським населенням Південної Бессарабії [10]. Одна з них стала об'єктом міжнародного паломництва – Свято-Різдво-Богородицький храм у с. Кулевча, у Болградському районі на Одещині, відомий вірянам своїми мироточивими чудотворними іконами та розквітаючими на свято Трійці ліліями у кіоті ікони Казанської Божої Матері. Це село було свого часу засновано у 1830 р. болгарськими переселенцями із села Кюлевча Шуменського округу Варненської області Болгарії.

Можна передбачити, що українська діаспора в Болгарії, яка нараховує близько 6 тис. осіб, перебуває на боці канонічної церкви. Приміром, за ініціативою посольства та діаспори в церкві Св. Іоанна Рильського на території Софійської духовної семінарії митрополит Відінський Дометіан відслужив панахиду під час вшанування пам'яті жертв Голодомору [2]. Релігійна ідентифікація співвітчизників у Болгарії має стати предметом окремої розвідки.

Отже, церковні пріоритети сучасної болгарської влади визначають провідну роль саме канонічної православної церкви в розвитку міждержавних взаємин, передусім у сфері культури, та за участі болгарської діаспори в Україні.

Безумовно, розкрити увесь спектр релігійних проблем у міжнародних взаєминах, зокрема України та Болгарії – завдання складне. Дослідницькі перспективи бачимо у комплексному їх вивченні, починаючи з подій 1917 р., коли відносини між РПЦ та БПЦ набули нового змісту, з урахуванням діяльності нетрадиційних церков.

Можна погодитись з думкою О. Мороза, який, аналізуючи можливості церков, зокрема православної, у реалізації міжнародної політики держав, підсумовує – «те, що не може зробити міжнародне право, може зробити церква», оскільки вона звертається у першу чергу не до держав, а безпосередньо до людини, впливаючи на її особистість. Церква вчить людей братської любові, милосердю, справедливості та соборності… Та країна, у якій люди чують заклик церкви до спасіння, слухають голос сумління, здатна стати перешкодою до поширення зла, здійснюючи миротворчу діяльність, політику справедливості, недопущення свавілля та захисту слабших держав» [18, с. 17]. Попри труднощі міжцерковних відносин в Україні та Болгарії, варто пам'ятати про місію церков, зрозумілу для їхніх вірян, які, перебуваючи у них, переймаються насамперед не світськими проблемами, а власне релігійними, що складно вміщуються у раціональні наукові концепції та вимагають для розуміння не змирщеного світогляду.

Бібліографічні посилання

1. **Бойкикева К.-А.** Болгарская Православная Церковь. Исторический очерк / К.-А. Бойкикева. – София, 2005.

2. Болгаро-українські вісті [Електронний ресурс] http :// www.ukrpressbg.com/ar-amb-2007.htm

3. Болгарський вузол // Людина і світ. – 2004. – №4. – С. 13–15.

4. Визит в Украину Митрополита Ловчанского Гавриила (Динева) [Електронний ресурс] / http ://orthodox-church.kiev.ua/page3/news945.html

5. Гарена К. Българският кръст в Таврия. Драматичната съдба на българите от диаспората в Украйна и пастирското служение на българското свещенство за запазаване на националното самосъзнание / К. Гарена. – Кърджали, 2004.

6. Доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». – К., 2006.

7. Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории) / А. Драбинко. – К., 2002.

8. Закон за вероизповеданията [Електронний ресурс] http :// /www.pravovadurzhava.com/…/view/index.html

9. Игумен Феодосий (Снигирев), настоятель Свято-Владимирского духовно-просветительского Центра. «Если государство хочет помочь Церкви в уврачевании раскола – есть пример Болгарии» // Мгарский колокол. – 2007. – № 52. – С. 2–3.

10. Информационный портал болгар Украины. Болгарские святыни Украины [Електронний ресурс] http :// www.bg-ua.org/?name=nacdvizeniya

11. **Калканджиева Д.** Българската православна църква и новият закон за вероизповеданията) / Д. Калканджиева // Религия и политика на Балканите. – Силистра, 2004.

12. **Калканджиева Д.** Българската православна църква и «народната демокрация» (1944–1953) / Д. Калканджиева. – Силистра, 2002.

13. Київ. 97-річний болгарський митрополит написав вірш на честь нової святої – преподобної Димитри [Електронний ресурс] http :// orthodoxy.org.ua/…/2008/11/08/20226.html

14. Кирилл Милтчев, депутат Болгарского парламента: «В нашем новом законе о вероисповеданиях четко указано, что для нас значит каноническая Церковь и кто ее представляет» http :// www.pravoslavye.org.ua

15. Комюнике на Всеправославната работна среща, Бояна, 11-12 март 2009 г. **Българска Патриаршия /** http://www.bg-patriarshia.bg

16. **Косик В. И.** Русская Церковь в Болгарии (1940–1950-е годы) / В. И. Косик // Славяноведение. – 2003. – № 6. – С. 81–92.

17. Культурне співробітництво між Україною та Болгарією протягом 2008 року Посольство України в Республіці Болгарія [Електронний ресурс] http :// /www.mfa.gov.ua/…/ua/news/detail/22824.htm

18. **Мороз А.** Церковь как субъект международного права / А. Мороз // Директор. – 2007. – № 3. – март. – С. 16–18.

19. **Павленко В. В.** Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр. / В. В. Павленко. – К., 1996.

20. Поместные Православные Церкви призывают украинские власти запретить «Киевский патріархат» и положить конец церковному расколу [Електронний ресурс] http :// / www.sedmica.orthodoxy.ru/250-29-07-06.php

21. Портал Богослов.ру. Бурега В. В. Раскол в Болгарской Православной Церкви и Всеправославный Собор в Софии [Електронний ресурс] / http://www.bogoslov.ru/text/353078.html

22. Портал Московской Патриархии. Иларион Алфеев, епископ. Выступление на Всеправославном совещании в Софии 11-12 марта 2009 года [Електронний ресурс] / http://www.patriarchia.ru/db/text/580307.html

23. Посольство України в Республіці Болгарія [Електронний ресурс] http :// www.mfa.gov.ua/…/ua/news/detail/22824.htm

24. Поспеловский Д. В. Русская Православная церковь в XX в. / Д. В. Поспеловский. – М., 1995.

25. Президент Болгарии просит патриарха Кирилла о содействии [Електронний ресурс] http :// / www.rusk.ru/newsdata.php?idar=730152

26. Пресс-служба Украинской Православной Церкви 29.05.2007. Одесса. Митрополит Агафангел принял участие в торжествах по случаю открытия памятника святым Кириллу и Мефодию [Електронний ресурс] http :// www.pravoslavye.org.ua/index.php?…

27. Пресс-служба Украинской Православной Церкви. Предстоятели Поместных Православных церквей об унии [Електронний ресурс] /http:// www.pravoslavye.org.ua/index.php?…

28. Пресс-служба Украинской Православной Церкви. 1.10.2001. Участвовавшие в торжествах по случаю 950-летия Киево-Печерской Лавры представители Поместных Православных Церквей резко осудили деятельность Филаретовской (УПЦ-КП) и Автокефальной (УАПЦ) раскольнических группировок и призвали их к покаянию [Електронний ресурс] http :// www.pravoslavye.org.ua/index.php?…

29. Пресс-служба Украинской Православой Церкви 27.10.2008. Болград. Митрополит Агафангел и вице-президент Болгарии возглавили торжества, посвященные юбилею собора [Електоронний ресурс] http :// www.pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=news…

30. **Рябых Г.** Русская Православная Церковь в системе современных международных отношений / Г. Рябых // Политические исследования. – 2008. – № 2. – С. 23–37.

31. **Скурат К. Е.** Сношения Болгарской Православной Церкви с Русской // История Поместных Православных Церквей / К. Е. Скурат. – М., 1994. – Т. 1.

32. **Станкевич В. Л.** Україна і болгарське національне відродження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. Л. Станкевич. – Донецьк, 1998.

33. **Тимошенко Ю.** Відновлення незалежної Болгарської церкви та Україна / Ю. Тимошенко // Київська старовина.– 2004. – № 4. – С. 34–37.

34. **Тимошенко Ю. О.** Діяльність українського суспільства в становленні незалежної болгарської церкви / Ю. О. Тимошенко // Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Наукові записки: Історичні науки. – К., 2000. – С. 75–79.

35. **Тимошенко Ю. О.** Українсько-болгарські відносини у 90-х рр. XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Ю. О. Тимошенко. – К., 2004.

36. У Посольстві України у Болгарії відкрилася виставка «Болгарська ікона». 11.03.2009 // Релігія та культура [Електронний ресурс] // http://www.ukrinform.ua/ukr/order/?id=788903

37. Хронология на разкола в Българската Православна Църква от създаването му до днес [Електронний ресурс] http :// www.pravoslavieto.com/…/razkol_chronology.htm

38. Церковный вестник. – 2009. – № 20. – октябрь. – С. 3.

39. Церковный вестник. – 2009. – № 5. – март. – С. 3.

40. **Цыпин Владислав**, протоиер. История Русской Церкви. Кннига девятая. 1917–1997 / Владислав Цыпин. – М., 1997.

41. **Шкаровский М.** Советская церковная политика в причерноморских странах в 1944–1953 гг. / М. Шкаровский. [Електронний ресурс] http :// www.bogoslov.ru/persons/302151/index.html

42. **Шкуратова И. В.** Советское государство и Русская православная церковь: проблемы взаимоотношений в области внешней и внутренней политики в послевоенные годы / И. В. Шкуратова. – М., 2005.

Надійшла до редколегії 08.12.2009.

УДК 94(497.17)»2001»

В. І. Яровий

Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка

ДІЄВІСТЬ АЛБАНСЬКОГО ЧИННИКА НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД МІЖЕТНІЧНОГО КОНФЛІКТУ 2001 р. В РЕСПУБЛІЦІ МАКЕДОНІЯ

Висвітлено значення албанського чинника в міжетнічному конфлікті 2001 р. в Республіці Македонія.

Ключові слова: Республіка Македонія, криза, конфлікт, суперечності, національні меншини, конституція, албанці, македонці.

Освещено значение албанского фактора в межэтническом конфликте 2001 г. в Республике Македония.

Ключевые слова: Республика Македония, кризис, конфликт, противоречия, национальные меншины, конституция, албанцы, македонцы.

The artikle is devoted to the definition of the role of Albanian factor in etnic conflict in 2001 in Repablic of Machedonia.

Key words: Makedonia Republick, crises, conflict, controvercials, national minorities, Constitution, Albanians, Makedonians.

Міжетнічний конфлікт 2001 р. в Республіці Македонія фактично підсумував відносно спокійне перше десятиліття незалежності цієї пост-югославської держа-

© В. І. Яровий, 2010

ви, хоча в цей період заселена албанцями північно-західна частина країни неодноразово ставала ареною міжетнічної напруженості.

Характер і зміст міжетнічних відносин у Македонії мають історичні підгрунтя, значна частина яких має витоки з періоду існування Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія (СФРЮ). У той період – на етапі етно-політичних суперечностей – стали накладатися нові, які згодом перетворилися на конфлікти. З іншого боку, необхідність модифікації політики керівництва СФРЮ у сфері національної політики значною мірою вплинула на стан міжетнічної ситуації в країні. Так, згідно конституції Македонської Народної Республіки (1946) національним меншинам надавалися права на захист свого культурного розвитку та вплив на «користуванням власними мовами». Водночас заборонялося надання привілеїв та обмеження прав громадянина в залежності від етнічної расової та конфесійної належності. За конституцією Соціалістичної Республіки Македонія (СРМ) (1963) визначалося, що «македонський народ, народності та етнічні групи мають рівні права та обов'язки». За конституцією СРМ (1974) республіка визначалася як «національна держава македонського народу та держава албанської й турецької народностей». Однак, незважаючи на зазначені конституційні положення наростаючий албанський націоналізм змушував тодішню македонську владу закривати в школах класи з албанською мовою навчання, скорочувати видавництво албанських періодичних видань та ін.

Етнічний склад населення Македонії завжди відрізнявся неоднорідністю, де поряд зі слов'янами-македонцями проживали албанці, турки, серби, роми, валахи та інші народності. За підсумками перепису 1994 р. 66,5 % (1,378 тис. осіб) населення складали македонці, 21 % (понад 427 тис.) – албанці, 4 % – турки, 2,2 % – роми, 2,1 % – серби, 2,4 % – ін. Етнічна стратифікація населення країни була спричинена соціально-політичними, демографічними та міграційними процесами впродовж тривалого часу. Зміни в етнічному складі населення Македонії підтверджують тенденцію про те, що македонці хоча і продовжують зберігати кількісну перевагу над представниками інших етнічних груп (на рівні 64–66 %), проте цей покажчик неухильно зменшується. Конфесійно населення Македонії поділяється на християн (68,3 %, з них православних – 66,3 %), мусульман (30 %). Албанське населення зосереджене в північно-західних регіонах країни та в Скоп'є.

Упродовж першого десятиліття існування незалежної македонської держави чисельність албанського населення невпинно зростала. Цьому сприяв високий рівень народжуваності, цей показник майже в шість разів вищий, ніж у македонців. На скорочення питомої ваги чисельності македонців впливав високий рівень еміграції македонської молоді. Важливу роль відігравав також приток албанського населення ззовні. Зважаючи на традиційну мобільність албанців, наприкінці XX ст. до Македонії різко зріс потік албанського населення з сусідньої Албанії, яке рятувалося від жахливого соціально-економічного становища та громадянської війни, а потім з Косова, де загострився міжетнічний конфлікт.

Особливої гостроти набула проблема албанських біженців з Косова в період військової операції НАТО проти Союзної Республіки Югославії (СРЮ) у березні–червні 1999 р. У надзвичайно короткий строк з майже 800 тис. албанських біженців Македонія приймала біля 240 тис. осіб [29, p. 235], більшість з яких потім повернулися додому. Однак, після введення військ НАТО до Косова відносно вільне пересування албанців до Македонії не припинялося.

Для полікультурного македонського суспільства характерний ентоцентризм, який виявлявся в різних сферах життя, й у першу чергу, в упередженому ставленні до змішаних шлюбів, конфесії, традицій тощо. Так, найбільш ізольованими по відношенню до інших етнічних громад були албанці; македонцям також були притаманні значні етнічні упередження; турки навпаки відрізнялися певною відкритістю й толерантністю тощо. Засновники незалежної македонської держав-

ності прагнули створити модель демократичного суспільства з можливостями забезпечення рівних прав для всіх етнічних громад. У преамбулі конституції РМ (1991) країна визначалася як «національна держава македонського народу, яка забезпечує рівні громадські права та співіснування македонців з албанцями, валахами, турками, ромами та ін.» [11, с. 158].

І хоча преамбула конституції РМ носить декларативний характер, і не є нормативною частиною основного закону, в ній зосереджені певні змістовні суперечності. Фактично незалежна Македонія як держава утверджувалася на несумісних принципах. Так, згідно концепції «консолідаційного націоналізму» титульна нація македонців не тільки наділена суверенними правами, а й займає привілейоване місце в суспільстві. Але згідно декларованого «громадського принципу» всім іншим громадянам (незалежно від національного походження) надавалися «суверенітет та рівні права» [6, с. 219]. Якщо згідно конституції СРМ (1974) македонці та інші народності жили у «власній державі», то в умовах незалежності представники нацменшин фактично опинялися у «чужій державі», яким згідно положень конституції РМ (1991) гарантувалися рівні громадянські права. Однак, термін «нацменшина», щоб не складалось враження про пріоритет окремих етнічних груп, був замінений на «національність».

Громадянам Македонії згідно конституції РМ (1991) надавалися рівні права і свободи незалежно від статі, раси, кольору шкіри, національного і соціального походження, політичних і релігійних переконань, майнового стану і соціального статусу. Основний закон гарантував свободу віросповідання, відокремлення церкви від держави, рівноправність усіх конфесій та релігійних об'єднань. Фіксувалося також право вільного вираження національної належності, гарантувався захист етнічної, культурної, релігійної ідентичності та право розвивати національну самобутність і мати етнічні атрибути. Ці права підтверджувалися законами: «Про перепис населення» (формуляри повинні друкуватися двома мовами), «Про посвідчення особи» (в документі ім'я та прізвище представника будь-якої «національності» писати двома мовами) та ін.

Згідно конституції РМ нацменшини отримали змогу створення культурно-мистецьких наукових та інших товариств, а також здобувати початкову і середню освіту рідною мовою. Обов'язковим визначалося вивчення державної мови – македонської. Зважаючи на гетерогенність етнічного складу населення створювалася Рада з міжнаціональних відносин (РВМ), до якої входили: голова Зборів РМ та по два представники від кожної етнічної групи. Рада готувала на розгляд парламенту пропозиції стосовно міжетнічних відносин в країні.

Використання власної мови нацменшинами (у якості службової) та інші надані конституційні права, не ототожнювалися з державотворчою титульною нацією. Фактично нацменшинам заборонялося створення власних державних структур в Македонії, а також відділятися від неї для створення власного державного утворення або з метою «об'єднання із іншою державою» [26, с. 49].

Концепція побудови міжетнічних відносин в країні була продекларована першим президентом Македонії К. Глігоровим та визначалася категоріями «співжиття і рівність» на основі спільних зусиль усіх етнічних общин у розвитку македонської держави. Здійснення її передбачалося не через асиміляцію, а через політику інтеграції нацменшин до громадянського суспільства та збереження етнокультурних особливостей.

У перші роки незалежності в Македонії було зареєстровано майже 60 політичних партій, п'ятнадцять з яких репрезентували інтереси албанців та інших нацменшин. Найбільшим впливом користувалися Демократична партія албанців (ДПА) і Партія демократичного процвітання (ПДП). Після парламентських виборів 1994 р. була укладена угода між Соціал-демократичним союзом Македонії (СДСМ) і албанською ПДП про створення коаліційного уряду, який став здійсню-

вати політику «національної єдності», що сприяло встановленню певної стабільності у міжетнічних відносинах.

Македонські політичні сили добре усвідомлювали глибину існуючих суперечностей й тому свідомо намагалися зберігати злагоджений стан міжетнічних стосунків. Однак, цьому заважали існуючі протиріччя між різними албанськими політичними силами, відносини яких з македонською владою відзначалися напруженістю. Незадоволення викликав стан у різних сферах суспільного життя, в першу чергу, існуюча нерівність в правах і можливостях албанців у порівнянні з македонцями в соціально-економічній сфері. Так, майже 85 % усіх робочих місць в країні належали македонцям, і лише 9,5 % – албанцям. В економіці склалася своєрідна система розділення праці: албанці були слабо представлені в державному секторі, але відігравали значну роль в приватному, й тому контролювали питому вагу тіньового бізнесу. Доля албанців у державних органах влади складала 3 % [7, с. 1].

Албанське населення Македонії проявилося як згуртована, національно-свідома та достатньо політично активна суспільно-національна громада, радикалізація вимог якої стала активно проявлятися вже в період процесу дезінтеграції СФРЮ. Так, один з варіантів вирішення «албанського питання» передбачав реалізацію ідеї створення «Великої Албанії», до якої повинні були увійти території Албанії, Косова та Західної Македонії. У квітні 1991 р. албанські політичні сили виступили проти проведення перепису населення Македонії [3, с. 12]. У вересні 1991 р. албанське населення фактично бойкотувало референдум про незалежність Македонії [17, с. 3]. У листопаді 1991 р. депутати Зборів РМ від албанських партій, зважаючи на відмови надання албанцям «державного статусу» та визнати албанську мову другою офіційною, голосували в парламенті проти прийняття конституції РМ [16, с. 3]. Ця ж група албанських депутатів направила меморандум учасникам Міжнародної конференції по Югославії, в якому містилися основні вимоги албанців, у першу чергу, надання їм державотворчого статусу [12, с. 165]. Наприкінці грудня 1991 р. албанські партії направили лист до керівництва ЄС про невиконання урядом Македонії критеріїв щодо міжнародного визнання країни.

Депутати провідних албанських партій (ПДП, НДП) 2 січня 1992 р. представили на розгляд Зборів РМ «Декларацію про рівноправність албанського населення Македонії». У документі було запропоновано здійснення таких змін державного устрою країни: всі громадяни (як окремі особистості, так і громади) проголошуються рівноправними та мають однакові права і зобов'язання; організація та діяльність органів місцевого самоврядування здійснюється виключно на підставі підсумків виборів; етнічний склад Зборів РМ береться за основу при формуванні всіх органів державної влади; визнання албанської та турецької мов в якості державних; досягнення консенсусу при вирішенні питань у сфері міжетнічних відносин. Однак, зважаючи на суперечність положенням конституції РМ «Декларація» була відхилена депутатами Зборів.

Основні політичні партії Македонії не мали чітко сформованих загальнодержавних соціальних позицій і значною мірою були етнічно орієнтованими. Більшість з них представляла інтереси лише власної етнічної общини, що ускладнювало конституційний діалог і співпрацю у політичному суспільстві. Концепції провідних партій країни щодо змісту державності поділялися таким чином: Македонія – це національна держава македонського народу, який виступає носієм державного суверенітету, однак, усім етнічним групам і національним меншинам гарантуються громадянські права (Внутрішня македонська революційна організація – Демократична партія македонської національної єдності (ВМРО – ДПМНЄ)); македонська держава – це «співтовариство національних колективів–громад», громади формуються лише тими етнічними групами, які ма-

ють всі характерні ознаки народності: спільна історія, писемність, мова, культурні традиції, територіальна компактність розселення, «етнічні колективи» є носіями державного суверенітету (албанські ПДП, НДП); Македонія є громадянською державою, в якій народ виступає суб'єктом та носієм державного суверенітету (Соціал-демократичний Союз Македонії (СДСМ), Ліберальна (ЛП) та Соціалістична (СПМ) партії) [14, с. 41].

Серед албанського населення 10–11 січня 1992 р. був проведений таємний референдум, майже всі учасники якого висловлювалися за утворення «політично-територіальної автономії Західної Македонії». Підсумки референдуму були визнані нелегітимними і скасовані парламентом. На початку квітня 1992 р. на мітингу албанців, організованому ПДП було проголошено республіку «Іліріада» [18, с. 3]. Албанські вимоги надання територіально-політичної автономії мали започаткувати процес на шляху до відокремлення від Македонії. Улітку 1994 р. були заарештовані та засуджені організатори створеної восени 1991 р. підпільної албанської організації «Штаб національної оборони» з власними паравійськовими утвореннями під назвою «Всеалбанська армія». Метою цього руху була зміна конституційно-державного устрою Македонії [23, с. 2].

Серед етнічних македонських політичних утворень Македонський національний фронт (МНФ) виступав за побудову «національної держави македонського народу та національностей, що живуть в ній», а також за втілення національних ідеалів македонців як самобутньої нації та протиборства «сербсткому і болгарофілському верховизму» [15, с. 241].

Найбільший вплив серед албанського населення мали ПДП і НДП. Для здійснення поставлених цілей ПДП використовувала тактику «малих кроків», а НДП надавала перевагу рішучим діям із застосуванням політичного насилля і тероризму. «Програмою мінімум» албанських партій були такі вимоги: визнання албанської мови в якості офіційної мови Зборів РМ, а також серед населення в регіонах зі змішаним етнічним складом; надання албанській меншині конституційного статусу державотворчого народу; вільне використання національної символіки; легалізація альтернативного албанського університету в Тетово [25, с. 6].

Певні розбіжності між провідними албанськими партіями стали проявлятися під час парламентських виборів 1994 р. ПДП значно радикалізувала програмні засади, вимагаючи федералізації македонської держави. У 1995 р. з ПДП відділилося радикальне крило, яке було перетворено на Партію Демократичного Процвітання Албанців (ПДПА), яка визначала себе не громадянською, а національно-албанською. У 1997 р. відбулося об'єднання ПДПА і ПДП та утворення Демократичної Партії Албанців (ДПА), яку очолив А. Дефері [19, с. 3].

Основною метою «програми максимум» албанських партій було створення політичної і територіальної автономії албанців, що у перспективі ставала запорукою остаточного вирішення «албанського питання» взагалі. У запропонованому ПДПА – НДП в 1997 р. проекті конституційних змін передбачалося повернення положень конституції СРМ (1974) «про державотворчий статус» албанського народу в Македонії; визнання албанської мови другою державною; прийняття законів «Про вищу освіту», «Про рівноправність мов і національних меншин», «Про використання прапорів національних меншин», «Про рівноправне представництво нацменшин у виконавчих та адміністративних органах влади», «Про зміни і доповнення закону про громадянство» [9].

Згодом ДПА додала до вже висунутих програмних вимог такі: переведення держави на грунт двоетнічності; запровадження двопалатного парламенту; узгоджене розглядання питань міжетнічних відносин; введення посади віцепрезидента за албанською квотою.

Однак, якщо македонські етнічні партії виступали за унітарний характер держави, то албанські – за її федералізацію. Так, у виборчих програмах кандидатів

від албанських політичних партій на президентських виборах 1999 р. зазначалося, що зараз Македонія як етноцентриська держава функціонує в інтересах титульного македонського етносу, дискредитизуючи албанське населення, тому вона повинна трансформуватися за формою «функціонального та культурного федералізму» [5, с. 1]. У цілому ж для албанських партій була несприйнятливою «міжетнічна філософія» трактування всіх громадян країни як «македонців». Оскільки, це означатиме асиміляцію албанської меншини та розчинення їхньої культури, та й «в Македонії – не всі ми македонці» [2, с. 2].

Відсутність консенсусу щодо вирішення міжетнічних проблем, тривалий час у Зборах РМ гальмувало прийняття наступних законів: «Про суди та прокуратуру», «Про трансформацію суспільної власності», «Про громадянство», «Про народження і власне ім'я», «Про паспорт громадянина», «Про оборону і місцеве самоврядування», «Про територіальний поділ країни» та ін.

Одним з питань, яке спричиняло міжетнічну напругу в країні була система освіти. І хоча нацменшини отримали право навчатися на рідній мові, що поширювалося на початкову і середню освіту, але динаміка зростання чисельності населення випереджувала реальне становище у цій сфері. До того ж у законодавстві країни не знайшло відображення положення стосовно мови викладання та організації навчального процесу у вищих навчальних закладах, тому таке становище повинно було компенсуватися створенням державного албанського університету.

Албанські місцеві громади Тетово, Гостивару і Дебару 25 жовтня 1994 р. звернулися до уряду з вимогою відкриття університету з албанською мовою викладання в Тетово. Незважаючи на офіційну заборону македонської влади, ув'язнення ректора та відомого албанського ідеолога Ф. Сулеймана, 16 лютого 1995 р. університет в Тетово було відкрито [28, p. 45].

Запровадження системи квотування для представників нацменшин при вступі до державних університетів та розширення курсів викладання мовами нацменшин стали причиною масових демонстрацій македонського студентства, яке протестувало створенню етнічно орієнтованої системи освіти як паралельно існуючої в державі. Зі свого боку албанці наполягали на прийнятті закону «Про вищу освіту» та легалізацію університету в Тетово [10, с. 3].

Скасування Конституційним судом у червні 1997 р. постанов місцевих общин Дебарі, Тетово і Гостивару про встановлення на постійній основі албанського і турецького (державних) прапорів перед міськими органами влади, викликало хвилю незадоволення. У сутичках з поліцією під час операції по демонтажу прапорів іноземних держав у цих населених пунктах загинуло декілька албанців, понад двадцять було поранено, а організаторів спротиву було заарештовано [27, p. 14].

В умовах, що складалися, уряд США взяв на себе зобов'язання гарантувати територіальну цілісність Македонії та збільшив чисельність свого військового контингенту до 500 осіб у складі підрозділу ООН (СПРООН). У грудні 1998 р. США надали військово-технічну допомогу Македонії у розмірі 14 млн дол. Після завершення терміну перебування місії СПРООН американські військові залишилися на території країни, а потім були включені до складу версифікаційної місії НАТО. У зв'язку з кризою в Косово в 1999 р. на прохання уряду Македонії в країні було розміщено 50-тисячний військовий контингент НАТО (КФОР).

Поступово на основі діалогу між представниками влади та меншин у країні стала відбуватися нормалізація міжетнічних відносин. З ініціативи президента країни К. Глігорова у листопаді 1997 р. політичними силами прийнята «Декларація про міжетнічні відносини», на основі якої планувалося започаткувати діалог з питань налагодження міжетнічних відносин. Цьому сприяла також відміна закону про використання національних прапорів та звільнення ректора албанського університету в Тетово. За підсумками парламентських виборів 1998 р. був сфор-

мований коаліційний македонсько-албанський уряд (ВМРО – ДПМНЄ і ДПА), зусилля якого були спрямовані, в першу чергу, на виконання закону «Про амністію». Всього за підсумками амністії з місць ув'язнення було звільнено майже 800 осіб [13, с. 37].

Однак, зважаючи на військово-політичну кризу в Косово (1999), нормалізація албансько-македонських відносин виявилася досить крихкою. Так, в умовах одностайної підтримки дій НАТО в Косово, лідери ДПА вимагали від македонського уряду визнання Армії Визволення Косова (АВК). Косівська криза спричинила потік албанських біженців (від 240 до 370 тис.) до Македонії, внаслідок чого зросла кількість терактів, контрабанда зброї, наркотиків. Однак, незважаючи на це, країні вдалося зберегти політичну й економічну стабільність, хоча на початку 2000 р. там залишалося понад 20 тис. косовських біженців. У цих умовах від албанських місцевих органів стали надходити вимоги до македонської влади практичних змін конституційних положень і законодавства, які б надавали рівні права громадянам не як представникам різних етнічних громад, а як окремим юридичним суб'єктам [30, p. 8].

Завданням військових підрозділів НАТО в Косово було недопустити бойовиків АВК до Македонії. Однак, після збройних виступів бойовиків македонської «Визвольної Національної Армії» (ВНА), політичний радник КФОР Ш. Саліван порадив керівництву уряду Македонії «не застосовувати зброї проти албанських утворень» [3, с. 2]. Але після нападу в Тетово бойовиків ВНА на контингент ФРН, останній було виведено.

Причини міжетнічнго конфлікту 2001 р. в Македонії значною мірою пов'язані із зовнішніми факторами. Одним з таких було виникнення албанської ВНА, що стало одним з наслідків підписання у лютому 2001 р. македонсько-югославського договору про кордони. Завдяки укладеній угоді були врегульовані спірні питання щодо перетину сербсько-македонського кордону. Однак, це викликало незадоволення у лідерів бойовиків АВК. Підписана угода забезпечувала охорону цієї частини кордону, що заважало отримати албанській мафії прибутки від контрабанди наркотиків і зброї. Розміщення поліції та підрозділів армії СРЮ у «зонах безпеки» навколо Косова вкрай негативно сприймалося албанським населенням по обидва боки кордону. Важливим чинником радикалізації вимог македонських албанців стало проведення виборів у Косово, які сприяли консолідації албанців цього регіону.

Події міжетнічного конфлікту 2001 р. в Македонії розпочалися збройними сутичками 4–5 березня між албанськими бойовиками і македонськими силами безпеки біля селища Тапушевці на кордоні Косова. На засіданні Ради Безпеки ООН 7 березня 2001 р. було підтримано заходи уряду Македонії, спрямовані на протидію насильства та дотримання чинного законодавства, а також підкреслювалося значення укладення македонсько-югославської угоди про демаркацію кордону та її термінову ратифікацію 1 березня 2001 р. Зборами РМ [20].

Керівництво НАТО 19 березня 2001 р. засудило виступи албанських військових угруповань проти македонської влади. Але в ніч на 22 березня добіг до кінця термін ультиматуму уряду Македонії щодо складання зброї та залишення албанськими бойовиками території країни [21, с. 2].

Для подолання міжетнічної кризи в Македонії на засіданні парламенту ЄС 28 березня 2001 р. було запропоновано низку політичних заходів, які передбачали: внесення необхідних змін до конституції щодо забезпечення прав усім громадянам; відкриття у вересені 2001 р. албанського університету в Тетово; прийняття законодавчих положень щодо організації місцевої влади, які передбачали залучення до неї албанського населення; створення на македонському телебаченні окремого албанського каналу; неприйнятність участі в переговорах з македонською владою бойовиків ВНА.

Діяльності албанських бойовиків сприяло надходження до їхнього керівництва необхідної інформації від офіцерів албанського походження, які обіймали ключові посади в македонській армії. Про це стало відомо після відставки у липні 2001 р. начальника генштабу македонської армії. 22 травня лідери ДПА (А. Джафері) і ПДП (І. Імері) на таємній зустрічі (Косово) з керівництвом ВНА (А. Ахметі) в Призрені підписали угоду «Про спільні дії», в якій містився пункт про підтримку вимог албанських бойовиків.

Завдяки діям збройних сил Македонії та активній позиції представників ЄС в країні вдалося призупинити розгортання збройного конфлікту. Проте, після відновлення під тиском НАТО і ЄС двосторонніх контактів, угоду між албанськими партіями та бойовиками вдалося розірвати. У свою чергу, лідери провідних македонських партій (Л. Георгієвський, Б. Цвенковецький) підписали спільну заяву про перспективи подолання міжетнічного конфлікту.

Переговорний процес щодо шляхів виходу з міжетнічної кризи став відбуватися навколо плану врегулювання кризи, запропонованого президентом Македонії Б. Трайковським, який передбачав:припинення вогню; надання амністії албанським бойовикам; забезпечення представництва македонських албанців в органах державної влади. Була досягнута домовленість про відновлення водопостачання для населення міста Куманово.

Для зміцнення боєздатності македонської армії уряд здійснив закупку в Україні чотирьох бойових гелікоптерів (МІ -24) та чотирьох бомбардувальників (СУ-25) [22, с. 1]. У середині червня 2001 р. президент Македонії Б. Трайковський погодився на внесення змін до конституції країни, в яких передбачалося визнання албанців державотворчою нацією.

Наприкінці червня 2001 р. відновилися бойові дії між албанськими бойовиками та підрозділами служби безпеки Македонії. Під час наради в Люксембурзі міністри закордонних справ країни ЄС зажадали від македонського уряду припинення вогню та поновлення мирного діалогу з албанцями. До Македонії було направлено делегацію ЄС у складі Ф. Летарра, Р. Бадінтера та верховного комісара ОБСЄ М. Ван Дер Стула. Водночас від Македонії вимагали «добитися прогресу у справі надання більших прав і свобод албанський нацменшині» [8, с. 2].

За сприяння посередників ЄС наприкінці липня 2001 р. албанські політичні партії та албанські бойовики погодилися на запропоновані представниками ЄС умови припинення протистояння: албанська мова повинна набути статусу державної, в регіонах, де албанці складатимуть не менше 25 % населення. В Охриді при посередництві керівництва ЄС 6 серпня 2001 р. була укладена угода про мирне вирішення міжетнічного конфлікту, згідно якій албанцям були надані можливості формування місцевої поліції, підпорядкованої МВС, а не місцевим органам влади.

Однак, незважаючи на домовленості, 8 серпня 2001 р. албанські бойовики порушили перемир'я та здійснили напад на військову колону, що привело до загибелі десяти македонських солдат. У ніч на 9 серпня у Скоп'є і Прілепу відбулися акції протесту македонців, які розгромили магазини албанців, спалили мечеть, а македонська влада наказала приступити до знищення угруповань албанських бойовиків. У результаті нападу 12 вересня албанських бойовиків в селищі Требош (північ Македонії) на загін македонських поліцейських були вбиті і поранені.

Рада безпеки ООН закликала уряд Македонії вжити необхідні заходи для забезпечення миру в країні. Наприкінці серпня 2001 р. в Скоп'є македонські постраждалі внаслідок збройного конфлікту блокували будівлю парламенту, який так і не зміг приступити до обговорення конституційних поправок про розширення прав албанців. Учасники акції виступали проти позиції уряду, який під тиском НАТО пішов на значні поступки албанцям.

Керівництво ЄС збільшило (на 10 осіб) кількість своїх спостерігачів. Проте, в результаті домовленостей стало можливим введення до країни понад 3 тис. вій-

ськових країн НАТО, які згідно плану операції «Основний врожай» повинні були здійснювати контроль за добровільним складанням зброї албанськими бойовиками. У ході операції було здано 3875 одиниць вогнепальної зброї [1, с. 102].

Прийняттям 16 листопада 2001 р. поправок до конституції РМ міжетнічний конфлікт було «де-юре» припинено. Статус державотворчої нації отримали поряд з македонцями албанці, турки, серби, боснійці та інші нацменшини. Албанська мова стала офіційною в тих населених пунктах, де проживали понад 20 % албанців, використання її набуло дозволу і в парламенті [24, с. 37].

Бібліографічні посилання

1. Албанський фактор кризиса на Балканах / отв. ред. Е. Ю. Гуськова. – М., 2003 – С. 102.
2. Албанскиот универзитет противоуставен // Нова Македонија. – 1994, 12 декамбри. – С. 2.
3. Албанцы откалывают часть от Македонии // Независимая газета. – 2001. – 3 янв. – С. 2.
4. **Андов С.** На мо ј начин / С. Андов. – Скопје, 2002. – С. 12
5.Во Македонија сете не сме македонци // Нова Македонија. – 1999. – 6–7 март. – С. 1.
6. **Денфорт Л.** Македонський конфлікт / Л. Денфорт. – Скоп'є, 2003. – С. 219.
7. Дневник // Скопје. – 2000. – 22 maj. – С. 1.
8. Евросоюз ставит ультиматум Македонии // Независимая газета. – 2001. – 27 июля. – С. 2.
9. За почеток универзитет, за крај – федерација // Утрински весник. – 1999. – 29 октомври. – С. 1.
10. Законот помине – розликите останаа // Нова Македоннија. – 1997. – 31 јандари. – С. 3.
11.Конституција Республики Македонија. – Скопје, 1991. – С. 158.
12**. Лазаревски П.** Програмско-политичките ориентните парламентарни партии и навкладата по привите повекепарти скиизбори во Македонија / П. Лазаревски. – Скопје, 1992. – С. 165.
13. **Матевски М.** Промени што ја обезличија Македонија / М. Матевски. – Скопје, 2001. – С. 37.
14. **Мирчески С.** Алманах на Република Македонија / С. Мирчески. – Скопје, 1998. – С. 41.
15. **Мојановський Ц.** Летопис на македонська демократија / Мојановський. – Скопје, 2001. – С. 241.
16. Нова Македонія. – 1990. – 9 поем ври. – С. 3.
17. Нова Македонія. – 1990. – 10 септем ври. – С. 3.
18. Нова Македонија – 1994. – 28 јени. – С. 3.
19. Признаванье на државноста на албанците // Нова Македонија. – 1994. –С. 3.
20. Стенограма 4290 засідання Ради Безпеки ООН. – 2001 – 7 березня // Офіційний сайт ООН: www.un.org.
21. Ультиматум нацменшин боевикам // Независимая газета. – 2001. – 23 марта. – С.2.
22. Украина вооружает Македонию // Независимая газета.– 2001.– 5 июля.–С. 1.
23. Упорната борба за уставниот концент – неопходност // Нова Македонија. – 1994. – 14 февруари. – С. 2.
24. Уставот на Република Македонија. Преамбула // Служебен весник на Република Македонија. – Скопје, 2002. – № 34. – С. 37.
25. Хронологија 1990–1998. – Скопје, 2000. – С. 6.
26. **Цаца Г.** Положбата и привата на национальности те во Република Македонија / Г. Цаца // Згодини по Уставост. – Скопје, 2003. – С. 49.
27. EEN, London 1997, vol. 11. № 14. – P. 14.
28. The Economist. – London, 1996. – 6 april. – P. 45.
29. The state of world's refuges 2000. – Geneva, 2001. – P.235
30. United States Institute of Peace. Cpeciab Report – Makedonia: Prevention Can Work // Washington Post. – 2000. – 27 March. – P. 8.

Надійшла до редколегії 07.12.2009.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)«20-21»

А. Г. Болебрух

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРІОГРАФІЯ В ДИСЦИПЛІНАРНІЙ СТРУКТУРІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Досліджено проблему щодо предмета та завдань історіографії в сучасній історичній науці.

Ключові слова: історична наука, історіографія, предмет, завдання, сучасні тлумачення.

Исследована проблема о предмете и задачах историографии в современной исторической науке.

Ключевые слова: историческая наука, историография, предмет, задачи, современные трактовки.

In the article the author points out how the problems of the historiography subject and historiography tasks are considered in contemporary historical science.

Key words: historical science, historiography, subject, tasks, contemporary interpretation.

Кожна наука на етапі входження у зрілий період свого розвитку відчуває настійну потребу мати власну історію. Дисциплінарна біографія передусім ставить собі за мету сприяти вибору оптимального вектора пізнання минулого на основі аналізу пройденого дослідницького шляху та його інтелектуальних результатів.

Для української та російської науки цю функцію з першої половини XIX ст. почала виконувати історіографія, а впродовж наступних десятиліть, аж до початку XX ст. включно, були створені цінні за своєю аналітикою й конкретно-фактичним матеріалом праці С. Соловйова, В. Ключевського, В. Іконникова, П. Милюкова, К. Бестужева-Рюміна, М. Кояловича, М. Грушевського та ін. Однак до Першої світової війни та Жовтневої революції в Росії не вдалося прийнятно сформулювати предмет історіографії як одного з важливих елементів дисциплінарної структури історичної науки, її завдання, методи, наукову місію.

Формуванню історіографії, очевидно, не сприяло також утвердження в другій половині XIX ст. в ролі провідної методології (як у природничих, так і в гуманітарних науках) позитивізму О. Конта і Г. Спенсера, вчення яких «доручало» історії лише збір та обробку фактичного матеріалу, а обов'язки узагальнення та формулювання законів розвитку суспільства залишало за соціологією. Негативну роль позитивістського обмеження предмета історичної науки яскраво продемонстрував М. Кареєв, який довірливо сприйняв позитивізм: «Задачи истории не в том, чтобы открывать какие-либо законы (на то есть социология), а в том, чтобы изучать конкретное прошлое без какого бы то ни было поползновения предсказывать будущее, как бы изучение прошлого не помогало в других случаях предвидению того, что может случиться или наступить. Если данными и выводами истории воспользуется социолог, политик, публицист, тем лучше, но основной мотив интереса к прошлому в истории, понимаемой в качестве чистой

© А. Г. Болебрух, 2010

науки, имеет совершенно самостоятельный характер: его источник в том, что мы называем любознательностью на разных его ступенях – от простого любопытства до настоящей и очень глубокой жажды знаний» [5, с. 72]. Однак пізніше, не відмовившись від позитивізму, М. Кареєв у спогадах відобразив специфіку суспільного ставлення до такої історії в революційну добу: «Как только началась в 1917 году революция, ко мне стали совершенно так же, как это было в 1914 году, в начале войны, обращаться с вопросом о том, в каком порядке будет протекать наша революция. Я будто бы должен был это знать как историк, специально занимавшийся Французской революцией. Ответ я давал тот же, что и в 1914 году, история – зеркало, хорошо ли, дурно ли отражающее то, что было, но тотчас же покрывающееся каким-то матовым налетом, как только оно бывает обращено к будущему. И чаще, чем прежде, приходилось слышать вопрос: «К чему же существует эта ваша наука, и неужели вы не жалеете, что потратили жизнь на занятие такой бесплодной наукой?» [6, с. 289–290]. Позиція М. Кареєва як безпристрасного літописця у роки соціальної катастрофи дратувала навіть деяких його знайомих, які чекали від історичної науки більшої соціально-політичної прозорливості.

Щоправда, в дослідницькій практиці історична наука не дуже зважала на дискримінаційні правила позитивізму й продовжувала узагальнювати джерельну інформацію в межах просторово-часових (локальних) закономірностей, не замахуючись на всесвітньо-історичні закони. Так завершувалось складання предметного поля історичного пізнання.

Глобальні потрясіння кінця XIX – початку XX ст., на жаль, перервали процес органічного розвитку історичної науки, викликали її всеохоплюючу кризу і заронили в суспільну свідомість сумнів стосовно можливості історії пояснювати та передбачати майбутнє. У кризі, звичайно, була чимала провина самих істориків, які своєчасно не потурбувалися про належне оновлення теоретико-методологічних засад своєї науки. Але головний чинник соціальної кризи – не стан історичної науки, а байдужість суспільства до її уроків.

Перемога соціалістичної революції привела в 1920–1930-х рр. до утвердження історико-матеріалістичного світогляду й марксистської методології в суспільних науках. Перехід на докорінно нову теоретичну платформу виявився тривалим, драматичним та суперечливим. Отже, історіографія декілька десятиліть фактично не мала потрібного наукового матеріалу для своєї теоретичної самоідентифікації. Лише в окремих галузях, наприклад, античність чи західноєвропейське Середньовіччя тощо, з'являлися цінні праці з проблемної історіографії.

Якщо залишити за дужками критичні роботи М. Покровського [2, с. 355], присвячені аналізу дореволюційної наукової спадщини з класової точки зору, то перші суто історіографічні розробки – надбання кінця 1930-х рр. Вони належали перу О. Вайнштейна, Є. Космінського та М. Рубінштейна. Перші двоє ще не запропонували обґрунтованого розуміння предмета та завдань історіографії як історії історичної науки: О. Вайнштейн оцінював проблемну історіографію у ракурсі розвитку історичної думки, а Є. Космінський вважав історіографію частиною суспільної думки. Тим не менше обидва вчені були переконані, що історіографія має на досвіді попередніх поколінь дослідників вчити молодих істориків опановувати секрети своєї професії [12, с. 15]. Вдале визначення предмета історіографії вперше дав М. Рубінштейн: «Поэтому и задача историографии как истории исторической науки – не простое подведение итогов и суммирование накопленных исторических знаний – она изучает рост науки в развитии ее содержания, историю творческого пути в развитии научной мысли» [10, с. 7]. Він також, як О. Вайнштейн та Є. Космінський, підкреслював не тільки теоретико-методологічний зміст історіографії, але й її практичне значення для дослідників.

Після Великої Вітчизняної війни рубінштейнівська формула («история исторической науки») довго не закріплювалась в літературі. Нарешті, в 1960–1970-х рр. суспільна і наукова «відлига» сприяла розгортанню дискусії щодо

предметної специфіки історіографії і згадана формула повною мірою «легітимізувалася» в науковому та освітньому просторі СРСР. Відомий історик того часу А. Сахаров узагальнив результати досить активного обговорення (М. Нечкіна, С. Шмідт, О. Данилов, С. Токарєв, В. Іллерицький, К. Петряєв, О. Шапіро та ін.): «История исторической науки, таким образом, во-первых, существенно углубляет познание истории духовной культуры и общественно-политической жизни, во-вторых, оценивает научный багаж прошлого, его значение для определения путей изучения истории на современном этапе, в-третьих, раскрывает закономерности развития научного познания. Этим определяется важнейшее место истории исторической науки в системе этой науки в целом».

Ескізно окреслене предметне поле А. Сахаров конкретизував у завданнях історіографії. Дещо змінивши послідовність завдань, перерахованих у Л. Черепніна (джерельна база, методика їх аналізу, проблематика, методологія та концепції) [13, с. 5], А. Сахаров підпорядкував їх логіці наукового дослідження. Вивчення минулого неодмінно розпочинається з вибору актуальних проблем відповідної доби, наслідки яких відчуваються у сучасності: «Интерес общества к своему прошлому всегда избирателен. Современность определяет, что именно должно быть изучено в прошлом…»; наступним завданням, природно, стає розвиток джерельної бази, що акумулює увесь відомий конкретно-історичний матеріал; третє місце відведено теоретико-методологічній позиції вченого, тому що «между методикой исследования и его методологией существует неразрывная связь, вопросы методики, развития источниковедения непосредственно входят в историографическое исследование»; четверте завдання пов’язане з адекватним відображенням історії збагачення методології історичного пізнання, визначальних філософсько-історичних принципів дослідження суспільного розвитку; по-п’яте, аналіз створюваних вченими концепцій: «Концепция, выработанная исследователем (или группой исследователей) на основе изучения источников с определенных мировоззренческих позиций, является главным фактом в истории науки, ибо именно в теоретическом осмыслении исторических процессов и явлений, в раскрытии их закономерностей заключается главная задача научного изучения истории» [11, с. 120–127].

Додамо, що практично усі вчені, причетні до обговорення предмета історіографії, сповідували історико-матеріалістичні погляди, отже, визнавали пізнаваність людської історії, її закономірний хід і можливість віднайти об’єктивне знання про минуле. Викладена історіографічна концепція була досягненням радянської науки, досягненням, визнаним переважною більшістю наукової громадськості.

З тих же 1970–1980-х рр. прискорено почали виступати на поверхню очевидні ознаки кризи існуючої (і не тільки офіційної) історичної науки. Радянське суспільство втягувалось у темну смугу своєї історії, а науковці-історики не зуміли ні передбачити, ні пояснити причин того, що відбувалося. У 1990-ті та на початку 2000-х років криза втягнула у свій вир усю гуманітаристику, з історією включно. Суспільний лад, панівний світогляд, наукова методологія, духовні цінності – усе викликало гостру критику і відторгнення. Невдовзі критика переросла у безапеляційно-нігілістичне ставлення до всіх 70-ти років історико-наукової праці. Але ж знати минуле треба, це майже фізіологічна якість людини, а тому поступово відродились пошуки «історичної правди».

З часом виявились три напрями тих «розвідувальних» зусиль. Один напрям формувався у силовому полі позитивістської традиції, а її представники прагнули зосередитись на архівних розшуках нових, «істинних» фактів, їх обробці і на цій підставі висвітлювати «приховані» сторінки минулого. Конкретні факти – то самоцінність, вони не потребують жодних «кон’юнктурних» узагальнень та виведення умоглядних закономірностей. Прихильник такої точки зору російський дослідник М. Бойцов викликав свого часу бурхливу дискусію статтею «Вперед, к

Геродоту!»; зокрема він писав: «Если история как набор полузабытых социологических закономерностей…, действительно, исчезает, то на смену ей должен придти иной доминирующий тип историописания. Как и на Западе, в нем будут превалировать «знаточеские», конкретные штудии…» [1, с. 39].

Другий напрям складався з тих, хто зневірився в історичній науці, розглядав її як різновид художньої літератури. Вони, писав авторитетний вчений А. Гуревич, «поставили под сомнение привычное понимание исторической истины, а некоторые из них вообще отрицают самую возможность обсуждения подобного вопроса. Согласно логике их рассуждений, историк столь же суверенно творит исторический текст, как создают его поэт или писатель. Текст историка, утверждают постмодернисты, – это повествовательный дискурс, нарратив, подчиняющийся тем же правилам риторики, которые обнаруживаются в художественной литературе. Если последовательно стоять на подобной точке зрения, то не окажется ли, что любая версия истории в равной мере имеет право на существование и безразлична к истине: она способна выразить, собственно, лишь взгляды и оценки автора исторического сочинения, взгляды, по сути своей субъективные» [3, с. 6–7]. Тобто, згідно з постмодерністським «концептом», минуле не можна пізнати, тому історичної істини не існує, а люди, що займаються давніми віками людства, створюють якісь «дискурси», де викладають суб'єктивні уявлення про ті епохи. Їхні праці – це вимисел, цікавий лише своєю «інтелектуальною грою» та фантазією.

Варіантом другого напряму можна визнати так званий «лінгвістичний поворот», структуралізм та постструктуралізм – течії, спрямовані на аналіз мовних конструкцій, їхнього прихованого змісту, іноді незрозумілого навіть авторові.

Третій напрям, як на мене, безумовно, перспективний, оскільки зорієнтований на спадкоємність творчої думки, на збереження та примноження досягнень, нагромаджених історичною наукою до наших днів. Характерні риси цієї методологічної позиції: визнання необхідності модернізації колишніх принципів і методів пізнання при переконанні в науковому статусі історії, у можливості осягати історичну істину та вірогідне знання про минуле. Одним із зразків при реформуванні епістемологічних засад може служити дослідницький досвід та успіхи французької «Школи Анналів», який нами так і не був достатньо засвоєний та використаний. А на думку А. Гуревича та А. Ястребицької, методологічний потенціал цього західноєвропейського напряму (як його засновників М. Блока й Л. Февра, так і їхніх талановитих послідовників Ф. Броделя чи Ж. Ле Гоффа) ще далеко не вичерпаний.

Інтерпретація історичного процесу вченими, які належали до «Школи Анналів» на різних етапах її існування, відрізнялася, писала А. Ястребицька, критикою «представлений об истории как событийно-описательной или «объясняющей» развитие событий в прошлом действием универсальных закономерностей, детерминирующих человеческое поведение»; вони також виступали проти «общей схемы исторического развития общества как неуклонно прокладывающего путь прогресса»; з «Новой историей» у науку увійшло інше бачення предметного набору історичних досліджень як простору, що вбирає у себе вивчення усього, що належить до «проявления социальности человека» й охоплює різноманітні сфери його практики у їх системно-структурній цілісності та «социокультурном единстве» [14, с. 23; 7 , с. 17–20].

Розгортаються також пошуки нових теоретичних рішень. Російська новація в цьому плані запропонована, наприклад, новосибірським вченим М. Розовим, який розробив метод теоретичної історії, що повинен відчутно підвищити доказовість та вірогідність дослідницьких висновків, аби не відставати в цьому плані від природничих наук [9, с. 3–15].

Повернемося до історіографії. Невизначеність на сучасному етапі дисциплінарного статусу історичної науки (наука вона чи художня література) розмиває

грунт під історіографією як історією історичної науки. Можна припустити, не випадково в середовищі істориків намітилась тенденція переосмислити традиційне розуміння предмета і завдань історіографії. Так, Л. Зашкільняк нещодавно поставив цю проблему таким чином: «Зміни, які відбулися в наукознавстві та історичній науці в середині XIX століття..., зіграли «на руку» терміну «історіографія». Якщо раніше він так чи інакше збігався з поняттям «історія історичної науки», то після ударів, завданих модерному світобаченню зародженням постмодернізму, історіографічне вивчення остаточно надало перевагу пізнавальним (епістемологічним) і знаннєвим (когнітивним) підходам до дослідження історичної творчості, в центрі якої опинилися свідомісні процеси – історична думка, знання, світогляд, ментальність. Зовнішні прояви історіописання (твори, інституції, суспільні умови тощо) не зникли з поля зору історіографів, вони розглядають їх передусім як передумову і тло формування індивідуальної та колективної історичної свідомості. За таких умов поняття «історіографія» є більш адекватним і містким терміном для окреслення цієї наукової дисципліни, ніж «історія історичної науки» [4, с. 9].

Л. Зашкільняк дещо пом'якшив трактування предмета історіографії, яке міститься в одному новітньому посібнику для студентів-істориків. «Сегодня существенно изменились представления о предмете истории историографии, модель историко-историографического анализа и сам статус дисциплины, – пишуть Л. Репіна, В. Звєрєва, М. Парамонова. – На второй план отходит так называемая проблемная историография, акцент переносится на изучение функционирования и трансформации исторического знания в социокультурном контексте. В пособии показано, как формы познания прошлого менялись в ходе развития общества, находясь во взаимосвязи с фундаментальными особенностями того или иного типа культурной и социальной организации общества» [8, с. 3–4].

У процитованих шановних вчених помітне зрозуміле прагнення вивести історіографію на нові дослідницькі обрії, покінчити з анахронізмами, ідеологічним втручанням у тонку сферу науки, з пануванням задогматизованої марксистської методології. Можна підтримати їхню безкомпромісну критику проповідуваних радянськими істориками факторів впливу на процес пізнання минулого, спрощеного розуміння змісту завдань історіографії, способів досягнення об'єктивної істини тощо.

Та все ж не можна погодитись з фактичною ліквідацією історіографії як історії історичної науки. Змиритись з цією інновацією заважає одна надто принципова річ. По-перше, якщо не визнавати історію наукою (на чому наполягають постмодерністи), то, звичайно, навіщо й кому потрібна історіографія. Але в тому разі, коли не скасовувати науковий статус історії, вірити в її спроможність досягти історичної істини (відносної, тобто доведеною для даної стадії суспільного та наукового розвитку, а не абсолютної, тобто істини на «віки вічні»), то без наявності спеціальної дисципліни в її структурі, а саме: історії історичної науки, неможливо уявити її поступальний хід. Без цього важко вимагати від неї належного виконання відповідальної соціальної місії – допомогти суспільству осмислити спадкоємний зв'язок минулого, сучасного й майбутнього, допомогти засвоїти уроки мудрості попередніх поколінь.

Не можна погодитись також з розмитістю меж «оновленого» предмета історіографії; складається враження, що з історіографії прагнуть зробити якусь синтезовану спеціальну історичну дисципліну, яка б замінила собою декілька тих, що раніше існували окремо. До її компетенції збираються передати те, що доцільніше залишити у «повноваженнях» теорії, методології, філософії історії, текстології, джерелознавства, культурології тощо. А «під шумок» позбавити історіографію її провідного завдання: оцінювати сучасний стан історичних досліджень та розробляти рекомендації на перспективу. І це не «проблемна історіографія», як вважають наші опоненти, а найцінніший дослідницький інструмент, ключ від дверей, що вводять до справжньої науки.

Бібліографічні посилання

1. **Бойцов М. А.** Вперед, к Геродоту! / М. А. Бойцов // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – М., 1999. – С. 17–41.

2. **Вернадский Г. В.** Русская историография / Г. В. Вернадский. – М., 2000.

3. **Гуревич А. Я.** Историк конца XX века в поисках метода / А. Я. Гуревич // Одиссей. 1996. Человек в истории. – М., 1996. – С. 3–21.

4. **Зашкільняк Л. О.** Сучасна світова історіографія : посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. О. Зашкільняк. – Л., 2007.

5. **Кареев Н. И.** Теория исторического знания / Н. И. Кареев. – СПб., 1913.

6. **Кареев Н. И.** Прожитое и пережитое / Н. И. Кареев. – М., 1990.

7. **Кока А.** Современные тенденции и актуальные проблемы исторической науки в мире / А. Кока // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 15–20.

8. **Репина Л. П.** История исторического знания : пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М., 2004.

9. **Розов Н. С.** Начала рациональной истории. Вып. 6: Метод теоретической истории / Н. С. Розов. – Новосибирск, 2001.

10. **Рубинштейн Н. Л.** Русская историография / Н. Л. Рубинштейн. – М., 1941.

11. **Сахаров А. М.** Методология истории и историография (статьи и выступления) / А. М. Сахаров. – М., 1981.

12. **Сахаров А. М.** Некоторые вопросы методологии историографических исследований / А. М. Сахаров // Вопросы методологии и истории исторической науки. – М., 1977.

13. **Черепнин Л. В.** Русская историография до XIX века. Курс лекций / Л. В. Черепнин. – М., 1957.

14. **Ястребицкая А. Л.** »Новая историческая наука» в контексте современной культурной традиции / А. Л. Ястребицкая // Теоретические проблемы исторических исследований. Вып 1. – М., 1998. – С. 13–49.

Надійшла до редколегії 12.09.2009.

УДК 94 (477)«16–17»+94 (4-191.2)«16–17»

І. О. Тарнопольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА ТА ОРДЕН ЄЗУЇТІВ НА ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ПЕРЕХРЕСТЯХ

Проаналізовано методи та прийоми історичної діяльності ченців Києво-Печерської лаври як частини загального розвитку європейської історичної діяльності XVI–XVII ст.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, історична діяльність, Контрреформація, єзуїти.

Проанализированы методы и приемы исторической деятельности монахов Киево-Печерской лавры как части общего развития европейской исторической деятельности XVI–XVII вв.

Ключевые слова: Киево-Печерская лавра, историческая деятельность, Контрреформация, иезуиты.

The methods of Kievo-Petcherska lavra's monks historical activity are analyzed as a part of the common development of the European historical activity of the 16–17th centuries.

Key words: Kievo-Petcherska lavra, historical activity, Contrreformation, jesuits.

Вітчизняна історіографія традиційно розглядає «Контрреформацію» як поняття, що притаманне суто історії Західної чи Центральної Європи. Але такий підхід є невиправданим звуженням сенсу та територіальних рамок поняття, на-

© І. О. Тарнопольська, 2010

слідком стереотипу, що розглядає українські землі як відокремлену від загальноєвропейського простору маргінальну територію, та традиційного методу вивчення тієї чи іншої проблеми без порівняння її з аналогічними процесами в інших країнах.

Процес Контрреформації потрібно розуміти не як боротьбу католицизму з протестантизмом, а як увесь комплекс заходів, які використовувала католицька церква для поновлення своєї всесвітньої домінанти, що була втрачена під час Реформації. У цьому сенсі Контрреформація являла собою всесвітній процес, бо сили католицизму намагалися не тільки досягнути реконверсії європейських протестантів, але й розширити коло віруючих за допомогою навернення представників інших релігій і конфесій. Католицизм епохи Контрреформації, представлений насамперед Орденом єзуїтів (Товариством Ісуса), створеним у 1534 р. і затвердженим Папою у 1540 р. саме для збереження домінантної позиції католицтва в умовах жорсткої боротьби з іншими конфесіями, розповсюджував свій вплив серед «турків, або інших язичників, або в країни, пойменовані Індією, або в землі єретиків і схизматиків...» [8, с. 847]. Єзуїти проводили місіонерську роботу в Північній і Південній Америці, Африці, Індії і Японії. Їхніми зусиллями християнство розповсюдилося і отримало численних і відданих прихильників у Китаї (створена Франциськом Ксав'є так звана китайська християнська церква).

Контрреформаційні процеси не могли обійти українських земель, що були частиною прокатолицької Речі Посполитої. Головною спробою навернути ці «землі схизматиків» під руку Римського престолу можна вважати релігійну унію та створення греко-католицької церкви. Тобто уніатство як таке було лише частиною загальноєвропейського процесу Контрреформації. Відхід від православ'я національних магнатів та шляхти, тиск на православ'я з боку католицизму та прокатолицького уряду Речі Посполитої – на території України контрреформаційні заходи були успішними, православ'я втрачало свої позиції. Захист православ'я брали на себе або люди світські (магнати, такі як князі Острозькі, козацька старшина, братства), або група священнослужителів, яку в той час звали «простецами». Ця група, до якої належав, наприклад, Іван Вишенський, обґрунтовувала захист православ'я з позицій морально-етичних, але цього було не досить у полеміці з теологічно освіченими провідниками Контрреформації, а саме з полемістами Ордену єзуїтів. «Простеци» поступово програвали битву з католицтвом і уніатством. Православ'я потребувало широкоосвічених людей, готових до суперечок з католиками як в релігійних диспутах, так і на сеймах; створення полемічної та теологічної літератури; видавничої діяльності, яка могла б скласти конкуренцію єзуїтським видавничим закладам.

Створення закладу, що був спроможний дати відсіч навалі Контрреформації, почав архімандрит Єлисей Плетенецький (1610 р.), але ж перетворення Лаври на осередок ідеологічного протистояння контрреформаційним процесам здійснилося при П. Могилі. Одночасно Лавра стала першим в українських землях організованим та керованим культурно-науковим закладом, усі члени якого працювали на загальну мету.

Реорганізуючи діяльність Лаври для протистояння ідеологічному впливу католицизму, Петро Могила не потребував знаходити якоїсь нової, невідомої для тих часів форми співпраці лаврських діячів. Перед очима був приклад успішної діяльності Ордену єзуїтів на землях Речі Посполитої та Габсбургської монархії. Орден від початку створювався як своєрідний колективний науковий, культурний і політичний центр, об'єднання високорозвинених індивідуальностей, які підпорядкували свої здібності здобутку єдиній меті і діяли як єдиний організм. Генерал направляв і координував дії членів Ордену із загального центру – із Рима. Прагнучи до цілей реконверсії, єзуїти стають прекрасними майстрами пропаганди, на-

вчившись використовувати для розповсюдження своїх ідей освіту, світську і духовну літературу, театр, політичні та історичні твори.

Лавра, діячі якої були добре знайомі з методами роботи єзуїтів, як завдяки участі у полеміці з ними, так і тому, що самі отримували європейську освіту в академіях та колегіумах Ордена, починає протидіяти майстрам Контрреформації, використовуючи їхню власну зброю. Звичайно, лаврська активність була набагато вужча, ніж всесвітня діяльність Ордену, однак Лавра і не потребувала такого поширення, зосередившись на українських землях, а пізніше – на землях православного Московського царства. При П. Могилі метою лаврського гуртка були: захист православ'я, ідеологічне протистояння мусульманській загрозі, вплив на світську еліту, підвищення значення самого монастиря. Після Переяславської Ради, при архімандриті Інокентії Гізелі додалася ще політична підтримка православної московської династії в українських землях та одночасне створення системи ідеологічного впливу на самих московських царів з боку Лаври.

Однією із головних зброй полеміки на той час стали історичні твори, розвиток яких підштовхнула саме релігійна полеміка. Представники різних конфесій апелювали до історії у пошуках доказів своєї правоти.

Члени Товариства Ісуса дуже активно займалися історичними дослідженнями. Саме Орден створив нову історичну школу, яка запровадила в практику історичних досліджень систематичне збирання документів і прийоми критичного аналізу письмових джерел, засновані на зіставленні даних з різних текстів. У єзуїтському монастирі в Антверпені Жеан Боланд (1596–1665) створив і очолив Єзуїтську Школу Збирання Джерел, яка зібрала і опублікувала збірку документів з церковної історії («*Acta Sanctorum*»).

Вплив єзуїтів-боландистів розповсюдився по всій Європі, захопивши і Габсбургську монархію. Відповідно до розробленої ними структури відносин всередині імперії, єзуїти розвивали національні історіописання народів монархії. В Угорщині систематичне збирання і критика джерел були розпочаті єзуїтом Габором Хевенесі (1656–1715), ректором Пазманеума, семінарією для угорських священиків, створеною у Відні у 1623 р. Він створив «*Modus Materiae Conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae*», збірку документів, що містить джерела з угорської церковної і, частково, політичної історії. Єзуїтські дослідники планомірно збирали джерела в угорських і закордонних архівах. Колекція Хевенесі становила 140 томів документів. Згодом вона доповнювалася і використовувалася для написання історичних творів так званою Угорською Єзуїтською Школою Збирання Джерел (Іштван Капринаі, Георгій Прай, Іштван Катона та ін.) [10, с. 28–31].

Один з членів цієї школи – єзуїт Самуель Тімон (1675–1736) – на підставі зібраних матеріалів історично обґрунтовував права словаків в Угорщині. Інший словацький єзуїт – Мартин Шентіваний – у своїй «*Dissertatio paralipomenica*» (1699) представляє словаків як корінне населення давньої Панонії [7, с. 154].

Одним з найвідоміших істориків, що вийшли з рядів Ордену, був чех Богуслав Бальбін. Його ранніми роботами були житії богемських і моравських святих і описи з'явлень діви Марії в чеських землях. Ці роботи демонстрували «довічність» католицизму в Богемії, землі справжніх католиків («*Vita venerabilis Arnesti, primi archeipiscopi Pregensis*», 1644 та ін.). Поступово від маріянських творів Бальбін переходить до історичних писань. Його «*Epitome rerum Bohemicarum*» містить величезний матеріал щодо королів чеської династії, багатотомна «*Miscelanea historica regni Bohemiae*» (1679–1688) включає в себе опис Чехії, Моравії і Сілезії, історію чеських топонімів, життєописи чеських святих, князів і королів, історію чеського духівництва, державних інститутів, а також родоводи аристократичних родин, права шляхти і т.д. Базується робота на величезній кількості документальних джерел, частина з яких включена в текст (книга 8 *«Miscelanea...»*

1688 р. містить в собі справжнє листування різних діячів і державних інститутів) [4, с. 334–348; 5, с. 267–333]. Роботи Бальбіна мали величезний вплив на розвиток чеської історіографії. Виникла так звана «школа Бальбіна» – історики Томаш Дешина з Чехороди (1629–1680), Юрі Стредовські (1670–1713), Франтішек Бечковські (1684–1760), – яка розвивала нові для Східної Європи традиції критичної історіографії [3, с. 20–21].

Єзуїти Речі Посполитої не створили таких значущих колекцій джерел, як колекція Хевенесі, і серед них не було таких відомих істориків, як Богуслав Бальбін. Проте навчанню історії вони приділяли значно більше уваги, ніж їхні колеги в інших країнах. В умовах дворянської республіки кожний магнат або шляхтич повинен був уміти відстоювати свою позицію в сеймах, підтверджувати сьогоденні політичні позиції прикладами з біблійної, античної чи власне польської історії. Шляхта хотіла, щоб її діти були якнайкраще підготовлені в тих галузях, що допомогли б їм при участі у справах суспільних. Вірні політиці пристосування до місцевих потреб, єзуїти переходять від фрагментарного викладу історичного матеріалу в рамках класу риторики до упорядкованого викладання історії. Як і габсбургські єзуїти, вони активно використали твори протестантів. Так єзуїт А. Посевіна у своїй *«Bibliotheca selecta da ratione studiorum»* (Рим, 1593) для вивчення історії Польщі рекомендував роботи Матеуша Меховіта, Анджея Нідецького, Єразмуса Стелі, Марка Бонфіні, Енеаша Пиколоміні, а в першу чергу – протестанта Мартина Кромера. У першому підручнику загальної історії Х. Тарселіні «*Historiarum ad origine mundi usque ad annum 1598 epitome libri X*» (Рим, 1598) був включений чималий розділ, присвячений історії Польщі, написаний на основі робіт Мартина Кромера і Матеуша Меховіта. Використалися також твори Яна Длугоша, А. Гваньїні, Яна Квяткевича, Войтека Кояловича, Петра Скарги, Матіуша Стрийковського [6, с. 239]. Польськими єзуїтами були написані і використовувалися при навчанні історії історична поема «*Lechias, ducum, principum ac regum Poloniae Elogia»* Алберта Інеса, життєописи польських королів *«Vitae Regum Polonorum elegiaco carminae descriptae»* Клемента Яницького.

Не менше значення, ніж історія польська, мала історія антична. У шляхетському середовищі здавна існувало уявлення про Річ Посполиту – дворянську республіку – як духовну спадкоємицю ідеалів і доблесті республіки Римської і величчя імперії Римської. Це уявлення вело до сприймання історії античності як «складової частини» історії королівства; історія Польщі сприймалася як продовження історії Риму. В єзуїтських колегіях історії античності приділяли підвищену увагу, для її викладання використовувалися «*Romanorum antiquitatum libri decem»* Іоана Росінуса (Барілея, 1585 р.), *«Roma vetus ac recens»* єзуїта Олександра Донатуса (Амстердам, 1638 р.), «*De rationarum temporum»* Діонісія Петавіуша [9, с. 279–296].

Добиваючись утворення єдиної «католицької нації», єзуїти не приділяли уваги історії інших народів і територій королівства (деякий виняток був зроблений для Литви, єзуїт Войтек Коялович пише *«Historia Lithuaniae»*, перша частина якої публікується в Гданську в 1650 р., а друга – в Антверпені в 1669 р.).

Методи та прийоми єзуїтської історіографії через Річ Посполиту потрапляють і до творців історичних творів Києво-Печерської лаври, причому це стосується як до методичної складової самої історичної роботи (прийоми систематичного викладення матеріалу і критичного аналізу джерел), так і до використання історичних творів (доказів з минулого) для пропаганди притаманних Лаврі ідеологічних положень.

Найзначнішою історичною роботою, виданою у лаврській друкарні, був анонімний «*Синопсис»* (1674, 1678, 1680 рр.). У ньому історичний матеріал розташований таким чином, що підтримує владу династії Романових як надійного оборонця православ'я, доказує необхідність автономії церков і проводить ідею єдино-

го слов'янського фронту перед лицем мусульманської загрози (через що будь-які згадки про польсько-українсько-російські конфлікти були виключені). Практично одночасно у стінах Лаври пишеться інший історичний твір «*Хроніка з літописців стародавніх»* Феодосія Софоновича (1672). Треба визначити, що *«Хроніка...»* значно програватиме *«Синопсису»* у використанні нових прийомів історичної творчості. У ній систематичність викладу, поділ матеріалів на розділи поєднуються з його порічним поданням, а критичний підхід до джерел не настільки виразний, як в «*Синопсисі»*.

У той же час, помітно різниться ідейна спрямованість цих двох творів. «*Хроніка...»* присвячена історії Київського князівства, Галицько-Волинському князівству, українським землям у складі Великого князівства Литовського, Україні під владою Речі Посполитої, боротьбі проти Речі Посполитої. Так само, як і в «*Синопсисі»*, в роботі Софоновича титулом монарха і самодержця наділяються князі Київської Русі, проте, Софонович не так тісно єднає самодержавство і православ'я, а головне – спадкоємцем київського самодержавства Софонович вважає Галич, а не Москву. На відміну від «*Синопсису»*, Софонович приділяє величезну увагу перемогам галицьких князів Романа і Данила над поляками, угорцями, чехами і литовцями, коронації Данила, проведеною не тільки представниками Папи, але і православними єпископами, і відбудові київського самодержавства в Галичі. У цілому, весь твір Софоновича орієнтований не на нову складову монархію, що утворилася, і яка включала Московське царство і автономну Гетьманщину, а на Річ Посполиту. Історії Литви і Речі Посполитої присвячені 2 і 3-я частини «*Хроніки...»* – «*Кройника о початку і назвиску Литви*», «*Кройника о землі Полской*». Те, що драматичні події козацької війни 1648–1654 рр. і вступ у цю війну Московського царства викладені автором *«Хроніки...»* в розділі, присвяченому правлінню короля Яна Казимира показує, що Софонович не враховував у своїй роботі змін геополітичної ситуації, які відбулися. Фактично, все царювання Олексія Михайловича перетворилося у Софоновича у своєрідну «подію царювання Яна Казимира». Така спрямованість *«Хроніки...»* входила в суперечність з лаврською політикою. Одночасно, Софонович цілком інакше, ніж автори «*Синопсису»*, підходить до питання про турецько-татарську загрозу. Присвятивши чималий матеріал боротьбі і договорам із татарами Данила Романовича і засуджуючи укладення спілки із ними українськими політиками, він не приводить таких, як у *«Синопсисі»,* прикладів перемог об'єднаних слов'янсько-християнських сил над споконвічними ворогами. Загальна політика монастиря у той час прямувала до підтримки нової складової монархії, що включала Московське царство і автономну Гетьманщину, робота Софоновича вступала в протиріччя з цією метою. Тому *«Хроніка»* і не була схвалена до публікації у Лаврі, в той час як *«Синопсис»* мав два поширених видання (1678, 1680 рр.), останнє з яких публікувалося в Лаврі тричі [1; 2].

Борючися за збереження православної церкви під натиском католицизму, підтримуючи православну династію московських царів як найбільш впливових захисників православ'я, ченці Лаври переймають духовну зброю своїх супротивників, Ордену єзуїтів, безпосередній доступ до робіт і методів якого вони мали через єзуїтів Речі Посполитої та земель Габсбургської монархії. Переймаючи методи Товариства Ісуса, діячі Лаври призвичаюються використовувати з метою пропаганди історичну літературу, що саме і підштовхнула до створення в стінах Лаври такого видатного історичного твору, як «Синопсис», через який пізніше новітні для того часу методи роботи з історичним матеріалом втілювалися на територіях Московського царства.

Бібліографічні посилання

1. Синопсис. – К., 1680 // Бібліотека Державного музею українського мистецтва у Львові, інв. № 742.

2. **Софонович Ф.** Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович. – К., 1992.
3. **Agnew Hugh Le Caine**. Origins of the Czech National Renaissance / H. Agnew. – Pittsburgh & London, 1993.
4. **Balbin Bohuslav**. Historické rosmanitosti Království českého / B. Balbin // Kučera, Jan, Rak, Jiří. Bohuslav Balbin a jeho místo v české kultuře. – Praha, 1983. – S. 334–348.
5. **Balbin Bohuslav**. Výtah z českých dějin neboli Historie boleslavská. Kniha čtvrtá / B. Balbin // Kučera, Jan, Rak, Jiří. Bohuslav Balbin a jeho místo v české kultuře. – Praha, 1983. – S. 267–333.
6. **Chrzanowsk Ignacy**. Historia literatury niepodległej Polski (965–1795) / I. Chrzanowski. – Warszawa, 1971.
7. **Kann Robert A.** The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918 / A.Kann, D. Zdeněk. – Seattle; London, 1984.
8. **Latourette Kenneth Scott**. A History of Christianity. Vol. 2. / K. Latourette. – New York; Evanston; San Francisco; London, 1975.
9. **Puchowsk Kazimierz**. Nauchanie historii w polskich kolegiach jezuickich (1565–1773). Zarys problematyki / K. Puchowski // Jesuici a kultura polska. Materiały sympozjumu z okazji Jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491–1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540–1990). Kraków, 15–17 lutego 1991 r. – Kraków, 1993. – S. 279–296.
10. **Vardy Steven Bela**. Modern Hungarian Historiography / S. Vardy. – Surrey, 1976.

Надійшла до редколегії 29.07.2009.

УДК 94(477)«19»

М. Е. Кавун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАРОДЖЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ПРАКТИК У РАННЬОМУ КАТЕРИНОСЛАВІ

Поставлено проблему зародження історіографічних практик у Катеринославі в історико-культурному контексті формування міста. Проаналізована первісна історіографічна концепція генезису та культурної місії Катеринослава, сформована в першій половині XIX ст.

Ключові слова: історіографічні практики, Катеринослав, архієпископ Гавриїл, історична культура, культурні ідентичності, періодизація історії Екатеринослава.

Поставлена проблема зарождения историографических практик в Екатеринославе в историко-культурном контексте формирования города. Проанализирована первичная концепция генезиса и культурной миссии Екатеринослава, сформированная в первой половине XIX в.

Ключевые слова: историографические практики, Екатеринослав, архиепископ Гавриил, историческая культура, культурные идентичности, периодизация истории Екатеринослава.

The problem of origin of historiography practices is put in early Yekaterinoslav City in the historical-cultural of formation of the city. The first conception of genesis and cultural mission of Yekaterinoslav City in the first half of XIX c. had analyzed.

Key words: historiographical practices, Yekaterinoslav City, archbishop Gavriil, historical culture, cultural identities, periodization of the history of the Yekaterinoslav City.

Проблема становлення місцевих історіографічних практик протягом XVIII–XIX ст. та їх кореляції з імперськими та національними дискурсами на теренах різних українських земель є однією з малодосліджених. Особливий інтерес стано-

© М. Е. Кавун, 2010

вить, на наш погляд, аналіз локальних краєзнавчих історіографічних традицій як діючих підсистем та інструментів ретрансляції на локальному рівні(ях) регіональних та імперських або національних історіографічних дискурсів. Слід зауважити, що локальні краєзнавчі традиції Південної та Східної України XVIII–XIX ст., а серед них і традиції створення міської історії на регіональному рівні, традиційно сприймаються та досліджуються передусім на позитивістському ґрунті. Проблеми ролі та місця локальної, у тому числі, урбаністичної історіографії у процесі формування міського середовища, культурної ідентичності та історичної свідомості мешканців Північно-Причорноморського регіону (XVIII – поч. XX ст.), на жаль, лишаються практично на маргінесі сучасних історичних досліджень.

Проблеми формування міської історіографії, становлення та еволюції історичної свідомості мешканців Катеринослава (кінець XVIII – середина XIX ст.) практично не опинялися у полі зору дослідників, незважаючи на існування майже двохсотрічної традиції опублікованих праць з історії міста в цілому. На цю тему не існує не тільки монографічних досліджень, а й оглядових робіт, які б торкалися періодизації, історичних умов та чинників створення місцевих історіографічних практик.

Початкова фаза становлення міської історіографії Катеринослава пов'язана з діяльністю катеринославського архієпископа Гавриїла. Гавриїл (у миру Василь Федорович Розанов, 1781–1858), керував Катеринославською єпархією у 1828–1837 рр., згодом був архієпископом Херсонським і Таврійським (1837–1848 рр.), Тверським і Кашинським (1848–1857 рр.). Перебуваючи в Катеринославі, архієпископ Гавриїл, по-перше, спричинився до будівництва головного храму міста, Спасо-Преображенського кафедрального собору, по-друге, виявив себе як перший історіограф міста, автор кількох праць, де вперше синтетично представлена історія виникнення та розвитку міста (детальніше див. [2; 3]). Слід зазначити, що життя та історико-археографічна діяльність Гавриїла (Розанова) на Півдні України знайшли досить детальне висвітлення у роботах О. І. Журби (див. зокрема [4; 5]). Однак власне урбаністична складова історіографічної спадщини Гавриїла (Розанова) не стала предметом самостійного дослідження. Автор цієї статті ставить за мету поступово заповнити лакуну стосовно дослідження процесу формування локальної урбаністичної історіографії. Зокрема, в одній з попередніх робіт стисло поставлена проблема чинників формування культурної ідентичності / ідентичностей мешканців Катеринослава [7]. У нашому попередньому дослідженні [6] зроблена спроба системно розглянути роль Гавриїла (Розанова) у процесі становлення історіографії раннього Катеринослава та формування самосвідомості його мешканців.

Подальші дослідження з проблеми формування локальної історіографії та культурної ідентичності раннього Катеринослава стають можливими лише за двох умов: підвищення теоретико-методологічної та концептуальної складових такого роду досліджень; активного розширення джерельної бази, зважаючи на практично повну відсутність у самому місті значних джерельних комплексів щодо ранньої історії Катеринослава.

У зв'язку з цим пропоную знайдений мною у 2001 р. у архіві Санкт-Петербурзького інституту історії РАН рукописний текст промови, виголошеної 16 лютого 1836 р. у кафедральному Преображенському соборі м. Катеринослава, з нагоди пожалування цьому храму імператором Миколою I архієрейської та священнослужительської ризниці.

Цей текст привернув нашу увагу з двох причин: сам по собі він є унікальним артефактом культурного життя раннього Катеринослава, особливо цінним, зважаючи на відому ситуацію зі збереженням джерельних матеріалів історії міста періоду до середини XIX ст.; текст відзначають характерні семантичні особливості: будучи духовно-релігійною промовою, він є, водночас, першим систематич-

ним викладом концептуального бачення історії Катеринослава після виникнення та кристалізації нової міської структури в останній чверті XVIII ст.

Мета даної статті – ввести до наукового обігу текст промови 1836 р. та проаналізувати його значення як видатного артефакту формування локальної історіографії та історичної свідомості мешканців Катеринослава. Завдання статті: 1) розглянути питання авторства тексту; 2) зробити текстуальний аналіз промови на предмет елементів авторської концепції історії міста Катеринослава; 3) дослідити можливий вплив документу та вміщених у ньому ідей на подальше формування міської історіографії Катеринослава–Дніпропетровська. Об'єктом дослідження є рукописний текст урочистої промови 1836 р. у Спасо-Преображенському соборі м. Катеринослава. Предметом дослідження є наявність у тексті елементів історіографічних практик середини XIX ст.

Документ (публікується в додатку) зберігається в архіві Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської академії наук, у фонді 200 «А. О. Скальковський». Місце зберігання документу не випадкове – він знаходиться серед десятків інших рукописів, зібраних А. О. Скальковським під час своїх поїздок територією Новоросійського краю. Рукопис являє собою чотири листи світлого жовтуватого кольору, списані великим каліграфічним почерком, причому почерк відмінний від почерку самого А. О. Скальковського. Це примушує нас думати, що рукопис не є переписаний самим А. О. Скальковським, список, ймовірно, отриманий вже в Катеринославі від персони, яка мала безпосереднє відношення до події.

Розглянемо питання щодо автора тексту урочистої промови. Одразу виступають кілька аспектів: 1) логічний. На наш погляд, відповідь на це питання лежить на поверхні, оскільки промову в нещодавно освяченому (1835 р.) кафедральному храмі на честь пожалування Миколою I ризниці міг читати тільки катеринославський архієпископ Гавриїл (В. Ф. Розанов), який і вважається першим історіографом Катеринослава; 2) стилістичний аспект. Оригінальний стиль, мова та специфічний виклад тексту, а також авторська концепція історії міста, закладена в проповіді, практично тотожні основним історіографічним текстам архієпископа Гавриїла. Саме це надає нам підстави вважати автором тексту саме Гавриїла (Розанова).

Текстуальний аналіз промови в соборі 1836 р. не залишає сумнівів, що документ має не тільки, й не стільки духовно-релігійний, а історіографічний та культурно-ідеологічний характер. Основна ідея тексту – ототожнення завершення будівництва, освячення й наповнення сакральними предметами Спасо-Преображенського кафедрального собору з культурним ренесансом самого міста Катеринослава та поверненням до первісно закладеної культурно-цивілізаційної місії. Концепція промови створена відповідно до пануючого імперського православно-монархічного дискурсу.

Проаналізуємо конкретніше такі питання щодо змісту аналізованого тексту: 1) погляди автора промови на генезис міста Катеринослава; 2) культурно-ідеологічні акценти та протиставлення; 3) схема історії Катеринослава, знакові події та персоналії; 4) авторська візія майбутнього Катеринослава.

Генезис Катеринослава – імперського анклаву та маяка просвітницької культури посеред придніпровських степів, символу культурного «замирення» місцевості та культурного переходу надзвичайних історичних зусиль – трактується не тільки в контексті протиставлення традиційної аграрної та ранньомодерної урбаністичної культур. Картина заснування Катеринослава двома монархами – головними агентами європейського Просвітництва – як частина колонізаційного процесу в рецепції арх. Гавриїла набуває виразної сакралізації й одночасно незвичайної культурної драматичності і трактується вже як символ трансцендентного переходу від антикультури до культури, від «культури війни» до «культури миру». Акт заснування міста двома монархами тлумачиться як своєрідні «двері» в ін-

ший, небачений раніше серед дніпровських гранітних скель культурний світ, як колосальні культурні можливості та одночасно як колосальна культурна відповідальність. Персони імператорів постають як надзвичайно сакралізовані культурні агенти впливу на Степовому Пограниччі. Імперія та її очільники проповідуються як колосальний культурно-колонізаційний та урбанізаційний інструмент.

Заснування Катеринослава репрезентовано як перший результативний урбаністичний проект – еманацію зусиль різних державних утворень по колонізації порожистої частини Дніпра, починаючи ще з часів середньовіччя.

Місія сотворіння культури «из хаоса», яку «в стране сей, на брегах знаменитаго, окружающаго и орошающаго нас Днепра» виконала «Великая Екатерина» (Катерина II), причому «в присутствии повелителя Германских племен» (тобто імператора Йосифа II). Акцент на особі імператора Священної Римської імперії має особливе значення й символізує мультикультурність імперської колонізації та урбанізації Північного Причорномор'я та провідну роль німецької колонізаційної течії серед усіх неслов'янських течій по колонізації Новоросії.

Натомість текст промови пронизаний алюзіями щодо створення міста як процесу вирощення культури посеред степів. Катерина II «посеяла древо, насадила виноград», згодом Микола I «виноград сей напоил и возрастил до того, что уже пием мы здесь вино и вкушаем хлеб жизни вечной». Поява Катеринослава як своєрідного степового Едему знаково протиставляється доурбаністичній фазі. Колонізація Новоросійського краю Російською імперією показана як боротьба сил культури та хаосу, а Катерина II зображена як інструмент цивілізаційних перетворень. «Бог вдохнул Великой Екатерине, из хаоса, сотворить, подобно Миру, новую Россию: Она рекла; и исполнились силою помазавшаго Её – Элеем своим святым. Изчезли полчища гнездившихся змиев, изтребились вертепы зверей хищных, во всяком значении; и вместо оных водворились мирные обитатели, словом и действием славящие имя Трисвятаго». Дуже цікавим є зауваження «во всяком значении». У попередній фразі вміщений дуже прозорий натяк на характерний для російського імперського дискурсу XVIII – першої половини XIX ст. образ запорозьких козаків як знаряддя культурного хаосу та адептів «степной вольности».

Урбанізація краю під егідою Російської імперії тлумачиться як цілковито нова ера в житті краю. «Быв мертво все оживилось и преобразилось, как лице земли после всегубительной зимы. Между городами произник тогда из не бытия в бытие и любезный нами обитаемый, Екатеринослав». Але Катеринослав, до того ж, є обраним серед обраних. «И поелику цель бытия его предназначалась особенно важною и отличною от цели всех других Городов здешняго края: то отличное долженствовало быть жизни его и начало, или так сказать рождение». Тут поєднане триєдине розуміння місійної обраності Катеринослава: 1) з погляду власне культур-цивілізаційної місії, яку несло формування міської культурної традиції в краї; 2) з розуміння метропольного статусу Катеринослава в системі міст Південного краю; 3) уособлення міста як продукту діяльності імператорського дому, а значить, і Божественного начала. «Граду Нашему определялось, быть славою Великия в Самодержцех Екатерины II[а]. Того то ради и имя на челе его написано: Екатеринослав. Того то ради и начало и основание его положено не иначе, как на основании Священнаго Храма, сего самаго Соборнаго, преобразившемуся на горе Христу посвященнаго, который […] заложив (1787. года) собственными своими – Скиптроносными руками Государыня Императрица Екатерина II тем самым положила начало бытию, даровала жизнь и Екатеринославу».

Моментом заснування Катеринослава автор промови однозначно визнає 1787 р., коли фізична присутність імператриці Катерини II та австрійського імператора, «повелителя Германских племен» Йосифа II надала максимальної сакральності церемонії закладення соборного храму Катеринослава. Саме ця подія для автора промови і є «точкою водоподілу» передміської і власне міської істо-

рії. Щоправда, аналізуючи текст, мабуть точніше буде визнати, що автор промови розглядає події у контексті дихотомії не «передісторія – справжня історія», а «доісторичний етап – власне історичний етап». Цивілізаційні імперативи автора промови у цьому сенсі виявляють себе максимально.

Окрема тема в аналізі промови – знакова сутність катеринославського собору. Собор виступає головним культурним символом нового міста. Заснування собору – одночасно і є заснуванням міста. «Вот заглавие истории любезнаго, нами обитаемаго, Города, вот родственная его связь с сею святынею, в которую, в сии минуты, собрала нас благодать святаго Духа!»

Цікаво відмітити, що саме у цій промові 1836 р. вперше (з відомих нам джерел) подана легенда, що стала згодом одним із стовпів катеринославського міфу. Це легенда про нібито прообраз для катеринославського храму – собор св. Павла в Римі. (Насправді прообразом за бажанням Г. О. Потьомкіна мав слугувати інший римський храм – базиліка св. Павла «за стінами». Міф спростований дослідниками XX–XXI ст., починаючи з Н. Д. Полонської-Василенко й завершуючи автором даної роботи [8]). Примітка в тексті, зроблена самим автором рукопису «Б. Храм заложен был обширнейшим храма Святаго Петра в Риме», не залишає сумнівів, що цей рукопис поки є першим відомим нам за хронологією, де вміщена ця легенда. Саме в такому вигляді міф катеринославського собору кристалізований у першій опублікованій праці з історії Катеринослава, автором якої є саме арх. Гавриїл. Отже, якщо арх. Гавриїл є автором промови, що розглядається, перед нами перший варіант концептуально поданого міфу, який на 10 років раніший за першу історичну публікацію Гавриїла з історії Катеринослава (1846 р.).

Перша схема історії Катеринослава, подана в цій промові і повністю повторена в «Исторической записке» арх. Гавриїла 1846 р., на довгі десятиліття кристалізувалася в місцевій історіографії й стала канонічною. Історія раннього Катеринослава, згідно з цією схемою, поділяється на три періоди: 1) фаза генезису – проекти створення метропольного центру, заснування міста та перші кроки його розвитку відповідно до заданої моделі; 2) стагнація – втрата містом свого статусу через смерть державних протекторів (Катерина II, Г. О. Потьомкін та ін.); 3) своєрідний міський ренесанс – відновлення Катеринослава вже в середині XIX ст. завдяки поверненню до міста уваги монарха (Микола I) та вищих осіб імперії.

Слід звернути особливу увагу на опис тимчасової стагнації Катеринослава у першій половині XIX ст. і яскраве протиставлення нового міста із продуктами попередньої колонізації, водночас, лише в дихотомії «місто-село». Дуже впадає у вічі тотожність одного абзацу промови із абзацом «Очерка повествования о Новороссийском крае» арх. Гавриїла, який став ледь не хрестоматійним. У промові читаємо: «Екатеринослав перестал выходить далее тесных пределов убогой деревушки Половицы [Так называлось место, где Екатеринослав основан. – Прим. автора рукопису]». Далі наведемо аналогічний фрагмент тексту «Очерка…»: «Таким образом все разлилось в разные стороны; в самое краткое время всего лишился Екатеринослав, златом сиять надеявшийся, он превратился в сосуд глиняный, или в ту самую первобытную Половицу, на месте которой основался» [3, с. 459]. Це додатковий важливий доказ на користь того, що промова та «Очерк» створені одним автором.

Завершується промова яскравою проповіддю нового етапу міської історії, який розпочато освяченням у 1835 р. нового Преображенського кафедрального собору на місці, закладеному 9 травня 1787 р. двома монархами. «Заря обещавшая светлый день, сама потухла […] слава предкнувшись, ниц поверглась. Увы! она уснуть хотела навеки: но Николай 1й рек: востани. Вот слушат: новый период истории Екатеринослава! Николай 1й даровал ему паки жить в благоденствии, возбудив от смертнаго сна уснувшую нашу славу […]».

Автор промови, як і архієпископ Гавриїл в «Исторической записке» та інших працях, виступає проповідником своєрідного «катеринославського ренесансу» (термін наш – М. К.), який символізує не просто «оживлення» міста, але перехід його на спочатку закладені рейки стійкого розвитку в напрямі метропольного центру. Слід зауважити, що ця соціокультурна альтернатива була заявлена задовго до 1880-х рр., коли індустріальний бум завершить вихід Катеринослава із перманентної стагнації й перетворить його на новий центр Південного краю. Щоправда, ця нова роль Катеринослава, набута наприкінці XIX ст., вже не матиме практично нічого спільного з тими культурними векторами, що їх проповідував півстоліттям раніше архієпископ Гавриїл. Але автор промови, незалежно від культурних переваг, правильно вгадав напрям міського розвитку та ту нову «точку водоподілу» середини 1830-х рр., з якої почалося двадцятирічне «оживлення» Катеринослава, напередодні буржуазно-демократичних реформ 1860–1870-х рр. У цьому контексті «Слово» 1836 р. стало дзеркальним відбитком культурної надії, ейфорії та урбаністичного оптимізму, які починали пронизувати мешканців Катеринослава з 1830-х рр. І це ще раз підкреслює значення «Слова» не тільки як духовно-культурної проповіді, а як історіографічної пам'ятки в контексті перших історіографічних практик у Катеринославі першої половини XIX ст.

У цілому ж, при уважному герменевтичному прочитанні, «Слово» та усі похідні від нього праці арх. Гавриїла розкривають (щоправда, трохи запізно, як на середину XIX ст.), таємниці елементів культурної проекції ідей європейського Просвітництва на причорноморський сегмент східноєвропейського фронтиру; ідей, що виявили себе передусім у формуванні Новоросії як незавершеного європейського регіонального мультикультурного проекту і також виявилися у заснуванні Катеринослава. Перипетії цієї унікальної культурної гри (або, користуючись висловом Ларі Вульфа, «колонізаційного театру» [1]) на середину XIX ст. уже обросли напівлегендарними подробицями й увійшли в масову історичну свідомість з масою анекдотичних особистісно орієнтованих деталей (на кшталт приписуваної кн. Потьомкіну гігантоманії, що нібито проявилася у настанові спорудити катеринославський Преображенський собор «на аршинчик ширше» римського собору св. Петра). Утаємничений зміст цих культурних містерій на східноєвропейському Пограниччі кінця XVIII ст. був схований, здається, назавжди, і тільки поєднання російсько-радянського імперських та сучасних європейських та американських історіографічних дискурсів на рубежі XX–XXI ст. створює надійне підґрунтя для об'єктивної реконструкції цих явищ та подій.

Архієпископ Гавриїл (Розанов) блискуче виконав місію одночасно культуртрегера та першого історіографа в Катеринославі, взявши на себе (свідомо чи підсвідомо) функцію медіатора між імперським культурним дискурсом та реаліями конструювання нового прото-модерного урбаністичного організму у Дніпровському Надпоріжжі, які вимагали активних дій по формуванню місцевої історичної свідомості.

Таким чином, ми маємо на сьогодні найбільш ранній документ, що засвідчує формування першої історіографічної концепції історії Катеринослава, автором якої є сенс вважати архієпископа Гавриїла (Розанова). «Слово» промовлено 1836 р., незадовго до завершення пастирського служіння архієпископа Гавриїла (Розанова) в Катеринославі та від'їзду його до Одеси, й рівно на десять років випередило першу публікацію арх. Гавриїла з історії Катеринослава [2]. «Слово» можна тлумачити як своєрідний ідеологічний підсумок десятирічної культуртрегерської діяльності арх. Гавриїла в руслі формування міського середовища Катеринослава, де автор стисло викладає свої ідеї та одночасно результати своєї діяльності, при цьому успішно камуфлюючи й особисту участь у процесі формування міста описом виключно монарших діянь. Водночас, «Слово» стало промовистою квінтесенцією провідних ознак міської культурної ідентичності Катеринослава

на основі культурних імперативів європейського Просвітництва, звичайно ж, не створених, а тільки окреслених архієпископом Гавриїлом, але з легкої руки якого вони склали підґрунтя всієї подальшої міської історіографії аж до кінця XX ст.

Роль архієпископа Гавриїла (Розанова) полягає в тому, що він взяв на себе відповідальну культур-трансляційну місію – поєднав православно-монархічно-імперський та просвітницький дискурси, акцентував ці культурно-ідентичнісні ознаки саме як підґрунтя для самоусвідомлення Катеринослава та надав їм, у міру своїх інтелектуальних та проповідницьких здібностей, належне обґрунтування (путівку у інформаційне поле), ввівши їх у місцевий інтелектуальний дискурс, який знаходився тільки у стані зародження.

Подальші дослідження поставленої проблематики ми бачимо у кількох аспектах: 1) пошук та введення в обіг нових історіографічних джерел (у т.ч. неопублікованих) щодо генезису локальної катеринославської історіографії; 2) аналіз впливу концептуальних уявлень на походження та призначення Катеринослава, вироблених на ранньому етапі, на подальші практики міської історіографії та формування ідентичності мешканців міста; 3) порівняльний аналіз процесу зародження історіографічних практик у ранньому Катеринославі з аналогічними процесами в інших містах Новоросійського краю (Південної України) протягом кінця XVIII – середини XIX ст., передусім, у Одесі, Херсоні, Миколаєві, Симферополі та ін.

Бібліографічні посилання

1. **Вульф Л.** Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения / Л. Вульф. – М., 2003.

2. **[Гавриил (Розанов В. Ф.)].** Историческая записка о заложении в городе Екатеринославе соборнаго кафедральнаго Преображенскаго, ныне там существующего храма; и о начале самаго города Екатеринослава / [Гавриил (В. Ф. Розанов)]. – О., 1846.

3. **Гавриил (Розанов В. Ф.).** Продолжение очерка о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 год / Гавриил (В. Ф. Розанов) // Записки Императорскаго Одесскаго общества истории и древностей. – О., 1863. – Т. V. – С. 420–490.

4. **Журба О. І.** Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В.Ф. Розанова) в Південній Україні / О. І. Журба // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. / редкол.: О. І. Журба (наук. ред.) та ін. – Д., 1997. – Вип. 1: На пошану проф. М. П. Ковальського. – С. 220–238.

5. **Журба О. І.** Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. – Д., 2003.

6. **Кавун М. Е.** Перший історіограф Катеринослава: Архієпископ Гавриїл (В.Ф. Розанов) і процес формування історіографії, історичної культури та самосвідомості міста / М. Е. Кавун // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – Вип. VI. – С. 73–87.

7. **Кавун М. Е.** Шляхи розвитку нових міст Півдня України кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на матеріалах Катеринослава) / М. Е. Кавун // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали четверт. наук. читань, присв. пам'яті Д. П. Пойди / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д., 2002. – С. 79–85.

8. **Кавун М. Э.** Загадки Преображенского собора. Части I–IV / М. Э. Кавун // Недвижимость в движении. – 2005. – 16 февр.; 23 февр.; 2 марта; 9 марта.

Додаток

Слово, произнесенное 16 февраля 1836 г. в кафедральном Преображенском соборе г. Екатеринослава по случаю пожалования собору государем императором ризницы архиерейской и священнослужительской

Возлюблении о Господе! Кому неизвестно еще, тот да внемлет, что Соборный Преображения храм сей сооружен повелением и щедротами Благочестивейшаго Самодержавнейшаго Великаго Государя нашего Императора Николая Павловича. Премудрая, ныне в

Бозе почивающая, Бабка Его, благочестивейшая, Самодержавнейшая Великая Государыня Императрица Екатерина II^я положила, во основание ему, первый камень; можно сказать, посеяла древо, насадила виноград; а Августейший, столь же премудро Царствующий ныне над нами внук Ея, государь Император Николай Павлович виноград сей напоил и возрастил до того, что уже пием мы здесь вино и вкушаем хлеб жизни вечной.

В краю сем, где мы теперь обитаем, в полной мере благоденствуя промыслом Вышняго и Властей от Вышняго поставляемых; в стране сей, на брегах знаменитаго, окружающаго и орошающаго нас Днепра, ближе сказать, на сем самом месте, где стоим мы теперь, Молитвы творя пред Господем, был хаос и запустение. Бог вдохнул Великой Екатерине, из хаоса, сотворить, подобно Миру, новую Россию: Она рекла; и исполнились силою помазавшаго Её – Элеем своим святым. Изчезли полчища гнездившихся змиев, истребились вертепы зверей хищных, во всяком значении; и вместо // оных водворились мирные обитатели, словом и действием славящие имя Трисвятаго. Вместо дикаго терния, возникли на лучах Нарцисс, Тюлпан, Гиацинт, словом всякой цвет благовонный, всякая душистая и целебная трава, и злак, и древо плодоносно, на службу человеком и скотом, коих появились на пажитях здешних нещетныя так же стада. А на полях засеялась пшеница, возволновалась жатва; на жатву стеклись от Запада, Севера, Востока жители; и из них составились села и города. Быв мертво все оживилось и преобразилось, как лице земли после всегубительной зимы. Между городами произник тогда из не бытия в бытие и любезный нами обитаемый, Екатеринослав. И поелику цель бытия его предназначалась особенно важною и отличною от цели всех других Городов здешняго края: то отличное долженствовало быть жизни его и начало, или так сказать рождение. Вонмите, Слушат: с веселием. Граду Нашему определялось, быть славою Великия в Самодержцех Екатерины II^я. Того то ради и имя на челе его написано: Екатеринослав. Того то ради и начало и основание его положено не иначе, как на основании Священнаго Храма, сего самаго Соборнаго, преобразившемуся на горе Христу посвященнаго, который, к большей достопамятности, в присутствии Самодержавнаго так же повелителя Германских племен [А. Присутствовал действительно Римский император Иосиф II. – Прим. авт. рукопису], заложив (1787. года) собственными своими – Скиптроносными руками Государыня Императрица Екатерина II тем самым положила начало бытию, даровала жизнь и Екатеринославу. //

Вот заглавие истории любезнаго, нами обитаемаго, Города, вот родственная его связь с сею святынею, в которую, в сии минуты, собрала нас благодать святаго Духа!

О! как не воздохнем о царице и Матери нежной, питая во глубине души пламенныя чувства благодарения Ей и признательности! Как не воспомянем Её! прилепни язык гортани, забвенна буди десница, если забудем тебя, жизнь и просвещение давшая путстынней юдоли, где теперь пием мы мед и млеко.

Естественно, что после начала и основания следовало граду нашему приходить от силы в силу, Храму достигать своего совершения. Источники средств к тому были нещетны, неистощимы; не вода, а злато и сребро лилось из них; и надежда, посему блистала, что Екатеринослав станет в ряду чудес, Храм [Б. Храм заложен был обширнейшим храма Святаго Петра в Риме. – Прим. автора рукопису], соделается предметом всеобщаго изумления.

Точно так и было бы: но, мои почтенные, Цари земные хотя и Бози суть, однакож, яко человецы, умирают. псал: 81. Ст. 6. То самое постигло и Екатерину Великую. Она прешла от временной жизни в вечную; в след же за нею утек и разсвет нашего счастия. Помрачился снова горизонт над Градом нашим, простерлась мгла некая и над сим святым местом, в жилище Богу тогда уготованном, в Скинию Ему преднареченном, где во Главу угла и первый камень положен уже был. Екатеринослав перестал выходить далее тесных пределов убогой деревушки Половицы [С. Так называлось место, где Екатеринослав основан. – Прим. автора рукопису], коею он был действительно – до особаго на него влияния Августейшей Благодетельницы. Яснее, город наш перестал с успехом созидаться, расти, шириться, распространяться, славиться и славить виновницу своего бытия, так что и самое знаменитое имя его: Екатеринослав стерлось [Д. Имя было переменено на Новороссийск. – Прим. автора рукопису], было с чела его. А Храм уподобился древу не благополучному, которое лишь только посадил в землю Домовладыка, ветр бурный сокрушил его, увлек стебель, развеял ветви, и корню бедному оставалось одно, что такое? гнить под спудом, коим он засыпан. Так и здесь. Храм, для удивления света предположенный, Преображения Господня Храм, основался, как уже сказал я, сочетался корнем со стихи-

ею Земли, утвердился, укрепился в ней, чтоб стоять неподвижно, возвысясь до облак; но в этой мере возраста своего т: е: при подошве основания своего и остановился. Ибо все прочее, необходимое к дальнейшему его сооружению, возвышению, совершению, яко то Гранит, Порфир, Мармор все сие созлатом и сребром бурный ветр по сторонам развеял. Таково то последствие кончины Благочестивейшей, ныне в Бозе почивающей, Государыни Императрицы Екатерины II[а]. Верно убо и отнюдь не ложно предреченное: Поражу пастыря, и разыдутся овцы.

Протек год печали, протек другой, третий; протекло десятилетие, протекло другое, третие; уже почти полвека совершилось, счастие наше к Нам не возвращалось. Заря обещавшая светлый день, сама потухла; Дщерь Великия и безсмертныя Славы, коею сияла, и ныне сияет Екатерина, хотя и не наземли уже живет, Дщерь сия, наша братие, // чрез туже Великую Екатерину; слава предкнувшись, ниц поверглась. Увы! она уснуть хотела навеки: но Николай 1[й] рек: востани. Вот слушат: новый период истории Екатеринослава! Николай 1[й] даровал ему паки жить в благоденствии, возбудив от смертнаго сна уснувшую нашу славу. Монарх воспомянул дни и лета града нашего первыя, взвесил Милости, изчислил благодеяния Ему премудрой, в Бозе почивающей, Бабки своей; и исполнился тучно благоволением. От благоволения пролилась Река щедрот. И сими то щедротами Отца Отечества совершился сей божественный, столь долго совершения ожидавший, Преображения Господня Храм. Мало что совершился, Се и в велелепие и в лепоту облекся по множеству тех же щедрот Благочестивейшаго Государя нашего Императора Николая Павловича. Так точно облеклася в Ризу света, в сияние Солнца и звезд твердь Небесная в след того, как Вышний рек: Да будет твердь.

Возлюбленнии! после сказаннаго что иное остается нам, как преклонить колена пред Олтарем, пролить теплыя слезы, и молить Царя царствующих, да воздает он Царю нашему по правде Его и по чистоте дел рук Его. Да умножая умножит лета живота, дни на дни да примножит, Престол паче и паче да утвердит, Десницу да возвысит, Царство да оградит миром, противныя же языки вся да покорит под ноги? Что еще остается? – Благодарить виновника нашего благоденствия, Монарха // и Отца всея России. Возблагодарим, поистинне, не устнами только, но и сердцем, не словом, но и действием. Ни овна ни тельца от нас он не требует, ни Злата ни Сребра не ищет: ибо все это Божие есть и Его. Одним да пожертвуем: Верою и правдою Ему да послужим чрез неленостное, неусыпное, чрез беспристрастное, безкорыстное исполнение должностей, кои Монарх на нас, для блага общаго, возложим и возлагает Воин да стоит на страже без измены, Судия да не кривит весов, Купец да нетворит подлога, Художник и Ремесленник да некормчествуют, и да [не] лукавствует, Земледелец не хищением, но потом да прриобретает [Так у тексті. – М. К.], еже воздати Божия Богови, Кесарева Кесареви.

Спастыри и Сослужители! во всем этом, чадам нашим о христе мы да предшествуем. Как христос в Божественном своем лице дал нам образ: так и мы всякаго благочестия и святыми образ да будем. Вместе же с тем, и да возблагодарим почтенных наших Сограждан, любезных чад своих о Христе, возблагодарим здесь предстоящих и отсутствующих, но духом с нами неразлучных, молящихся вкупе и радующихся. Ибо если бы они недостойны были: не возрел бы на нас с высоты Господь столь милостиво, не излил бы толико щедрот, что се // Олтарь сей и мы немощные Служители его зримся во одеждах позлащенных якобы в сиянии и лучах самаго Солнца.

Возлюбленнии! Благодать Вам и мир от Господа Бога Спаса нашего Иисуса Христа, Ему же начало и конец всякой славы, слава вовеки. [Аминь.].

Произнесена в 16. день сего февраля 1836 года в Кафедральном Преображенском соборе по случаю пожалования Собору Государем Императором, Ризницы Архиерейской и Священнослужительской.

Рукопис. Без підпису.
Архив Санкт-Петербургского Института истории
Российской Академии наук.
Русская секция. – Ф. 200, оп. 2, д. 174, л. 1–4.

Надійшла до редколегії 21.09.2009.

УДК930.1(47) «1839/1861»

М. А. Руднев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ СУДЬБА СЛАВЯНОФИЛЬСТВА КАК «ИНДИКАТОР» ПОНЯТИЯ «РУССКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ»

На матеріалі праць вітчизняних і зарубіжних істориків російської суспільної думки здійснено аналітичний огляд основних історіографічних версій «консервативної» ідентифікації слов'янофільської ідеології, що розглядається автором статті як семантичний «індикатор» поняття «російський консерватизм».

Ключові слова: слов'янофільство, російський консерватизм, лібералізм, ідентифікація, концепція.

На материале работ отечественных и зарубежных историков русской общественной мысли осуществлен аналитический обзор основных историографических версий «консервативной» идентификации идеологии славянофильства, рассматриваемой автором статьи как семантический «индикатор» понятия «русский консерватизм».

Ключевые слова: славянофильство, русский консерватизм, либерализм, идентификация, концепция.

The fundamental versions of the «conservative» identification of the Slavophile's ideology that represented in the works devoted to the history of the Russian social thought were examined ahd analised on this article.

Key words: Slavophiles, Russian conservatism, liberalism, identification, conception.

Одной из ключевых и неизбывно актуальных задач историка русского консерватизма является семантическая интерпретация объекта исследования и, в идеале, как можно более точное определение его содержательных рамок. В этой связи особое значение приобретает проблема историко-политологической идентификации тех идеологических феноменов, которые, в силу своей многомерности и хронологической длительности, представляют собой своеобразные «промежуточные формы», не поддающиеся однозначной идентификационной оценке по линии водораздела «консерватизм – либерализм», и служат очевидным информационным поводом для продолжительных научных (научно-публицистических) дискуссий.

Среди подобных феноменов русской общественной мысли и духовной культуры ключевое место принадлежит идеологии раннего или «классического» славянофильства, начало которой приходится на 1838–1839 гг., когда состоялся обмен программными посланиями между А. С. Хомяковым («О старом и новом») и И. В. Киреевским («В ответ А. С. Хомякову»), определившими основные идейные позиции славянофильского учения и объединившими вокруг себя коллектив единомышленников (братья К. С. и И. С. Аксаковы, П. В. Киреевский, А. И. Кошелев, Ю. Ф. Самарин и др.).

Что касается интересующей нас проблемы историко-политологической идентификации, то, по авторитетному заключению профессора Днепропетровского университета, автора монографического трактата «Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.)» (Д., 2008), А. Г. Болебруха, если общественно-политическую концепцию их оппонентов-западников «в історіографії в цілому розглядали як прогресивну, спрямовану на реформування феодально-кріпосницького ладу Росії», то «слов'янофільські… погляди оцінювали у дуже широкому діапазоні: від послідовного демократизму до реакційності» [1, с. 350]. «Навіть у другій половині XX ст. література пропонувала

© М. А. Руднев, 2010

дві трактовки слов'янофільської ідеології», – отмечает А. Г. Болебрух, – «консерватизм, ретроградство, ворожість до Заходу в ній підкреслювали А. Г. Дементьєв, М. А. Цаголов, П. І. Ляшенко, В. І. Кулешів та ін.; ліберальну буржуазність – С. С. Дмитрієв, Ш. М. Левин, М. Г. Сладкевич, В. І. Порох, В. О. Китаєв, Є. О. Дудзинська, М. І. Цимбаєв та ін.» [1, с. 350]. По утверждению днепропетровского историка, «остання («либеральная» - М. Р.) трактовка утвердилась і в зарубіжній інтелектуальній історії» (новейшим примером чего является статья современного итальянского слависта Г. Карпи под названием «Были славянофилы либералами?» («Вопросы истории», 2002, № 9)) [1, 350].

Совершенно очевидно, что исчерпывающий аналитический обзор историко-политологических интерпретаций идеологии славянофильства – в максимально широком диапазоне (от «охранительного консерватизма» до «либерального прогрессизма») и в их конкретном многообразии – намного превышает объем отдельной статьи. Поэтому в данном случае главным предметом нашего исследовательского внимания выступают наиболее значительные опыты «консервативной» идентификации славянофильского учения. В свою очередь, их анализ и верификация, осуществляемые в единых тематических рамках историографии русского «допартийного» консерватизма, могут служить своеобразным семантическим «индикатором» этого многомерного и весьма дискуссионного понятия, в значительной мере конкретизирующим и уточняющим его умозрительную модель («идеальный тип»).

Первая значимая в научно-идеологическом отношении попытка «консервативной» идентификации идеологии раннего славянофильства была предпринята Г. В. Плехановым в статье «М. П. Погодин и борьба классов» (1911). По словам основоположника русского марксизма, основной целью его работы является полемика с «очень распространенным мнением» (главным представителем которого он называет А. Н. Пыпина) о том, что «взгляды М. П. Погодина и близкого к нему С. П. Шевырева коренным образом отличаются от славянофильства…» [9, с. 28]. Со своей стороны Г. В. Плеханов решительно утверждает, что «славянофильство А. С. Хомякова могло отличаться от «официальной народности» Погодина и Шевырева теми или иными видовыми признаками, но эти два учения имели одинаковые родовые признаки» [9, с. 31]. В подтверждение своего ключевого тезиса о «кровном родстве славянофильской теории с теорией официальной народности» он напоминает о том общеизвестном факте (который, впрочем, никогда не подвергался сомнению самыми решительными приверженцами «либеральной» идентификации славянофильства), что «славянофилы всегда были самыми убежденными монархистами» [9, с. 65].

Гораздо более весомые аргументы Г. В. Плеханова в пользу идейного тождества раннего славянофильства и «теории официальной народности» касаются историософских воззрений их адептов, в частности, позиции в «таком коренном вопросе, как вопрос об отношении России к Западу»: «В основе теории «официальной народности», – а также и ее весьма близкой родственницы, теории славянофилов – лежит известное представление о счастливых особенностях русского «общественного устройства» (имеется в виду известный историософский постулат об отсутствии в России социально-классового антагонизма) [9, с. 30–31, 48].

Не отрицая определенной идейной специфики, присущей каждой из теорий-«родственниц», Г. В. Плеханов, в духе исповедуемой им раннемарксистской социологии, объясняет ее ментальными различиями между дворянами-славянофилами и «разночинцами» М. П. Погодиным и С. П. Шевыревым: «Славянофильство и теория официальной народности представляют собою по существу одно и то же учение, одинаково дорогое некоторым идеологам двух общественных слоев, но различно понимаемое ими, сообразно различному положению представляемых ими слоев в обществе: славянофилы – дворяне, Погодин – разночинец» [9, с. 64].

По словам польского историка А. Валицкого, для Г. В. Плеханова «вся різниця зводилася до разючої для слов'янофілів грубості Погодіна, а також до більшої незалежності, яку могли собі дозволити представники освіченої та матеріально забезпечної знаті» [2, с. 56].

Нетрудно предположить, что плехановский постулат о реакционности славянофильства и о его практически полном тождестве с «теорией официальной народности» безраздельно преобладал в советской исторической науке 1920–1930-х гг., как во время доминирования т. н. «школы Покровского», так и после сталинского «термидора» в культурно-идеологической сфере. Первой попыткой частичного пересмотра столь однозначной «обвинительной» трактовки стала статья С. С. Дмитриева «Славянофилы и славянофильство (Из истории русской общественной мысли середины XIX века)», впервые прозвучавшая в виде доклада и затем опубликованная в журнале «Историк-марксист» (1941, № 1), однако, согласно редакционному извещению, лишь «в порядке обсуждения». При этом основополагающий тезис о «консервативном характере» славянофильского учения не подвергается в ней сомнению: «Объективно, несмотря на смешение в славянофильстве сторон относительно прогрессивных и реакционных, в общем движении русской общественной мысли середины прошлого века славянофильская теория имела консервативный характер» [4, с. 96]. Новизна и «еретичество» концептуальной позиции С. С. Дмитриева (разумеется, в жесткой «системе координат» советской исторической науки сталинской эпохи) заключалась в решительном отвержении плехановского постулата о полном тождестве учения славянофилов с «теорией официальной народности»: «Противоречивость славянофильства, наличие в нем целого ряда относительно прогрессивных для своего времени устремлений ни в какой степени не позволяют отождествлять славянофильство с «теорией официальной народности». Только в отдельных случаях имело место внешнее сходство, но в целом это были различные системы взглядов» [4, с. 96]. В обоснование своей точки зрения С. С. Дмитриев максимально акцентирует внутреннюю противоречивость славянофильской доктрины, противопоставляя ей идейную «монолитность» «теории официальной народности» (точнее, ее крайне примитивного памфлетного образа): «Славянофильство было противоречиво, включало и реакционные и прогрессивные стороны, признавало известное движение вперед, требовало существенных перемен; «теория официальной народности» была монолитна, едина, кургузо ограниченна в своем единстве, реакционно-охранительна, не допускала никакого движения вперед, ни малейших изменений в существующей русской действительности» [4, с. 96].

Примечательным историографическим фактом стало обсуждение доклада С. С. Дмитриева в редакции журнала «Историк-марксист», вылившееся в «большую оживленную дискуссию», тезисное изложение которой было опубликовано в том же номере журнала. В заключительном слове докладчик привел еще один очевидный аргумент в подтверждение своей нонконформистской позиции: «Славянофилы уже в конце 1830-х годов ставили вопрос об отмене крепостного права, а Погодин еще в 1850-х годах стоял за сохранение крепостного права» [8, с. 100].

Еще больший историографический интерес представляет то обстоятельство, что среди пятнадцати участников обсуждения наиболее «ортодоксальную» позицию (в сущности идентичную плехановской концепции) занимал один из крупнейших советских историков Н. М. Дружинин, который в 1929 г. сам подвергся идеологическим нападкам со стороны М. Н. Покровского и его приспешников за отказ от «крепостнической» идентификации «Журнала землевладельцев» (1858–1860) и характеристику этого «помещичьего органа» как либерально-реформистского издания. В дискуссии 1941 г. будущий академик ничтоже сумняшеся характеризовал славянофильство как в целом «реакционную, феодальную идеологию»: «Преобладание в нем реакционных, феодальных черт сказалось в

том, что именно эти черты оказались более живучими и продолжали существовать и развиваться тогда, когда относительно прогрессивные черты уже выветрились» [8, с. 98].

Среди выступлений участников дискуссии, которые поддержали позицию С. С. Дмитриева, обращает на себя внимание попытка Е. А. Мороховца «графически» точно определить местоположение славянофильства в ряду других направлений общественной мысли николаевской эпохи, двигаясь «справа налево»«: «Славянофильство и является промежуточным направлением между теорией официальной народности и правым крылом западничества» [8, с. 98]. Более того, видный историк-аграрник, солидаризировавшийся с С. С. Дмитриевым, резюмировал свое весьма смелое по тем временам выступление выводом о том, что «славянофильство в силу его противоречивости нельзя характеризовать в целом как реакционное или прогрессивное течение: в нем было переплетение реакционных черт с прогрессивными, феодальных – с буржуазными» [8, с. 98].

В 1970–1980-х годах в советской историографии славянофильства очевидным образом доминировала его «либеральная» идентификация, присутствующая в таких обобщающих монографических трудах, как «Славянофильство» (1986) Н. И. Цимбаева и «Славянофилы в общественной борьбе» (1983) Е. А. Дудзинской. Говоря о «либерализме» славянофилов, названные авторы рассматривают данное понятие с формационной точки зрения – как приверженность т. н. «буржуазному» пути развития России. По словам итальянского слависта Гвидо Кампи, «в советской политической [? – М. Р.] науке было принято сводить либеральную идеологию к чисто экономической программе: слово «либерал» являлось ни больше ни меньше, как синонимом ревнителя капитализма» [5, с. 113]. Соответственно, Е. А. Дудзинская и Н. И. Цимбаев «показали, что славянофилы (или, по крайней мере, младшее их поколение [славянофилы, дожившие до Великих реформ 1860-х годов – М. Р.]), считали развитие капиталистических отношений в России неизбежным и даже желательным» [5, с. 113].

Концептуальный тезис о либеральной направленности славянофильского учения получил дальнейшее развитие и принял более радикальный характер в новейших работах Н. И. Цимбаева. В частности, в синтетическом курсе «История России XVIII–XIX веков» (М., 2006), написанном им совместно с академиком Л. В. Миловым, говорится о том, что «славянофильство и западничество, возникшие в условиях кризиса крепостных отношений, отразили попытки деятелей раннего российского либерализма создать целостные концепции преобразования страны» [7, с. 540]. Согласно заключению Н. И. Цимбаева (мягко говоря, малооригинальному для историографической ситуации 2000-х годов), «в основе своей спор западников и славянофилов был спором о выборе пути предстоящих буржуазных [! – М. Р.] преобразований…», в котором А. С. Хомяков «излагал программу либеральных перемен, переведенную на язык исторических воспоминаний» [7, с. 540, 543]. Что касается славянофильского кружка в целом, то, по версии российского историка «старой школы», «его члены были хранителями либеральной традиции», выступая в «роли общественной оппозиции правительству» [7, с. 543].

«Либеральная» идентификация идеологии раннего славянофильства очевидным образом преобладает и в современной украинской исторической науке. В цитированном трактате А. Г. Болебруха «Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.» (Д., 2008) и славянофилы, и западники рассматриваются как представители двух «либеральных течений» общественной мысли, которые «репрезентували народжену в 30–40 роках ліберальну ідеологію у двох, досить не схожих іпостасях», поскольку они «обґрунтовували, хоч і по-різному, необхідність докорінного реформування вітчизняної дійсності» [1, с. 551]. По заключению днепропетровско-

го историка, «…західників і слов'янофілів зближувало критичне ставлення до миколаївської Росії, розуміння назрілості докорінних перетворень та неприйняття революційного способу їх проведення», хотя, разумеется, их «роз'єднували не менш принципові моменти» [1, с. 355]. В частности, речь идет о том аксиоматичном факте, что славянофилы, будучи приверженцами модернизации России, «переконували суспільство у необхідності його оздоровлення не шляхом запозичення європейських принципів соціального ладу, а шляхом осмислення та осучаснення національних традицій співжиття» [1, с. 351–352].

По мнению итальянского историка-слависта Гв. Карпи, в настоящее время главная задача историка общественной мысли, приверженного «либеральной» трактовке славянофильской идеологии, состоит «не столько в том, чтобы – на основе какого-либо заранее готового определения «либерализма» – установить, были ли славянофилы либералами (и если да, то до какой степени), сколько в анализе особых политических обстоятельств, при которых группа ярких и отнюдь не склонных к парадоксам мыслителей и деятелей считала возможным, пожалуй даже и необходимым, взять за основу либеральной программы преобразований такие идеологические и философские категории, которые в Западной Европе (и в самой России несколько десятилетий спустя) могли бы служить опорой лишь для крайней антилиберальной реакции» [5, с. 144].

В то же время историографическая версия о консерватизме раннего славянофильства пережила свое «второе рождение» в зарубежной русистике. Речь идет о классической работе А. Валицкого «W Kregu Konserwatywnej utopji», впервые опубликованной в 1964 г. в Варшаве, а в 1998 г. изданной в переводе на украинский язык под названием «В полоні консервативної утопії: структура і видозміни російського слов'янофільства» (К., 1998). Исходный концептуальный тезис польского историка и культуролога о консервативном характере славянофильского учения целиком и полностью определяется его интерпретацией понятия «консерватизм». Формулируя свою методологическую позицию, А. Валицкий говорит о двух возможных определениях консерватизма: «ситуативном (функциональном)» и «содержательном». «У першому випадку йдеться про людей не схильних до змін (у цьому сенсі можна говорити про консервативних лібералів чи консервативних комуністів), про ідеології, які щодо існуючої реальної дійсності виконують консервативну функцію», – поясняет А. Валицкий. – «В другому випадку маються на увазі ідеології, окреслені під кутом зору їх суспільного змісту, незалежно від функції, яку саме тепер вони виконують» [2, с. 12]. Кроме того, оба определения «можуть бути або неісторичні, або відносно історичні» [2, с. 13].

Польский историк оставляет предложенную им классификацию без каких-либо дополнительных пояснений, лишь отмечая, что для его работы «характерним є вживання слова «консерватизм» у відносно історичному змістовому значенні, а також розрізнення консервативних ідеологій та консервативних світоглядів» [2, с. 13]. В монографии А. Валицкого речь идет о консерватизме как «целостном мировоззрении» (а не «идеологии»), которое в конечном итоге «привычно» определяется как «виразний стиль мислення, протиставлений буржуазному лібералізму й раціоналістично-індивідуалістичній філософії Просвітництва стиль, що сформувався в результаті реакції на Французьку революцію й англійську промислову революцію» [2, с. 13]. Его «классический пример» польский историк усматривает в «консервативному романтизмі, внутрішньо вельми розмаїтій філософській, політичній й ліберальній (?? – очевидно, ошибка в переводе – М. Р.) течії, представленій в Росії – в особливому, оригінальному варіанті – слов'янофільськими мислителями» [2, с. 13].

По собственному определению А. Валицкого, «самым общим результатом» его исследования стало «твердження про те, що в подобі слов'янофільства ми маємо

справу вже не з тією чи тією консервативною суспільно-політичною ідеологією, а з консерватизмом як цілісним явищем, як «стилем мислення...» [2, с. 15]. В другом случае он характеризует учение ранних славянофилов как «цілісний образ світу – антикапіталістичну утопію, пересичену соціологічним змістом, але трансцендентну щодо безпосередніх, егоїстичних класових інтересів» [2, с. 19].

В современной российской исторической науке «консервативная» идентификация раннего славянофильства, которая ныне может казаться очевидным концептуальным анахронизмом, неожиданно обрела «второе дыхание» в статье П. Л. Котова «Пути русского консерватизма 1840–1850-х гг.: старшие славянофилы и Аполлон Григорьев» («Вестник Московского университета. Серия 8. История». – 2001. – № 3). Московский исследователь, декларируя свою приверженность концепции А. Валицкого, выделяет в русской консервативной мысли рассматриваемого им периода два течения, которые определяет как «политическое» и «социальное»: «Представителем первого, в центре которого стояла проблема государства, был М. Погодин, продолжавший традиции М. Щербатова и Н. Карамзина. Социальное же направление, с главным для него вопросом о личности, выразилось в работах Григорьева и старших славянофилов» [6, с. 58]. Примечательно, что П. Л. Котов, ученически следуя за А. Валицким, рассматривает «социальный» консерватизм ранних славянофилов (в отличие от «политического» консерватизма, история которого начинается со второй половины XVIII в.) как «непосредственный результат культурной европеизации, результат появления среди образованных слоев людей с рационализированным самосознанием…» [6, с. 58].

По его мнению, главным идейным приоритетом для «социальных» консерваторов был «вопрос о формализации человеческих отношений и отчуждении человека» [6, с. 59]. Подобный вывод можно рассматривать как констатацию того концептуально значимого факта, что «социальный» консерватизм славянофилов имел в первую очередь историософскую и «антропологическую», а не общественно-политическую направленность. Вместе с тем при характеристике славянофильского учения представляется более корректным вести речь не о «консерватизме» (по крайней мере, в используемой нами конкретно-исторической трактовке данного понятия), а о «традиционализме». Отстаивая воспринятую им у А. Валицкого «консервативную» идентификацию раннего славянофильства, П. Л. Котов следующим образом интерпретирует активную либеральную позицию его представителей в период подготовки и проведения Великих реформ Александра II: «Старшие славянофилы поддержали либеральные стремления, поскольку считали, что с их помощью смогут нейтрализовать последствия петровских преобразований (через отмену крепостного права, создание земств и т. д.) – преодолеть институционально закрепленный разрыв дворянства и народа и тем самым вернуться на «точку органичности». Соответственно, их либерализм выразился только в методах, т.е. был функциональным, поскольку цели их оставались консервативными» [6, с. 70]. С нашей точки зрения, вывод П. Л. Котова о «консервативных целях» ранних славянофилов может считаться правомерным применительно к их философско-историческим и социально-философским воззрениям, однако не имеет непосредственного отношения к их общественно-политической «программе».

Итоговый вывод российского эпигона А. Валицкого о том, что «в конечном итоге позиция ранних славянофилов трансформировалась в экономический [? – М. Р.] консерватизм Юрия Самарина и Ивана Аксакова» [6, с. 70] представляется нам голословным и требующим подкрепления конкретно-исторической аргументацией.

В качестве примера промежуточной позиции в вопросе о направленческой идентификации раннего славянофильства можно указать на беглую характери-

стику славянофильской доктрины в коллективной монографии «Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика» (М., 2000). Р. Г. Эймонтова фиксирует ощутимое присутствие в ней таких «заметных консервативных элементов» как «приверженность национальным русским традициям, православию, патриархальным нравам, монархии (в форме идеала земского царя), отрицательное отношение к рационализму и вообще характеру западноевропейского просвещения» [3, с. 164]. Одновременно исследовательница отмечает, что «консервативные тенденции переплетались у славянофилов с либеральными: неприятие крепостного права и полицейского деспотизма не менее для них характерно» [3, с. 164]. В частности она напоминает о том, что славянофилы «выступали в защиту свободы мнения и сомнения, свободы слова» [3, с. 164]. К сожалению, постсоветская исследовательница-«традиционалистка» обошла стороной вопрос об «онтологической» природе консервативных и либеральных элементов славянофильского учения, первые из которых, по нашему глубокому убеждению, относятся к сфере философско-исторического дискурса и литературно-художественного творчества, а вторые представляли собой вполне реалистичную социально-политическую «программу».

С точки зрения Г. Карпи, на сегодняшний день любые наличные версии «консервативной» трактовки славянофильской идеологии в своем итоговом логическом развитии неизбежно приводят их авторов и приверженцев лишь к двум возможным «зеркально-противоположным диагнозам» славянофильской «шизофрении», которые определяются им следующим образом: «либо «буржуазно-либеральная» общественно-политическая программа, которая возникает и реализуется «вопреки» консервативному утопизму, либо утопически-консервативный «образ мысли», который «превращается в своеобразный вариант крупнопоместного пути развития» (цитата из книги А. Валицкого – М. Р.) [5, с. 114]. Однако, по аксиоматичному заключению итальянского историка-русиста, сами славянофилы «о подобном «расколе» между теорией и практикой и не подозревали, считая, наоборот, свое мировоззрение единственно целесообразной теоретической основой для «настоящего» либерального реформизма в России» [5, с. 114].

В заключение считаем необходимым более точно обозначить собственную концептуальную позицию в проблеме идентификации славянофильской идеологии по линии водораздела «консерватизм - либерализм». Заявленная точка зрения состоит в признании принципиального несоответствия славянофильства общепринятой историко-политологической модели русского консерватизма и в солидарности с «либеральной» интерпретацией учения ранних славянофилов, преобладающей в новейшей и современной историографии. Признавая убедительность и даже аксиоматичность ключевого тезиса А. Валицкого о консерватизме славянофильского «стиля мышления», мы считаем более уместным в данном случае использование термина «традиционализм», который гораздо точнее характеризует «ретроспективный» характер философско-исторического идеала носителей названного стиля, чья позиция в отношении конкретных и злободневных социально-политических проблем своего времени имела отчетливо либеральную (реформистскую) направленность.

Дальнейшее рассмотрение данного историографического («интерпретационного») сюжета открывает дополнительные возможности (как сугубо фактологического, так и теоретико-методологического характера) для всестороннего семантического осмысления и верификации понятия «русский консерватизм», в том числе – определения его «родовой» специфики в общеевропейском контексте и научно аргументированного размежевания различных «промежуточных» идеологических форм («либерально-консервативного» или «консервативно-либерального» характера).

Библиографические ссылки

1. **Болебрух А. Г.** Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.) / А. Г. Болебрух. – Д., 2008.

2. **Валіцький А.** В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства / А. Валіцький. – К., 1998.

3. **Гросул В. Я.** Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гросул, Б. С. Итенберг, В. А. Твардовская. – М., 2000.

4. **Дмитриев С. С.** Славянофилы и славянофильство (Из истории русской общественной мысли середины XIX века) / С. С. Дмитриев // Историк-марксист. – 1941. – № 1. – С. 85–97.

5. **Карпи Г.** Были ли славянофилы либералами? / Г. Карпи // Вопросы истории. – 2002. – № 9. – С. 112–119.

6. **Котов П. Л.** Пути русского консерватизма 1840–1850-х годов: старшие славянофилы и Аполлон Григорьев / П. Л. Котов // Вестник Моск. ун-та. Сер. 8. История. – 2001. – № 3. – С. 56–70.

7. **Милов Л. В.** История России XVIII–XIX веков / Л. В. Милов, Н. И. Цимбаев. – М., 2006.

8. Обсуждение доклада С. С. Дмитриева // Историк-марксист. – 1941. – № 1. – С. 97–100.

9. **Плеханов Г. В.** Погодин и борьба классов / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Очерки по истории русской общественной мысли XIX века. – Пг., 1923. – С. 28–67.

Надійшла до редколегії 03.12.2009.

УДК 930.1«19»

Т. В. Портнова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ВПЛИВ ЗАРУБІЖНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ

Проаналізовано основні підходи до вивчення історії українського селянства, репрезентовані в сучасній українській історіографії.

Ключові слова: історіографія, селянство, інтелектуальна традиція.

Проанализированы основные подходы в изучении истории украинского крестьянства, представленные в современной украинской историографии.

Ключевые слова: историография, крестьянство, интеллектуальная традиция.

Main approaches to Ukrainian peasantry studies in contemporary Ukrainian historiography are analyzed.

Key words: historiography, peasantry, intellectual tradition.

Певна парадоксальність щодо історії селянства полягає в тому, що попри постійне наголошення важливості її вивчення для розуміння української історії [2, с. 125; 7, p. 43] серед іншої проблематики вона займає далеко не пріоритетне місце. Водночас останнім часом її популярність істотно зросла, стимульована не лише цікавістю до недосліджених сюжетів, а й потребою переосмислення історії українського селянства і підходів до неї, зокрема в контексті зарубіжної селянознавчої історіографії. Не претендуючи на вичерпність, дана стаття має за мету окреслити основні тенденції вивчення одного з історіографічно найпопулярніших періодів історії українського селянства – другої половини XIX – початку XX ст. – спираючися на матеріали трьох найґрунтовніших досліджень останніх років.

© Т. В. Портнова, 2010

Найбільшим традиціоналізмом підходів і стилістики вирізняється підготовлена Інститутом історії України НАН України двотомна «Історія українського селянства» [3]. Хоча сюжет про пореформене селянство тут є лише невеликою частиною загального огляду, до того ж орієнтованого перш за все на інформативність та описовість, обрані для розгляду сюжети є доволі показовими. Унаслідок намагання дати максимально загальну картину у книзі історія селянства середини XIX – початку XX ст. постає суто «зовнішньою» соціально-економічною історією, де центральними сюжетами є зміст визвольної реформи 1861 р., специфіки її запровадження у різних регіонах, еволюція форм землекористування та господарства, опис структури і функцій новостворених структур селянського самоврядування тощо. Видання наслідує традицію зображувати історію селянства крізь призму дій влади щодо нього – у першу чергу аграрних реформ (і нерідко оцінки ступеня їхньої незадовільності). Попри задекларовані редколегією намагання «відмовитися від марксистсько-ленінських штампів», справді реалізоване при зображенні соціальної стратифікації селянства, опис перетворень в аграрній сфері витримано у добре відомій стилістиці експлуатації. Доволі традиційно представлений і неодмінний сюжет про селянську психологію, що за змістом і стилістикою дещо нагадує етнографічний опис XIX ст. Оцінюючи зміст періоду, автори розділу О. Реєнт та О. Крижанівська зображують другу половину XIX – початок XX ст. як добу масштабних соціально-економічних перетворень, нових викликів і можливостей, до яких українське селянство було у своїй значній масі неготове.

Водночас сучасна українська історіографія виявилася доволі чутливою і до потреби звернутися до «внутрішньої» історії селянства. Чи не першим дослідженням, створеним з амбітною метою цілісної реконструкції світогляду українського селянства кінця XIX – початку XX ст. стала робота черкаського дослідника Ю. Присяжнюка «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.», методологічне підґрунтя якої склали ідеї школи Анналів. Доволі прикметно, що попри практичну відсутність у роботі посилань на новітні закордонні дослідження історії селянства та її певну історіографічну доморощеність, серед дослідницьких настанов присутні практично усі підставові принципи, які стали своєрідними «правилами доброго тону» у світовій історіографії історії селянства: необхідність підвищено критичного ставлення до джерел про селянство, створених зовнішніми спостерігачами; принципова важливість відмови від категорично-оціночних характеристик кшталту пошуку «позитивних»/»негативних» рис селянства та обережність із концептом «відсталість» при описі селянського світу; більша коректність апелювати при описі селянства не до логіки інтелектуалів, які бачили у світогляді та формах господарювання «архаїку» та «пережитки», а до логіки самих селян.

Ю. Присяжнюк обстоює виразну контр-прогресистську концепцію історії українського селянства XIX – початку XX ст. У його зображенні воно постає як украй консервативна спільнота зі стійким імунітетом до нового, який убезпечнює її від зовнішнього цивілізаційного впливу. Модерний світ міст, промисловості, товарної економіки, писемності зачіпають цю традиціоналістську спільноту лише поверхово, не зрушуючи сутнісних характеристик. Автор обстоює думку про існування селянства поза часом розвиненого суспільства, про притаманний селянству власний час, що відрізнявся серйозним запізненням. Він наголошує, що українське селянство не розуміло сутності інспірованих ззовні модернізаційних перетворень, було не здатне адекватно на них реагувати, і відповідало переважно замиканням у собі [6, с. 153]. Не спромоглося українське селянство, позбавлене підприємницького начала, і адекватно відповісти на виклики ринку, що формується. Єдиною модернізацією, до якої селянство «потенційно» схильне, названа релігійна модернізація, що виявилося у поширенні сектантства [6, с. 245].

Подібний принциповий концептуальний висновок зроблено на підставі доволі обмеженого кола джерел із максимально загальною інформацією. Навіть при розумінні бажання автора загострити тезу, подібне обмежене залучення даних, зокрема економічних, коли до того ж не йдеться про відмінності між промисловорозвиненими і аграрними регіонами, зводить суперечливий процес до спрощеного єдиного знаменника.

Особливістю роботи Ю. Присяжнюка, доволі характерною для української історіографії, є синтез нових підходів (або принаймні нової термінології) і оцінок, успадкованих від народницької історіографії з її пафосом звеличення та романтизації селянина. Визнаючи, що часто наголошувані «характерологічні» риси українців – індивідуалізм, духовність, прагнення до добровільних союзів, толерантність до іноземного виявляють «обмежену продуктивність» [6, с. 44], він водночас продовжує творення позитивного образу селянства. Лейтмотивом описів виступає теза про унікальність українського селянства, нерідко наголошувана за допомогою етнічного порівняння, насамперед з селянством російським. При цьому аргументація побудована на свідченнях романтично-народницьких дописів XIX ст., кшталту наполегливого наголосу на «емоційно-естетичній домінантності», «ліризмі» та «мрійливості» українського селянина. Намагання акцентувати національну самобутність нерідко доводить до курйозів, наприклад дослідник чомусь вважає «традиційно землеробську ментальність» суто українською специфікою [6, с. 296–297].

У багатьох сюжетах книги прослизає прагнення селянина прикрасити і виправдати: байдужість селянства до всього, окрім власного господарства, Ю. Присяжнюк воліє пояснювати зовнішнім утиском держави, він перенаголошує шанобливість і сакральність ставлення селянина до праці, надто ідилічно зображує стосунки українських селян з євреями і колоністами-іноземцями, заперечуючи їхню конфліктність, оповиває серпанком романтики селянські родинні стосунки, зокрема ставлення селянина до дружини, ані словом не згадуючи про поширеність насильства в селянській родині. Навіть намагаючись виважено описати значення селянства як фактора етнічного континуїтету, на наступних сторінках збивається на: «Сукупно ні російськомовна школа, ні будь-які інші впливи не були спроможними витравити з душі українців-хліборобів усього того багатства, яке передавалося на генетичному рівні» [6, с. 530]. Подібні характеристики виразно демонструють неоднозначність спадку народницької інтелектуальної традиції, а також потенціал її перегляду та деконструкції, зокрема за допомогою залучення порівняльних матеріалів світової історіографії.

Чи не єдиною роботою, що демонструє обізнаність зі світовими тенденціями вивчення селянства, принаймні усього доступного масиву російськомовної теоретичної селянознавчої літератури, і прагнення адаптувати його до українського матеріалу, є монографія О. Михайлюка «Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси». Серед принципових вихідних позицій дослідження О. Михайлюка привертає увагу відмова від розгляду українського селянства в етнічних категоріях. Учений притримується думки, що між селянами Росії і України, (і вочевидь між селянами різних країн і часів) більше спільного, ніж відмінного [4, с. 44], і що культурні і лінгвістичні особливості є менш важливими за подібність способу життя, господарського укладу та виробленого ними світогляду. Хоча абсолютизація цієї тези не може не викликати застережень, трансляція в український історіографічний простір дуже популярного у західній історіографії міркування про набір рис, типових для усіх селян світу (традиціоналізм, підозрілість до чужих, небажання експериментувати з новими технологіями, примітивні форми опору, схильність до колективних дій [8, p. 261] дозволяє помістити історію українського селянства у ширший порівняльний контекст і здолати вузьку етнічну перспективу.

Оцінюючи вплив модернізації на соціальну психологію і поведінку українського селянства, О. Михайлюк виділяє в першу чергу її дестабілізуючий ефект. Селянство примусово втягнене у перетворення і болісно на них реагує, головним результатом кризи традиційного світу стають гібридні форми норм поведінки, уявлень, соціальних цінностей, де домінуючими лишається усе ж складові традиційного світогляду: «елементи нового у свідомості сполучалися як з видозміненими, так і з ізоморфними соціальній архаїці формами традиційного менталітету» [4, с. 7]. Гібридних форм набуває і селянське господарство, перетворюючися на своєрідну перехідну форму між господарством капіталістичним і докапіталістичним. О. Михайлюк є прибічником характеристик селянського господарства, запропонованих О. Чаяновим і пізніше підтриманих Т. Шаніним, підкреслюючи некоректність характеристик селянства як «дрібної буржуазії» або фермерів (адже вони репрезентують натурально-споживче господарство, орієнтоване не на отримання прибутку, а на задоволення власних потреб) та стверджуючи, що селянське господарство може показати високу адаптивність до ринкових відносин, не стаючи при цьому капіталістичним.

Дослідження містить спростування низки активно пропагованих народницькою історіографією та етнографією тез, зокрема про винятковий індивідуалізм українського селянства, неорганічність йому «общини» як форми соціально-економічної організації та специфічний демократизм української сільської громади. Доводячи притаманність селянству групової, общинної свідомості, продиктованої потребами і вимушеної обставинами, та про практичну неможливість проявів «індивідуалізму» в сучасному розумінні у селянському соціумі, О. Михайлюк підкреслює, що селянська громада відігравала в житті українського селянина не менш важливу роль, ніж російського [4, с. 141]. Зокрема, згадки про постійну орієнтацію українського селянина на оточення, нездатність на самостійний вчинок, відданість принципу «як люди, так і ми» можна знайти у численних свідченнях сучасників.

Заперечення дослідником народницької традиції простежується і у виборі фарб для змалювання колективного портрету селянства та небажанні уникати рис, які можуть характеризувати селянство в негативному світлі. Водночас подібний підхід має на меті не принизити героїв дослідження, він подеколи просто дозволяє назвати речі своїми іменами. Місцями на сторінках книги селянин постає як архаїчна обмежена істота, «приземлена», за визначенням автора, у буквальному та переносному сенсі слова [4, с. 54]. Серед його підставових рис згадано егоїзм, орієнтованість на власну користь і несхильність до альтруїстських вчинків (що зокрема пояснює високий ступінь корумпованості сільської влади, до якої новообрані старшини і писарі привнесли власну селянську психологію), органічну практику насильства у повсякденному житті, викривлене розуміння законності і готовність за сприятливих обставин на злочин, зневагу до ліберальних цінностей і повагу до грубої сили, розуміння свободи як можливості переходити межі дозволеного тощо.

Підводячи підсумки цього максимально загального огляду, варто відзначити вплив (нерідко конкуруючий) на сучасну українську історіографію селянства середини XIX – початку XX ст. кількох традицій. Можна констатувати як невідворотну корозію народницького канону зображення селянства, так водночас і його стійкість, що спонукає деяких дослідників до свідомих деконструкцій. Потужна інтелектуальна традиція апологетичного та компліментарного ставлення до селянства, успадкована українською наукою від XIX ст., до сьогодні продовжує визначати способи і стилістику його описів.

Попри відкрите заперечення підходів і оцінок історії селянства радянською історіографією, вона для багатьох українських дослідників лишається головним джерелом інформації з економічно-господарських питань. При відмові від по-

зичених у марксистської історіографії категорій для характеристики соціально-економічної стратифікації селянства (поділу на куркулів, середняків і бідняків), оцінки характеру селянського господарства як «дрібнобуржуазного», від тези про «антиурядову» природу селянських протестів, значно більш тривалою виявилася традиція описувати селянство у першу чергу в категоріях соціально-економічної експлуатації, до якої нерідко зараз додають і «національне пригнічення».

Ступінь залучення та засвоєння зарубіжних досліджень з історії селянства істотно різниться від дослідження до дослідження, втім головним результатом впливів зарубіжної історіографії стала популярність соціокультурного та антропологічного підходів та розширення дисциплінарного поля завдяки використанню здобутків соціології, економіки та психології. Переважно через російську наукову літературу і переклади були трансльовані і інтегровані до розгляду українських матеріалів концепція «моральної економіки» Е. П. Томпсона в інтерпретації Дж. Скотта для характеристики економічної орієнтації селянського господарства не на прибуток, а на задоволення потреб, та його ж теза про «зброю слабких» – специфічні приховані способи опору зовнішній владі, притаманні селянству. Опис механізмів націоналізації селянства став практично неможливим без згадки роботи Е. Вебера «Із селян у французів: модернізація сільської Франції, 1870–1914» та обігрування самої назви.

Також можна констатувати майже загальне прийняття українською історіографією теорії модернізації як універсальної пояснювальної схеми для розгляду центральної проблеми історії українського селянства кінця XIX–початку XX ст. – проблеми трансформації селянського соціуму і культури у пореформену добу. Відповідно історія українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. розглядається як історія експансії модерного світу до традиційного селянського світу. Сучасна українська історіографія пропонує доволі однозначне вирішення цієї проблеми. Там, де сучасники бачили в першу чергу зміни, більшість українських істориків наголошують на тяглості та спадкоємності. Притаманні селянству ригідність, консерватизм і локалізм виявилися на їхню думку потужнішими за вплив ринкової економіки, відходництва, поширення освіти, військової служби тощо, а елементи нового у побуті і світогляді корозували традиційні форми мислення і життя вкрай повільно. Тобто українське селянство другої половини XIX – початку XX ст., як в принципі і пізніше, виявилося, користуючись образом, запропонованим А. Заярнюком, «горішком», на якому зламало зуби чимало модернізаторів [1, с. 22]. В українській історіографії практично немає доволі поширеного в американській історіографії дещо нетрадиційного зображення селянства як активного учасника гри, суб'єкта перетворень; домінує зображення його пасивним заручником масштабних змін, який намагається підтримати статус кво.

Подібним оцінкам сприяє домінування макропідходів до історії селянства, орієнтованих на максимально узагальнюючу характеристику. Сучасній українській історіографії надалі бракує серйозних локальних студій, які б підтвердили або спростували подібний глобальний висновок, або принаймні зробити картину різноманітнішою. Актуальними залишаються і ґрунтовні локальні економічні дослідження, які дозволили б перевірити популярну тезу про неспроможність українського селянства стати активним учасником ринкових відносин.

Найпотужніше вплив зарубіжної історіографії виявився у новому розумінні самого об'єкта вивчення історії селянства – у поширенні уявлень про селянство як про специфічну спільноту, своєрідну «річ у собі», із принципово інакшим світобаченням, ніж у його дослідників. Як наслідок, усе помітнішим стає переорієнтація із «зовнішньої» на «внутрішню» історії селянства, від історії аграрних реформ, селянських протестів, селянського господарства і побуту до вивчення особливостей ментальності селянина та внутрішньої логіки його вчинків. Сучасна

українська історіографія історії селянства потроху відмовляється від етнографічного бачення на користь антропологічного.

Бібліографічні посилання

1. **Заярнюк А.** Село і люди / А. Заярнюк // Критика. – 2002. – Ч. 3 (53). – С. 21–25.

2. **Ісаєвич Я.** Селяни України: вчора і сьогодні / Я. Ісаєвич // Сучасність. – 1999.– № 7–8. – С. 125–127.

3. Історія українського селянства : у 2 т. / гол. ред. ради В. Литвин, відп. ред. В. Смолій. – К., 2006. – Т. 1.

4. **Михайлюк О. В.** Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси : монографія / О. В. Михайлюк. – Д., 2007.

5. **Присяжнюк Ю.** Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі XX–XXI ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси, 2006.

6. **Присяжнюк Ю.** Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси, 2007.

7. **Subtelny O.** The Current State of Ukrainian Historiography / O. Subtelny // Journal of Ukrainian Studies 18. – nos. 1–2 (Summer–Winter 1993). – P. 33–54.

8. **Worobec C.** Conceptual Observations on the Russian and Ukrainian Peasantries / C. Worobec // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). Ed. by A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn and M. von Hagen. – Edmonton-Toronto, 2003. – P. 256–276.

Надійшла до редколегії 14.09.2009.

УДК 930.2 (075.8)

В. І. Воронов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОПУБЛІКОВАНІ Й АРХІВНІ ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНІ ПРАЦІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Проаналізовано історико-бібліографічні праці та деякі матеріали особистого архіву відомого українського історика другої половини XIX – початку XX ст. О. М. Лазаревського, з'ясовується його внесок у становлення історичної бібліографії в Україні.

Ключові слова: історична бібліографія, покажчик літератури, бібліографування, ретроспективна й поточна бібліографія, О. Лазаревський.

Анализируются историко-библиографические труды и некоторые материалы личного архива известного украинского историка второй половины XIX – начала XX вв. А. М. Лазаревского, выясняется его вклад в становление исторической библиографии в Украине.

Ключевые слова: историческая библиография, указатель литературы, библиографирование, ретроспективная и текущая библиография, А. Лазаревский.

Historical and bibliographic works and some materials of the private archive of famous Ukrainian historian of the XIX – the beginning of the XX century O. M. Lazarevs'ky are analyzing. His part in formation of historical bibliography in Ukraine is investigating.

Key words: historical bibliography, bibliography, bibliographic annotations, retrospective and present bibliography, O. Lazarevs'ky.

Бібліографія – міждисциплінарна, більшою мірою суто практична галузь, яка навряд чи може бути обмежена рамками однієї окремо взятої науки чи навчальної дисципліни, а натомість є специфічною сферою науково-дослідної діяльнос-

© В. І. Воронов, 2010

ті, невід'ємною складовою або етапом наукового дослідження. Основною функцією бібліографії є репрезентація й упорядкування списків джерел та літератури, підготовка її оглядів, створення покажчиків, довідників, переліків тощо. Бібліографія може реалізовуватися в рамках будь-якої науки чи дисципліни, зокрема й історії. Тому безумовно можна вважати, що одним із її образів чи варіантів є історична бібліографія. Як цілком слушно підкреслюється в довіднику «Спеціальні історичні дисципліни», в сучасній спеціальній літературі подаються різні варіанти визначення предмету історичної бібліографії як галузі «наукової та науково-практичної (прикладної) діяльності, до завдань якої входять інформування про продукцію друку та її активна пропаганда з певною суспільною метою», як окрема галузь «бібліографічної науки, яка описує всі форми друкованої історичної продукції, опублікованої в Україні та за її межами», як допоміжна історична дисципліна, «покликана виявляти й систематизувати історичну літературу та інформувати про неї читачів», як спеціальна дисципліна, «завданням якої є розробка прийомів і методів виявлення, опису, цільового відбору та наукової систематизації джерел і літератури» тощо [27, с. 54]. Однак, навряд чи доцільно відносити історичну бібліографію до спеціальних (або допоміжних) історичних дисциплін, оскільки, на наш погляд, відбір до їх числа має здійснюватися за комплексом критеріїв. По-перше, одним із таких критеріїв має бути вивчення в рамках цієї науки джерел, які належать до специфічного виду або різновиду, що за своїми характерними ознаками відрізняються від інших джерел. По-друге, в межах такої дисципліни мають бути напрацьовані й адаптовані специфічні методи дослідження таких джерел. По-третє, дана дисципліна повинна спиратися на особливі технології і прийоми у вивченні джерел. І, нарешті, по-четверте, дана дисципліна має орієнтуватися на, власне, історичні джерела, бути безпосередньо пов'язаною з дослідницькою роботою історика і водночас не претендувати на повну універсальність, а навпаки подавати специфічні індивідуальні характеристики джерелам, виконувати допоміжні функції у науково-дослідній роботі. Навряд чи можна визнати, що історична бібліографія відповідає всьому цьому комплексу критеріїв, однак, без сумніву, вона займає вагоме місце в історичній науці як самостійна сфера наукової діяльності, однаково потрібна для будь-якого дослідження в історії як науці.

Витоки бібліографії історії України як складової загальної наукової бібліографії слід шукати в середині XIX ст., коли з'явилися друком перші спеціальні покажчики літератури. І одним із перших українських бібліографів був відомий історик і археограф Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902). Його історико-бібліографічний доробок раніше вже частково був спеціальним об'єктом вивчення в попередній історіографічній традиції. Уперше оцінку він отримав у листах до молодшого колеги – визначного вітчизняного історика, славіста, етнографа, археографа і видавця історичних джерел Осипа Бодянського, – опублікованих самим О. М. Лазаревським у журналі «Киевская старина» [4]. Загальний внесок О. М. Лазаревського в історію України і в історичну бібліографію зокрема був підсумований у ряді некрологів і спеціальних оглядових історіографічних статей, опублікованих після його смерті. Зокрема, автор одного з них, М. Василенко, підкреслив, що більшість ранніх праць О. М. Лазаревського переважно мали «бібліографічний характер», а його «Указатель источников…» «не втратив свого значення», і хоча в ньому є певні пропуски, вказані ще П.Єфименком, сама публікація – «виняткова для свого часу праця», особливо як для студента, якому вона «дала можливість ознайомитися з усією літературою з історії Малоросії» (України) (тут і далі переклад з рос. мій – *В. В.*) [7, с. 89–90]. У іншому некролозі Д. Багалій назвав «Указатель источников…» дорогоцінним бібліографічним переліком «книг та журнальних статей по історії, словесності, географії та етнографії Малоросії, для складання якого були потрібні тривалі, наполегливі заняття в Імпе-

раторській публічній бібліотеці, захоплення предметом та любов до свого рідного краю і народу» [5, с. 14]. Подібна оцінка бібліографічного доробку О. М. Лазаревського присутня й у іншому некролозі М. Василенка [6], таких самих публікаціях чернігівського історика, одного з провідних діячів губернської архівної комісії О. Верзилова [8], визначного українського історика М. Грушевського [11] та ряду ін.

Висока оцінка історико-бібліографічного доробку О. М. Лазаревського була подана і в радянській історіографії. Зокрема М. Марченко Та Л. Полухін підкреслили, що «Опыт указателя…» «свідчить про те, що О. М. Лазаревський почав глибоке і систематичне вивчення історії України», а «Указатель источников…» підсумував його «багаторічну працю по розшукуванню друкованих і рукописних джерел з історії України», причому «ця його праця зберігає свою цінність і в наш час» [22, с. 11, 15]. Бібліографічні праці ученого належним чином були оцінені й у спеціальній монографії відомого українського історика та джерелознавця В. Г. Сарбея, присвяченій вивченню історичного світогляду О. М. Лазаревського [25, с. 30–31, 40]. Як підкреслили інші радянські дослідники Р. С. Кац та Н. М. Шеліхова, публікації О. М. Лазаревського стали першими великими працями в галузі історичної бібліографії України, а їх поява була тісно пов'язана із загальним розвитком цієї галузі в Російській імперії [12, с. 159]. На цьому ж наголосив у статті «Бібліографія історії України в дожовтневий період» І. П. Крип'якевич [13, с. 166]. Аналізу історико-бібліографічних публікацій О. М. Лазаревського в радянській історіографії були присвячені й спеціальні статті С. В. Сороковської [26] та М. П. Гуменюка [9]. Доповнений варіант останньої праці був репрезентований радянським бібліографом у його узагальнюючій публікації «Українські бібліографи XIX – початку XX ст.: Нариси про життя та діяльність» [10]. На сьогодні назріла потреба глибшого аналізу історико-бібліографічного доробку О. М. Лазаревського, у тому числі й неопублікованого, а також вивчення спеціальної історіографічної традиції, присвяченої йому. Саме така спроба й робиться в даній статті.

Проблемами історичної бібліографії О. М. Лазаревський зацікавився ще під час навчання в Санкт-Петербурзькій гімназії, бо, напевно, вже тоді він імовірно поставив собі за головну мету власного життя ретельне вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. Оскільки ж для цього була потрібна ґрунтовна обізнаність з уже введеними до наукового обігу джерелами і опублікованою з теми літературою, то цілком адекватно майбутній відомий український історик взявся за осягнення вже наявного наукового доробку попередників власне на бібліографічному рівні. Тим більше, що на той час вже були широко відомі праці бібліографів російської історії М. Строєва, В. Сопікова, В. Анастасевича та інших, а натомість бібліографія української історії залишалася поки ще практично не піднятою цілиною.

Суто історико-бібліографічний характер мала вже одна з перших праць 19-річного О. М. Лазаревського «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях», опублікована в «Черниговских губернских ведомостях» [15]. Слід зазначити, що ця праця відзначалася ґрунтовністю і доволі глибоким знанням існуючої наукової літератури і публікацій джерел, хоча, як наголосив сам автор у передмові до свого видання, укласти покажчик йому було доволі складно, «оскільки переважна частина джерел уміщувалася й уміщується в періодичних виданнях», що, без сумніву, суттєво ускладнювало їх пошуки.

Згаданий покажчик складався з двох частин: «История» та «География», кожна з яких, у свою чергу, поділялася на декілька підрозділів. Наприклад, у першій частині є підрозділи щодо загальної історії України, публікацій з описом церков

та монастирів, з давньої історії, переліком біографічних публікацій. Окрім того, в ньому автор широко застосував допоміжну рубрикацію літератури і джерел за територіальною та змістовною ознаками. Зокрема, є рубрика літератури з історії козацтва і гайдамаччини, історії Слобідської України і Запоріжжя. При цьому до покажчика увійшли лише публікації вітчизняних авторів, які спеціально були присвячені Україні й опубліковані російською мовою. У першому розділі покажчика бібліографовано 154 позиції джерел та літератури з проблем української історії, що вийшли друком протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст., а в другому – вказано та частково анотовано 121 наукову розвідку з проблем історичної топографії, статистики, окремі етнографічні матеріали та записки мандрівників.

Частина поданих у бібліографічному покажчику публікацій містять авторські анотації. Переважно це маловідомі видання та праці, назва яких не повною мірою передавала їхній зміст. В окремих випадках О. М. Лазаревський згадував перевидання бібліографованих ним позицій, існуючі рецензії та анотовані їх огляди з критичним аналізом змісту. При цьому власні анотації молодого дослідника відзначаються логічністю, зваженістю, глибоким знанням змісту літератури, кваліфікованістю оцінок і самостійністю мислення. Він неодноразово звертав увагу на наукову новизну анотованих публікацій, зазначав, які саме нові матеріали у них можна було знайти, наголошував на певних недоліках цих видань. Зокрема, наприклад, у покажчику вказано всі три на той час існуючі перевидання «Истории Малой Руси» Д. Бантиша-Каменського, підкреслено, що найкращу, на його думку, спеціальну рецензію на «Историю Малороссии» М. Маркевича уміщено у 28 т. «Отечественных записок», а на «Історію русів» – у № 20 журналу «Моквитянин» за 1849 р. [15, с. 416] Цікаво, що щодо «Очерка истории Малороссии до присоединения ее к России» відомого російського історика С. Соловйова, О. М. Лазаревський зазначив, що він «знаходиться значно вище «Истории Малороссии» п. Маркевича, не кажучи вже про «Историю Малой России» Бантиша-Каменського [15, с. 416]. В анотації на статтю «Мысли об истории Малороссии», опублікованій у «Библиотеке для чтения» в 1846 р., укладач покажчика наголосив, що у ній «багато думок, з якими складно погодитися», а її головні вади, на його думку, «зі значним знанням суті справи вказав п. Ракович» у спеціальній рецензії в «Черниговских губернских ведомостях» за 1852 р. (№№ 5 та 6). Гостро критично відгукнувся О. М. Лазаревський на наукову статтю М. Маркевича «О первых гетманах малороссийских», опубліковану в «Чтении Московского общества истории и древностей российских» за 1848 рік: «Чотири сторінки, які нічого не пояснюють, оскільки автор ґрунтується на «Історії русів», недоліки якої зараз добре відомі» [15, с. 417]. Натомість в анотаціях на опублікований уривок «Истории Малороссии» Олекси Мартоса, на «Заметку о первых полковниках Прилуцких» М. Максимовича та цілий ряд інших праць О. М. Лазаревський лише стисло виклав їх зміст та вказав та нові матеріали, уміщені в них.

Звичайно, в аналізованому бібліографічному покажчику О. М. Лазаревського є й певні недоліки. Опис видань у ньому не завжди повний, окремі анотації надто лаконічні. Плутанину в покажчик вносить і те, що в ньому бібліографована література розміщена не за хронологічним, а за тематичним принципом. Певною мірою ускладнює користування цим виданням відсутність у ньому допоміжних географічного та іменного покажчиків, списку прийнятих у ньому скорочень. До речі, на ці та окремі інші недоречності видання вказав О. М. Бодянський у листах до молодого колеги. Зокрема відомий історик та археограф уважав, що відсутність хронологічного принципу розміщення матеріалу є недоліком видання, а в іншому листі радив історику-початківцю у наступних бібліографічних публікаціях не висловлювати в анотаціях власних оцінок, наголошуючи, що його головне

завдання – скласти упорядкований список джерел та літератури, у якій наступні дослідники розберуться самостійно. Особливо чітко ця теза сформульована у листі О. М. Бодянського від 3 лютого 1855 р., де підкреслено, що бібліографічний покажчик краще укладати з оприлюдненням стислого змісту публікацій, і при цьому в ньому не повинно бути місця для будь-яких «мудрувань» [4, с. 447–448]. Отже загалом О. М. Бодянський залишав за бібліографією лише право реєстрації наукової літератури та джерел, стислого переказування їхнього змісту, відштовхуючися від звуженого тлумачення предмету даної галузі. До цієї поради О. М. Лазаревський прислухався і в пізніших своїх бібліографічних виданнях дотримувався зазначеної рекомендації, хоча, напевно, такий підхід певною мірою збіднив можливий їх загальний рівень, оскільки позбавив молодого бібліографа можливості реально оцінювати наявний опублікований доробок попередників та зміст уведених до наукового обігу історичних джерел.

Подальша історико-бібліографічна діяльність О. М. Лазаревського спочатку знайшла свій прояв у складанні поточних покажчиків у вигляді щорічних оглядів джерел та літератури з проблем історії та географії України протягом 1854–1859 рр. Спочатку вони виходили в додатках «Черниговских губернских ведомостей» під назвою «Обозрение книг и статей периодических изданий, относящихся к истории и географии Малороссийского края за 1854 год» [14], а згодом огляди літератури отримали назву «Украинская литературная летопись» (1855–1859 рр.) [17–21]. Це видання О. М. Лазаревський намагався вести систематично і, по можливості, повно. Автор у науково-популярній формі переповідав зміст нових публікацій з історії України. І хоча спочатку він планував уносити до «Украинской литературной летописи» лише праці з історії та географії України, на практиці згодом заявлена програма була значно розширена. Видання стало покажчиком не стільки історико-географічних праць, скільки історико-філологічних та, власне, етнографічних. За підрахунками відомого українського радянського історика М. П. Гуменюка із 70 анотованих у цьому виданні О. М. Лазаревським окремих книг і статей всього лише близько 20 стосуються власне історії, ще близько 20 мають літературний і літературознавчий характер, у 7 досліджуються проблеми етнографії, у 4 – мовознавства і у 3 – питання географії [9, с. 75].

У цілому щорічні поточні бібліографічні огляди українознавчої літератури, укладені О. М. Лазаревським, посіли вагоме місце в українській історичній бібліографії, ставши першою в ній спробою поточного обліку спеціальної наукової літератури, надавши своєрідний поштовх появі покажчиків інших істориків. Зокрема «Украинскую литературную летопись», як цілком слушно зазначила С. Сороковська, згодом продовжували видавати в «Черниговских губернских ведомостях» П. Єфименко та Г. Милорадович [26, с. 116].

Паралельно з цим, протягом 1850-х рр. О. М. Лазаревський ретельно і плідно працював над доповненням та поправками до систематичного ретроспективного покажчика наукової українознавчої літератури. Результатом цієї роботи стало видання в 1858 р. у Санкт-Петербурзі «Указателя источников для изучения Малороссийского края», який став першим з трьох випусків запланованої автором праці [16]. За задумом укладача у ньому було подано відомості й анотації про вітчизняні публікації джерел та літератури, що вийшли друком у Російській імперії протягом 1622–1857 рр. У другому випуску, як автор сам наголосив у передмові до покажчика, мало бути вміщено дані про статті українознавчого характеру в губернській періодиці та переліки рукописних джерел, а в третьому – іноземні джерела (тобто, напевно, публікації з історії України, здійснені поза межами Російської імперії), а також допоміжні до всіх випусків авторський та предметний покажчики [16, с. I]. На жаль, з невстановлених нами причин історику так і не вдалося здійснити власного задуму повністю.

Також у передмові до видання О. М. Лазаревський розкрив принципи відбору і розташування в ньому матеріалу. Він підкреслив, що навмисно в більшості випадків обмежився лише поданням переліку заголовків бібліографічних позицій, а анотації подав лише до тих праць, назви яких не відтворювали повністю їхнього змісту [16, с. I – II].

З бібліографованих у покажчику 554 видань понад 300 мають авторські анотації. Переважна їх більшість відрізняються чіткістю й зрозумілістю формулювань, містять доволі різноманітні відомості про книги й окремі статті, про наявні на них критичні огляди й рецензії, про перевидання й відмінності в них. У випадках, коли історик з якоїсь причини не зміг ознайомитися з публікацією особисто, він посилався на праці російських бібліографів В. Сопікова та М. Строєва. В анотаціях на дуже рідкісні книги О. М. Лазаревський указав загальну кількість їхніх примірників й навіть місце їх зберігання. Анотуючи публікації джерел, укладач покажчика в окремих випадках указував навіть місце зберігання рукописів. Зазначав він подекуди й існуючі переклади окремих праць на іноземні мови. Однак у цьому покажчику, порівняно з публікацією 1853 р., практично відсутні елементи критики бібліографічних позицій, на чому, без сумніву, позначилися пропозиції О. Бодянського.

Слід підкреслити, що «Указатель…» досить схвально зустріли і наукові критики, і громадськість, яка просто цікавилася українознавчою літературою. Доволі високу оцінку дав йому в листі від 8 червня 1858 р. О. Бодянський [4, с. 449]. Як цілком слушно підкреслила радянська дослідниця історико-бібліографічного доробку О. М. Лазаревського С. Сороковська, у рецензії на покажчик, уміщеній в «Известиях Императорской академии наук» хоча й указувалося на окремі пропуски спеціальної літератури в ньому, але загалом було наголошено на його вагомому значенні. У рецензії в журналі «Атеней» відзначалася надзвичайна старанність і ретельність бібліографа, висловлювалися сподівання, що покажчик буде з вдячністю прийнятий всіма, хто займається вивченням історії Малоросії (України). За свідченням С. Сороковської цілком схвальні відгуки на книгу О. М. Лазаревського також залишив на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» П. Єфименко [26, с. 116].

Отже можна вважати, що «Указатель источников…» О. М. Лазаревського по праву обійняв вагоме місце серед подібних видань у Російській імперії і не втратив свого наукового значення й зараз. Щоправда дещо ускладнює його використання відсутність у ньому допоміжних покажчиків і його певна незавершеність.

Хоча після цього О. М. Лазаревський не опублікував жодного нового спеціального історико-бібліографічного видання, у своїй подальшій науковій діяльності він постійно цікавився бібліографією історії України. На сторінках «Киевской старины» він неодноразово рецензував бібліографічні видання інших істориків, його сучасників. Зокрема в одній із рецензій учений підкреслив: «Хтось порівняв покажчики, що уміщуються в наукових виданнях, з проїжджими дорогами: як складно їздити за відсутності доріг, так і складно користуватися науковим виданням, коли воно не має при собі покажчика. Як дякують мандрівники правителів за облаштування у країні гарних доріг, так і вдячні книжні люди укладачам покажчиків до книг та журналів…» [1, с. 264] Так доволі алегорично, але водночас з неприхованим пієтетом він окреслював значення бібліографічних видань. У спеціальних оглядових рецензіях О. Лазаревський подав досить змістовну оцінку бібліографічним покажчикам, укладеним сучасними йому дослідниками С. Рубінштейном [3] та І. Левицьким [2].

Не виключено, що О. М. Лазаревський протягом останніх двох десятиліть життя збирав матеріали для оновленого і більш повного бібліографічного покажчика наукової літератури з історії України. Певними доказами на користь цієї

тези можуть бути окремі матеріали з його особистого архіву. Зокрема тут знаходиться укладений ученим близько 1890-х рр. «Библиографический список по литературе, истории Украины» [23]. В архіві також зберігається ще одне цікаве свідчення стійких історико-бібліографічних уподобань О. М. Лазаревського. Це фрагмент тексту під назвою «Библиографические заметки. Материалы для указателя источников по изучению Юго-Западной России и Русской Галиции» [24]. Однак, на жаль, це лише один аркуш чи то майбутньої замітки ученого, чи, можливо, спеціальної бібліографічної праці. Загалом невідомо, чому ця праця не була завершена. На сторінці, яка збереглася, О. М. Лазаревський підкреслив, що останнім часом з'явилися дві ґрунтовні бібліографічні праці з історії Росії (про які саме видання йдеться достеменно невідомо). На його думку, вони настільки повні, що взагалі можуть слугувати своєрідним взірцем для таких видань, одначе потреба подібного видання з історії Малоросії (України) вже давно назріла. Далі рукописні нотатки, на жаль, обриваються, тому невідоме й призначення даних записів, і загалом подальші плани О. М. Лазаревського щодо укладання повної бібліографії видань з історії України.

Отже, у цілому О. М. Лазаревський зробив вагомий внесок у становлення й розвиток історичної бібліографії в Україні. Він створив найперші за часом появи в Україні спеціальні поточні й ретроспективні покажчики наукової й науково-популярної літератури з проблем українознавства. Для бібліографічних видань історика притаманні надзвичайно висока професійність, компетентність, зваженість і вдумливість, намагання якомога повніше охопити весь опублікований комплекс джерел та літератури з історії України. Цілком можна погодитися з образною оцінкою «Указателя источников для изучения Малороссийского края» М. Грушевським, який підкреслив, що видання стало «гороскопом цілої діяльності талановитого Чернігівця» [11, с. 3]. Загалом для сучасних істориків бібліографічні праці О. М. Лазаревського мають переважно значення довідкових видань про літературу й джерела з історії України, що з'явилися друком протягом XVII – середини XIX ст. У той самий час вони чітко відображають стан розробки українознавчої проблематики з історії доби козацтва й Гетьманщини на середину XIX ст., рівень уведення спеціальних джерел з проблеми до наукового обігу. Публікації наочно свідчать про доволі розроблені на той час принципи й методи бібліографування, про належний рівень укладання бібліографій літератури, про усвідомлення істориками її важливості для подальшої наукової роботи.

Бібліографічні посилання

1. **А. Л. [Лазаревский А. М.]**. Рец. на кн.: Двадцатипятилетие издания Подольских Епархиальных Ведомостей (1862–1886 гг.). Каменец-Подольск, 1887; Указатель неофициальной части Волынских Епархиальных Ведомостей за 20 лет их существования (1867–1887) / сост. Ю. Тиховский. Почаев, 1888; Указатель статей, помещенных в неофициальной части Полтавских Епархиальных Ведомостей за 25 лет издания их, с 1863 по 1888 г. / сост. протоиерей П. Мазанов. Полтава, 1888 / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1889. – Кн. 1. – С. 264–266.

2. **А. Л. [Лазаревский А. М.].** Рец. на кн.: Левицкий И. Галицко-русская библиография XIX ст. Т. II / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – Кн. 4. – С. 27–28.

3. **А. Л. [Лазаревский А. М.].** Рец. на кн.: Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 год / сост. и издал С. Ф. Рубинштейн. – Вильно, 1894 / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – Кн. 9. – С. 467– 468.

4. **А. Л. [Лазаревский А. М.].** Четыре письма О. М. Бодянского (1855–1858) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1889. – Кн. 11. – С. 447–450.

5. **Багалей Д. И.** Александр Матвеевич Лазаревский (1834–1902) (Некролог) / Д. И. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1902. – № 9. – С. 14–30.

6. **Василенко Н.** А. М. Лазаревский (1834–1902) (Некролог) / Н. Василенко // Киевская старина. – 1902. – Кн. 5. – С. III–XIX.

7. **Василенко Н.** Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского (ум. 31 марта 1902 г.) / Н. Василенко // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1903. – Кн. 17. – Вып. 2. – С. 85–107.

8. **Верзилов А.** Памяти А. М. Лазаревского / А. Верзилов // Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 2. – С. 13–20.

9. **Гуменюк М. П.** Библиографическая деятельность А. М. Лазаревского / М. П. Гуменюк // Советская библиография. – М., 1960. – Вып. 4. – С. 72–80.

10. **Гуменюк М. П.** Українські бібліографи XIX – початку XX ст.: Нариси про життя та діяльність / М. П. Гуменюк. – Х., 1969.

11. **Грушевський М. С.** Памяти Олександра Лазаревського / М. С. Грушевський // Записки Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові. – 1902. – Т. 47. – Кн. III. – С. 1–10.

12. **Кац Р. С.** Про стан історичної бібліографії на Україні / Р. С. Кац, Н. М. Шеліхова // Укр. іст. журн. – 1958. – № 5. – С. 159–166.

13. **Крип'якевич І. П.** Бібліографія історії України в дожовтневий період / І. П. Крип'якевич // Укр. іст. журн. – 1958. – № 5. – С. 166–170.

14. **Лазаревский А. М.** Обозрение книг и статей, периодических зданий, относящихся к истории и географии Малороссийского края за 1854 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 8–9.

15. **Лазаревский А. М.** Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1953. – № 45. – С. 415–424; № 46. – С. 429–434.

16. **Лазаревский А. М.** Указатель источников для изучения Малороссийского края / А. М. Лазаревский. – Спб., 1858. – Вып. 1.

17. **Лазаревский А. М.** Украинская литературная летопись за 1855 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – № 12, 19, 38, 49, 51.

18. **Лазаревский А. М.** Украинская литературная летопись за 1856 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1856. – № 7, 8.

19. **Лазаревский А. М.** Украинская литературная летопись за 1857 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 47, 48, 49.

20. **Лазаревский А. М.** Украинская литературная летопись за 1858 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 4, 7, 13.

21. **Лазаревский А. М.** Украинская литературная летопись за 1859 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1859. – № 14, 15.

22. **Марченко М. І.** Видатний історик України О.М.Лазаревський / М. І. Марченко, Л. К. Полухін. – К., 1958.

23. Національна бібліотека України Національної академії наук України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. І, спр. 70248 [Библиографический список по литературе, истории Украины]. – Далі: НБУ НАНУ. ІР.

24. НБУ НАНУ. ІР. – Ф. І, спр. 70249 [Библиографические заметки. Материалы для указателя источников по изучению юго-западной России и русской Галиции].

25. **Сарбей В. Г.** Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей. – К., 1961.

26. **Сороковська С. В.** Перший український бібліограф-історик / С. В. Сороковська // Укр. іст. журн. – 1969. – № 2. – С. 114–116.

27. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К., 2008.

Надійшла до редколегії 01.12.2009.

УДК 281.9(477.75)(093)«180/184»:930.253(470+571)

Я. А. Івлєва

Євпаторійський педагогічний факультет
РВНЗ «Кримський гуманітарний університет»

ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОМПЛЕКС З ІСТОРІЇ ДУХОБОРСЬКОЇ, МОЛОКАНСЬКОЇ ТА СКОПЕЦЬКОЇ СЕКТ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. У ФОНДАХ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ

Охарактеризовано комплекс джерел з історії духоборської, молоканської та скопецької сект Таврійської губернії в першій половині XIX ст., що зберігаються в фондах Російського державного історичного архіву. Проаналізовано закономірності продукування й ступінь збереження джерел, приділено увагу класифікації джерел з історії сектантів Таврійської губернії у фондах архіву.

Ключові слова: релігія, сектантство, архівний фонд, історичне джерело, Таврійська губернія.

Охарактеризован комплекс источников по истории духоборческой, молоканской и скопческой сект Таврической губернии в первой половине XIX в., хранящихся в фондах Российского государственного исторического архива. Анализируются закономерности создания и степень сохранности источников, уделяется внимание классификации источников по истории сектантов Таврической губернии в фондах архива.

Ключевые слова: религия, сектантство, архивный фонд, исторический источник, Таврическая губерния.

The complex of sources on history of sects of the Doukhobors, the Molocans and the Skopets of the Taurian province in the first half of the 19th century, stored in the funds of the Russian State Historical Archives is characterized in the article. Conformities to patterns of producting and extent of safety of sources are analyzed, attention classification of sources on history of sectarians of the Taurian province in the funds of archive.

Key words: religion, sectarianism, archived fund, historical source, Taurian province.

Пріоритетною умовою створення історичного дослідження є використання репрезентативної джерельної бази, яка відбиває інформативні властивості комплексу джерел і надає можливість системно реконструювати відповідний фрагмент минулого. Саме писемні джерела є найчисленнішими й важливими, їх різновиди мають широкі інформативні можливості та дозволяють здійснити глибоке наукове дослідження.

Для реалізації цього завдання історику необхідно залучити якомога ширшу сукупність писемних, зокрема архівних, джерел, що може бути забезпечене проведенням суцільної евристики в архівосховищах. Фонди одного архіву не можуть дати вичерпне уявлення про наявний комплекс джерел з проблеми. Так, джерела з історії духоборської, молоканської та скопецької сект першої половини XIX ст. зберігаються переважно в Державному архіві Автономної Республіки Крим, однак для всебічного вивчення проблеми необхідно залучити джерела з інших архівів, зокрема російських.

Південь України у XIX ст. перебував у складі Російської імперії. Цим обумовлено відкладення джерел з релігійної історії регіону в центральних архівах сучасної Російської Федерації. Найбільшим з російських архівних зібрань документів з дореволюційної історії сектантства є Російський державний історичний архів (РДІА).

© Я. А. Івлєва, 2010

РДІА налічує 1367 фондів вищих і центральних інституцій Російської імперії XVIII – початку XX ст., громадських і приватних організацій та установ всеросійського значення, понад 6,5 млн одиниць зберігання. Серед них понад 1,4 млн одиниць збереження стосуються вищих державних установ, а близько 3,5 млн містять фонди центральних владних структур Російської імперії. У архіві зосереджено корпус джерел, що містять інформацію з політичної, економічної та культурної історії Росії. Значне місце у фондах РДІА займають джерела з релігійної історії імперії, зокрема православних сект духоборів, молокан і скопців, що в першій половині XIX ст. значно активізували свою діяльність і стали предметом пильної уваги державних і церковних органів влади. Документи з історії духоборської, молоканської та скопецької сект Таврійської губернії першої половини XIX ст. містяться переважно у фондах вищих та центральних органів влади РДІА.

Найбільший масив документації щодо таврійських сектантів утворений внаслідок діяльності світських органів влади, насамперед Комітету міністрів, який був вищим органом адміністративної влади Російської імперії. Комітет був заснований 8 серпня 1802 р. з метою розгляду справ, що потребували взаємодії кількох міністерств або перевищували компетенцію окремих міністрів. Попервах Комітет навіть розглядав законопроекти (перша чверть XIX ст.). До складу Комітету міністрів належали голова й члени – міністри та головнокеруючі (*главноуправляющие*) відомств, а також інші чиновники вищого рангу за призначенням імператора. Після заснування 19 жовтня 1905 р. Ради міністрів до неї перейшла більша частина компетенції Комітету міністрів. 23 квітня 1906 р. Комітет міністрів був ліквідований.

Як вища адміністративна інстанція Комітет міністрів розглядав щорічні звіти міністрів (до 1858 р.) і губернаторів (з 1827 р.). Через нього проходило чимало справ з нагляду за державним апаратом (матеріали сенаторських ревізій, догани місцевій адміністрації та ін.), а також справи щодо особового складу урядових установ (призначення, звільнення, нагородження, пенсійні справи та ін.). У полі особливої уваги Комітету міністрів у другій чверті XIX ст. перебували питання охорони кріпосного ладу, боротьби з суспільно-політичними рухами і селянськими виступами. Комітет розглядав скарги поміщиків і селян, виносив рішення про відправлення військових команд для придушення селянських виступів, віддавав бунтарів під суд та ін. [1, с. 162].

Комітет міністрів розглядав також вищі адміністративні справи з розколу (з 1811 р. по 1905 р.). У першій половині XIX ст. у відомстві Комітету міністрів перебувало чимало адміністративних справ стосовно сектантів, зокрема й Таврійської губернії, про що свідчать матеріали фонду № 1263 «Комітет міністрів» [12]. Справочинство Комітету міністрів характеризується значним інформативним потенціалом джерел, які розкривають широке коло аспектів діяльності духоборів, молокан і скопців та заходів влади щодо них.

Сектантськими питаннями опікувався і Сенат. Він був заснований 22 лютого 1711 р. як вищий колегіальний орган для нагляду за вищою й центральною владою за відсутності Петра I, з січня 1722 р. Сенат очолив генерал-прокурор. На початку XIX ст. реалізована низка реформ Сенату, що змінили його функції, склад і статус в системі державного апарату. Наказом від 8 вересня 1802 р. Сенат був проголошений верховним органом влади, якому підпорядковувалися всі громадські приймальні (*присутственные места*), він наглядав за здійсненням правосуддя. Влада Сенату обмежувалася лише владою імператора; всі міністри зобов'язувалися подавати до Сенату щорічні звіти. Наказ наділив Сенат правом висловлювати зауваження на «височайші» укази та вносити до них поправки, але вже з березня 1803 р. Сенат втратив це право. Загалом реформи Сенату не мали належної дії й Сенат невдовзі суттєво обмежив свої функції [1, с. 163].

У складі Сенату діяв ряд департаментів під верховенством генерал-прокурора, який з 1802 р. був водночас і міністром юстиції. До складу кожного департаменту входило декілька призначених імператором сенаторів. Кожен департамент очолював обер-прокурор, а головував в департаменті першоприсутній (*первоприсутствующий*).

Упродовж першої половини XIX ст. число департаментів зросло з семи до дванадцяти. До середини XIX ст. Сенат презентував безліч установ, розташованих в Петербурзі (департаменти: перший-п'ятий, межовий і герольдії), в Москві (шостий-восьмий департаменти) і Варшаві (дев'ятий-десятий департаменти). Перший департамент Сенату здійснював нагляд за урядовим апаратом, охороняв права і привілеї різних станів і проводив т. зв. «обнародування» (опублікування) законів. Всі інші номерні департаменти були вищими апеляційними судами для певних губерній. П'ятий департамент в Петербурзі, шостий в Москві й десятий у Варшаві були кримінальними, а всі інші – цивільними. Департаменти в Петербурзі, Москві і Варшаві проводили загальні збори, де вирішувалися різні адміністративні і судові справи.

В умовах загальної кризи суспільства Сенат був не спроможний оперативно забезпечувати елементарну законність. У сфері нагляду за державним апаратом Сенат часто відтіснявся Комітетом міністрів, а потім і Власною його імператорської величності канцелярією. Проте в деяких категоріях судових справ Сенат був далеко не останньою інстанцією [1, с. 164].

Хоча й справи щодо «навернення з православної віри» вів переважно Комітет міністрів, деякі питання сектантського життя розглядалися в Сенаті, зокрема його першим департаментом Сенату, який був утворений 15 грудня 1763 р. для розгляду справ державного й місцевого управління, а також для ревізії всіх фінансових справ. Розглядав справи деяких колегій, контор, канцелярій, департаментів тощо, виконував функції канцелярії Сенату. Протягом 1765–1794 рр. в його складі діяла Межова експедиція, в 1797–1805 рр. – Експедиція державного господарства, опікунства іноземців і сільського домоводства. Після утворення 1802 р. міністерств частина компетенції департаменту була передана до Комітету міністрів, Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції. У 1805 р. департамент налічував п'ять експедицій, згодом їх кількість збільшувалася. Перший департамент Сенату був ліквідований 24 листопада 1917 р.

У фонді першого департаменту Сенату зберігається певна кількість джерел, які стосуються правового статусу сектантів [17]. Насамперед йдеться про документи щодо обмеження прав, поширення на них дії нормативних актів та надання дозволів з окремих питань (наприклад, наймання волонтерів у рекрути). Усі ці заходи влади поширювалися й на таврійських сектантів.

Варто зазначити, що більшість джерел цих фондів уже введена до наукового обігу (починаючи ще з праць дореволюційних істориків), що деякою мірою знижує їх наукову новизну. Але не враховувати такі документи в нашій темі вважаємо не коректним, оскільки вони формують комплексне уявлення про нормативну базу тогочасного суспільного життя.

Крім того, значний корпус джерел сформувався в ході діяльності центральних органів влади, зокрема міністерств. Насамперед політику держави щодо сектантів здійснювало Міністерство внутрішніх справ (МВС), яке було створено за Маніфестом 8 вересня 1802 р. МВС був поліцейською інстанцією, але окрім каральних функцій, у віданні міністерства зосереджувалися й деякі адміністративно-господарські справи. До його відомства увійшли різні установи: місцеві адміністративно-поліційні, станові органи дворянства й міських станів, управління іноземними поселенцями, продовольча справа, медична колегія, управління деякими галузями промисловості та ін. Міністром був призначений Кочубей, що свідчить про важливе значення міністерства в системі урядового апарату. За ині-

ціативою Кочубея в червні 1803 р. були скасовані колегії, що знаходилися у складі міністерства, і був створений департамент міністерства, побудований за принципом єдиноначальності. З 1811 р. при МВС були створені рада, канцелярія та департаменти. Департамент державного господарства і публічних будівель (*Департамент государственного хозяйства и публичных зданий*) забезпечував збирання статистичних відомостей, управління іноземними поселеннями, спорудження та експлуатацію «*публичных зданий*» – казенних приміщень, в яких функціонували державні установи, казарми, в'язниці, державні склади та ін. У 1819 р. до апарату МВС увійшло Міністерство поліції. Особлива канцелярія МВС була ліквідована 1826 р. у зв'язку із створенням Третього відділення. У 30–40-х рр. XIX ст. в МВС була проведена низка організаційних заходів, спрямованих на посилення поліційно-каральних функцій за рахунок скорочення господарської діяльності. У 1842 р. канцелярія МВС, яка відала особовим складом місцевих адміністративних органів, була перетворена в департамент загальних справ. Особлива канцелярія міністра (неофіційно з'явилася тоді ж) діяла паралельно з Третім відділенням [1, с. 177–179].

Справочинство МВС характеризувалося крайнім бюрократизмом. Порядок ведення справ був чітко регламентований: реєстрація, рух документів всередині міністерства із визначенням терміну виконання, відсилання документів, перевірка виконання, звітність. Такий порядок ведення міністерських справ створив умови для посилення інформативних можливостей документації МВС, а також суттєво вплинув на визначення рівня збереженості відповідних джерел.

Документація МВС важлива через наявність щорічних звітів губернаторів щодо чисельності «*раскольников разных сект*», справ про їхні взаємини з владою й православним населенням країни.

Документи з історії духоборської, молоканської та скопецької сект Таврійської губернії, що утворилися внаслідок діяльності МВС, містяться у фондах № 1284 «Департамент загальних справ МВС» [13], № 1285 «Департамент державного господарства МВС» [14], № 1286 «Департамент поліції виконавчої МВС» [15] і № 1291 «Земський відділ МВС» [16]. Інформаційний потенціал цих джерел є досить значним, загалом вони стосуються різних сторін життя сектантів зазначеного регіону.

Сектантськими проблемами переймалося також Міністерство фінансів, яке було створено в 1802 р. Головним призначенням міністерства було завідування джерелами державних доходів. В його віданні перебували органи державного кредиту, а також технічний апарат збирання податків і розподілу сум, виготовлення монет і грошей. З 1811 р. апарат Міністерства фінансів складався з міністра, канцелярії, ради й шести департаментів.

Документи з сектантської проблематики містяться і у фонді департаменту державного майна (№ 379) [18]. Департамент контролював питання щодо державних селян і державного майна, спрямовуючи зусилля на забезпеченя якомога більших доходів. Справи таврійських сектантів стосуються земельних питань (продаж, купівля, орендування, обмін), відведення землі селянам, іноземним колоністам, переселення селян тощо.

Для розкриття нашої теми інформативним виявився і фонд № 565 «Департамент державного казначейства» [8]. Хоча у цьому фонді виявлено лише одну справу, присвячену духоборам, вважаємо за доцільне виокремити її, оскільки вона стосується одного з найважливіших питань сектантської історії – переселення духоборів у Закавказзя та організацію їм допомоги.

Джерела з історії сектантства наявні також у фонді № 560 «Загальна канцелярія міністра фінансів» [7]. У цілому рівень інформативності документів цього фонду невисокий, що обумовлено структурним станом загальної канцелярії, її роллю посередника в системі відомств Міністерства фінансів. Джерела з історії

сектантів Таврійської губернії розкривають питання переселення їх на Молочні Води, отримання ними землі, звільнення від податей, подальше виселення за межі Таврійської губернії та ін.

Окремої уваги заслуговує діяльність Міністерства державного майна (*Министерства государственных имуществ*), у справочинстві якого налічується чималий комплекс джерел з історії православного сектантства Таврійської губернії. Це міністерство (створене 26 грудня 1837 р.) опікувалося питаннями поступової ліквідації кріпацтва при збереженні економічного і політичного статусу поміщиків-дворян. З 1837 р. по 1866 р. основним завданням міністерства було управління державними селянами. Апарат міністерства складався з міністра, ради, канцелярії, чотирьох департаментів. Найбільш інформативною щодо сектантської проблематики є діяльність канцелярії, а також першого і другого департаментів, які відали державними селянами і державним майном центральних губерній і околиць Росії.

Канцелярія міністра (фонд № 381) [2] складалася з двох відділень, які мали по три столи. Перше відділення вирішувало справи відносно Ради міністра, про винагороди, пенсії, грошові суми департаментам з господарського капіталу. Друге відділення розглядало справи за височайшими повеліннями стосовно земельних питань, вело листування з Корпусом жандармів і закордонними установами, вирішувало внутрішні питання життя міністерства тощо. До 1866 р. справи щодо сектантів з державних селян належали до відома 1 столу II відділення. У 1866 р. ці справи були передані до МВС.

На підставі указу Сенату від 22 грудня 1866 р. Канцелярія міністра отримала назву «департамент загальних справ», 21 березня його було перейменовано в Канцелярію міністра землеробства і державного майна, 6 травня 1905 р. – Канцелярія головнокеруючого (*главноуправляющего*) землеробством і державним майном, 26 жовтня 1915 р. – Канцелярія міністра землеробства. Свої функції Канцелярія виконувала до 25 жовтня 1917 р.

Фонд Канцелярії міністра містить доповіді різних посадовців до імператора, накази, циркуляри, звіти міністерства, проекти, статистичні зведення та інші документи стосовно стану сільського господарства та заходів його удосконалення, земельного устрою і переселення селян, сплати податків і виконання повинностей, сектантів з державних селян, нагляду за іноземними колоністами та ін. У 1864 р. відповідно до рівнів важливості всі документи цього фонду були розподілені за трьома розрядами. Справи щодо сектантів були віднесені до I розряду й підлягали постійному зберіганню.

Фонд Канцелярії є дуже цінним для вивчення як загальної історії російського сектантства, так і православних сект Таврійської губернії зазначеного періоду. Справи фонду містять велику кількість документів, інформативний потенціал яких доволі значний. Вони розкривають правовий статус таврійських сектантів, їхній матеріальний стан, взаємини з владою та ін. Документи містять важливі дані щодо побуту сектантів, організації життя в Таврії тощо. Однак необхідно зазначити, що історія скопців Таврійської губернії в документах практично не представлена; справи містять детальну інформацію лише щодо духоборів і молокан цього регіону.

У фонді № 383 «Перший департамент Міністерства Державного Майна» [3] містяться дві справи з історії духоборської секти Таврійської губернії, які стосуються переселення їх до Закавказзя в 1841–1843 рр. та суперечок менонітів з духоборами про межі їхніх володінь.

Документи фонду № 384 «Другий департамент Міністерства Державного Майна» [4] дозволяють вивчити питання щодо правового статусу сектантів (заборона на володіння земельними ділянками за межами сектантських поселень, порядок переселення мелітопольських духоборів у Закавказзя).

Документи про названі секти містяться у фондах Міністерства імператорського двору (*Министерство императорского двора*), зокрема фонд № 515 «Головне управління уділів» (*Главное управление уделов*) [6] і фонд № 485 «Колекція «Плани й креслення Міністерства імператорського двору» (*Планы и чертежи учреждений Министерства Императорского Двора*) [5]. Міністерство імператорського двору було створено 22 серпня 1826 р. шляхом об'єднання декількох установ, що обслуговували імператора та членів його родини. Департамент уділів завідував майном і селянами, що належали членам імператорської родини. У фонд № 515 входять збірки «височайших повелінь» по удільному відомству, доповіді міністра імператорського двору, іменні укази, рескрипти імператора та членів родини на ім'я міністра імператорського двору й звіти про діяльність відомства. До фонду увійшли статистичні документи, плани, мапи та малюнки. Більшість справ фонду складають оригінали, що стосуються діяльності міністерства, організації управління удільними землями та їх експлуатації, переселення селян, створення освітніх установ, діяльності окремих діячів та ін.

Справи з документами про таврійських сектантів репрезентовані матеріалами переселення духоборів і молокан у Таврійську губернію з різних губерній імперії (Саратовської, Пензенської, Тамбовської), а також проханнями сектантів дозволити їм переселитися з Таврії до Кавказької області. Загалом справи характеризуються доволі значним обсягом, містять багато подробиць з організації та ходу переселення, статистичних даних стосовно переселенців. Деякі з цих документів, як це нам вдалося з'ясувати в ході дослідження, продубльовані у фондах Державного архіву Автономної Республіки Крим (передусім вхідна документація стосовно сектантів, які призначалися до переселення на Молочні Води).

У фонді № 485 зібрана колекція планів переважно на паперових носіях, яка була сформована в архіві Міністерства ще в другій половині XIX ст. До неї увійшли графічні матеріали та незначна кількість образотворчих джерел, вилучених головним чином зі справ Кабінету його імператорської величності. У 1952 р. колекція була доопрацьована і систематизована (переважно за географічним принципом). У фонді міститься лише одна справа щодо таврійських сектантів (датована початком XIX ст.), у якій на окремому аркуші накреслено план землі по річці Молочній, що була відведена духоборам для освоєння.

Отже, джерела світського походження з історії сектантів Таврійської губернії в першій половині XIX ст. містяться у різних фондах РДІА. Відповідно і рівень інформативності цих джерел є неоднорідним. Особлива увага, яку приділяла офіційна влада сектантам, стала функціональним чинником формування фондів з сектантської тематики. Однак позиція держави щодо релігійного інакомислення суттєво вплинула на упереджений зміст і склад джерел, що необхідно враховувати при роботі з ними. Розглянуті фонди вищих і центральних органів влади практично не зазнали втрат, що вказує на достатній рівень збереження документів, а отже дозволяє дійти висновку про високий рівень їх репрезентативності.

Другу групу джерел сформували документи православної церкви Російської імперії, яка суворо контролювала виконання державними структурами обов'язків щодо охорони православ'я. Документальні матеріали цієї групи утворилися насамперед внаслідок діяльності Святійшого Синоду.

Синод був утворений 25 січня 1721 р. (до 14 лютого 1721 р. іменувався Духовною колегією) як вищий державний орган Росії у справах православ'я для колегіального керування церковними справами. Протягом 1817–1824 рр. він входив до складу Міністерства духовних справ і народної освіти. У XIX ст. до складу Синоду входили 4–10 членів (архієреї і архімандрити, а також духівник імператора та протопресвітер армії й флоту).

Святійший Синод опікувався загальноцерковними догматичними та канонічними питаннями, підготовкою загальноімперських законопроектів з церковних

питань, ухвалював і видавав внутрішньоцерковні розпорядження, здійснював керування православним духовенством. Синод відав також церковно-видавничою діяльністю, духовною цензурою й освітою. До 1762 р. у компетенції Синоду знаходилось церковне майно, будівництво церков тощо. Синод був найвищою інстанцією для розгляду справ церковним судом.

11 травня 1722 р. при Синоді введена посада обер-прокурора, який наглядав за виконанням законів, перевіряв відповідність рішень Синоду загальноімперському законодавству, а також мав право призупинити виконання незаконних рішень і повідомити про це імператору. З 1788 р. обер-прокурор керував Канцелярією Синоду, з 1835 р. він у справах свого відомства брав участь у засіданнях Державної ради, з 1835 р. – Комітету міністрів. До складу апарату відомства православного сповідання входили: Канцелярія обер-прокурора Синоду (1836–1917 рр.), Комісія духовних училищ (1808–1839 рр.), Духовно-навчальне управління (1839–1917 рр.), Господарський комітет (1836–1839 рр.), Контроль (1867–1918 рр.) та ін. 5 серпня 1917 р. Синод був переданий до відома створеного Міністерства сповідань, а 20 січня 1918 р. як державний орган був ліквідований у зв'язку з відокремленням церкви від держави.

Джерела з історії таврійських сектантів зосереджені у фондах № 796 «Канцелярія Синоду» [9], № 797 «Канцелярія обер-прокурора Синоду» [10] і № 815 «Олександро-Невська Лавра» [11].

У фонді № 796 «Канцелярія Синоду» нагромадилися різноманітні джерела з історії православ'я, зокрема й сектантства. Канцелярія Синоду була створена 25 січня 1721 р. та проіснувала до 1 лютого 1918 р. Вона забезпечувала справочинство Синоду, у тому числі оформляла журнали засідань Синоду та його укази, збирала відомості про стан єпархій, монастирів, приходів, церковних місій і духовних навчальних закладів.

Справи сектантів у Канцелярії Синоду розглядали II і III відділення. Здебільшого вони мають загальний характер і стосуються загалом сектантів різних губерній Росії. Деяка частка їх стосується історії духоборської та молоканської сект на Молочних Водах, поширення скопецтва в Мелітопольському повіті, заходів по боротьбі з ними. У зв'язку з неухильною протидією віруючим громадам неканонічного православ'я в документах йдеться про правовий статус таврійських сектантів, зокрема молокан. Ці джерела характеризуються значною ідеологізацією питання. Крім того, церква зосереджувала увагу здебільшого на віровченні сектантів, лише іноді наводячи статистичні дані та ін.

Канцелярія обер-прокурора Синоду (фонд № 797), заснована 1 серпня 1836 р., здійснювала таке справочинство: підготовку законопроектів з церковних питань, відала зносинами Синоду з верховною владою та іншими відомствами, складала щорічні звіти зі стану православ'я, розглядала донесення єпархіальних властей, справи про церковне майно, витрати й прибутки, будівництво і ремонт церковних будівель, діяльність синодальних друкарень, відала службою чиновників установ духовного відомства, винагородами і пенсіями духівництва, розглядом скарг прихожан на священиків і приходського духівництва на єпархіальні власті, справами про перехід з одного сповідання в інше та ін. 5 серпня 1917 р. Канцелярія була передана до складу Міністерства сповідань, де вона проіснувала до 25 жовтня 1917 р. під назвою Департаменту в справах православної церкви.

Особливу увагу Канцелярія обер-прокурора Синоду приділяла розгляду справ, що стосувалися сектантів. Майже всі ці джерела, що датуються першою половиною XIX ст., мають гриф «таємно» (як і джерела фонду № 796) і стосуються загального стану сектантства, його поширення в імперії та вжитих заходів щодо припинення цього явища, а також обмеження правового статусу сектантів (особливо скопців). У фонді зберігаються також праці священнослужителів про православних сектантів, зокрема духоборів. Джерела з історії сектантів Таврій-

ської губернії зазначеного часу розкривають процеси переселення духоборів у Закавказзя в 1840-х рр., характеризують заходи священства щодо навернення таврійських духоборів у православ'я, поширення скопецтва в Мелітопольському повіті та ін. Загалом інформативний потенціал цих джерел є достатнім, хоча не всі питання історії таврійського сектантства можна з'ясувати на їхній основі.

З цієї групи джерел доцільно виокремити матеріали фонду № 815 «Олександро-Невська Лавра Синоду». Олександро-Невський монастир від самого свого заснування 1710 р. став новим духовним центром імперії. До 1792 р., коли була започаткована столична єпархія, в канцелярії монастиря разом зі справами щодо його діяльності та управління майном, зосереджувалися й справи щодо церковно-адміністративного управління в Петербурзі. За задумом Петра І Олександро-Невський монастир мав стати вищою адміністративною школою для церковнослужителів усієї Росії. Саме до нього направляли кращих монахів з інших монастирів Російської імперії, а архієрейські кафедри надавати переважно ченцям Олександро-Невського монастиря. 18 грудня 1797 р. монастир був перейменований в Лавру, а 15 лютого 1858 р. канцелярія Лаври стала Духовним собором. Останні матеріали фонду датовані 1918 р.

Масштаб діяльності Олександро-Невської Лаври обумовив нагромадження неабиякої кількості джерел, що збереглися в архіві Лаври, та позначився на їхньому інформативному потенціалі. Йдеться про документи щодо устрою церков, шкіл, благодійних закладів, діяльності монахів Півдня Росії, судові, шлюбні справи та ін. Хоча переважно матеріали Лаври стосуються Петербургу та його околиць, серед них міститься таємна справа щодо перебування в Суздальському монастирі лідера скопецької секти, датована 1820 р. Стосовно таврійських сектантів у фонді віднайдено лише одну таємну справу, присвячену тамбовським духоборам, які призначалися до переселення в Таврійську губернію. Справа датована 1805 р., що є дуже важливим для визначення раннього етапу духоборської історії на Молочних Водах.

Узагальнюючи результати нашої евристичної роботи можна дійти висновку, що корпус джерел з історії православного сектантства Таврійської губернії у фондах РДІА є достатньо представницьким. Він сформувався завдяки розгалуженій системі справочинства вищих і центральних органів влади. У Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург) нами виявлені джерела з історії духоборів, молокан і скопців Таврійської губернії першої половини XIX ст., які утворилися внаслідок діяльності вищих і центральних органів імперії. Вони містяться у таких фондах: № 1263 «Комітет міністрів», № 1341 «Перший департамент Сенату», № 1284 «Департамент загальних справ Міністерства внутрішніх справ», № 1285 «Департамент державного господарства Міністерства внутрішніх справ», № 1286 «Департамент поліції виконавчої Міністерства внутрішніх справ», № 379 «Департамент державного майна Міністерства фінансів», № 381 «Канцелярія міністра землеробства», № 383 «Перший департамент Міністерства державного майна», № 384 «Другий департамент Міністерства державного майна», № 485 «Колекція «Плани та креслення установ Міністерства імператорського двору», № 515 «Головне управління уділів Міністерства імператорського двору», № 560 «Загальна канцелярія міністра фінансів», № 565 «Департамент державного казначейства Міністерства фінансів» та ін.

Інший масив джерел складають документи, які сформувалися в ході діяльності офіційної православної церкви. Вони зберігаються у фондах № 796 «Канцелярія Синоду», № 797 «Канцелярія обер-прокурора Синоду», № 815 «Олександро-Невська Лавра» тощо. Зміст справ та документів названих фондів залежить від обсягу повноважень і функцій Синоду, які він мав у різний час. Так, фонд Канцелярії обер-прокурора Синоду за першу половину XIX ст. містить основну більшу кількість справ щодо сектантів, ніж в інші часи, що пояснюється посиленням зна-

чення посади та розширенням повноважень обер-прокурора. Інформація стосовно сектантів міститься також у деяких документах особового походження, зокрема у фондах таких відомих діячів, як Філарет (В. М. Дроздов), С. Д. Нечаєв та ін.

Зважаючи на кількість джерел у кожному фонді, зауважимо, що найбільше справ з досліджуваної проблеми зосереджено у фондах: № 1263 «Комітет міністрів» (близько 70 позицій), № 797 «Канцелярія обер-прокурора Синоду» (20 позицій), № 381 «Канцелярія міністра землеробства» (13 позицій). Кількість віднайдених джерел у фондах № 796 «Канцелярія Синоду» і № 1285 «Департамент державного господарства Міністерства внутрішніх справ» коливається від 5 до 7. Усі інші фонди містять від 1 до 5 справ, що стосуються виключно таврійських сектантів у першій половині XIX ст.

Крім розподілу джерел за походженням (світські й церковні), можна також класифікувати джерела фондів РГІА, що розкривають історію таврійських сектантів першої половини XIX ст., за тематичним критерієм. Найчисленнішим є масив джерел, що стосуються правового статусу сектантів. Вони повідомляють переважно про обмеження прав інакомислячих і зрідка – про надання дозволу на незначні дії (з огляду на їх державну важливість). До другої групи можна віднести справи щодо переселень сектантів у першій половині XIX ст. У цьому масиві джерел можна виокремити: справи щодо масового переселення інакодумців до Таврійської губернії переважно протягом першої чверті XIX ст., джерела щодо цілеспрямованого виселення сектантів за межі Таврії наприкінці 1830–1840-х рр., документи стосовно окремих випадків виселення як покарання сектантів з Таврійської губернії за вироками судів.

З цими джерелами інформаційно пов'язана третя група: про перехід сектантів у православ'я (такі звільнялися від примусового виселення). Цей масив документів містить відомості про динаміку поширення сектантства. До неї включені джерела, що засвідчують і перехід православних у різні секти. Четверта група джерел стосується економічного стану таврійських духоборів і молокан (меншою мірою – скопців). Такі документи нечисленні, але є дуже важливими для дослідження історії сект Таврії й визначення їх внеску в розвиток економіки краю. П'яту групу формують статистичні джерела з історії духоборської, молоканської та скопецької сект Таврійської губернії. Шоста група містить джерела стосовно змісту віровчення сект, проведення зібрань, молитовних будинків (можна виокремити джерела про оскоплення). Виокремлені нами групи джерел тісно взаємопов'язані між собою, а тому дають комплексну інформацію про життя таврійських сектантів.

Таким чином, комплекс світської документації вищих і центральних органів влади є найчисленнішим. Кількісно меншу але не менш інформаційно насичену множину джерел формують документи Російської православної церкви. Закономірності продукування та відкладення джерел, рівень їх збереження у фондах РДІА створюють основу для комплексного та неупередженого дослідження проблеми. Специфіка справочинства Російської імперії забезпечила формування репрезентативного масиву документальних джерел. Особливості структури державних та церковних органів вплинули на фондоутворення і спричинили нагромадження документів у багатьох фондах РДІА. Джерельний масив свідчить не лише про масштаби справочинства і зосередження документів у фондах архіву, а й засвідчує непересічне значення сектантського питання у внутрішній російській політиці.

Бібліографічні посилання

1. **Ерошкин Н. П.** История государственных учреждений дореволюционной России: 5-е изд., доп. / Н. П. Ерошкин; под ред. А.Е. Иванова, А.Д. Степанского. – М., 2008.

2. Російський державний історичний архів. – Ф. 381, 1837–1917 рр., 36616 од. зб. – Далі : РДІА.

3. РДІА. – Ф. 383, 1797–1866 рр., 43021 од. зб.
4. РДІА. – Ф. 384, 1817–1865 рр., 22446 од. зб.
5. РДІА. – Ф. 485, 1683–1917 рр., 4654 од. зб.
6. РДІА. – Ф. 515, 1716–1917 рр., 141649 од. зб.
7. РДІА. – Ф. 560, 1802–1918 рр., 29836 од. зб.
8. РДІА. – Ф. 565, 1788–1919 рр., 53554 од. зб.
9. РДІА. – Ф. 796, 1707–1918 рр.. 371939 од. зб.
10. РДІА. – Ф. 797, 1704–1918 рр., 94134 од. зб.
11. РДІА. – Ф. 815, 1713–1918 рр., 28594 од. зб.
12. РДІА. – Ф. 1263, 1802–1917 рр., 6135 од. зб.
13. РДІА. – Ф. 1284, 1801–1918 рр., 291150 од. зб.
14. РДІА. – Ф. 1285, 1778–1837 рр., 5914 од. зб.
15. РДІА. – Ф. 1286, 1802–1905 рр., 79210 од. зб.
16. РДІА. – Ф. 1291, 1792–1917 рр., 96469 од. зб.
17. РДІА. – Ф. 1341, 1730–1917 рр., 308288 од. зб.
18. РДІА. – Ф. 379, 1798–1839 рр., 10729 од. зб.

Надійшла до редколегії 30.10.2009.

УДК 94(477.75)«19/20»

А. А. Тропіна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТАТИСТИКА НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В КРИМСЬКІЙ АСРР НА ПОЧАТКУ XX ст.

Проаналізовано статистику народонаселення Кримської АСРР і розглянуто наукові методи дослідження статистичних джерел з історії політики коренізації, що проводилася радянською владою на початку XX ст.

Ключові слова: народонаселення, Крим, радянська влада, політика коренізації.

Пронанализирована статистика народонаселения Крымской АССР и рассмотрены научные методы исследования исторических источников по истории политики коренизации, проводимой советской властью в начале XX в.

Ключевые слова: народонаселение, Крым, советская власть, политика коренизации.

In the article an analysis and description of statistics of populations is given Crimean ASSR and the scientific methods of work are examined with this type of sources on history of policy of korenizatsiya by the conducted soviet power at the beginning of XX age.

Key words: populations, the Crimea, soviet power, policy of korenizatsiya.

Актуальність дослідження національної політики в Криму визначається низкою обставин. По-перше, в наші дні національне питання набуло кризової форми. Це виражається в поширенні етнічних конфліктів на території колишнього СРСР у зв'язку з розпадом держави та зміною політичної системи і форм власності. По-друге, проблеми, які вирішувалися в Криму в першій чверті XX ст., мають чимало спільного у наші часи. Це робить особливо цінним той досвід, який нагромадили органи державного управління і національні рухи у вирішенні етнічних проблем.

Для забезпечення достовірності та глибини вивчення національної політики радянської влади в Кримській АСРР у 1920-х рр. потрібне залучення великої кількості різноманітних джерел з історії, економіки, етнографії, демографії та статистики. Тому джерельна база даної теми дослідження представлена різними групами джерел.

© А. А. Тропіна, 2010

Джерело – це не тільки засіб одержання інформації, а й продукт певної епохи, людської культури цієї епохи. С. О. Шмідт вказував, що написання будь-якого історичного дослідження просто неможливе без розуміння психології людей, які жили в цей період [19, с. 12]. Таким чином, джерельна база дослідження визначається комплексом чинників: характером досліджуваної епохи, у т. ч. сутності тогочасного політичного ладу у державі; зовнішньополітичними умовами; структурою внутрідержавного устрою; кількістю джерел та їхнім розмаїттям, що є відображенням відповідних суспільних комунікацій.

Основна інформаційна база з проблеми політики коренізації, що проводилася в Криму радянською владою, збереглася в обласних державних архівах. Особливістю цих документів є той факт, що вони містять інформацію про те, як втілювалася політика коренізації безпосередньо на місцях, яка була реакція на неї з боку населення, які труднощі виникали в її ході і як вони вирішувалися. На цьому рівні матеріал архівних документів містить найбільш адекватну інформацію про стан справ у суспільстві тих років.

Основну групу джерел дослідження формують архівні документи з фондів Державного Архіву в Автономній Республіці Крим у м. Сімферополь (далі – ДААРК). При вивченні національної політики коренізації на півострові нами було досліджено такі фонди:

«*Центральный исполнительный комитет рабочих, крестьянских, красноармейских и краснофлотских депутатов Крымской АССР*» (Ф. Р-663), що містить законодавчі акти радянської влади стосовно введення національного курсу політики коренізації в Криму [8];

«*Крымский революционный комитет*» (Ф. Р-1188), матеріали якого відображають економічну, соціальну та національну обстановку в Кримській АРСР на початку XX ст. [9];

«*Народный комиссариат внутренних дел Крымской АССР*» (Ф. Р-460), де зберігається національна статистика і документація про підготовку національних кадрів у Криму в перші роки радянської влади [7];

«*Статистическое управление Крымской АССР*» (Ф. Р-219), де містяться матеріали демографічних переписів населення 1920–1960-х рр. [6].

Численну групу архівних документів з історії національної політики в Криму сформували статистичні джерела. Цінність їх полягає в тому, що вони дають масові цифрові дані, які дозволяють розкрити єство, кількісні та якісні зміни життєвих явищ, вивчати закономірності розвитку суспільства. Статистика охоплює практично всі сторони життя Криму: населення (його національний і соціальний склад), промисловість, сільське господарство, транспорт і зв'язок, народну освіту, охорону здоров'я, культуру, комунальне господарство, внутрішню і зовнішню торгівлю, фінанси, кредит та ін.

Основним статистичним джерелом для вивчення національного курсу політики коренізації на півострові на початку XX ст. слід визнати статистику народонаселення, яка охоплює дані про зміни кількісного та якісного складу кримчан у зв'язку з радянською політикою коренізації. Дані обліку природного руху населення та його поточного обліку, а також періодичні переписи населення є основою статистики народонаселення. Особливо цінні відомості про населення за багатьма ознаками дають переписи.

«Положенням про державну статистику», підписаним В. І. Леніним, було створено Центральне статистичне управління (ЦСУ), на яке покладалася загальнодержавна організація статистики. ЦСУ повинно було здійснювати ведення всіх видів статистичних робіт у республіці, розробляти програми статистичних обстежень і організовувати наукову роботу в цій сфері, здійснювати спостереження та контроль за відомчою статистикою, розробляти загальнодержавні переписи, опрацьовувати зібрані статистичні матеріали та публікувати їх у щорічниках та інших виданнях [21, с. 103].

У радянський період проводилися різні статистичні обстеження: одноразові суцільні переписи, вибіркові обстеження, бюджетні обстеження, різні форми поточної статистики та періодична звітність. Практично всі матеріали цих обстежень є цінним й інформативним джерелом з національної історії Кримської АРСР.

Окрім ЦСУ численні статистичні матеріали публікували наркомати й відомства – Держплан, ВСНХ, Наркомфін, Наркомзем, промислові наркомати, Народний комісаріат шляхів сполучення та ін. [20, с. 49].

Широка публікація статистичних матеріалів у всесоюзному масштабі фактично розпочалася лише після XX з'їзду КПРС. Першою такою публікацією став статистичний щорічник «Народное хозяйство СССР», виданий в 1956 р. З того часу ЦСУ СРСР видавав статистичні збірки за галузями народного господарства: «*Промышленность СССР*», «*Сельское хозяйство СССР*», «*Культурное строительство СССР*», «*Торговля в СССР*», «*Печать в СССР*», «*Посевные площади СССР*» та ін. Для масового використання публікували загальнодоступні статистичні довідники [21, с. 105].

Статистичні дані, опубліковані в спеціальних виданнях, вимагають комплексного джерелознавчого аналізу. Він необхідний перш за все для того, щоб встановити інформаційні можливості статистичних матеріалів для дослідження, а також розбіжності як в самому статистичному виданні, так і порівняно з іншими публікаціями, які вимагають пояснення і встановлення причин [22, с. 75].

Інформація про організацію обстежень міститься в архівних документах або матеріалах, опублікованих у статистичних виданнях («Вестник статистики», «Бюллетень ЦСУ», «Статистическое обозрение» та ін.) [11, с. 80]. У 20-ті рр. XX ст. статистичні збірки, які видавало ЦСУ, забезпечувалися передмовами, коментарями та таблицями, в яких подавали відомості про методику та техніку обстежень, прийоми розробки матеріалів.

Уявлення про програму і організаційний план, принципи розробки та публікації матеріалів переписів 1920-х рр. можна скласти на основі аналізу Н. Я. Воробйова у виданні «*Всесоюзная перепись 1926 г.*» [5, с. 37], а про переписи 1939 р. та 1959 р. в книгах П. Г. Подьячих «*Всесоюзная перепись населения 1939 г.*» [15, с. 65] і «*Население СССР*» [16, с. 121].

При вивченні статистичних матеріалів радянської політики коренізації в Криму неабияке значення має питання про їх повноту й достовірність. Визначення цих характеристик визначаються специфічними особливостями статистичних матеріалів, оскільки предметом вивчення є вже розроблені статистиками табличні дані. Кінцевий продукт роботи статистиків над першоджерелами – статистичні таблиці – для істориків є джерелами. Тому на результати аналізу джерел, які має у своєму розпорядженні історик, впливають завдання, що стояли при розробці первинних бланків, ідеологічні установки радянської держави, рівень розвитку статистичної науки, оперативні завдання народного господарства статистики для безпосереднього використання державними і плановими органами та ін.

Таким чином, критичний аналіз статистичного джерела має на меті встановлення міри його достовірності та репрезентативності. У свою чергу, достовірність статистичних даних визначається низкою передумов: метою і глибиною дослідження, його структурою та організацією, загальним методологічним рівнем статистичної науки, способами обробки первинних матеріалів. При розробці та публікації статистичних відомостей зазвичай подають не всі показники, що увійшли до переписних бланків, а найбільш важливі й узагальнені [14, с. 106].

Історик у ході зовнішньої критики повинен проаналізувати статистичні матеріали задля формування адекватного уявлення про таблиці даних. Критичний аналіз опублікованих статистичних матеріалів повинен відбуватися за трьома напрямами.

По-перше, необхідно вивчити організацію обстеження і збирання статистичних матеріалів. З цією метою слід вивчити матеріали про організацію обстеження (матеріали статистиків і положення про обстеження, інструкцію про їх проведення та ін.). Потім слід ознайомитися з формуляром обстеження, переписним бланком, вивчити такі питання, як територіальне охоплення обстеженням, охоплення самих об'єктів статистичного спостереження, порядок заповнення бланків і спосіб здобуття відомостей, а також порядок перевірки отриманих даних. Інструкції дають уявлення про те, який зміст вкладали у відповідні поняття і якого роду дані включалися у переписні бланки. Вивчення цих аспектів дозволяє з'ясувати, якою мірою були забезпечені повнота і достовірність отриманих відомостей при збиранні даних у первинних бланках обстеження [4, с. 77]. Наприклад, особистий листок – основний формуляр перепису 1920 р. – містив 18 питань, що характеризували населення за статю, віком, національністю, рідною мовою, місцем народження, тривалість мешкання, сімейним станом, письменністю, освітою, заняттями, суспільним станом, професією, наявністю фізичних вад і психічних захворювань. А переписний аркуш загального перепису населення 1939 р. включав 16 питань, що визначають відношення переписуваних осіб до глави сім'ї, стать, вік, національність, рідну мову, сімейний стан, громадянство, письменність, освіту, рід занять [17, с. 5].

По-друге, потрібно вивчити порядок розробки отриманих під час обстеження первинних статистичних матеріалів. Для цього слід ознайомитися з матеріалами про порядок розробки первинних матеріалів обстежень (циркуляри, інструкції та ін.), а також з процесом розробки даних бланків обстежень, зі змістом розробіткових таблиць та ін. Важливо вивчити основні пункти бланків обстеження, а також виявити ті питання бланків, які не увійшли до розробки і тому залишилися поза опублікованими таблицями, що є у розпорядженні історика. Такий аналіз дозволяє з'ясувати, якою мірою отримані при обстеженні матеріали були використані при розробці і публікаціях статистичних таблиць, наскільки цінними були відомості, які не увійшли до розробки і залишилися в первинних бланках обстеження.

По-третє, після проведеного критичного аналізу матеріалів, що складають основу таблиць, слід перейти до аналізу статистичних таблиць. Перш за все треба звернути увагу на систему таблиць, оскільки від цього залежать і можливості вивчення наявних в них відомостей. Це можуть бути таблиці, в яких приведені загальні відомості щодо політики коренізації радянської влади в Криму. Таблиці бувають групові, коли матеріали про обстежені об'єкти розчленовані за якоюнебудь найбільш істотною ознакою, що дозволяє детальніше вивчити явище, яке вони розкривають, і комбінаційні, коли за кожною з істотних ознак, поданих в групуванні, в таблицях розкриваються всі основні ознаки, висвітлені в бланках обстеження [13, с. 235].

Працюючи над таблицями, необхідно встановити правильність їх, оскільки при публікації можливі помилки показників відносно до цифрового матеріалу, включення цифрових матеріалів у невідповідні графи та ін. Після попередньої роботи можна приступати безпосередньо до вивчення опублікованих в таблиці статистичних матеріалів.

Найважливішим статистичним джерелом щодо вивчення національної політики коренізації, що проводилася радянською владою в Кримській АРСР, є матеріали переписів населення. На відміну від вибіркових обстежень вони охоплюють все населення. Переписи переслідують мету не лише встановити чисельність населення, а й отримати відомості про його склад. На початку XX ст. в Радянському Союзі було проведено чотири повні загальні переписи населення – в 1920, 1926, 1939 і 1959 рр., а також міський перепис 1923 р., кожен з яких здійснювався за своєю програмою [12, с. 51].

Перепис населення 1920 р. через громадянську війну в Криму не проводився. Він був проведений навесні 1921 р. після встановлення радянської влади. Про-

грама і проведення загального демографічного перепису населення в 1921 р. проводилася відповідно до розробленої особистої картки і зводилася до з'ясування віку, статі, національності, місця народження, даних про освіту, зв'язку з сільським господарством, професійного і трудового положення й інвалідності. Також визначалася приналежність до профспілки або кооперативу. Для проведення перепису залучали в основному грамотне населення, а також вчителів та лікарів [1, с. 66].

За переписом 1921 р., у віці від 5 років до 60 років у містах Криму проживало 281 040 осіб, а в сільській місцевості – 339 686 осіб. Усе населення Криму склало 620 726 осіб. У цей період в Криму мешкали такі національні меншини: кримські татари, вірмени, євреї, греки, болгари, караїми, естонці, поляки, німці та ін. Найчисленнішою етнічною групою в цей період були кримські татари (186 715 осіб, тобто 25,92 % від загальної кількості населення). Саме тому національна політика коренізації в Криму з 1920-х рр. набула форми татаризації, а татарське населення півострова отримало можливість розвиватися в культурному і професійному плані [2, с. 32].

Також неабияке значення для вивчення національної політики в Кримській АСРР мають і матеріали Всесоюзного перепису населення, проведеного 17 грудня 1926 р. Завдання перепису полягало в тому, аби, по-перше, з'ясувати соціально-професійну структуру населення і, по-друге, дати демографічну характеристику соціально-професійних груп. Перепис проводився за розширеною програмою, із складанням не лише особистих, а й родинних і погосподарчих бланків. Розробка її матеріалів затягнулася до 1933 р., публікація матеріалів зайняла 56 томів [5, с. 3].

Перепис населення 1926 р. був першим всесоюзним переписом населення, що охопив усі регіони радянської держави. Проводився він методом опитування. Перепис населення почався 17 грудня і тривав 7 днів в міських поселеннях і 14 днів – у сільській місцевості. Враховувалося наявне населення (за особовими аркушами), а в містах родинна картка давала можливість отримати відомості й по постійному населенню. Програма перепису населення містила 14 ознак (з підпунктами): стать, вік, народність, рідна мова, місце народження, тривалість мешкання в місці перепису, шлюбний стан, письменність, фізичні вади, психічне здоров'я, заняття (з виділенням головного і побічного), галузь праці, для безробітних – тривалість безробіття і попереднє заняття, джерело засобів до існування (для тих, що не мають заняття). У родинній картці обліковувався склад сім'ї з виділенням подружніх пар і їхніх дітей, тривалість шлюбу і житлові умови. Розробка матеріалів перепису була закінчена в 1928 р. Повні підсумки перепису були опубліковані в 56 томах протягом 1928–1933 рр. За якістю отриманої статистики це найбільш достовірний перепис населення в міжвоєнний період [18, с. 92].

Все видання цього перепису розбите на 7 відділів: I – народність, рідна мова, вік, письменність; II – заняття; III – сімейний стан, місце народження, тривалість мешкання, інвалідність; IV – безробітні; V – володіння, будинки, приміщення в містах і міських поселеннях; VI – житлові умови міського населення СРСР; VII – структура міської сім'ї.

Важливу і детальну інформацію щодо характеристики національного складу Криму в цей період дає I відділ. Він охоплює з 1 по 17 томів. Перші 8 томів дають відомості по районах і автономних республіках, наступні 8 томів – по союзних республіках і 17-й том – підсумковий по СРСР. Дані переписи детально розроблені і зведені в комбінаційні таблиці. Основні угруповання даються за віком і національності. До розробки перепису увійшли відомості про 190 національностей Радянського Союзу.

На XII партійній конференції в 1927 р. (виходячи із зібраних по Криму даних про національний склад населення), наголошувалося, що в Криму прожива-

ли 72 народності, з яких 62 не перевищували 3,5 %. Кримські татари налічували 179 094 особи (25,1 %), росіяни – 301 398 (42,2 %), українці – 77 405 (10,8 %), євреї – 39 921 (5,6 %) [3, с. 167].

На відміну від перепису 1926 р. робота статистичних органів над переписом 1939 р. була не настільки багатоплановою і обширною. Результати перепису 1939 р. були опубліковані в найзагальнішому вигляді як повідомлення Держплану СРСР. Також були опубліковані і порівняльні дані обох переписів 1926 р. і 1939 р. За попередніми результатами перепису 1939 р. населення Кримської АРСР налічувало 1 млн 126 тис. осіб, з яких 49,6 % складали росіяни, 19,6 % – татари і 13,7 % – українці. Тобто, виходячи з даних перепису 1939 р. слід зауважити про зменшення кількості кримських татар на півострові в 1930-ті рр. у зв'язку із згортанням курсу національної політики коренізації й початком репресій щодо них [3, с. 187].

Четвертий всесоюзний перепис населення був проведений 15 січня 1959 р. і ставив своїм завданням «отримати точні дані про чисельність, розміщення і склад населення по статі, віку, сімейному стану, національності, рідній мові, освіті, для з'ясування розподілу населення за заняттями і галузями народного господарства. Матеріали даного Всесоюзного перепису населення були опубліковані в 17 томах, причому в першому дані загальносоюзні підсумки, а в останніх – по союзних республіках. За переписом 1959 р. загальна чисельність населення країни зросла порівняно з 1939 р. зі 190,7 млн до 208,8 млн осіб. У цьому переписі детально розроблено питання про національний склад населення радянської держави. Наводяться як загальна кількість всіх національностей і народностей в країні, так і чисельність населення окремих національностей по союзних республіках, у тому числі й у Кримській АРСР [10, с. 188].

Таким чином, статистичні джерела містять важливі відомості про всі сторони життя радянського суспільства та є головним джерелом інформації про національний склад Криму на початку XX ст. Аналізуючи дані переписів населення 1921, 1926, 1939 і 1959 рр. можна простежити зміни в етнічній структурі півострова, пов'язані з національним курсом радянської влади – коренізацією.

При аналізі та вивченні радянської статистики потрібно враховувати те, що її особливістю є тісна залежність усієї діяльності статистичних органів від «завдань соціалістичного будівництва» та ідеологічних установок даного історичного періоду. Тобто, незважаючи на всю важливість статистичних матеріалів, до статистичних даних радянського періоду потрібно ставитися з великою обережністю.

Бібліографічні посилання

1. **Бордюгов Г.** Национальная историческая мысль в условиях советского времени / Г. Бордюгов, В. Бухарев // Национальные истории в советском и постсоветских государствах. – М., 1999. – С. 63–69.

2. **Брошеван В. М.** Образовать Автономную Крымскую ССР : документы и материалы / В. М. Брошеван. – Симферополь, 2001.

3. **Волков А. Г.** Переписи населения России и СССР / А. Г. Волков, А. И. Гозулов, М. Г. Григорьянц // Демографический энциклопедический словарь / редкол.: Д. И. Валентей (гл. ред.) и др. – М., 1985.

4. **Воробьев Н. Я.** Всесоюзная перепись 1926 г. / Н. Я. Воробьев. – М., 1957.

5. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Крымская АССР. Народность, родной язык, возраст, грамотность. – М., 1928 г.

6. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. Р-219: Статистическое управление Крымской АССР. – Далі: ДААРК.

7. ДААРК. – Ф. Р-460: Народный комиссариат внутренних дел Крымской АССР.

8. ДААРК. – Ф. Р-663: Центральный исполнительный комитет рабочих, крестьянских, красноармейских и краснофлотских депутатов Крымской АССР.

9. ДААРК. – Ф. Р-1188: Крымский революционный комитет.

10. Естественное движение населения СССР в 1926 г. / ЦСУ СССР. Сектор статистики соц. состава движения населения. – М., 1929. – Т. 1.

11. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. – К., 1974. – Т. 13: Крымская область.

12. Источниковедение истории СССР: метод. указания для студентов заоч. ист. фак-в гос. ун-тов. – 2-е изд., доп. / С. И. Антонова и др. – М., 1968 г.

13. Источниковедение истории СССР: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. И. Д. Ковальченко. – М., 1981.

14. Многонациональное Советское государство / редкол.: М. И. Куличенко и др. – М., 1972.

15. **Подъячих П. Г.** Всесоюзная перепись населения 1939 г. / П. Г. Подъячих. – М., 1957.

16. **Подъячих П. Г.** Население СССР / П. Г. Подъячих. – М., 1961.

17. **Семин А. С.** Борьба большевистских организаций за упрочение советской власти в Крыму (ноябрь 1920 – декабрь 1921 гг.) / А. С. Семин, А. А. Горчаков // Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. – Симферополь, 1957.

18. **Чеботарева В. Г.** Наркомнац РСФСР. Свет и тени национальной политики 1917–1924 гг. / В. Г. Чеботарева. – М., 2003.

19. **Шмидт С. О.** Путь историка: избр. тр. по источниковедению и историографии / С. О. Шмидт. – М., 1997.

20. **Щербаков М.** Крымская АССР : матер. для агитаторов / М. Щербаков, С. Рагацкин. – Симферополь, 1939.

21. **Якубовской С. И.** К вопросу об изучении и публикации источников советского общества / С. И. Якубовской // Пробл. источниковедения. – М., 1983. – Т. 4. – С. 123–134.

22. **Якубовской С. И.** О некоторых вопросах источниковедения истории советского общества / С. И. Якубовской // Вопр. истории. – М., 1954. – № 10. – С. 125–128.

Надійшла до редколегії 30.10.2009.

УДК 94(47+477)«1921/1929»

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРЕСА ТА ВЛАДА ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН У РОКИ НЕПУ

На основі селянського епістолярію проаналізовано суспільні погляди українських селян в роки нової економічної політики, місце та роль преси у формуванні громадянської позиції селянства.

Ключові слова: епістолярій, неп, преса, українське селянство.

На основе крестьянского эпистолярия проанализированы общественные взгляды украинских крестьян в годы новой экономической политики, место и роль прессы в формировании гражданской позиции крестьянства.

Ключевые слова: эпистолярий, нэп, пресса, украинское крестьянство.

On the basis of peasantry epistolary the social views of the Ukrainian peasants in the period of the New Economic Policy, a place and a press role in the formation of a social position of peasantry have been analyzed.

Key words: epistolary, the press, new economic policy, the Ukrainian peasantry.

Роки нової економічної політики увійшли в історіографію як час соціальних «струсів» між двома вибухами суспільно-політичного «вулкану». У цей період динаміка багатьох процесів у радянській країні була доволі інтенсивною. Свідченням тому може слугувати втягування до зони суспільних атракторів такої традиційно інертної маси як селянство. Більшовицька влада чудово розуміла, що доволі ефективним засобом не тільки формувати свідомість і підтримувати «пра-

© Ю. А. Святець, 2010

вильне» ставлення й відчуття сутності моменту, а й моніторити їх є засоби масової комунікації.

Недаремно В. І. Ленін наголошував на цінності кінематографу та друкованого слова. У резолюції «З питань пропаганди, друку та агітації» XII з'їзду РКП(б) (17−25 квітня 1923 р.) чітко прописано: «Для кожної основної верстви читачів необхідно створити особливий тип газети. Маючи цілу систему газет, партія повинна більш-менш точно розподілити між ними сферу діяльності, щоб кожна газета орієнтувалася здебільшого на певну верству маси читачів» [1, с. 736–737]. Іншими словами ставилося завдання налагодити комунікації між партійними органами та населенням. За браком радіо друковане слово стає чи не єдиним засобом спілкування. Щоб цей процес був цілеспрямованим, партія більшовиків ставила завдання: «Довкола хат-читалень у міру їх відновлення має бути зосереджена робота лікпунктів та шкіл неписьменних з їх початковою політпросвітою селянства. … Довкола хат-читалень мають бути згруповані всі, поки що нечисленні, культурні одиниці села, здатні працювати рука об руку з партією; через них має йти розповсюдження на селі газети та політико-просвітньої літератури; вся політико-просвітницька робота хат-читалень має бути також тісно пов'язана з питаннями сільськогосподарського виробництва і з щоденними потребами селянина» [1, с. 732]. Подані цитати свідчать про прагнення більшовиків налагодити пряму комунікацію з селянством, запрошуючи його в такий спосіб до участі в суспільно-політичному житті держави. Саме тому так активно провадилася кампанія з ліквідації неписьменності, що більшовики усвідомлювали обмежені можливості впливу на свідомість та настрої селян через нечисленних агітаторів й уповноважених. Сількор «Крестьянской газеты» з с. Зелена Діброва Ольшанського району Черкаської округи звертався до редакції з проханням надіслати професійну літературу[1]: «Эта литература об'язана быть такой, чтобы она, с одной стороны, была прыспособлена к культурному уровню батрачества, а с другой, давала-бы помощь новому сельпредставителю в его ежедневной работе» [3]. Селянству була не байдужа ідея піднесення його культурно-освітнього рівня: «Далеко, в дальнем уголке СССР, прозябает Базалия [Шепетівської округи – *Ю. С.*], от окружного центра в 100 ве[р]стах, и тамочние работники окрестили ее «Бразилией», но и там … ожидают большого внимания делу просвещения и приобщения к культурной жизни» [11, арк. 247]. Це фінальні рядки з листа селянина Трохима Волкотруба, в якому йдеться про те, що в Базалії не було створено органи радянської влади, а тому там зосереджувалися кримінальні елементи, перетворюючи село на осереддя злодіїв та волоцюг: «… народилось в Базалии зло, которое в настоящее время охватило значительную часть молодежи и домохозяев: Базалия славится как воровское гнездо» [11, арк. 246]. Єдиний засіб впливу на соціально-економічне життя рідного краю дописувач вбачав у зверненні до преси як уособлення влади. Індикатором небайдужості селян до соціально-економічних та культурних процесів у селі можна вважати формування інституту добровільних кореспондентів спеціалізованих періодичних видань, розрахованих на сільських читачів.

Водночас засоби масової інформації відігравали ще й роль авторитета у розв'язанні щоденних проблем. Зміст численних листів селян дозволяють дійти висновку про те, що газета асоціювалася в їхній свідомості з органом державної влади, до якого можна звернутися безпосередньо: «Убидительная прозьба ответить, как поступить с такими типами и куда обращаться, если какие либо будуть обнаруживаться явления! С чией либо стороны! Крестьянин Л. Томило!» [2, арк. 62 зв.]. Прикладом дієвості ЗМІ у вишуканому забезпеченні моніторингу суспільно-політичної температури в українському селі можна назвати досвід «Крестьянской газеты». Цей орган друку вирізнявся з-поміж інших видань для

[1]Тут і далі за текстом орфографія листів подана за оригіналом.

селян продуманими (привабливими) комунікативними засобами: порівняно мала ціна, адаптована мова, великий шрифт та ін. Редакція газети не тільки несла живе слово в народ, а й дбала про зворотний зв'язок через листування. В умовах гострого дефіциту паперу «Крестьянская газета» залишала чисту шпальту із редакційною адресою та додатковими рядками для адреси й імені автора, а також дати відправлення. У такий спосіб поважне в очах селян видання ставало органом, який фактично стимулював до навчання (адже написати листа здатен лише навчений грамоти) та (що, можливо, було чи не найголовнішим для селян) ставив своїм завданням дослухатися простих людей з глибинки. Свідченням тому можуть слугувати такі рядки з листа одного з українських селян: «Тов[арищи], прошу от вас ответ … Давайте все ответы, а то вже и вы забываете мою бедность. Не надо забывать. Я вас тоже не забуду как забогатею» [11, арк. 231]. Можна зустріти й розпачливе: «Наша пресса, помоги!» [11, арк. 247], «Просим свою Заступницу «Крестьянскую Газету»: «Дайте ответ на наш вопрос!!!» [6, арк. 90].

Селяни, які займали активні життєві позиції, зголошувалися брати участь у творенні самої газети, пропонуючи власні послуги: «Изъявляю своё полное согласие вступит[ь] в ряды добровольных Селькоров» [5, арк. 1]. Основна маса листів селян з України передає їхню небайдужість до малої батьківщини і рідної землі та непереборне прагнення навести лад і ліквідувати недоречності чи несправедливості у житті маленького соціуму. До села через газету приходять міські новації – подібно до митців пера селяни пишуть під псевдо «Зоркій» [5, арк. 1], «Зоркое око» [2, арк. 94], «Проезжий» [8, арк. 69 зв.], «Неведомый» [7, арк. 17], «Недалекий» [4, арк. 3 зв.], «Участвовавший» [2, арк. 16], «Обиженый» [11, арк. 356] та ін. Водночас дуже часто листи супроводжують коментарі на зразок «Фамилию прошу сохранить в секрете» [12, арк. 56] або «Вымышленную подпись мне постав[ъ]» [4, арк. 3].

Трагедія патріархального соціуму в тому, що життя кожного як на долоні, а відтак біль та обурення від заподіяного зла лягає щирими рядками на безцінний клаптик паперу з рідної газети. Боляче й водночас лячно дописувачам від одноманітної щоденності, в якій вседозволеність та безкарність за браком організованої влади ставала знущанням над ідеєю законності й рівності, про яку вони довідувалися з преси. У житті ж часто відбувалося всупереч цій ідеї – у багатьох листах селяни сигналізують про безвладдя. Селянин Трохим Волкотруб з с. Базалія Шепетівської округи 1924 р. писав: «… за работу в селе в широком смысле никто не берется и Базалийский сельсовет едва-ли заслуживает своего названия; председателя совета вошло в привычку принимать со стороны; сплоченного сельактива нет» [11, арк. 246]. Селянин (прізвище не вказано) з с. Верьовкіного Петровського району Ізюмської округи у грудні 1925 р. викладаючи свої роздуми про змичку міста з селом, зауважував, що «крестьяне у себя рабочих не видять ни на широких крестьянских сходах, ни на безпартийних крестьянских конференциях», натомість «являются из центра представители и говорят, что вот мы и представители от власти и представители от рабочих», але «это представительство крестьян неудовлетворяет, крестьяне желают, чтобы … на сходы и конференции приезжали рабочие от станка» [13]. Незаможний селянин Д. Д. Сікорський (псевдоніми – І. Сильва, В. С.) з с. Павлівка Чаплинського району Херсонської округи навесні 1926 р. з розпачем звертався до газети: «Тепер якже тут бидняку жити, когда при Советской власти угнетенных нет, даже лозунг «Власть раб[очих] и крест[ьян]». А выходить то, що бедняку нигде места нет, ни у кооперации, ни [в] сельсовете, ну нигде вин не влизе. Тильки прыходиться йты найматься. … Дуже трудно житы бидным. Хоть би государство оглянулось и побачило, а шось дуже далеко воно от бедных и це каждый бидный чоловик скаже, що правда» [11, арк. 137]. У замітці «Що дали радянській владі робітники та незаможники і що дала радянська влада для робітників та незаможників» колишній червоноармієць з с. Преслава Романівського району у березні 1926 р. констатував, що, на жаль, не справдилися надії

селян на справедливість нової влади: «Вот, что добилась беднота и с нас смиются кулаки и говорят: «Вот ваша власть, за которую вы стоите горой. Без нас вам не обойтись». Как же это так, что без них мы обойтись ниможим. То зачем же их разбевали. Пуст[ь] бы оне и существовали. Вот наши органы не смотрят сверху на низ, а только за жалованья сибе борятся, как бы больше получить» [11, арк. 16].

Селяни подекуди розпачливо зауважують, а подекуди глузують з нового «порядку» в селі, де самоврядування перетворюється на змагання таборів різних верств села, а надіслані з міста уповноважені байдужі до проблем громади. Сількор І. Сільва з с. Павлівки Чаплинського району Херсонської округи писав: «Прысылалы нам секретаря, т[оварища] Пощупаленко В. Вин из Жинкою. Молоды обое, и чудни вси двое. Голый, босый вин и вона, и хлеба ныма. ... А як прийде вин в совет, работае, шото пишет и чогось тяжко дышит. И никто не знае, шо зним робится» [11, арк. 137]. Селянину не зрозуміло, чим таким важливим займається у сільраді прийдешній секретар як представник влади. Сількор «Черкесс» (Іван Трохимович Каменєв) з Луганщини 1926 р. писав про факт зловживань уповноваженого в одному з земельних товариств хутора Верхньо-Митякині Красновської сільради Тарасівського району Донецької округи, який вчиняв рейдерські захоплення земель у одних селян і за хабарі («Поставишь 3 или 5 четвертей самогона – будит и у тебя земля, а если заскупишься, то ничего не будет» [11, арк. 107]) наділяв інших. Сількор Чупей Яків Степанович з с. Троїцьке Одеської округи 1926 р. писав про зловживання Пирогова, голови товариства «Честный труд», де як вияв шефської допомоги з'явився трактор, і який на прохання селян допомогти виорати землю пропонував зависоку на думку селян ціну: «Весною абратился гр[ажданин] Звягин Степан до Пред[седателя] коллектива т[оварища] Пирогова спахать ему 10 гон[н]ых сеженей, а Пред[седатель] коллектива запросил 20 руб[лей]. … Пред[седатель] коллектива еще хотел сдерать последнюю рубашку с бедняка, еще запросил 20 фунтов ячменя. А гражданин спрашивал: «А разве трактор кушает ячмень?». Но всетки Пред[седатель] коллектива не хотел помощь беднякам» [10, арк. 82]. Вчитель Данило Іванович Федоренко (псевдонім – Іванко) з с. Катериноплатонівка Демидівського району Одеської округи писав 1924 р., що, на жаль, у його селі влада залишилася за багатіями, які й використовують її на свою користь: «Беднота возмущается. «Не було мужикові добра і не буде». И кому бы то не заявил, ничого не помагает. Маленькая волокита и кулак смеется. Дело, значит, в кабанчиках, в сливочном масле и проч[ем]. Никто не сможет «умастить», как кулак. А наши представители власти любят, чтоб с ними говорить немножко пригнувшись, кротко» [2, арк. 263].

В умовах бездіяльності влади проблеми соціальної нерівності та відмінностей ціннісних орієнтирів різних верств селян поглиблювали нерозв'язані протиріччя в замкненому мікросвіті села. До редакції зверталися з проханням про роз'яснення селяни, які завдяки власній наполегливій щоденній праці та сприятливій кон'юнктурі більш-менш підняли й стабілізували власне господарство, але відчувають марність своїх зусиль перед повсюдністю ідеї зрівнялівки та нездоланої моди на експропріацію. Водночас багато незаможних селян не в змозі були самостійно вирішити соціально-економічні проблеми й бідкалися, що, з одного боку, влада не приділяла їм належної уваги, а з іншого – вбачали соціальну несправедливість у тому, що місцеве самоврядування фактично знаходилося в руках багатіїв. Господар з хутора Перемоччя села Великого Щимля Сновського району Чернігівської округи Роман Болеславович Клечковський повідав історію своєї родини. Його батько був безземельним чорноробом на залізниці. Після двадцятирічної служби отримав інвалідність, унаслідок чого звільнився й узяв відрубну ділянку піщаного ґрунту у 30 десятин, з якого годувалася родина. У 1919 р. батько Романа Болеславича помер, залишивши на вісімнадцятирічного сироту господарство. Дописувач у 1921 р. служив у комунальному господарстві, став членом профспілки. Проте через півтора роки був звільнений зі служби через

скорочення штатів й повернувся до землі. Уже 1924 р. його земельний наділ вимірювався у 13 дес. на 7 осіб сім'ї. Власною працею господар нажив коня, трьох корів, пару телят, три вівці. Така «нечувана заможність» дала підстави місцевій владі зарахувати його господарство до розряду куркульських. Образливе тавро «куркуля» для трударя. Тому й прагне господар правди: «На основании изложенного моего положения и имущественного состояния прошу редакцию крестьянской газеты разъяснить мне, нахожус[ь] ли я в дан[н]ом моменте кулаком или нет, и по каких причинах называют кулаком, или потому, что очудили земли из отрубного участка, или по других обстоятельствах» [9, арк. 3].

Про негативні наслідки більшовицької політики протекціонізму незаможників, яка вихолощувала сільську працю й культивувала пауперизацію, читаємо в листі середняка Докладчука з села Мирутина Анопольського району Шепетівської округи: «… советская власть первым долгом стала помогат[ь] бедноти, все помещычьи земли переданы крестьянам и бедняк получил въ первую очередь и первую землю, весь живой и мертвый инвентар[ь]… Всякого рода льготы по налогу, по топлыву, по строительном[у] материалу…» [4, арк. 4]. І далі дописувач задається питанням щодо того, а як же незаможники використовують таку опіку про них? Господар дійшов невтішного висновку: «Легко получено, легко и разбросано. Беднота, получивши хлеб как бы нем подарованый легко его распускаеть, справляет хорошые сапоги, харошую одежку да почаще гонитъ самогонку так, что приходится сдавать налог, а у него и хлеба уже не хватает, а местными властями налог снимается и перелагается на бывшего кулака и середняка, и тот, но поневоле, должен был уплатить свой налог и || и за бедняка. … Биднота каждую весну отдаеть свою землю наиспол и получен[н]ый хлебъ легко распускает. И не думают, чтобы как нибудь помаленьку обзавестись своим хозяйством и самому обрабатывать и обсеменять свою землю, и получить бы себе больше доходу и принести пользу государству за его щедрое вознаграждение. Нет, бедняк делает наоборотъ, на что нам, говоритъ, бор[о]на да плуг, да лошади» [4, арк. 4–4 зв.]. Наведений уривок з листа волинського господаря сигналізує про безвідповідальне ставлення окремих сільських мешканців, які на «законних» підставах паразитують, перекладаючи свої обов'язки перед державою (щодо сплати податків, обов'язкової обробки власного земельного наділу та ін.) на своїх односельців. Дописувачу небайдужа ідея справедливої народної держави, тому й виголошує розпачливо: «если мы будем так халатно относиться к хозяйству, то оно не будетъ само существовать и упадет, а если упадетъ сельское хозяйство, то за ним обязательно и государство. И тогда буржуазия скажет, что сбылся сон фараона, что сухия коровы тучных поели и сами не пополнели» [4, арк. 5 зв.]. Йому вторить інший волиняк Калістрат Калинюк: «Я думаю, что, ето естъ большая обида для того человека, что плотит за десят[ину] 9 руб[лей], а бедняк 50 коп[еек]. Я думаю, что если бы платили б от десят[ины] все ровно, это было б всеодноравцы и все верніи слуги своему государству. С этими лодарами бедняками нужно разобраться и зделать всеодно[п]равцами» [4, арк. 6].

Недбале ставлення до свого господарства окремих незаможників щиро обурювало односельців. На доказ такої думки можна навести уривок з листа від 2 квітня 1925 р. на ім'я М. І. Калініна від Олександра Івановича Нечитайла, мешканця села Любо-Михайлівка Долинського району Криворізької округи: «Теперь возмем тех граждан, которые говорят это проклятое слово «кулак»! Кто это так говорит на тех граждан? Да тот-же уничтожитель самогонки (и спиртных напитков) посредством гортани и его сотрудником ртом. Те же граждане, которые имели то же самое, что и этот «кулак», как пару лошадей, а также и землю получив в норме, да еще и в сельфонде взял в оренду, || а теперь нанимает этому «кулаку» с половины, чтобы он его половину обработал и своим зерном засеял, а за свою половину продналог уплатил» [6, арк. 89–89 зв.].

Численні листи до редакції «Крестьянской газеты» дають уявлення про процеси соціально-майнового розшарування в українському селі в роки непу. Вельми ілюстративним, на наш погляд є такий уривок з листа з гірничого краю: «В пос[елке] Васильевском В.-Грековского с/с Дмитриевского Района Луганского у[езда] Донецкой губ[ернии] в 1923 году наделили крестьян землей. И вот получается большая неприятность среди крестьян бедняков, потому что богач крестьянин свою землю засевает полняком, а бедняк нет. У бедняка остается незасеяной 5–6 десятин. Имеет 1 корову 1 лошад[ь]. Пасется его скот на етой земле, а у богатово 5–8 голов скота, а земли свободной земли нет. И пасут они свой скот на бедняцких долях и платит[ь] беднякам ничего не плотят за землю…» [5, арк. 27]. Самі незаможники роблять спроби пояснити причини свого бідування: «… крестьянство страшно бедное. Отчего? Оттого, что земля засевается в разбросанном виде. Почему это? Потому, что большая часть крестьянства безлошадных устроить правельный севообор[от] невозможно, а кто зажиточный, то оне о[т]делилис[ь] о[т]дельной групой, а бедняку безлошадному хот[ь] пропадай» [8, арк. 35].

Водночас з листів можемо довідатись й про те, що погіршення економічного становища селянства стало наслідком інфляційних процесів. Як відомо з економічної історії 1924 рік не відзначився кризовими явищами в радянській економіці. Але цього року розпочалося адміністративне витиснення приватного капіталу з торгівлі, згортання заходів щодо землеустрою індивідуальних селянських господарств, майже припинилося виділення хуторів та відрубів. З середини 1925 р. зростали інвестиції у промисловість, що спричинило інфляційні процеси, розхитування ринку і, як наслідок, дефіцит промислових товарів. Інфляцію вдалося приборкати лише влітку 1926 р. Важливо поглянути, що відбувалося на тлі цих процесів в українському селі. Допризовник М. Кагадій 1903 року народження з хутора Соленай Сангурської сільради Ново-Миколаївського району Запорізької округи 1925 р. із розпачем писав: «Беднота … голодает и кричит, что наступил 1921й и 22й год. Этот же 1925. Осенью наложили Продналог и рож[ь] стоила 50 коп. [за] пуд. Беднота лишилас[ь] всего хлеба – отдала Продналог, вывезла хлеб на рынок по 50 коп. за пуд, веря тому, что говорят будет твердый рубль. Настала Зима. Пришла и весна. Твердый рубль поднялся – пуд стоит ржи 2 рубля, пшеницы 3 руб. с лышнем. Денег нет купи[ь] по такой высокой цене пуд хлеба» [6, арк. 90].

У подібних листах непрямо простежується докір новій владі за бездіяльність в сільському житті та недолугі рішення у сфері ціноутворення та капіталовкладень: «В нас на Україне так как бил неврожай, то в нас на весне 1925 года било жіто од 3х до 4х рублей [за пуд]. А наші местние кулачні завіделі [в] этом Году такую дорожнечу. А в этом Году продають что попало – лошаді, корови – да купують хлеб. От напрімер [у] нашому селе есть навіть такіе, что попродалі по 2 да по 3 лошаді. Это все на хлеб, но конечно, еслі хлеб будет по 4 рубля, то это ясно, что кулакі нажівутся, а біднота ищо хуже збеднеет. Нада било б зделать напрімер так, чтоб на весне сего 1926го било не 4 р., а 50 копеек. Ото б беднота поднялася б на ногі» (лист з с. Озеране Брусилівського району Київської округи) [7, арк. 17].

Інфляційні процеси та посуха 1924 р., як бачимо з листів селян, позначилися на погіршенні їх соціально-економічного становища. До цього ж додалася й неготовність більшості сільських господарів до єдиного сільськогосподарського податку, в основу якого закладалася ідея стимулювання виробництва індивідуального господарства, з одного боку, та «підштовхування» незаможників до колективних форм виробництва шляхом пільгового оподаткування таких об’єднань. Але багато хто з бідняків сподівалися на звільнення від сплати податків. З цього приводу селянин М. Пукас з містечка В’язівка Київської губернії у лютому 1925 р. писав: «Много я встречаю в крестьянской газете и много слышу отклики крестьянъ о налоге на 25 и 26 год. Каждый крестьянин хочет говорить о едином

сельсько-хозяйственном налоге» [7, арк. 2]. Далі дописувач навів слова наркома фінансів Г. Я. Сокольникова (Брилліанта) про можливість звільнення від сплати податку понад 6 млн бідняцьких дворів і висловив щире здивування з приводу того, що у такий спосіб держава потерпатиме від збитків: «А запитать т[оварища] Сокольникова, а сколько будет убитку С.С.С.Р., если с каждово двора освободить по 5 р., то и там убитку на 30 мильонов руб. Я скажу коротенько, что каждый крестьянин – получивши[й] землю, то он должен платить с. х. податок. А если мы будим освобождаться, то мы только будем и думать, что нас государство освободить от налога» [7, арк. 2 зв.]. Як бачимо справжній господар мислив не тільки з огляду на власний закуток, а й висловлював розуміння щодо посилення відповідальності селян за те, як використовується таке державне багатство, як земля, що була надана їм у користування, а також стосовно того, що загальне економічне покращання в країні в цілому значною мірою розпочинається з покращання свого господарства: «Мы видим, что нас, бедняков, освобождали 2 года от налога и мы все таки хозяйство не подвижели, а только слишим спор между середняком и бедняком. Середняк говорить бедняку, что ты освобождае[ш]ся от налога, а мы платим и за вас» [7, арк. 3]. У цих рядках висловлена не тільки причина споживацьких установок значної маси селян, а й викрита прихована у системі «пільгового» оподаткування матеріальна основа фактично до міжосібної ворожнечі в середині сільської громади як спосіб відвертання уваги знедолених від непрофесійних рішень влади в економічній сфері. Навчений життям селянин М. Пукас пропонував вихід з такої скрутної ситуації: «Поэтому я со своей стороны предлагаю всем беднякам прити до найлутшого житья. Это есть единственный виход беднякам в[с]тупать в колективе, там мы можем построит[ь] царство на земле» [7, арк. 3].

Користь від спільної обробки землі засвідчують і листи з інших регіонів України. Дописувач М. Оп. Надія у червні 1924 р. повідомляв, що ще восени 1922 р. у с. Красна Володимирівка Бердичівського округу була заснована комуна «Іскра», до якої спочатку входили ті, хто не мали засобів до обробки землі, а згодом до нього почали прибувати й мешканці довколишніх сіл. Автор листа не приховував, що розпочинати таку справу було вкрай тяжко, бо не тільки нужда в засобах виробництва ускладнювала господарювання, а й часто невміння правильно організувати й виконати роботи: «Вони думають, що це їм у дворі, у пана воли за хвіст крутити. Ні, тут треба все вміти, и насіння гарно прочистити, треба подумати, щоб і щось їсти треба було. Це тобі не в пана, аби день до вечора, а вечером пан плоти» [2, арк. 135 зв.]. Але спільна відповідальна праця дозволила зміцнити хазяйство на стільки, що воно стало складати гідну конкуренцію великим індивідуальним господарям: «Сейчас кулаки плачут… пока чорты не вырвали этой ком[м]уны, то еще можна нам было кое как хозяйничать: тому пойдешь вспашешь поле своими лошадьми, а тому еще кое-что, а он тебе что хочеш[ь], то то и будет делать. А теперь, при этой ком[м]уне, пойдет какой-нибудь бедняк, заявит, что он не может засеять, то ему вспашут и засеют» [2, арк. 135 зв.].

Подібні листи можна було б, звісно, розглядати як результат імплантації через газету в свідомість селян ідеї колективізації, відмови таким чином від індивідуального господарства і формування способу життя, близького до робітничого у місті. З позицій ленінської концепції трансформації соціальної структури суспільства у пролетарській державі треба було розширювати класову основу перш за все за рахунок селянства, яке, будучи психологічно прив'язане до землі, залишалося через це дрібнобуржуазною і до того ж найчисленнішою верствою з ідеалами, далекими від комуністичних. У листах селян можна побачити, що нова народна влада у багатьох випадках не дісталася до місць і це створювало ґрунт для різних форм самоорганізації життя в сільських мікросоціумах. Звісно безконтрольність породжувала й зловживання з боку владних уповноважених, які в одних випадках загравали із заможною частиною сільської громади, а в інших на-

впаки – із незаможниками. Часто про присутність представників влади в селах у листах взагалі не йшлося і життя в селі пливло своєю течією залежно від зовнішніх обставин та внутрішніх традицій. Селяни за таких умов вдавалися до створення об'єднань (наприклад, колективних господарств, товариств зі спільної обробки землі та ін.), які дозволяли їм самостійно вирішувати проблеми, що залишалися поза увагою влади. Певною мірою можна говорити про неусвідомлене ще самими селянами створення подекуди інститутів громадянської влади на місцях, хоча й у вельми специфічних формах.

Бібліографічні посилання

1. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898−1953: 7-е изд. – М., 1953. – Ч. 1: 1898−1925. − С. 732, 736−737.
2. Российский государственный архив экономики. – Ф. 396: Крестьянская газета, оп. 2, спр. 16, арк. 16, 62 зв., 94–94 зв., 135–135 зв. – Далі: РГАЭ.
3. РГАЭ. – Ф. 396, оп. 2, спр. 29, арк. 26
4. РГАЭ. – Ф. 396, оп. 3, спр. 198, арк. 3–6 зв.
5. РГАЭ. – Ф. 396, оп. 3, спр. 240, арк. 1–4, 27.
6. РГАЭ. – Ф. 396, оп. 3, спр. 252, арк. 89–90.
7. РГАЭ. – Ф. 396, оп. 3, спр. 316, арк. 2–3, 17.
8. РГАЭ. – Ф. 396, оп. 3, спр. 417, арк. 35, 69–69 зв.
9. РГАЭ. – Ф. 396, оп. 3, спр. 727, арк. 2–3 зв.
10. РГАЭ. – Ф. 396, оп. 4, спр. 21, арк. 82.
11. РГАЭ. – Ф. 396, оп. 4, спр. 23, арк. 16–16 зв., 107, 137–139, 231, 246–247, 356.
12. РГАЭ. – Ф. 396, оп. 6, спр. 22, арк. 66.
13. РГАЭ. – Ф. 396, оп. 6, спр. 706, арк. 5.

Надійшла до редколегії 21.01.2010.

УДК 94(477) 054.72«1918/1939»

В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОБРАЗ УКРАЇНИ У СПОГАДАХ ПРЕДСТАВНИЦЬ РОСІЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ПЕРШОЇ ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ХВИЛІ

Проаналізовано мемуари жінок-представниць російської еміграції першої післяреволюційної хвилі та на їх підставі реконструйовано образ України в історико-географічному, політичному, соціальному і ментальному вимірі.

Ключові слова: образ, еміграція, Україна, мала батьківщина, жіночі мемуари, 1917 рік, громадянська війна.

Проанализированы воспоминания женщин-представительниц русской эмиграции первой послереволюционной волны и на их основании реконструирован образ Украины в историко-географическом, политическом, социальном и ментальном измерении.

Ключевые слова: образ, эмиграция, Украина, малая родина, женские мемуары, 1917 год, гражданская война.

The female memoirs by the representatives of Russian emigration of the first after revolution wave are analyzed and on its base the reconstruction of the Ukraine's vision in its historical, geographical, political, social and mental dimension is done.

Key words: image, emigration, Ukraine, small motherland, female memoirs, 1917-th, civil war.

Жіночий погляд на минуле через особистісне його бачення має свої особливості, що доводять розвідки останніх років в царині гендерних проблем. Звернен-

© В. С. Лавренко, 2010

ня до визначеної теми видається актуальним у зв'язку з можливістю з'ясувати внесок у формуванні ще однієї складової цього погляду – через аналіз спогадів жінок-представниць першої хвилі післяреволюційної російської еміграції, яку в історіографії часто називають «білою» (хоча, така назва, звичайно, характеризує більш вузьке поняття – коло емігрантів, які брали участь у добровольчому русі). На тлі більш глибокого вивчення вітчизняними науковцями власне української еміграції у контексті емігрантської хвилі, спричиненої подіями російських та української революції 1917−1921 рр., поза увагою, певним чином, залишилися ті, хто стояв «по той бік барикад» стосовно визнання ідеї української державності [4; 7; 12]. Між тим, доля значної кількості представників (і представниць) «білоемігрантського» табору пов'язана з Україною. Вважаємо, що їх бачення України, реконструйоване через таке джерело особистого походження, яким є спогади, дозволить відтворити той цілісний образ, на який заслуговує Україна з точки зору її багатовимірної, неоднозначної і драматичної історії.

Україна очима неукраїнок за переконаннями, походженням та світосприйняттям – це та проблема, яка покладена нами в основу вивчення спогадів кількох яскравих їх авторок – П. С. Уварової [16], Т. О. Варнек [3], З. С. Мокієвської-Зубок [11], А. О. Ширинської [17].

Визначена в цьому дослідженні проблема є наразі практично не вивченою попри наявність значного наукового доробку як у царині вивчення історії «білої еміграції» та російської післяреволюційної еміграції загалом, так і постатей її окремих представників [1; 2; 5; 8; 9; 13; 14; 15]. З огляду на те, що означена нами проблематика перебуває на перетині кількох дослідницьких напрямів, загальний контекст подій дозволяють розкрити окремі публікації, що торкаються офіційної позиції емігрантів щодо українського питання, зокрема роботи Я. Замойскі [6] та В. І. Косика [10].

Умовно інформацію, що стосується Батьківщини, у спогадах представниць першої післяреволюційної хвилі еміграції можна поділити на два блоки: відомості про Вітчизну, які відносяться до дореволюційного періоду її історії, та ті, що висвітлюють вир революції на її теренах. Найкраще з раніше окресленої джерельної бази нашого дослідження образ дореволюційної Батьківщини висвітлюють спогади А. О. Ширинської «Бизерта. Последняя стоянка» [17] та П. С. Уварової «Былое. Давно прошедшие счастливые дни» [16].

Спільним у біографіях А. О. Ширинської та П. С. Уварової було те, що вони провели більшу частину свого дитинства в Україні. З цього і постає найбільш колоритний образ України як чарівного світу дитинства та милої малої Батьківщини.

П. С. Уварова, зображуючи Україну 1840-х рр., вдається до частого опису пейзажів, наприклад: «Тихо и спокойно жилось в усадьбе, пред которой со стороны двора открывался обширный горизонт богатой цветущей степи, заканчивающейся вправо живописно раскинутой малороссийской деревней, белые хаты которой тонули в зелени фруктовых деревьев»; «Особую прелесть усадьбе придал дубовый лес, растущий по ту сторону речки и заканчивающий темными тонами своей листвы свежую картину усадьбы»; «Вдоль стен дома насадили настоящий виноград, а по сторонам – итальянские тополя, эту гордость и красоту нашей Украины» [16, с. 21–24] і т. д. Доповнює ці картини природи авторка зображенням пасторальної ідилії сімейного життя та відносин між поміщиками та селянами. Для останніх мати П. С. Уварової була «матір'ю», «цілительницею» під час їх захворювань [16, с. 24]. Причому авторка зазначає, що сім'я не відрізнялася селянофільськими настроями, дітям Щербатови не давали товаришувати з селянськими дітьми та прислугою, проте привчали працювати на рівних з ними через невеликий достаток родини. Розповідаючи про знайомство своїх батьків, вона зазначає, що батькові було нелегко знайти дружину, яка б погодилася поїхати у далеку Малоросію, − частину Росії, цілком невідому для світських дівиць [16, с. 22]. Ритм життя садиби постає розміреним, а побут її мешканців простим. Така обста-

новка була оптимальним варіантом для родовитих дворянських родин для того, щоб «росли все здоровыми и веселыми», але лише велике місто могло дати перспективи для подальшого влаштування долі дітей, а тому Щербатови вимушені були покинути свій маєток і переїхати до Москви. Батьки з небажанням покидали Бобрики, оскільки вони доклали значних зусиль для того, щоб налагодити господарство (побудувати цегляний, цукровий та шкіряний заводи), але дати достойну освіту дітям і знайти відповідні шлюбні партії у провінції було важко [16, с. 26].

П. С. Уварова розповідає про службу батька на посаді головою повітового дворянства. Його вона відносить до тієї групи державних діячів, які виконували свій скромний обов'язок сумлінно і тим самим полегшували життя як дворян, так і селян, протиставляючи його тим діячам, які «в ім'я рівноправ'я, свободи і любові, залили Росію кров'ю» (вочевидь, маються на увазі члени Тимчасового Уряду) [16, с. 25].

Описуючи свої дитячі роки, П. С. Уварова вживає два географічні терміни по відношенню до місцевості, в якій вони проходили: Малоросія і Україна. Вживаються вони паралельно і не суперечать одне одному з точки зору авторки спогадів. У її розумінні Україна є провінцією Російської імперії, спогади про яку є дорогими для авторки через проведені там «давно прошедшие счастливые дни». Головна риса образу України в спогадах про дитинство П. С. Уварової – гармонія: у відносинах між членами родини, між дворянами та кріпосними, між часом праці і відпочинку, між природою і людиною.

Здебільшого люди згадують про дитячі роки як про найщасливішу пору життя (звичайно, ми не ведемо мови про дітей з асоціальних родин), тому образ України є другорядним у спогадах про дитячі роки П. С. Уварової, він лише доповнює більш яскравий образ щасливого дитинства.

Якщо П. С. Уварова жодним словом не обмовляється про історію рідного села Бобриків, то А. О. Ширинська на історії Рубіжного акцентує значну увагу [16, с. 12–46]. Можливо, маючи наукове бачення історії, П. С. Уварова, яка тривалий час очолювала Московське археологічне товариство вважала недоцільним перенасичувати власні спогади подібною інформацією. Тим не менш, на відміну від П. С. Уварової, А. О. Ширинська значно доповнює свої особисті дитячі враження історичним екскурсом у минуле власного села.

Для А. О. Ширинської її родовий маєток був дитячим всесвітом: «этот зачарованный край, как мне казалось простирался в бесконечность», Рубіжне по суті асоціювалось з Росією в цілому: «Рубежное навсегда останется для меня Россией – той, которую я люблю» [17, с. 12]. Як і П. С. Уварова, А. О. Ширинська наводить чимало пейзажів рідного краю і не бачить Україну інакше як частиною Росії. Україна – це «реки, чище серебра, безграничные степи, цветущие хутора, утопающие в вишневых рощах» [17, с. 14–17]. Важко не помітити схожості в образі України, створеному А. О. Ширинською та П. С. Уваровою в спогадах про перші роки свого життя.

Таким чином, спогади, що стосуються дитячих років (Т. Варнек та З. С. Мокієвська-Зубок не згадують про своє дитинство тому, що їх мемуари першочергово мали на меті висвітлити діяльність авторок у якості сестер милосердя) найповніше розкривають образ Батьківщини під кутом зору краю дитинства.

Значний пласт інформації щодо дореволюційної Російської імперії загалом та щодо України зокрема містять спогади П. С. Уварової про її наукову діяльність у якості помічника голови, а після смерті чоловіка – голови Московського археологічного товариства.

Україна вже не є далекою провінцією для графині і головна заслуга в цьому належить діячам науки та культури. Зокрема, графиня сприйняла педагогічну новинку, яку запропонував на Катеринославщині барон Корф, а саме, − звуковий метод навчання грамоті, і запровадила цей метод у школах Можайського благодійного товариства. Образ України в спогадах про життя П. С. Уварової-

науковця розкривається переважно через опис Археологічних з'їздів, які відбувались в Україні.

Перед проведенням III археологічного з'їзду в Києві в 1874 р. подружжя Уварових вирішило об'їхати всі слов'янські землі, включаючи підавстрійську Україну. У Львові, де кожний росіянин сприймався як ворог, їх навіть не допускали до тісного спілкування з вченими та священниками-уніатами. Київський з'їзд мав набути характеру всеслов'янського. Тобто Київ сприймався Уваровими як «матір міст руських», а на візії України П. С. Уваровою позначився російський панславізм [16, с. 111–115].

VI археологічний з'їзд відбувся в Одесі в 1884 р., як П. С. Уварова стверджувала, на щастя, оскільки Одеса – «просвещеннейший город с одним из крупнейших университетов». Це був пам'ятний з'їзд для Уварових, оскільки він був останнім, на якому головував Олексій Сергійович Уваров [16, с. 127–130]. XI з'їзд було проведено в Києві, планувалося провести його у Варшаві, але через смерть Олександра III місце проведення було перенесено до більш толерантного Києва. З'їзд проходив в 1899 р. і П. С. Уварова відверто побоювалася, що його зірвуть політикани, хоча організатори з'їздів намагались абстрагуватися від політики. Під час опису Київського з'їзду П. С. Уварова називає своєрідні символи України: «большие поместья, просвещенная аристократия, богатые сахарозаводчики». Після з'їзду графиня відвідала родичів на Полтавщині. Ця подорож ніби повертає її до дитинства, опис маєтку родичів – «прелестный уголок, тишина, речка, заросшая тростником, птицы, гнездящиеся в зелени» [16, с. 174–178]. Про Харків, де відбувся археологічний з'їзд 1902 р. графиня згадує, що обличчям міста були викладачі університету – Д. В. Айналов, Д. І. Багалій, Є. К. Редін, М. Ф. Сумцов, а своєрідну екзотику з'їзду являли запрошені на нього кобзарі. П. С. Уварова сплутала місця проведення XIII і XIV археологічних з'їздів (Катеринослав і Чернігів відповідно), проте в цілому добре пам'ятала їх перебіг. Громадськість цих міст сама запропонувала їх для проведення наукових заходів такого масштабу, оскільки з'їзди підвищували авторитет самого міста. П. С. Уварова довго вагалася чи достойними є ці міста, адже в Чернігові не було вищого навчального закладу, а Катеринослав був потужним промисловим центром (тут вперше йде мова про те, що Україна – не суцільна селянська околиця Російської імперії), але врешті погодилась саме з цими містами як місцями проведення археологічних з'їздів. Запам'ятався їй той факт, що Катеринославський з'їзд ледь не був зірваним «артільниками». Таким чином, П. С. Уварова вже вдруге згадувала про напружену політичну обстановку в Україні. Її думка з цього приводу: політика не повинна заважати науці, обов'язок кожного сумлінно виконувати свою працю, саме ця сумлінність приведе до процвітання, а не надмірне втручання дилетантів у справи державні [16, с. 182–188]. Інакше кажучи, авторка спогадів вважала політику прерогативою монарха та наближених до нього осіб, а тому засуджувала настрої, що панували в Україні.

1917-й р. став своєрідним переломом у житті практично кожного мешканця величезної Російської імперії, оскільки вир подій, що розгортались в державі, не оминув ні дворянської садиби, ні селянської хати. Не були винятком і майбутні емігрантки. Більшість з них, задоволених попереднім режимом, сприймали 1917-й як катастрофу, кару Божу для Росії.

А. О. Ширинська зазначила, що з цього часу розпочалось власне XX ст. в її маєтку Рубіжному (йдеться мова, звичайно, не про специфічну періодизацію історії в цьому селі, а про сприйняття епохальних змін, в даному випадку, дитиною). Вона згадує, що для малої дитини зміна влади ні в лютому, ні в жовтні не була настільки помітною, як для її батьків, але й вона відчувала, що все не так, як було раніше. П'ятилітня дитина (якою була А. О. Ширинська), не осягала ні політичного значення подій, ні навіть загрози, перед якою постала сім'я морського офіцера (1917-й р. сім'я зустріла в Ревелі), але вона пише про те, що невідомо куди в той

час поділася «ребяческая веселая беззаботность». Уже в 1917 р. сім'ї знайомих Манштейнів почали переїжджати в Україну, як місце більш безпечне. Манштейни ж не встигли переїхати в Україну в цьому році, а в лютому 1918 р. батько був заарештований німцями (тоді розпочався наступ на Східному фронті, адже Перша світова війна ще тривала) і провів у таборі для військовополонених шість місяців. Лише в липні 1918 р. сім'ї з великими труднощами (адже залізниці працювали з перебоями) вдалося переїхати до рідних у Рубіжне. Потяг в Україну формувався лише для українців, а офіцерська сім'я, безперечно, вважалась «русскими». Батько врешті домовився про переїзд уродженців України, хоча ними були не всі члени сім'ї. Авторка мемуарів називає цю ситуацію «национальным фанатизмом», з її великоросійської точки зору такому явищу давалась вкрай негативна оцінка (хоча, навіть, з точки зору загальнолюдських цінностей, не гуманно утримувати сім'ю, в якій троє дітей в місті, де їй загрожує небезпека). Їхали в товарному потязі з відчиненими дверима, такі умови переїзду доповнювали картину безнадії: «В полумраке вагона, бросаемого справа на лево и слева на право, стремящегося под неровный стук колес к неопределенной цели, мы были полностью оторваны от нашей предыдущей жизни» [17, с. 76]. Тому і приїзд в Харків сприймався як повернення до життя. Товарний вагон був яскравим символом всієї доби початку XX ст. в Російській імперії, а згодом в Радянському Союзі. Україна 1917−1918 рр. постає у спогадах А. О. Ширинської як рідний дім, здатний захистити від виру революційного свавілля.

Разом з тим, і Україну не обійшла загальна розруха. Добирались Манштейни до свого маєтку в переповненому вагоні, на вокзалі їх застала тиша, маєток був у повному запустінні: «Наконец, мы у садовой маленькой калитки, которой мало кто пользуется. Увы! Она забита толстой доской, все заброшено, все пустынно» [17, с. 78]. Манштейни приїхали до Рубіжного, коли там вже не було німців і ще не було більшовиків.

Для самої А. О. Ширинської Рубіжне було чарівним царством та замком сплячої красуні. Стабільність, розмірений плин життя в садибі в період своєрідного безвладдя давали їй можливість робити дитячі відкриття, спілкуватись з однолітками [17, с. 78–79]. Та повернення до нормального життя було тимчасовою ілюзією, згодом чоловіки покинули маєток в надії дістатися Кавказу, де, за чутками, організовували опір. Той факт, що А. О. Ширинська не одразу відчула відсутність батька, свідчить про те, що в цей час вона відчувала внутрішній комфорт, а не небезпеку, як це було в Ревелі. Згодом сім'я покинула родинне «гніздечко», подальші переїзди Манштейнів були пов'язані з пересуванням Добровольчої армії.

Улітку 1919 р., після нетривалого перебування в Новоросійську, Манштейни переїхали до Севастополя. А. О. Ширинська говорить, що в цей час вони ще не були чужими, адже мали клапоть російської землі, але були вже не у себе. До весни 1920 р. жили в місті доволі розміреним життям, боролися з побутовими проблемами, адже до Севастополя прибула значна кількість біженців, а тому навіть квартирне питання вирішувалося з труднощами. Авторка мемуарів згадує, що в Севастополі вони вперше відчули себе біженцями, тобто, почуття побутової невлаштованості доповнювалось осяганням тимчасовості перебування на «русской земле». Побутові негаразди, перенаселеність міста стали причиною епідемій. Мати А. О. Ширинської хворіла на холеру, сама вона перенесла тиф, перебуваючи в гостях у родичів у Ялті.

Варто зазначити, що по відношенню до Криму А. О. Ширинська жодного разу не вживає терміну Україна, хоча по відношенню до Рубіжного цей термін вживався часто. Крим взагалі не сприймався як етнічна українська територія. Можливо, Крим сприймався як останній оплот добровольців, а їхня національна ідентифікація була, безперечно, «русские». Тобто як земля «русских» Крим не міг бути Україною.

З весни 1920 р. (у цей час розпочалася боротьба за Перекопський перешийок) в Севастополі не думали про завтрашній день. Чутки про евакуацію ходили дово-

лі часто, але до евакуації місто було не готовим. Авторка спогадів згадує, що перед початком евакуації кадетський корпус переніс частину речей в нові корпуси, а наступного дня ці речі вже переносились на корабель «Генерал Алєксєєв», призначений для вивезення кадетів [17, с. 94–101]. Цю ситуацію спричинило не просто небажання покидати останній клаптик рідної землі, за яку майбутні емігранти чіплялись як за соломинку, а й необачність керівництва Півдня Росії. Врангель побоювався паніки, яка була при евакуації Новоросійська, а тому не повідомив завчасно про від'їзд. Останній спогад про перебування на Батьківщині – сльози бабусі одного з кадетів, яка розставалася з онуком, можливо, назавжди. Авторка пише, що в її особі плакала «Стара Русь» [17, с. 101].

Таким чином, у спогадах А. О. Ширинської, присвячених післяреволюційному періоду, Україна постає останнім клаптиком рідної землі (Батьківщина в широкому розумінні – це Росія), який поступово вислизає з-під ніг майбутніх емігрантів.

П. С. Уварова також зображує у своїх спогадах 1917-й р. у виключно темних тонах: «…горизонт все более темнел, а грозовые тучи все более и более надвигались на Россию…» [16, с. 195], причому вона вкрай негативну оцінку дає Тимчасовому Уряду, називаючи його діячів злочинцями [16, с. 197]. Від оціночних суджень по відношенню до більшовиків вона утримується. Для П. С. Уварової революція 1917 р. була вже другим переломним моментом у житті, перший був пов'язаний з реформами царя-визволителя Олександра II. Цікавою особливістю сприйняття подій 1917 р. графинею є те, що революційні події ніби виштовхнули її з виру життя, в той час як більшість жінок-емігранток, які залишили по собі спогади, були у цей вир втягнуті саме завдяки революції і змогли відчути взаємопов'язаність власної долі та долі Росії. Більшовицький переворот примусив П. С. Уварову виїхати до Єсентуків, а згодом до Майкопа. Єдина її згадка про Україну пореволюційного періоду стосується роботи її дочки Катерини в Полтаві та Харкові за запрошенням генерала Денікіна по облаштуванню дитячих колоній [16, с. 205].

Найповніше образ Батьківщини революційної доби у спогадах сестер милосердя (Т. Варнек, З. Мокієвської-Зубок) розкривається через опис їх участі у подіях Громадянської війни. У спогадах жінок, що «понюхали пороху» в Громадянську війну, першочергова увага приділяється саме армійським будням. Це є особливістю жіночої мемуаристики, порівняно з чоловічими спогадами, оскільки, в умовах армії, жінки були меншою мірою втягнені у процес прийняття рішень, а отже, гірше знали об'єктивну фронтову обстановку, та й через особливості своєї освіти і світосприйняття гірше розумілися у військовій справі.

Т. Варнек брала участь в поході Другої Терської дивізії на Харків. Авторка велику увагу приділяє опису похідного шпиталю: поранених вивозили на двоколках, критих брезентом, але згодом його зняли, оскільки він демаскував просування військ. Під час зупинок шпиталь передислоковували до споруд, не призначених для утримування поранених: сільських хат, шкіл. Та наявність даху над головою була найкращим варіантом. Часто доводилося зупинятися в полі в умовах повної антисанітарії [3, с. 87]. Їжу здобували на місці. Основу раціону складали сирі яйця та курятина. Про пограбунки населення армією каже, як про явища буденне, не варте осуду. За спогадами Т. Варнек можна реконструювати ставлення населення до Добровольчої армії. Так, вона пише, що в передмісті Харкова їх зустрічали з квітами, а от в одному з сіл сказали про відступ червоних, хоча в селі вони залишалися, і загін добровольців потрапив до пастки. З огляду на ставлення загону до цивільних, така ситуація є закономірною. Мимохідь згадується про те, що увійшовши до одного з сіл, білогвардійці повісили двох чоловіків, які прихильно ставилися до більшовицької влади, і побили вчительку з подібними настроями [3, с. 88–95]. Причому, цей випадок не викликає жодних оціночних суджень з боку авторки мемуарів. Тобто, таке явище траплялося доволі часто, та й не потребувало, з точки зору Т. Варнек, жодних виправдань.

У боях за Харківщину Т. Варнек отримала свою першу нагороду – медаль святого Георгія [3, с. 91]. Вона двічі згадувала про свої заохочення (перший раз їй у Велику війну потиснув руку імператор). Опис Харківського походу відзначається динамічністю (траплялося в щойно випраному одязі втікати від обстрілу, йти пішки багато кілометрів, виносити на руках солдат з поля бою), але Т. Варнек знаходила час для ведення щоденника. Тобто, бої в Україні виявилися надзвичайно важливою подією в житті сестри милосердя, адже потяг завести щоденник у людини виникає від прагнення занотувати щось важливе для себе та своїх нащадків, варте уваги та переоцінки в майбутньому. Харківський похід дав змогу Т. Варнек відчути себе борцем, учасником подій. І це було те відчуття, за яким виникла ностальгія в еміграції.

За динамічністю розповідь З. С. Мокієвської-Зубок поступається розповіді Т. Варнек. З. С. Мокієвська-Зубок нетривалий час працювала в Харкові в стоматологічному кабінеті, але її майбутній чоловік змушений був їхати на фронт, і вона послідувала його прикладу. Пара мала на меті дістатись Чернігова, де жили батьки доктора Л. Зубка, щоб отримати їх благословення та обвінчатися [11, с. 272–273].

Велику увагу З. С. Мокієвська-Зубок приділяє опису відносин у колективі перев'язочного загону. В основу її спогадів не було покладено щоденник (на відміну від спогадів Т. Варнек), тому точних дат подій визначити не можливо. Вірогідніше за все, авторка була погано знайома із загальною ситуацією на фронті, оскільки, судячи з її мемуарів, можна відтворити лише бойовий шлях її загону, а про те, чи відбувається загальний наступ чи відступ на фронті, можна судити лише з місця перебування самої авторки.

Найяскравішим образом Батьківщини у її спогадах виступає занепала садиба, яку покинули господарі, розграбована до дрібниць місцевим населенням та багаточисельними загонами різних «кольорів», що проходять повз неї. Але Україна все ж не асоціюється у неї з суцільним безладом. Авторка проводить певне порівняння між українськими і великоруськими землями, що є показовим – майбутні емігрантки на побутовому рівні відмічали певну окремішність українців. Добре характеризуючою бачення авторкою України виступає наступна цитата: «Перейдя с территории Украины в Курскую губернию, сразу увидели разницу. На Украине села чистые, с садами, в хатах просторно, уютно и чисто, через заборы выглядывают мальвы, кое-где и подсолнухи. В Курской губернии совсем другая картина. Избы бедные, маленькие…Воздух спертый… Мне отвели место в одной из таких изб, но спать было невозможно – беспокоили клопы и блохи… « [11, с. 279].

Таким чином, образ дореволюційної України постає у жіночих спогадах як милий край дитячих років, а для А. О. Ширинської, яка в дитячому віці емігрувала до Тунісу, з образом її рідного українського с. Рубіжного асоціювалася Батьківщина в широкому розумінні. Та авторки мемуарів, які з трепетом та любов'ю ставились до свого «милого краю», яким була для багатьох з них Україна, навіть не припускали думки про її відокремлення від Росії.

Україна в революційну добу постає у спогадах у двох іпостасях: як рідна домівка, здатна дати прихисток від небезпеки і як місце бойових дій за переконання, право на життя та самовираження. При описі евакуації емігрантки вводять ще один образ України: рідна земля, що буквально «вислизає з-під ніг».

Через образ України, з якою було тісно пов'язане життя авторок означених спогадів, можна реконструювати загальний образ Батьківщини, а нею для людей з імперською свідомістю, безперечно, була Росія в кордонах 1914 р.

Бібліографічні посилання

1. **Алексеева Е. В.** Российская эмиграция в Королевстве сербов, хорватов, словенцев (по документам архива Югославии) / Е. В. Алексеева // Отечественные архивы. – 1995. – № 6. – С. 20–26.

2. **Афанасьев А. Л.** Полынь в чужих полях / А. Л. Афанасьев. – М., 1987.

3. **Варнек Т. А.** Воспоминания сестры милосердия (1912–1922) / Т. А. Варнек // Доброволицы (сборник воспоминаний). – М., 2001. – С. 7–170.

4. **Вівчарик М. М.** Україна від етносу до нації / М. М. Вівчарик. – К., 2004.

5. **Гончаренко О. Г.** Белоэмигранты между звездой и свастикой (судьбы белогвардейцев) / О. Г. Гончаренко. – М., 2005.

6. **Замойски Я.** Отношение «белой» русской эмиграции к украинским вопросам / Я. Замойски // Славяноведение. – 1993. – № 4. – С. 39–48.

7. Історія Української еміграції. – К., 1997.

8. **Карпов Н. Д.** Трагедия белого Юга / Н. Д. Карпов. – М., 2005.

9. **Козлитин В. Д.** Российская эмиграция в Королевстве сербов, хорватов и словенцев (1919 – 1923 гг.) / В. Д. Козлитин // Славяноведение. – 1992. – № 4. – С. 7–20.

10. **Косик В. И.** Украинский вопрос и проблема «балканизации» России в среде русских эмигрантов в 1930-е гг. / В. И. Косик // Славяноведение. – 1999. – № 4. – С. 64–70.

11. **Мокиевская-Зубок З. С.** Гражданская война в России, эвакуация и «сидение» в Галлиполи глазами сестры милосердия военного времени (1917–1923) / З. С. Мокиевская-Зубок // Доброволицы (сборник воспоминаний). – М., 2001. – С. 241–329.

12. Політична історія України у ХХ столітті : у 6 т. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). – К., 2003.

13. Российская эмиграция в Турции, Юго-Восточной и Центральной Европе. – М., 1994.

14. Россия в изгнании: судьбы российских эмигрантов за рубежом. – М., 1999.

15. Русские без отечества (очерки антибольшевистской эмиграции 20-х – 40-х гг.). – М., 2000.

16. **Уварова П. С.** Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. С. Уварова. – М., 2005.

17. **Ширинская А. А.** Бизерта. Последняя стоянка / А. А. Ширинская. – М., 1999.

Надійшла до редколегії 08.10.2009.

УДК 351.862.22.007 «1925/1941»

О. М. Бут

Донецький національний університет

СЕРІЯ КНИГ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДІЯЧІВ НАУКИ І КУЛЬТУРИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Проаналізовано матеріали науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» як достеменне і авторитетне джерело визнання в межах соціокультурного європейського простору ролі і місця інтелектуального потенціалу творчої інтелігенції і науковців УРСР.

Ключові слова: міжвоєнна доба, культура, наука, інтелігенція, реабілітація, європейський простір.

Проанализированы материалы научно-документальной серии книг «Реабилитированные историей» как достоверный и авторитетный источник признания в рамках социокультурного европейского пространства роли и места интеллектуального потенциала творческой интеллигенции и научных работников УССР.

Ключевые слова: межвоенный период, культура, наука, интеллигенция, реабилитация, европейское пространство.

The paper contains the analysis of sources published in the research and documentary series «Rehabilitated by history», which is a reliable and trustworthy compilation in terms

© О. М. Бут, 2010

of recognizing the role and importance of the intellectual potential of artistic «intelligentsia» in Ukrainian Soviet Socialist Republic within the social and cultural European Space.

Key words: betweenwar period, culture, science, intelligentsia, rehabilitation, European Space.

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (голова академік НАН України П. Т. Тронько) з перших років незалежності країни скоординувала й організувала роботу у 24 областях, Автономній Республіці Крим, у містах Києві і Севастополі по увічненню пам'яті жертв політичних репресій періоду тоталітарної системи влади (1917–1991 рр.) Редакційні колегії при державних адміністраціях залучили до науково-редакційних груп на місцях знаних науковців, краєзнавців, журналістів, письменників, активістів культурно-освітнього товариства «Меморіал», живих свідків і родичів жертв тоталітаризму. Їхніми зусиллями було вивчено багаточисленні архівно-слідчі справи реабілітованих, складено банк даних на 700 тис. душ, опубліковано монографії, статті, нариси, спомини. Усе це і спричинило видання томів «Реабілітовані історією». У деяких регіонах том складатимуть декілька книг. Вийшов том «Реабілітовані історією. Луганська область» в трьох книгах. Незважаючи на вихід у світ п'яти книг донецького тому, науково-редакційна робота продовжується. На травень 2009 р. в Україні вже опубліковано 52 книги фундаментального дослідження.

Найбільшу за обсягом частину томів складають короткі біографічні довідки на колишніх репресованих, які народилися, жили і працювали на території відповідного тому регіону, а також уродженців інших областей, республік колишнього Союзу РСР, що були пов'язані з досліджуваним регіоном за родом професіональної діяльності, мали перед ним певні заслуги у сфері освіти, науки, культури. Тільки до тому по Луганській області включено понад 30 тисяч персоналій. Аналогічний донецький том вбиратиме імена 48 тисяч людей, хто потрапив під «червоні жорна», кого і за які провини засуджували до різних форм покарання, включно вищу міру. Це одне із найважливіших джерел для з'ясування долі репресованого тодішньою владою, складеного на базі архівних документів колишнього КДБ Союзу РСР в Українській РСР, які зберігаються в обласних управління Служби Безпеки України.

Не менше уваги заслуговує ще одне із авторських джерел по реабілітованим діячам науки і культури. Йдеться про документальні нариси, присвячені конкретній людині або сфабрикованій справі. У них доведено про чесне і сумлінне служіння культурному розвитку й звеличенню України, про намагання відстояти свою, інколи не співпадаючу з офіційною, думку, точку зору з ключових напрямів науки, освіти та культури.

Безумовно, цінним джерелом з цієї проблеми являють собою спогади учасників і свідки трагічних подій міжвоєнної доби, коли жили й творили великі інтелектуали України.

Матеріали науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» все частіше в останні роки використовують в наукових дослідженнях, в кандидатських і докторських дисертаціях, в магістерських роботах. Так складаються умови для історіографічних аналізів. Що ж стосується розробок матеріалів серії книг як джерельної бази, то поки що робляться перші спроби. На наш погляд, внеском у подальше залучення матеріалів серії книг в науковий обіг може стати їх використання як джерела вивчення інтелектуального потенціалу діячів науки і культури УРСР міжвоєнної доби в соціокультурному просторі Європи.

Провідне місце по-праву мають зайняти в соціокультурному європейському просторі немало діячів української науки і культури, імена яких довгий час приховувалися. Робилося все тоталітарним режимом для їх забуття в Радянському Союзі і його складовій – УРСР. До відомостей про роль в соціокультурно-

му європейському вимірі родини Коцюбинських важливим додатком можуть стати різного жанру матеріали, довідки про одну із жертв політичних репресій 1920–1930-х рр. Романа Коцюбинського. Цінним і авторитетним джерелом з дослідження внеску одного із родини інтелектуалів являють собою серії книг «Реабілітовані історією» цілого ряду регіонів – Чернігівської, Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Одеської областей.

Привертає увагу, наприклад, в першій книзі «Реабілітовані історією. Запорізька область» біографічний нарис члена науково-редакційного підрозділу І. Я. Науменка «Син класика літератури – жертва сталінізму» [5, с. 225–230]. Автор доводить, як загальні суспільно-політичні події початку XX ст. позначилися на долі дітей високоінтелектуальної родини. Отримавши ґрунтовну підготовку в гімназії, Роман під впливом старшого брата Юрія відвідував заняття в Москві у Комуністичному університеті ім. Свердлова, а потім вступив до аспірантури академічної установи – ВУАМЛІН (Харків). Харківський період (1929–1934 рр.) для молодого науковця був насичений поглибленням знань – для підготовки дисертації з історії України і національного питання.

Наукову роботу він заохочено поєднував в той страхітливий час з активною громадсько-політичною діяльністю. По-перше, голодомор, коли щоранку, за свідченнями голови Харківського УНКВС, тільки на вулицях столиці УРСР прибирали декілька сот померлих. І, по-друге, не витримавши необґрунтованих звинувачень, покінчив самогубством Микола Хвильовий (а може було вбито), а невдовзі й Микола Скрипник, який довгий час здійснював українізацію. Він попав у немилість П. Постишева, якого Й. Сталін послав в Україну слідкувати за дотриманням генеральної лінії партії. У таких умовах молодий науковець працював директором наукової бібліотеки ВУАМЛІНу, а згодом – директором Книжкової палати України.

Не без допомоги друзів у зв'язку з погіршенням стану здоров'я Романа Коцюбинського згідно наказу новопризначеного Наркому освіти В. Затонського направили до Вінниці. Напівкурортне тихе містечко з дивовижною природою і лікувальною водою стало для Р. М. Коцюбинського своєрідним спочинком від тривожних харківських подій. Головне, наголошується в нарисі, він навів лад у садибі і будинку-музеї свого батька. З друзями-однодумцями йому вдалося гідно підготуватися до 70-річчя класика української літератури за участю відомих письменників Івана Микитенка, Івана Ле, Якова Савченка і Павла Тичини. Саме тоді, як зазначається в нарисі, зародилася ідея створити у вінницькій садибі Коцюбинських літературно-мистецьку вітальню на продовження «чернігівських субот» М. М. Коцюбинського. Про це автор публікації довідався із статті, вміщеній на сторінках обласної газети «Більшовицька правда».

На підставі аналізу матеріалів тогочасної преси було зроблено логічний обґрунтований висновок – для 33-річного Романа «почалося сходження на його червону Голгофу» [5, с. 227]. Його разом з однодумцем Павлом Петренком звинуватили в ностальгії за «старим націоналістичним керівництвом», у «пропаганді контрреволюційного націоналізму». Не дивно, що замість втілення соціокультурних намірів Р. Коцюбинського звільнили з посади. Тільки партійне око угледіло «контрреволюційний націоналізм» не випадково, бо із вуст самого В. Затонського він почув, що «замазаний» в націоналізмі разом із старшим братом.

У нарисі далі розкрито наступні дії офіційної влади. Р. Коцюбинського посилають у Дніпропетровську область, де формувався новий національний район – Ротфронтівський, буцім-то ближче до цілющого Азовського моря. Але при його рекомендації районному з'їзду Рад в лютому 1935 р. на посаду заступника голови райвиконкому прийшла телефонограма з області: «Коцюбинського не обирати!». Посилаючися на дослідження істориків і працівників СБУ, автор нарису доводить, що спричинив таку різку зміну ситуації арешт Юрія Коцюбинського за причетність до «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні» [7, с. 138].

Подальша доля Р. Коцюбинського тепер повністю залежала від подій, що розгорталися навколо старшого брата Ю. Коцюбинського і чоловіка його сестри – заступника командуючого військами Ленінградського військового округу Віталія Примакова. Протягом 1935–1936 рр. їх затерли жорна сталінських репресій. Спроба через листи до ЦК КП(б)У взяти під захист заарештованих родичів закінчилися арештом Р. Коцюбинського в грудні 1936 р. Багатоденні дії слідчих НКВС, які знали про вищу міру покарання Ю. Коцюбинського 8 березня 1937 р., а В. Примакова 12 червня 1937 р., довели Р. Коцюбинського до зізнання в «проведенні націоналістичної діяльності», хоч «...ни в каких а/с (антирадянських – О. Б.) не состоял. Никогда террористических намерений не имел». Але це не вплинуло на винесення Військовою (!) колегією Верховного Суду СРСР вироку про розстріл Р. М. Коцюбинського 27 вересня 1937 р. Тільки через два десятиріччя за хрущовської «відлиги» їх було реабілітовано за відсутністю складу злочину [5, с. 229].

З долею Коцюбинських перекликається доля театрального режисера-новатора, інтелектуала європейського виміру О. С. Курбаса. У Харківському томі «Реабілітовані історією» вміщено глибоко аналітичний біографічний нарис відомого культурного діяча сучасної України Леся Танюка. У нарисі ґрунтовно розкрито суть таланту театрального діяча в умовах наступу тоталітарної влади. Наголошується, що доля Леся Курбаса переплітається з тими ж прізвищами: М. Хвильовий, М. Скрипник, В. Затонський, П. Постишев. У нарисі наведено вражаючий приклад того страхоліття в культурному житті.

Напередодні прем'єри «Маклени Ґраса» Курбаса запросив вірний підплічник Й. Сталіна в Україні П. Постишев. Пояснивши керівникові «Березоля», що вважає його «сьогодні єдиним в країні режисером, здатним створити театр, гідний епохи», П. Постишев зажадав від нього повної ревізії пройденого шляху, беззастережного осуду М. Скрипника, М. Хвильового, ВАПЛІТЕ і ПРОЛІТФРОНТУ (організація, що намагалася протистояти всеукраїнській спілці письменників).

– Я старий солдат сцени, мені пізно міняти переконання, – відповів Курбас Постишеву. – А якщо ви справді хочете зрозуміти, що таке істинний реалізм, приходьте на «Маклену Ґраса».

– Шкода, – сказав Постишев. – Мені вас жаль.

– Мені вас теж, – похмуро відрізав Курбас [7, с. 127].

На здачі п'єси присутність ока ДПУ відчували актори в гримувальнях, в похмурому мовчанні залу. Незважаючи на те, що прем'єра п'єси пройшла тріумфально, влада вбачала в ній «вилазку ворожих соціалізму сил». П'єсу «Маклена Ґраса» (сьогодні названу класикою українського театру європейського ґатунку) заборонили, а Л. Курбаса усунули від керівництва «Березолем».

Кілька днів по тому, наводиться ще в одному на межі вражаючого із жахливим прикладі Леся Тенюка, як начальник агіткультпропу ЦК КП(б)У влаштував у кабінеті вечерю з «торгсинівськими» напоями і наїдками для голодних акторів (в умовах голодомору!). Він намагався заспокоїти трупу, вражену тим, що сталося. Він запевняв усіх, що Курбас, «одумавшись і визнавши помилки», незабаром повернеться до театру – йому, бач, треба лише підлікуватися і «перебудуватися».

Автор нарису показав відданість Леся Курбаса театру, а не владі. Він не «перебудовувався», а продовжував свої новації у друзів-колег у Державному єврейському театрі (Москва) над «Королем Ліром» з С. Міхоелсом у головній ролі. У грудні 1933 р. слідчі ДПУ заарештували режисера і він на допиті відводив розмову від «Ліра» до антифашистської п'єси німецького драматурга Ф. Вольфа (тоді офіціоз запекло стверджував «Гітлер – це війна!») і до договору з Малим театром поставити в них «Отелло». Лесь Танюк переконує читачів нарису, що так вдячний за підтримку у важкий час, за запрошення до Москви, Лесь Курбас не хотів підставляти чекістам С. Міхоелса [7, с. 128].

Глибиною аналізу архівних документів, новітніх публікацій, особистих вражень від відвідування у наш час Соловків Лесь Танюк переконливо показує як

тверду послідовність слідчих ДПУ (якщо взяли «на крючок», то не відпустять), так і самовіддану любов Л. Курбаса творчій справі.

По завершенню московських допитів уже весною 1934 р. за пропаганду буржуазного українського націоналізму, як це здалося позасудовій «трійці» колегії ДПУ тепер у Харкові, Леся Курбаса ув'язнили на п'ять років концтаборів. Спочатку Біломоро-Балтійський комбінат, потім – Соловки з більш суворим режимом. Там він створив театр, де «зеки» грали у власних «одежах». Йдеться про колишніх колег із театрів Москви, Ленінграда, з України. Л. Танюк як знаний фахівець бачить великого Інтелектуала, Гуманіста, Вчителя. Він знайшов у спогадах одного із засуджених: «...працювати з Курбасом – все одно що закінчити театральний інститут. Він був природженим педагогом, вихователем... Навіть досвідчені актори були вражені його мистецтвом – і режисерського показу, і майстерністю інтерпретації п'єси, і, головне, умінням розкрити в авторові нове, невідоме, надихнути його на створення образу» [7, с. 132].

У нарисі наголошується також на інтелектуальному потенціалі глядачів. Серед них були професор, блискучий український «неокласик» Микола Зеров, геніальний Павло Флоренський, академік Матвій Яворський, аристократ з діда-прадіда Бобрищев-Пушкін, драматург Микола Куліш, дипломати і наркоми. «Такої публіки мабуть бажав би і «Березіль» в роки свого розквіту», – робить висновок Л. Танюк.

Соловецький театр став острівцем свободи. Табір і лад таких речей не прощали. Навесні 1937 р. театр закрили, акторів перевели, а Курбаса залишили в Соловецькому ізоляторі. Лише в 1997 р. директору Науково-дослідницького центру Санкт-Петербурзького «Меморіалу» В. В. Йофе поталанило виявити унікальні документи. Серед них – «Справа № 3168 по обвинуваченню О. С. Курбаса», розпорядження про розстріл соловецьких в'язнів і рапорт капітана держбезпеки Матвєєва, який за 5 днів напередодні 20-річчя Жовтня власноручно розстріляв з револьвера 1111 осіб, виключно інтелектуальний потенціал України.

У когорті інтелектуалів європейського виміру гідний похвали Микола Миколайович Благовєщенський. У матеріалах другої книги Донецького тому «Реабілітовані історією» його ім'я знаходимо в довідках громадян, що були репресовані: «Професор, засновник і завідувач кафедри мікробіології медінституту» [3, с. 220]. У першій книзі тому вміщена науково виважена, сердечно тепла стаття усиновленого племінника і доньки М. М. Благовещенського [2, с. 415–424].

Медичний факультет Варшавського університету, де навчався М. М. Благовещенський під час Першої світової війни, перевели до Ростова-на-Дону. Там він у 1915–1918 рр. працював лікарем-бактеріологом у клініці професора В. А. Барикіна. Потім 10 років – учень і послідовник професора, академіка АМН СРСР завідувача кафедри мікробіології Казанського університету і бактеріологічного інституту В. М. Аристовського. Про це свідчить Велика медична енциклопедія (1957 р.). Саме в Казані проявився повною мірою талант М. М. Благовещенського як ученого. Він спрямував свої дослідження на боротьбу з важкими інфекціями. Численні публікації на сторінках «Казанського медичного журналу», монографія «О местном иммунитете» отримали популярність новизною проблеми. Їхнє теоретичне значення і практичне застосування і сього дня визнають фахівці.

У 1930 р. М. М. Благовещенського запросили до щойно відкритого Сталінського медінституту (тепер Донецький національний медуніверситет ім. Горького). Відомий вчений створив нову для Донбасу кафедру мікробіології, налагодив зв'язки з епідеміологами, обласним відділом охорони здоров'я. Так склалася наукова школа професора М. М. Благовещенського. У короткій записці для «Довідника Академії наук УРСР» він зазначив: «Основний напрямок кафедри – патогенез інфекцій і імунітет». У родині зберігаються його матеріали в «Працях Харківського інституту мікробіології, епідеміології й імунології», «Микробиологическом журнале», «Экспериментальной медицине», а також в «Международном ар-

хиве экспериментальной медицини» (Париж). Для колег він, як з'ясували автори нарису, завжди був людиною енциклопедичного розуму, яскравого таланту, високої культури і моралі.

Спираючися на архівні документи, в нарисі показано, як по наклепу 30 грудня 1937 р. М. М. Благовещенського було заарештовано та засуджено до страти. Така ж доля спіткала і його вчителів у Москві, Ленінграді, відомих харківських мікробіологів. Справедливий висновок авторів статті: «Епідемія арештів косила наукове середовище напередодні навислої чергової світової війни з цілком реальною можливістю застосування бактеріологічної зброї» [2, с. 419].

В колі українських інтелектуалів чинного місяця заслуговує поет з берегів Айдару на Луганщині Іван Приблудний. Редакційно-видавнича група «Реабілітовані історією» при Луганській обласній адміністрації включила ім'я Івана Приблудного (Якова Петровича Овчаренка) до алфавітного списку реабілітованих жертв тоталітарного сталінського режиму [3, с. 160]. О. Л. Бішарев підготував ґрунтовний документальний нарис. Автор, письменник за фахом, з великою любов'ю скрупульозно зібрав, дослідив і обґрунтував висновки на серйозній джерельній базі – публікаціях союзного значення – російських літераторів В. Бєлоусова, С. Городецького, А. Єсеніної, часописів 1920–1930 рр. «Новый мир», «Красная новь», «Смена» і особливо зібрання творів С. О. Єсеніна. Серед джерел і спогади сучасників поета, і публікації останніх років після розкриття архіву КДБ в Українській РСР. У нарисі широко використані архівно-слідчі справи, які фабрикували чекісти.

Доречним, здається, авторська позиція після ознайомлення з документами про посмертну реабілітацію Івана Приблудного в хрущовську «відлигу». Йдеться про мудре – кращий і неупереджений суддя діянням людським – час. А час засвідчив, що в наші дні повернулося Україні ім'я талановитого і відчайдушного сина, інтелектуала європейського виміру. Тільки в останні роки до читача прийшли три поетичні збірки Івана Приблудного «У родных верб» (Донецьк, 1985), «Избранное» (Новоайдар. 1993), «Избранное» (Сов. Россия, 1986), виходять монографії, статті, присвячені поету. У селищі Новоайдар поставлено пам'ятник, а на батьківській домівці відкрито пам'ятну дошку. Зазначене засвідчує те, про що поет запевняв у далекому 1924 р. у вірші «Возвращение на Украйну».

Детально автор нарису прослідив оточення Івана Приблудного на початку 1920 рр. Його визнавав за друга Сергій Єсенін. Привертає вечір у Брюсівському інституті за участю кумирів молоді В. Маяковського, Б. Пастернака. Після виступу С. Єсеніна вдало довгу паузу заставив ліричний вірш Івана Приблудного «О, червоная Україна». Оптимізмом сповнений вірш «Луг венком покрыл лозы», де вбачався тонкий погляд на природу, музикальність віршового ритму. Вдало супроводжував С. Єсеніна Іван Приблудний з групою літераторів до Ленінграду, а потім на батьківщині великого поета – Рязанщині.

Особливістю авторського дослідження став глибокий аналіз літературних збірок наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. і рецензій на них. Доведено, як яскрава лірика зазнавала тиску влади, як Іван Приблудний виявив громадянську мужність художніми засобами розкрити сутність суспільно-політичної ситуації в СРСР. Не дивно, що офіційно організовані критики-пристосуванці вбачали в ньому «яскраву постать войовничого дрібного буржуа» [1, с. 130]. Так Іван попав під неусипне око ДПУ. Спочатку заслання до Астрахані, а на початку 1937 р. опинився у «професіоналів» Луб'янки. Після 5-місячних знущань поет попав до Військової (!) колегії Верховного Суду СРСР за участь у міфічній терористичній організації «наклепницькі вигадки проти керівництва ВКП(б) і радянського уряду». Колегії вистачило 20 хвилин для винесення рішення до розстрілу. Його виконано того ж дня, 13 серпня 1937 р. [1, с. 131].

Таким чином, науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» є важливим джерелом вивчення в межах соціокультурного європейського просто-

ру інтелектуального потенціалу українських діячів науки і культури. Вони мають подвійну репрезентативність, бо відображують авторські погляди на події і впливають на визначення маловідомих імен. Завдяки цьому з'явилася змога познайомитися з новаціями в галузях науки, освіти і культури людей, життя яких трагічно обірвав режим. Їм було 40–45 років, вони були у розквіті сил і творчої наснаги. Вони можуть бути зразком високої компетентності і жертовності за щасливий розвиток людства.

Бібліографічні посилання

1. **Бішарев О. Л.** Поет з берегів Айдару / О. Л. Бішарев // Реабілітовані історією. Луганська область : у 3 кн.; кн. 1. – Луганськ, 2004. – С. 127–131.

2. **Благовєщенська І. М.** Талановитий учений / І. М. Благовещенська, В. М. Єльський // Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 1. – Донецьк, 2004. – С. 415–424.

3. Довідки про громадян, що були репресовані на території Донецької області // Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 2. – Донецьк, 2005. – С. 16–619.

4. Назвемо всіх поіменно // Реабілітовані історією. Луганська область : у 3 кн.; кн. 3. – Луганськ, 2008. – С. 160.

5. **Науменко І. Я.** Син класика літератури – жертва сталінізму / І. Я. Науменко // Реабілітовані історією. Запорізька область. – Кн. 1. – Запоріжжя, 2004. – С. 225–230.

6. **Пристайко В.** Шлях на Соловки / В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1–2. – С. 131–145.

7. **Танюк Л.** Талан і талант Леся Курбаса (Про О. С. Курбаса) / Л. Танюк // Реабілітовані історією. Харківська область. – Кн. 1; ч. 1. – Х., 2005. – С. 122–138.

Надійшла до редколегії 11.10.2009.

УДК 39(477)

З. П. Маріна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЕТНОГРАФІЯ КРАЮ НА СТОРІНКАХ «ЛЕТОПИСИ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ»

Систематизовано матеріали з етнографії Катеринославської губернії, що містять краєзнавчі та історико-фольклористичні статті, які опубліковані у випусках ЛЕУАК.

Ключові слова: Архівна комісія, Катеринославська губернія, поліетнічність, етнографія, фольклор, замовляння.

Систематизированы материалы по этнографии Екатеринославской губернии, содержащиеся в краеведческих и историко-фольклорных статьях ЛЕУАК.

Ключевые слова: Архивная комиссия, Екатеринославская губерния, полиэтничность, этнография, фольклор, заговоры.

In the article materials are systematized on ethnography of Ekaterinoslavsk provinces, contained in the regional and history articles of LEUAK.

Key words: Archived commission, Katerinoslavska province, ethnography, folk-lore, order.

Етнографічне вивчення Катеринославської губернії на відміну від сусідніх територій почалося досить пізно, на що неодноразово звертали увагу дослідники [1, с. 235; 18, с. 3]. Найбільш ранні та ґрунтовні роботи з означеної темати-

© З. П. Маріна, 2010

ки належать відомому громадському діячу та науковцю Г. А. Залюбовському [7, с. 161–171]. Ще у 90-х рр. XIX ст., розуміючи важливість подальшого культурного та наукового розвитку рідного Катеринослава, він піклувався щодо створення тут на зразок інших губерній установи, яка б сприяла об'єднанню у цьому напрямку зусиль позитивно налаштованих вчених та громадських діячів. Такою установою, на думку першого катеринославського етнографа, мала бути учена архівна комісія.

Її відкриття відбулося тільки через кілька років після смерті науковця – 16 березня 1903 р. Створена установа об'єднала навколо себе катеринославських істориків, літературознавців, краєзнавців та представників інших галузей тогочасної науки. Почесними членами комісії були обрані провідні українські вчені В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський та ін. Ученою архівною комісією засновано науково-історичне видання «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии». За час свого існування (до 1916 р.) комісією видано 10 його випусків. Редактором видання був А. С. Синявський. Особа достатньо відома серед катеринославської інтелігенції – директор комерційного училища.

Серед завдань, що були визначальними та окреслювали коло наукової діяльності причетних до цієї установи осіб, читаємо: «комиссия также интересовалась живой стариной и ею была составлена программа для собирания сведений по местной этнографии, быту и фольклору» [17, с. 8]. Сам документ, який був названий «Программа для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1905 г. XIII археологическом съезде в г. Екатеринославе», складена професором Харківського університету М. Красновим. Надрукована вона спільно з археологічною програмою «По первобытным древностям» на сторінках I випуску «Літопису...» [14, с. 213–220].

Створення «Програми...» було обумовлене активною діяльністю місцевих науковців у зв'язку з підготовкою до проведення Археологічного з'їзду (далі – АЗ), де за традицією передбачалася крім археологічної виставки й етнографічна, яка б представляла особливості традиційно-побутової культури населення краю, в якому проводився з'їзд. У зв'язку з цим А. Синявський серед завдань, які постали перед Комісією напередодні XIII АЗ, зазначає «вивчення питання про те, які риси власної культури зберегли в наш час ті різні народності, що заселяли нинішню Катеринославську губернію» [16, с. 226].

Про діяльність у цьому напрямі свідчить те, що вже 4 травня 1904 р. під головуванням графині П. С. Уварової відбулося засідання Підготовчого Комітету. Його секретар Я. Г. Голобоков проінформував поважне зібрання, що було розіслано близько 3000 програм та друкованих запитальників з археології, історії та етнографії краю. Отримано всього 192 відповіді, з них – 26 «исключительно этнографического характера» [16, с. 230–231]. Голова Губернської Земської Управи М. В. Родзянко також наголосив про необхідність широкого розповсюдження «программы для собирания сведений по этнографии…» серед народних учителів та священиків [16, с. 231]. Така пропозиція цілком зрозуміла і нашим сучасникам, оскільки представники саме цих прошарків суспільства на той час, як і зараз, мають відповідний рівень освіти та найбільш плідно спілкуються з населенням різного віку, статі та соціального стану.

«Програма...» складається з двох, пов'язаних між собою, частин: попередніх зауважень та предметної програми.

Перша частина починалася з визначення мети збирання етнографічної колекції – створення постійнодіючого етнографічного музею, який би на зразок європейських країн став науковим та освітнім закладом у губернському місті. Окреслювалося також територіальне та предметне коло пошукової роботи – суміжні з Катеринославською губернії, оскільки саме переселенці з цих територій брали

участь у заселенні та формуванні поліетнічного складу населення Катеринославщини. Значна увага приділялася необхідним для паспортизації речового матеріалу даним. Рекомендувалося вказувати відомості про власника (або виробника) етнографічних артефактів (прізвище, ім'я) та населений пункт їх надходження, обставини виготовлення (на продаж чи для власного використання). Зазначалася також необхідність фіксації вживаного серед місцевого населення терміну для певного предмету або його складової та ролі у сімейній обрядовості та взагалі у побуті. Заслуговує на увагу й те, що акцентувалася увага і на збиранні речей, які позбавлені «художественного достоинства» [14, с. 214]. Таке зауваження, як здається, є дуже слушним, оскільки переважна більшість побутових (щоденного використання) речей народної культури не відносяться до виробів мистецтва.

Серед етнічних меншин краю до вивчення рекомендувалися не тільки «крупные этнографические единицы», а й невеликі за своєю чисельністю. Зокрема на теренах Катеринославщини мова йшла про німців-колоністів, нащадків греків та албанців, валахів, болгар, євреїв, турок та ін., а також розкольників та сектантів [14, с. 215–216]. Окремо висловлювалося побажання антропологічного обстеження населення по всіх губерніях, що підлягали обстеженню.

Друга частина «Програми...» містила необхідний для збирання детальний перелік предметів народного побуту, що характеризують типи поселень та житлових і господарських споруд, основні складові господарської діяльності (землеробство, скотарство, полювання, рибальство, бджільництво, мірошництво, гончарство), базари та ярмарки, декоративно-ужиткове мистецтво (ткацтво, коцорство, бондарство, лимарство, вишивка). Значна увага приділена сімейним звичаям та обрядам, особливо тим, що, за сучасною термінологією, пов'язані із соціалізацією особи у традиційній культурі. Зазначена також необхідність збирання дитячих народних ігор і іграшок як невід'ємної складової дитячої субкультури. Ця обставина дуже важлива, оскільки в той час цей напрям тільки-но починає вивчатися не тільки українською етнографією [2], а й світовою антропологічною наукою. Останнє свідчить про розуміння і з боку творчої інтелігенції нашого краю актуальності цієї тематики та ролі народної іграшки у етнічному вихованні підростаючого покоління.

Важливою складовою програми було звертання до духовної культури етносів, що мали бути дослідженими. Крім обрядів календарного циклу, які поєднували в собі язичницькі та християнські засади (Святки, Масляна, Великдень, Трійця і т. д.), рекомендувалися до фіксації повір'я та ворожіння, раціональне та ірраціональне у народній медицині (ліки, замовляння), обереги, натільні хрести, зразки татуювання [14, с. 219].

Окремим напрямом наголошувалися пошук та фіксація залишків «казачества» у тогочасному народному побуті.

Усі записи та речові артефакти повинні були супроводжуватися кресленнями, малюнками та фотографіями, що мало значно підвищувати науковий рівень зібраної етнографічної інформації. На жаль, наступні випуски «Літопису…» не повідомляли читачам щодо ефективності розповсюдження та отриманих результатів по запропонованій програмі.

Дотичною до етнографічної є і «Программа для собирания сведений о кобзарях и лирниках к XIII АС в Екатеринославе», що була надрукована в тому ж I випуску «Літопису...» [14, с. 220–224]. У ній подається огляд ролі цих народних музикантів у різні періоди історичного розвитку України та поступове їх зникнення у традиційній культурі українського народу. На думку укладачів «Программы...», серед селян Харківської губернії цей напрям музичної творчості ще досить недавно побутував, що і робить доцільним направити зусилля на вивчення їх побу-

ту та пісенного репертуару саме в цьому регіоні України. У «Программе...» визначаються 14 пунктів, за якими необхідно проводити збирання відомостей по означеному питанню. Зокрема при роботі з респондентами необхідно з'ясовувати кількість кобзарів у певному районі, визначати місця їх постійного мешкання, відомості особистого характеру (коли став сліпим, у кого навчався кобзарству тощо), які поетичні жанри кобзарі виконують на поточний час та передають своїм учням. Окремо акцентувалася увага на необхідності з'ясування ступеню впливовості кобзарства на тогочасне суспільство.

Поява таких професійно складених програм сприяла пожвавленню інтересу до народної культури серед різних верств населення. Активно діяли у цій царині і члени архівної комісії. Одним із найбільш працьовитих, чиї публікації пов'язані з історико-етнографічним вивченням Катеринославської губернії, був Я. П. Новицький. У десятому, ювілейному, випуску «Літопису...», в редакційній статті А. Синявського, де наводиться загальний перелік публікацій, перу Я. П. Новицького належить 17. Серед них ґрунтовні зібрання фольклору та етнографії на теренах колишніх земель Війська Низового Запорозького. Крім Я. П. Новицького історико-етнографічній тематиці присвячені публікації та статті В. Біднова, М. Бикова, В. Машукова, В. Пичети та Д. Яворницького. Осторонь від них стоять дві роботи В. Данилова : «Из прошлого Екатеринославской этнографии» [3, с. 182–188] та «Екатеринославщина в архиве Императорского Русского Географического Общества» [4, с. 376–378]. У першій автор наводить матеріали, що були надіслані до Імператорського Російського Географічного товариства в середині XIX ст. з території Катеринославської губернії, а саме Павлоградського повіту. Респондентом виступав купець М. Шумко, якого В. Данилов називає одним із «старейших любителей-этнографов Екатеринославщины» [3, с. 188]. Друга публікація утримує коротку інформацію про рукописи з Катеринославщини, що згадуються Д. Зеленіним при описі ним архіву товариства.

Проведений аналіз робіт названих науковців дозволяє нам узагальнити розпорошені в них дані про етнічний склад, природні умови, господарство, домобудівництво та інші складові традиційно-побутової культури поліетнічного населення Катеринославської губернії Тематично поза межами нашого дослідження залишилися роботи «Літопису...», що пов'язані з конкретними персоналіями української етнографії – І. І. Манжурою, Г. А. Залюбовським, Я. П. Новицьким та М. В. Закревським.

Частково відомості про етнічний склад населення регіону знаходимо у рукописі «Описание городов Азовской губернии», який представляє собою передрук Я. П. Новицьким з копії, що була зроблена А. А. Скальковським з опублікованого М. Мурзакевичем екземпляру. Важливим доповненням стали особисті коментарі Я. П. Новицького, що торкаються хронології подій, назв та місцезнаходження різних об'єктів, про які йдеться [8, с. 72–93].

Відповідно до цього джерела, значний відсоток населення становлять нащадки українських козаків та росіяни, які переселялися із різних губерній Росії, а також полки донських козаків, що несли охорону у ряді фортець. Серед етнічних меншин називаються греки (м. Маріуполь та ряд поселень, Павлівська фортеця) та вірмени (м. Нахічевань) [8, с. 82].

За інформацією, що зібрана Я. П. Новицьким під час обстеження ним с. Аули Катеринославського повіту (зараз Верхньодніпровський район), відзначаються переселенці із різних містечок Кременчуцького, Зеньковецького та Гадяцького повітів Полтавської губернії. Окремо йде мова про «лытвынив» як народ усе «нечепурный, ледачый, задеракуватый та галдоватый» (тобто займається чаклунством. – З. М.) [9, с. 37]. Від респондента у Новомосковському повіті записано пе-

реказ стосовно слобідки Татарка, яка була заселена «кацапамы аж из Серпухова» [9, с. 107].

З метою встановлення стану демографічної ситуації у другій половині ХУІІІ – на початку ХІХ ст. В. Пичета на підставі матеріалів архіву Катеринославського Нижнього Земського суду аналізує відомості щодо народжуваності та смертності у регіоні за цей період [13, с. 54–61]. Ним відзначається тенденція до переваги кількості хлопчиків як серед народжених, так і померлих, а також значний відсоток смертності серед дітей обох статей до 7 років [13, с. 55]. Аналіз сімейного стану подружніх пар свідчить, що домінуючою була традиція брати шлюб серед неодруженої молоді (335 випадків), водночас інколи неодружені женилися на вдовах (19) та вдівці на дівчатах (27) [13, с. 55].

Цікаві відомості сповіщає названий автор і про можливості зміни релігійних уподобань представниками поліетнічного населення краю. Зокрема щодо єврейського етносу, який традиційно складав досить високий відсоток серед населення Катеринославщини, автор відзначає фінансові збитки, за яких це можливо. Так єврей, що добровільно прийняв християнство, відповідно до законодавства повинен був за це сплатити різні податки на загальну суму 40 карб. 91 коп. Тобто на час, про який йде мова, це було досить дорогою забаганкою, подолати яку не кожен бажаючий був у змозі [13, с. 58–59].

Загалом щодо конфесійної належності населення губернії відомості обмежуються даними тільки про християнські храмові споруди. Так, у «Описании...» зазначено, що у Катеринославі чотири дерев'яних церкви, які представляють різні течії християнства. Вони, в залежності від кількості населення, «полагаются» майже по всіх містечках (Новоселиця, Павлоград) краю.

Природно-географічні умови губернії в опублікованих дослідженнях жодного разу не були предметом спеціального дослідження. Однак, фактичний матеріал, поданий у описі Азовської губернії, історико-краєзнавчих та фольклорно-етнографічних роботах Я. П. Новицького дозволяють сучасникам фіксувати досить сприятливі умови для традиційної господарської діяльності населення.

Підтвердженням цього є факт успішного розвитку сільського господарства та різних промислів. Так, землеробство по всій губернії представлено хліборобством та городництвом («овощных садов довольно» [8, с. 89]). Вирощували зернові культури: жито, пшеницю, овес, а також гречку, просо, льон та коноплю. За спогадами старожилів «хлиб рис як очерет» [9, с. 37]. На городах найбільш популярні овочі – огірки, земляна груша (топінамбур ? – З. М.), часник, цибуля, буряк та ін. Із захопленням укладач «Описания...» пише про кавуни, які дуже солодкі та великі за розміром, а також про червоні та білі дині [8, с. 90].

Скотарство теж відігравало велике значення в господарстві. Найпоширенішими видами були: коні, велика рогата худоба та вівці. Саме природні умови степу сприяли випасу худоби майже протягом усього року, оскільки крім грудня та січня вона могла знайти собі в полі «пасьбу» [8, с. 90].

Зовсім невеличкі, але важливі за змістом, відомості знаходимо про таку етновизначальну складову матеріальної культури кожного етносу як домобудівництво**.** Із записів Г. Залюбовського [5] та етнографічної літератури відомо, що традиційне житло в цій частині України було глинобитним. Ця теза підтверджується і в статтях, що вміщені у «Літопису...». Зокрема, підкреслюється, що через брак деревини основним типом житлових споруд були мазанки, стіни яких зводять «оплетывая хворостом и обмазывая глиною» [8, с. 75]. Хати робили «маленьки» [9, с. 39] (очевидно, мається на увазі традиційне дво – або трьохкамерне житло – З. М.). Для опалювання користувалися соломою та очеретом, а подекуди і кізяком (за нашими даними у Приоріллі, на Херсонщині ця традиція зберігалася принаймні до кінця 60-х рр. ХХ ст.).

Детальніші дані щодо житла у Павлоградському повіті подаються у згадуваній вище статті В. Данилова [3]. Викликає значний інтерес маловідома в етнографічній літературі інформація місцевого купця М. Шумко про побутування тут традиції хатнього малювання (зазначимо, що загальновизнаною є думка про першофіксацію цього напряму народного декоративного мистецтва Д. І. Яворницьким у с. Мишурин Ріг у 1903 р.). Названий респондент відзначає, що стіна у хаті напроти дверей «розмалевана: на белом поле красным суриком грубою щиткою цветок наподобие розы или древесной гилки; это знак, что тут дивчина-невеста». Під іконами, на покуті стіни «обити шпалерами», традиційним є й білування стін. На жаль, у більш пізніх джерелах, відсутні будь-які відомості про цей осередок настінного малювання на території Катеринославщини. Щодо внутрішнього інтер'єру хати, то її обов'язковим елементом – «достопримечательностью» – виступає скриня, яка «покрыта почти всегда чистым, с валу тканным толстым настольником» [3, с. 183].

Греки та вірмени будували собі житло із дикого каменю «в теску» [8, с. 90], що віддзеркалює збереження ними етнічної традиції у цій галузі народної культури. На сторінках видання присутні важливі з огляду на розкриття питання про віковий символізм народного костюму матеріали. Маються на увазі дані про зміни одягу підлітків (дозвіл їм носити певні складові традиційного вбрання, що притаманні лише дорослим) при соціалізації у традиційному суспільстві. Я. Новицький наводить такий запис, зроблений від діда Гаврила з с. Аули: «...на трынадцятому годи маты пошила (мені) штаны. Тоди мода була водить дитей в довгих сорочках и пидпиризувать мотузочкою. Дивчаткам, було инча маты дае запаску дванадцятого году, а инча воде в одний сорочци, аж покы хлопци не поклычуть на досвиткы…» [9, с. 39].

Про регіональні особливості малоросійського народного костюму йдеться у матеріалах М. Шумко, які свідчать про побутування на території Павлоградського повіту ще у середині XIX ст. етновизначальних його складових. Так, чоловіки крім «холщевых шаровар носят также шаровары из кож овечьих», які тримаються на стані за допомогою пояса-»риминця», а якщо той продітий у підшивку, то має назву «очкурець» (саме такий термін розповсюджений і в інших регіонах України). До нього, як зазначає згаданий респондент, кріпився ніж та « маленькая калитка или капшучек с деньгами». Серед типів верхнього чоловічого одягу згадується свита з кобеняком та свита-«куцыня», специфікою якої є «лацканы», що «обшиты синим или красным сукном». Розповсюдженою чоловічою зачіскою були «кружок» та «чуприны, переброшенные за правое ухо» [3, с. 184].

Жіночий одяг більш різноманітний і навіть поділяється у наведеному В. Даниловим рукопису на буденний та святковий. Для останнього обов'язковою є «белая рубаха с широкими, шитими цвітною бумаго (? – З. М.) рукавами, воротником и пазухою», червоний пояс із довгими кінцями, запаска або плахта. Особливо наголошується на присутності «дуката с добрым намистом (кораловим – З. М.)». Дуже яскраво М. Шумком описаний і святковий дівочий костюм, що традиційно відрізнявся своєю кольоровою гамою і віддзеркалював статево-віковий символізм народного вбрання. Основними його складовими є біла лляна сорочка або «станок рубахи с рукавами білого каленкора, спідниця простого ситца с большими цветами, корсет китаевый голубой или вишневого цвета». Як і у жінок, обов'язковими серед численних нагрудних прикрас (крести, «красное намисто», ленты с висячими на спине концами) були дукачі. «Голова зачесана одной назад косою, в ней вплетена красная длинная скиднячка, черевики или сапоги красного сафьяна на високих подборах, а другие в простих черных, в белах суконних, зимой и летом толстых панчохах; на обеих руках пальцы унизаны простыми и разных сортов обидцями» [3, с. 184].

При аналізі народної кулінарії підкреслюється певна її підпорядкованість релігійним віруванням місцевого населення. Маються на увазі пости, коли заборонялося вживання скоромного, включаючи рибу та «олею». Серед перших страв згадуються «борщ з крапивою, забудьками, щавлями, свеклою, свежею и кислою капустою и буряками с солониною, свиным салом, засмаженою цибулею и затертым пшеном». У неділю та свята вживали м'ясні страви, серед яких «бывают холодец с ног свиных, борщи с курицами, гасятиной, уткой или бараниной с чесноком… От избытка бываемого так вареники в макортах и плавают. Случается и жаркое» [3, с. 185]. Загалом респондент підкреслює охайність малоросіян у приготуванні їжі – «чистота немецкая», а також розповсюджену по всій Україні традицію безпосереднього готування страв до кожного прийому їжі. Зокрема автор зазначає : «Что сварено поутру, он уже не будет есть вечером, а чтобы было сейчас приготовлено» [3, с. 185].

Сімейна обрядовість малоросійського населення Павлоградського повіту аналізується М. Шумком на прикладі весілля. Такий його вибір є цілком зрозумілим з позицій жанрового розмаїття обрядів весільного циклу та важливості цієї події для громади та у житті конкретної людини з огляду на їх місце у соціалізації особи в традиційному суспільстві. В. Данилов констатує, що на його погляд, представлений ритуал не вирізняється від інших районів України і, мабуть, саме з цих причин не подає нам його розгорнутого опису. Привабливим йому здається лише звичай передачі «женихом» ритуального печива – «отцу борону, а матери сову» [3, с. 186]. Викликає у нього здивування і відсутність даних про весільні пісні та обряд, що проводився після обіду – «осмотр за чесностію невесты». Залишається зокрема, на думку В. Данилова, незрозумілим який характер мав цей звичай і яким чином він відбувався?

Серед дев'яти рукописів архіву Російського Географічного Товариства, про які йдеться у огляді В. Данилова, найбільш інформативними за вміщеним тут етнографічним матеріалом є три: «Этнографические сведения, собранные в Славяносербском уезде (7 с.)» Віктора Голуба; «Малороссияне Верхнеднепровского уезда (10 с.)» Богдана Нестеренка та «Камеральное описание Екатеринославской губернии (46 с.)» М. Мурзакевича [4, с. 376–378]. Нечисленність в архіві Товариства матеріалів з теренів Катеринославської губернії за висновком В. Данилова є свідченням відсутності серед інтелігенції краю «культурных интересов» [4, с. 378].

Значний блок матеріалів, опублікованих у випусках «Літопису...», пов'язаний з історико-етнографічним вивченням Запорожжя, оскільки значна територія тогочасної Катеринославської губернії знаходилася на землях Війська Низового Запорожського. М. Сумцов «тяготение к старине, особенно Запорожью» [18, с. 8] представників катеринославської науки не завжди схвалював. Оскільки, на його думку, тогочасне суспільство також потребувало етнографічного вивчення, що обумовлювалося швидким розвитком промисловості і розповсюдженням т. зв. міської культури в традиційному сільському середовищі.

Можна не погодитися з такою його позицією, оскільки на кінець XIX ст., коли припадає активізація досліджень Я. Новицького та Д. Яворницького, на цій території ще були «живі» у пам'яті нащадків запорожців численні спогади про героїчне минуле, перекази, легенди, фольклор, які потребували свого наукового осмислення. Тобто таку увагу до означеної тематики не можна розглядати як просте захоплення козацькими часами, а як нагальну наукову потребу дня – збирання та збереження автентичного фольклорно-етнографічного матеріалу Катеринославщини.

Численні перекази та легенди про Запорожжя (раніше вже друкувалися в інших виданнях: «Степь», «Екатеринославские губернские ведомости», «Киев-

ская старина») вміщені у дослідженні Я. П. Новицького «Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 гг.» [9, с. 3–112]. Матеріал розподілено по п'яти відділах, кожен з яких торкається певних аспектів історії та побутової культури козаків. Наприклад, відділ ІІ «Урочища. Старожитные города и села» містить відомості про зв'язок місцевої топоніміки з конкретно-історичними подіями та постатями першопоселенців козацького краю. Дослідник проводить огляд населених пунктів по правому та лівому берегах Дніпра, ретельно фіксує відомості щодо місця запису та кожного респондента. У відділі ІУ знаходимо легенди та перекази про походження запорожців, їхні стосунки з чумаками [9, с. 92–95; с. 99] та народні уявлення про характерництво серед козаків [9, с. 102–105]. Цікавим з огляду на демонологічні уявлення, що побутували серед населення, є V відділ роботи, у якому вміщені матеріали про досить розповсюджені по всій Україні і взагалі серед східнослов'янських етносів образи вовкулака та чорта [9, с. 110–112].

Суто етнографічний матеріал, пов'язаний із дуже важливою та недостатньо вивченою складовою духовної культури народу, містить низка ґрунтовних досліджень Я. П. Новицького: «Малорусские народне заговоры, заклинання, молитвы и рецепты. Собранные в Екатеринославщине» [11, с. 59–98] та «Малорусские народне заговоры и заклинання. Собранные в Екатеринославщине» [12, прил., с. 1–15]. Сам автор цілком розуміє важливість звернення до означеної теми, оскільки знахарство, як складова народної медицини, через традиційну професійну замкненість носіїв цієї інформації майже не розглядалося в етнографічній літературі. Так, Я. П. Новицький зазначає, що в роботах відомих дослідників Катеринославщини (Г. Залюбовського, І. Манжури) та дотичних до неї територій (М. Сумцова) зафіксована незначна кількість зразків цього жанру. Значним недоліком, на думку вченого і, безумовно, сучасних дослідників, є відсутність відомостей щодо місця їх запису [11, с. 61–62].

Робота Я. П. Новицького, що опублікована у дев'ятому випуску «Літопису...», містить матеріали, які зібрані автором протягом 1875–1913 рр. За цей час він зміг поспілкуватися з 9 знахарями, 12 знахарками та 3 особами, які, за висловом науковця, «не мають відношення до знахарства». Серед респондентів зазначена відома шептуха Василиса Гетьманка, знахарки Марія Білоконка, Катерина Старченкова та ін. Опрацьовані також старовинні рукописи, з яких етнографом відтворена низка замовлянь.

Усі матеріали, що містяться в роботі, згруповані за доцільною, як вважає автор, схемою, а саме: спочатку замовляння, що використовуються в різних життєвих ситуаціях немовлят, хворобах та інших побутових проблемах дорослих людей та на останок ті, що стосуються домашніх тварин [11, с. 62]. Така їх класифікація відповідає за змістом сучасному поділу замовлянь, запропонованому Г. Сухобрус. Названа авторка виокремлює такі тематичні групи: лікувальні, родинно-побутові, господарські та суспільно-громадські [6, с. 82].

Замовляння за змістом та формою виконання відносяться до вербальної магії, основою якої є віра в чудодійну силу слова як засобу впливу на вищі духовні сили. Позитивний результат їхньої дії часто пов'язується в народній думці із фазою місяця («на молодик, на повний місяць, на сходи місяця», «до схід сонця») [11, с. 71], використанням спеціальних предметів (сокира, віск, вода) тощо. Слід зазначити, що цей взаємозв'язок між діями людини та явищами природи прослідковується етнографами і в інших галузях народної культури українців (городництві та взагалі в землеробстві тощо).

В опублікованих замовляннях широко використовуються т. зв. «магічні» цифри, зокрема цифра три – тричі необхідно читати молитви, обливати водою, брати солому із трьох стріх тощо. Такої ж магічної сили набуває цифра дев'ять –

тричі по три. Наприклад, серед записаних Я. П. Новицьким зустрічаємо рекомендацію «від бешихи шептать 9 раз» [11, с. 82], «як замовлять кров – тричі, або три по три одним духом» [11, с. 84] та ін.

Серед дитячих наводяться замовляння від найбільш розповсюджених недугів: безсоння та крикливців, переполоху, пристрігу, уроків (зглазу), «младенческого (родимчик)», сухот, жовтяниць, пліснявки та ін.

Значно менше у кількісному відношенні запропонована збірка Я. П. Новицького містить замовлянь від хвороб та задля «благополуччя» (тобто щоб плодилася, давала гарний приріст, надої тощо) домашньої худоби.

Не менш цікавою є ще одна робота невтомного дослідника козацького краю «Духовный мир в представлении малорусскаго народа» [10, с. 161–184]. Структурно вона включає два відділи: I – Біблійні перекази та народний культ; II – Люди з чудодійною силою. – Богатирі. Чудовиська. – Явища природи. Вміщені тут Я. П. Новицьким матеріали розкривають поєднання язичницьких та християнських засад світосприйняття наших пращурів. Мова йде про існування водночас вірувань у Христа та Іуду, злих духів (чортів), богатирів, чудовиськ тощо. Звертають на себе увагу народні уявлення про «душу». Остання в записаних на Катеринославщині переказах, як і в демонологічних уявленнях по всій Україні, ототожнюється з голубом, бджолою або мухою [10, с. 167–168]. Загальновідомо, що саме ці істоти присутні у релігійних віруваннях, повір'ях та обрядах поховально-поминального циклу.

Наведені матеріали дозволяють нам зробити кілька суттєвих висновків. По-перше, ми можемо констатувати формування на початку XX ст. наукового підходу серед катеринославських дослідників у вивченні етнографічної складової тогочасної народної культури. Це знайшло відбиток у професійному рівні складеної та опублікованої напередодні XIII АЗ «Программы для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1905 г. XIII Археологическом съезде в г. Екатеринославе». Остання сутнісно продовжує основи, що були закладені у цьому напрямку попередніми дослідниками і, перш за все, Я. П. Новицьким. Мається на увазі факт складання саме ним першої в катеринославській етнографії програми по збиранню польового етнографічного матеріалу, що була опублікована на сторінках «Екатеринославских губернских ведомостей». Задекларовані ним вимоги до паспортизації фольклорно-етнографічних зразків прослідковуються протягом усієї його наукової діяльності і полягають у детальній фіксації місця, часу запису, збереження мовно-лінгвістичних особливостей (запис з голосу, під час співу тощо) та особистих відомостей про респондента. Така прискіпливість вченого до збирання унікального автентичного матеріалу робить опубліковані на сторінках «Літопису...» дослідження неоціненим джерелом для сучасних дослідників фольклорно-етнографічних особливостей населення нашого краю.

По-друге, синтезовані внаслідок проведеного аналізу відомості щодо конкретних проявів матеріальної та духовної культури населення Катеринославської губернії підтверджують дані, що містять інші поодинокі джерела інформації – записи Г. Залюбовського, І. Манжури та фіксуються сучасними дослідниками під час етнографічних експедицій в межах Дніпропетровської області. І хоча з часу опублікування розглянутих робіт минуло вже століття, і глобалізаційні процеси майже поглинули етнографічне розмаїття населення нашого краю, саме завдяки ним та аналогічним спостереженням на суміжних територіях сьогодні можна ще прослідкувати витоки та еволюцію як окремих явищ, так і локальні особливості традиційної культури нащадків тих етносів, що донедавна визначали етнічну та етнографічну особливість Катеринославської губернії.

Бібліографічні посилання

1. **Білий В.** Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання / В. Білий // Археологічний збірник Дніпропетровського краєзнавчого музею. – Д., 1929. – Т. 1. – С. 235–260.

2. **Грушевський М.** Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – К., 2006.

3. **Данилов В.** Из прошлого Екатеринославской этнографии / В. Данилов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (далее ЛЕУАК). – Екатеринослав, 1915. – Вып. 10. – С. 182–188.

4. **Данилов В.** Екатеринославщина в архиве Императорского Русского Географического Общества / В. Данилов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1915. – Вып. 10. – С. 376–378.

5. **Залюбовський Г.** Заметки о селениях / Г. Залюбовський // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. І, спр. 12248, с. 1–11.

6. **Лановик М.** Українська усна народна творчість : підручник / М. Лановик, З. Лановик. – К., 2005.

7. **Маріна З. П.** Етнографічні студії Г. А. Залюбовського / З. П. Марина // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2008. – Вип. 6. С. 161–171.

8. **Новицкий Я. П.** Описание городов Азовской губернии / Я. П. Новицкий // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 72–93.

9. **Новицкий Я. П.** Народна память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 гг. / Ч. П. Новицький // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1911. – Вып. 7. – С. 3–112.

10. **Новицкий Я. П.** Духовный мир в представлении малоруського народа / Я. П. Новицький // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 161–184.

11. **Новицкий Я. П.** Малорусские народные заговоры, заклинання, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине / Я. П. Новицький // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1914. – Вып. 9. – С. 59–98.

12. **Новицкий Я. П.** Малорусские народные заговоры и заклинання, собранные в Екатеринославщине / Я. П. Новицький // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1915. – Вып. 10. – Прил. – С. 1–15.

13. **Пичета В.** Несколько слов о состоянии архива екатеринославского нижнего земского суда / В. Пичета // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 54–61.

14. Программа для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1905 г. XIII археологическому съезду в г. Екатеринославе. – ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 213–219.

15. Программа для собирания сведений о кобзарях и лирниках к XIII археологическому съезду в г.Екатеринославе. – ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 220–224.

16. **Синявский А. С.** К XIII археологическому съезду / А. С. Синявский // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 225–233.

17. **Синявский А. С.** Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии: Из речи, произнесенной в торжественном заседании по случаю празднования 10-летия Екатеринославской комиссии / А. С. Синявский // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1915. – Вып. – 10. – С. 1–15.

18. **Сумцов Н.** Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии / Н. Сумцов // Сб. ст. Екатеринослаского научного общества по изучению края. – Катеринослав, 1905. – С. 1–10.

Надійшла до редколегії 01.11.2009.

УДК 069(091)

П. С. Усенко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

МУЗЕОЛОГИЯ: НАУКА, ДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ОБРАЗ ИЛИ СОВОКУПНОСТЬ ВЕРБАЛЬНЫХ ФОРМ?

Розглянуто дискусію про статус і предмет вивчення музеології 60-80-х рр. XX ст., головним «пафосом» якої став перехід музеології від емпірико-описового етапу розвитку до теоретико-синтетичного. На основі ідей М. Фуко пропонується альтернативне розуміння музеології як сукупності вербальних форм, а також визначаються можливості формування її дисциплінарного образу в контексті сучасної гуманітаристики.

Ключові слова: музеологія, дисциплінарний образ, наукова дисципліна, дискурсивні практики.

Рассматривается дискуссия о статусе и предмете изучения музеологии 60–80-х гг. XX ст., главным «пафосом» которой стал переход музеологии от эмпирико-описательного этапа развития к теоретико-синтетическому. На основе идей М. Фуко предлагается альтернативное понимание музеологии как совокупности вербальных форм, а также определяются возможности формирования ее дисциплинарного образа в контексте современной гуманитаристики.

Ключевые слова: музеология, дисциплинарный образ, научная дисциплина, дискурсивные практики.

The article considers the debate on the status and the object of study of Museology in 60-80s of the twentieth century, primarily «pathos» of which was based on a shifting museology from empirical-descriptive stage of development to the theoretical and synthetic. Based on the ideas of Michel Foucault we propose an alternative understanding of museology as a combination of verbal forms. We also identify opportunities for the formation of its image in the disciplinary context of modern humanities.

Key words: museology, disciplinary image, academic discipline, discursive practices.

До середины XX в. музеология представляла собой сумму практических знаний, которая сосредоточивала своё внимание на организационной стороне деятельности музеев, помещая музейный институт и музейный предмет в центр своей научно-исследовательской деятельности. Музеология как область знания и вид деятельности, по сути, формулировала принципы определения источниковой ценности музейных предметов, изучала различные аспекты их воздействия на посетителя, разрабатывала методы документирования действительности, изучала историю музеев, их общественные функции, теорию и методику музейного дела.

Такое понимание предназначения музеологии до сих пор наиболее популярно среди музейных работников и имеет давнюю традицию. Многие из участников дискуссии относительно предмета изучения и задач музеологии опираются на определение «музеологии», предложенное на Международном Музейном Семинаре ЮНЕСКО в Рио-де-Жанейро в 1958 г. Согласно этому определению, музеология является отраслью знания, которая занимается изучением целей и организации музеев. В 1972 г. более подробное определение было дано ИКОМ, определившего музеологию как исследование происхождения и истории музеев, их роли в жизни общества, конкретных систем для научных исследований, хранения, образования и организации, отношения с физической средой, а также классификации разного рода музеев. Это определение очертило границы большинства музейных программ по подготовке персонала. Однако эти программы, как правило, отсылают нас к музейным исследованиям, а не к музеологии.

© П. С. Усенко, 2010

Аналогичные тенденции наблюдаются и в отечественной традиции. Так в Словаре иностранных слов, вошедших в состав русского языка под редакцией А. Н. Чудинова (1910 г.) музеология определяется как «наука об устройстве музеев». Данная трактовка в более широком виде перейдет во многие отечественные энциклопедии и словари (Ожегова, Ушакова, Ефремовой, БЭС).

Определение музеологии как науки о музейном институте связано с определением института как такового. Американский музеолог Георг Эллис Буркау, определяя музеологию как исследование музейной институции говорит, что сам термин «относится к современным музеям, которые определяются нашей профессиональной организацией» [3, с. 16].

Подобное понимание музеологии, которое опирается на эмпирико-описательный характер работы и сосредотачивает внимание на сопряженности музеологии с предметными дисциплинами, со второй половины XX ст. находит все большее число критиков. Так, например, польский музеолог Войцех Глузински утверждает, что «большинство музейно ориентированных музеологий представляют собой узкий эмпиризм, основанный на музее как функциональной конгломерации конкретных мероприятий, направленных на сохранение и использование предметов [4, с. 33]. Он, как и многие другие сторонники перехода музеологии в теоретико-синтетическую фазу развития, преследует цель отделить теоретическую область исследования от практической, добившись тем самым укрепления музеологии в качестве академической и независимой дисциплины.

Одним из первых, кто предложил систематизированный проект подобного размежевания был Иржи Неуступный, опубликовавший в 1968 г. в Праге работу «Музей и исследование» [10]. В своей работе И. Неуступный разработал модель, в которой музеология делилась на общую (занимается принципами хранения, исследования и коммуникации материальных свидетельств человечества и его окружающей среды, а также их институциональной основой) и прикладную (имеет дело с результатами работы общих принципов музеологии в музейной практике). Позже к ним добавилась специальная музеология (связывает общую музеологию с конкретными предметными дисциплинами и рассматривает проблему музеев и их коллекций в области искусства, антропологии, естественной истории и т. д.).

Предлагались и другие оппозиции: музеология и музеография или теоретическая музеология и практическая [4, с. 33; 17].

Необходимо отметить, что отношение между музеологией и прикладными науками является одним из центральных вопросов в рамках развернувшихся дебатов по музеологии 60-80-х гг. прошлого века. Нидерландский музеолог Петер ван Менш предложил изучать это отношение на трех разных уровнях: 1) отношения между музеологией и другими научными дисциплинами в целом (метамузеологический уровень); 2) связь между музеологией и прикладными дисциплинами в области музеологии (институциональный уровень); 3) отношения между музеологией и предметными дисциплинами на уровне повседневной музейной работы (музеологический уровень) [8].

Так или иначе, но все специалисты сходятся во мнении, что музеология является единообразной областью знания, которая требует своего дальнейшего структурирования. С 1982 г. для обеспечения основ учебного плана и поддержки базовых принципов библиотечной классификации в Рейнвордской Академии (Нидерланды, Амстердам) используется наиболее популярная пятичленная структура. Так, Общая музеология работает с принципами хранения, исследования и коммуникации материальных свидетельств человечества и его окружающей среды, а также с его институциональной основой. Теоретическая музеология закладывает философские и эпистемологические основы этих принципов. Прикладная музеология занимается методологическими аспектами музейной работы, т. е. применением теоретических концепций на практике. Специальная музеология связывает

общую музеологию с конкретными предметными дисциплинами, рассматривает проблему музеев и их коллекций в области искусства, антропологии, естественной истории и т. д. Наконец, историческая музеология обеспечивает общую историческую перспективу.

Помимо упомянутых выше музеологий в литературе могут быть найдены и многие другие. Например, «критическая музеология», «новая музеология» и «экомузеология» представляют собой дисциплинарные ответвления, которые стремятся стать отдельными областями исследований. Как методология, а не область исследований, предлагаются термины «экспериментальная» и «сравнительная» музеология [7, с. 117]. Экспериментальная музеология предлагается в качестве отрасли музеологии, экспериментально изучающей влияние факторов, добавляющих или удаляющих информацию в биографии музейного предмета. Сравнительная музеология предназначена для исследования отличий между разными специальными музеологиями. Специальная музеология в свою очередь претерпевает дробление на множество «отдельных» музеологий, связанных с прикладными науками: «этнографическая музеология», «зоомузеология», «антропомузеология», «этномузеология» и пр. [17].

С середины 1960-х гг. прошлого века, когда дискуссии о предмете изучения музеологии начинают формировать полноценное проблемное поле, разнообразие взглядов на содержание музеологии, похоже, все более разрастается, вместо того, чтобы кристаллизироваться в нескольких четко определенных школах мысли. Эти различные тенденции пытались систематизировать такие авторы, как Войцех Глузинкси, Авраам Разгон, Збинек Странски, Томислав Шола, Джудит Шпильбауэр, Клаус Шрайнер и др. С 1986 ИКОФОМ организовал открытый семинар по теме «Музеология – наука или только практическая работа?» в Museological Working Papers 1 и 2.

Однако, каждый исследователь, принимавший участие в дебатах, по сути, имел свою отдельную точку зрения, которая укладывалась в проблематику: институт – функция – музейный предмет – субъект-объектные отношения. Каждый музеолог решал для себя, является ли музеология подлинной академической дисциплиной, полагая за этим ту степень, в которой дисциплина способна обеспечить потребности общества. В этой связи различие проводилось между значимостью практической работы в области музеологии, т. е. музейной работой, и значимостью музеологии как теоретического каркаса этой области. Требования выдвигались следующие: если музеология должна быть принята в качестве академической дисциплины, она должна разъяснить, какой вклад она вносит в копилку общего знания; если музеология должна быть принята в качестве теоретического ориентира музейной работы, она должна разъяснить, какую пользу от нее получат музейные работники.

Нидерландский музеолог Питер ван Менш синтезирует взгляды исследователей и выделяет следующие основные подходы к данной проблеме: теоретико-эмпирический подход, праксиологический подход и философско-критический подход. «Эти подходы не исключают друг друга. В то время как теоретико-эмпирический подход является преимущественно эвристическим, праксиологический очерчивает стратегии поведения, философско-критический подход развивает определенные точки зрения в готовые руководящие принципы» [8].

Теоретико-эмпирический подход, по мнению музеолога, направлен на субстанциональную рациональность, т. е. способность видеть означающие отношения между различными явлениями в реальности. Его цель носит преимущественно описательный характер. Он пытается понять музеологические явления в их историческом и социально-культурном контекстах. Его полезность в первую очередь – эвристическая. Праксиологический подход основное внимание уделяет функциональной рациональности. Функциональная рациональность имеет воз-

можность разрабатывать адекватные средства (методы, приемы, процедуры) для реализации целей, которые были определены заранее. Его цель носит прикладной характер. Он должен давать конкретные ответы на конкретные вопросы. В связи с музеем, как институцией, различие может быть проведено между культурным содержанием и структурной формой. Культурное содержание затрагивает ценности и нормы, значение и роль, т.е. музей как институцию. Структурные формы соотносятся с разделением труда, иерархией функций и т. д., т. е. с музеем, как организацией. Структурная форма характеризуется функциональной рациональностью, в то время как для культурного содержания характерна субстанциональная рациональность. Теоретико-эмпирический подход в области музеологии, как правило, сосредоточен на культурном содержании (т. е. субстанциональной рациональности), в то время как праксиологический подчеркивает структурные формы музеологических явлений (т. е. функциональную рациональность). Не случайно поэтому под «музеологией» все чаще подразумевают менеджмент и маркетинг в музейном деле. Так или иначе, но оба подхода не исключают друг друга. Как утверждает Винош Софка, целью музеологии является исследование, анализ и изучение музея и его деятельности и, тем самым, приобретение знаний и опыта, которые могут быть обобщены и организованы в рамках системы музейной теории с собственными методами и унифицированной терминологией, а также определение целей, разработка методов и предложение средств для музеологической деятельности и для решения различных ее проблем, создание основ для ее непрерывного развития [14, с. 12].

Переход музеологии от эмпирико-описательного этапа к этапу теоретико-синтетическому связан с признанием ценности предмета/коллекции, как носителя культурной документации. Исходя из подобной исследовательской установки, одна группа музеологов утверждает, что параллельно с переходом от «предмета» к «ценности» должен произойти также переход от «музейного предмета» к «наследию». В 1982 г. известный музеолог-теоретик, директор Европейской ассоциации наследия Томислав Шола предложил для широкой концепции музеологии, которая уже не музеецентрична, но занимается нашим отношением к нашему общему наследию, термин «heritology» («наука о наследии») [13, с. 47]. Такой подход согласуется с определением «наследия», которое дало ЮНЕСКО и охватывает широкий круг общественных явлений. Одновременно музеология затрагивает или даже включает дисциплины по управлению архивами, библиотечным делом, хранением исторических ценностей и т. д.

Немаловажный вклад в понимание музейного предмета, как значимого источника социальной информации, внесли советские и восточногерманские исследователи. В 1978 г. советский музеолог Авраам Разгон определяет музеологию как «научную дисциплину, изучающую законы происхождения и развития музеев» и добавляет «одним из основных элементов предмета изучения музеологии является изучение особенностей предметов – оригинальных источников информации» [11]. Позже А. Разгон определяет музеологию, как социальную науку, изучающую процессы и законы сохранения социальной информации, а также передачи знаний и эмоций через музейные предметы [1].

Похожую точку зрения отстаивает Клаус Шрайнер, определяя предмет музеологических исследований как: «всю совокупность свойств, структурных и динамических законов развития, детерминированных процессами сбора, сохранения, декодирования, исследования, экспонирования и коммуникации движимых объектов, являющихся подлинными источниками, которые могут обеспечить надежное свидетельство развития природы и общества и служить цели получения и распространения знаний, а также передавать эмоциональный опыт» [12]. В целом восточногерманская музеологическая традиция предлагает рассматривать Музеологию в качестве дисциплины, изучающей музей, как исторически развиваю-

щееся социальное явление, социальные функции музея, а также реализацию музейной работы в различных социально-экономических системах. Соответственно объект знания музеологии включает в себя целый комплекс конкретных законов, регулирующих процессы сохранения и коммуникации в музейном контексте, а также происхождение и функционирование музеев.

Для того чтобы отличить музеологию от предметно-объектных дисциплин, чешский музеолог Збинек Странски выдвигает довольно популярную среди музеологов концепцию музеальности как «конкретного аспекта человеческой реальности». «Миссия музеологии заключается в научной интерпретации отношения человека к реальности, то есть специфического отношения, которое находит свое выражение в склонности приобретать и сохранять подлинные репрезентанты ценностей» [18]. В 1980 году З. Странски определил предмет музеологии как «специфический подход человека к реальности, выражением которого является тот факт, что он выбирает некоторые подлинные предметы из реальности, помещает их внутрь новой реальности с целью их сохранения вопреки естественному закону изменения, когда каждый предмет подвергается неизбежному распаду, использует их по-новому для того, чтобы ответить на свои вопросы» [18].

Ссылаясь на концепцию З. Странски, хорватский музеолог Иво Маревич рассматривает музеальность как особенный объект изучения музеологии: «Музеология имеет дело с систематическим изучением процессов выброса информации, которая хранится в материальной структуре музеалий» [8]. И. Маревич выделяет два типа информации: научная и культурная информация. Предметные дисциплины предусматривают использование научной информации, в то время как музеология заинтересована в культурной информации.

Похожая концепция была разработана Марией де Лудрес Ортой, которая определяет предмет изучения музеологии как процесс культурного запоминания: «Музеология – наука для изучения коллекций, памяти о ценностях, процессах, идеях и убеждениях, ритуалах и моделях поведения, материальных и нематериальных продуктах, созданных обществом и сохраняемых в их памяти» [6, с. 157].

В качестве альтернативы В. Глузински предлагает сосредоточить внимание на «сути музея» (т.н. М-факторе), который заключается прежде всего в «вопросе, значение которого в системе культуры репрезентирует все вещи, входящие в состав музея» [4]. М-фактор относится к атрибуции и передаче символических ценностей, воплощенных в предметах, то есть, к символизации и коммуникативному поведению. Музей рассматривается как система таких конкретных культурных моделей поведения.

Похожую точку зрения отстаивает Джудит Шпильбауэр, допуская: «Если музеология является исследованием понимания процесса активного, комплексного сохранения, но не самого музейного учреждения, тогда возникают новые возможности. В такой концепции музеологии, «активный» означает непрерывный динамичный обмен между личностью / публикой / сообществом и доказательством / информацией / пониманием доступным внутри отдельного музеологического пространства» [16]. Кроме того, она определила музеологию как: «организационную и реляционную теорию, накопление необходимых знаний, методологическую основу, необходимую для сохранения, активное интегративное участия в человеческом опыте» [15, с. 279].

На симпозиуме ИКОФОМ по методологии музеологии в 1983 г. высказывались и другие точки зрения, которые не расширяли, а, напротив, сужали предмет изучения музеологии. Два автора видели объект знания музеологии только в одном виде деятельности, в коллекционировании [5] и коммуникации [9]. Подобные подходы, однако, не находили широкой поддержки в среде специалистов.

Все сложившееся разнообразие подходов к содержанию музеологии, по мнению Д. Шпильбауэр, лучше охарактеризовать как континуум с преимуществен-

но прагматическим институциональным подходом с одной стороны и более обобщенным подходом, учитывающим субъект-объектные отношения, с другой стороны [15]. В действительности же мы имеем дело с разными уровнями абстракции в рамках системы взаимосвязанных параметров. «Поскольку такие подходы основаны на достаточно произвольно принятых системах соотношения и не позволяют решить, какая из них правильная, все они не позволяют устранить конкурирующие концепции» [4, с. 28].

Как нам представляется, все перечисленные выше «музеологии» имеют дело с одним и тем же базовым набором параметров. Они в большей или меньшей степени охватывают одну и ту же область знания, которая, однако, не укладывается в форму строгой академической науки. Многие разногласия относятся к степени распространения области знаний. Основными параметрами здесь являются: музейная институция и музейный предмет, природное и культурное наследие, а также мероприятия по его сохранению и коммуникации, совокупность субъект-объектных отношений. Однако музеология, как наука, не может основываться на совокупности данных параметров, принятых априори, поскольку такие идеи, на самом деле, должны быть результатом музеологического исследования. С чего может начинаться музеологическое исследование? Возможно с попытки децентрации традиционного объекта знания (а вместе с ним и предмета изучения) для того, чтобы позволить музеологическому дискурсу очертить его вновь.

Приведенные выше взгляды музеологов наглядно демонстрируют, что музеология, основанная на общественном институте музея, вряд ли сможет стать классической наукой, однако имеет большой потенциал в качестве дисциплинарного образа или совокупности вербальных форм.

Для того, чтобы раскрыть новое понимание музеологии, нам следовало бы задаться вопросом «почему Музеология стала возможной?». Отвечая на данный вопрос, попробуем обратиться к некоторым фрагментам из интеллектуального опыта Мишеля Фуко, сконцентрированного в его работе «Археология знания» (1969) [2]. В своей работе выдающийся французский мыслитель предлагает инструментарий для понимания формирования дисциплин в рамках дискурсивной формации.

Итак, музеология стала возможной потому, что стал возможен переход от изучения музеев, музейных предметов и общества в их постоянном взаимодействии к структурам уже сформировавшегося и воплощающегося в музеологических практиках музеологического знания. Музеология должна, прежде всего, изучить тот разрыв, который сделал ее возможной. Если допустить, что она имеет дело с техниками документирования реальности посредством отбора, сохранения, изучения и демонстрации предметов материальной культуры в их вариативности, то каждое из этих действий должно подвергаться аналитическому дроблению тем же способом, с помощью которого предмет вынимается из его первоначального контекста и размещается в моделируемой реальности, подвергаясь музеезации. Иными словами, если мы представим, что «музеезация» – моделирование реальности прошлого или настоящего средствами музейных практик (сбор, сохранение, документация, регистрация, хранение, изучение, демонстрация и пр.), то «музеология» изучает и обобщает опыт музеезации.

Музеология стала возможной после эпистемологического разрыва, сообщившего нам о том, что реальности не длятся, а формируются и моделируются согласно системе господствующей идеологии. Что как не господствующая идеология диктует нам правила, по которым мы находим связь между предметами, размещая их рядом друг с другом или отдаляя их друг от друга на безопасное расстояние? Музеология должна соответственно заниматься «идеологией музея», который практикует порядки размещения предметов в пространстве, предлагает контексты и взаимосвязи, принимает участие в установлении предпочтений,

на основе которых осуществляется отбор и изучение материала, формируется художественный вкус, происходит инвентаризация и оценка тех или иных памятников культуры. Музеологию должны интересовать принципы, на основе которых предметными дисциплинами создаются целостности, последовательности, совокупности, связи. В каком-то смысле музеологию должны интересовать не музейные предметы, а принципы построения экспозиций.

Музееведение (как museum studies) изучает то, каким способом музеи делают из памятника документ; музеология (museology) – эксплицированную документальность. Предметные дисциплины учат предметы говорить; музеология следит за общим ходом дискуссии на межпредметном и междисциплинарном уровне. История музея ищет беспрерывную, длящуюся преемственность либо в особом отношении человека к действительности, либо во врожденном инстинкте к коллекционированию (или особой духовной потребности в сохранении, оценке, упорядочивании), заботе о наследии, памяти и пр. Музеология, напротив, должна отталкиваться от разрывов, выпрямляющих данные линии. Она раскрывает связь между дискурсивной формацией, как законообразующей реальностью (понимание «музейности» в конкретную эпоху), и недискурсивной областью (например, музей, предмет, экспозиция). Далее музеология определяет правила образования совокупности высказываний в рамках конкретной музейной практики, которую она берет как единичную практику, изучая ее предпосылки, стратегии, эффективность в достижении моделирования или репрезентации и пр.

Если музееведение собирает предметы вокруг музея как центра, музеология пытается потерять и найти вновь музей в рассеянных коммуникационных, исследовательских и прочих музейных практиках. Музеология выводит музей из того пространства «остановившегося времени», «вечности», в которое он традиционно помещается. Она, возможно, косвенно добивается постановки вопроса об авторских правах, а также возвращает музей в его исторический контекст. Музеология изучает науку о музее в виде совокупности музейных практик, подвергнутых теоретическому обобщению, но не изучает музей как их институциональное воплощение, которое рассматривает себя в качестве того, чем он непосредственно является. Т. е. музеология отслеживает взаимосвязи музейных практик и рассматривает их как практики дискурсивные. При этом она ставит абсолют музея под сомнение, одновременно обвиняя и пытаясь найти для него оправдание в каждую отдельную эпоху мысли. Она пытается ответить на вопрос: почему музей называется музеем?

Углубление темы основано на базовой предпосылке: если музей рождается из прекращения понимания предмета, то музеология – из прекращения понимания музея. В конечном итоге музеология должна заниматься пределами музея и знания о нем, должна очертить границы пространства музейного дискурса и отделить его от немузейного. Попросту говоря, музеология должна заниматься музейным дискурсом.

Поскольку музеология возникает на основе всей системы высказываний и отношений, которые образуются вместе с интеграцией музейных практик в социально-экономический, политический, литературно-художественный, юридический и иные контексты (если мы говорим о музее как о системе музейных практик), то очевидна и культурологическая широта круга возможных исследовательских источников. В их число могут входить научные труды прикладного характера, юридические нормы, интегрирующие музей в систему общественных отношений, литературные тексты, внутримузейная документация по хранению, учету и классификации фондов и пр. Короче, весь массив вербальных высказываний, который дает нам возможность говорить о формировании дисциплинарного образа музеологии в контексте современной гуманитаристики. При этом «образность» позволяет уклониться от строгих академических форм в репрезентации объекта

исследования, а «дисциплинарная форма» является обязанностью исследовать и контролировать неупорядоченную спонтанность дискурсивных практик.

Библиографический ссылки

1. **Разгон А. М.** Место музееведения в системе наук / А. М. Разгон. – М., 1986.

2. **Фуко М.** Археология знания / М. Фуко. – К., 1996.

3. **Burcaw G. E.** Basic paper, in: V. Sofka ed., Methodology of museology and professional training / G. E. Burcaw // ICOFOM Study Series 1. – Stockholm, 1983. – P. 10–23.

4. **Gluzinski W.** Basic paper, in: V. Sofka ed., Methodology of museology and professional training / W. Gluzinski // ICOFOM Study Series 1. – Stockholm, 1983. – P. 24–35.

5. **Hodge J.** Basic paper, in: V. Sofka ed., Methodology of museology and professional training / J. Hodge // ICOFOM Study Series 1. – Stockholm, 1983. – P. 58–65.

6. **Horta M.** Basic paper, in: V. Sofka ed., Museology and museums / M. Horta // ICOFOM Study Series 13. – Stockholm, 1987. – P. 151–160.

7. **Mensch P.** van Practice and theory / P. Mensh // Museological News (10), 1987. – P. 115–118.

8. **Mensch P.** Towards a methodology of museology / P. Mensh (PhD thesis). – Zagreb, 1992.

9. **Myles K.** Basic paper, in: V. Sofka ed., Methodology of museology and professional training / K. Myles // ICOFOM Study Series 1. – Stockholm, 1983. – P. 97.

10. **Neustupny J.** Museum and research / J. Neustupny. – Prague, 1968.

11. **Razgon A. W.** Research work in museums: its possibilities and limits / A. W. Razgon // Possibilities and limits in scientific research typical for the museum. – Brno, 1978. – P. 20–45.

12. **Schreiner K.** Fundamentals of museology / K. Schreiner. – Waren, 1985.

13. **Sola T.** The concept and nature of museology / T. Sola // Museum (153), 1987. – P. 45–49.

14. **Sofka V.** Museology is the study of the museum and its activities / V. Sofka // Museological Working Papers (1), 1980. – P. 12–13.

15. **Spielbauer J.** Basic paper, in: V. Sofka ed., Museology and identity / J. Spielbauer // ICOFOM Study Series 10. – Stockholm, 1986. – P. 273–282.

16. **Spielbauer J.** Basic paper, in: V. Sofka ed., Museology and developing countries – help or manipulation? / J. Spielbauer // ICOFOM Study Series 14. – Stockholm, 1988. – P. 249–260.

17. **Stransky Z.** Basic paper, in: V. Sofka ed., Methodology of museology and professional training / Z. Stransky // ICOFOM Study Series 1. – Stockholm, 1983. – P. 126–132.

18. **Stransky Z.** Museology – science or just practical museum work? / Z. Stransky // Museological Working Papers (1), 1980. – P. 42–44.

Надійшла до редколегії 08.12.2010.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902/904

І. Ф. Ковальова*, І. С. Нікітенко**

**Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*
***Національний гірничий університет*

СТРІЛЬЧА СКЕЛЯ – РЕМІСНИЧИЙ ЦЕНТР БРОНЗОВОЇ ДОБИ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ

На підставі нових археологічних та петрографічних свідчень доведено приналежність каменеобробної майстерні Стрільчої Скелі до територіального ремісничого центру ямно-катакомбної доби Дніпровського Надпоріжжя, що виділяється авторами.

Ключові слова: острів, Стрільча Скеля, поселення, культурний шар, каменеобробна майстерня, ремісничий центр, ямна культура, катакомбна культура, сокири, абразиви.

На основании новых археологических и петрографических свидетельств обосновывается принадлежность камнеобрабатывающей мастерской Стрильчей Скели к выделяемому авторами территориальному ремесленному центру ямно-катакомбной эпохи Днепровского Надпорожья.

Ключевые слова: остров, Стрильча Скеля, поселение, культурный слой, камнеобрабатывающая мастерская, ремесленный центр, ямная культура, катакомбная культура, топоры, абразивы.

On the basis of new archaeological and petrographic data, the authors establish belonging of the stone-working shop Strilcha Skelya to the territorial handicraft center of the Pit-grave-catacomb epoch of Dneprovskoe Nadporogie, selected by them.

Key words: island, Strilcha Skelya, settlement, cultural layer, stone-work shop, handicraft center, pit-grave culture, catacomb culture, axes, abrasives.

Острів Стрільча Скеля знаходиться у руслі Дніпра між Лоханським та Звонецьким порогами (зараз затоплені). За геологічною будовою належить до останців, складених з гранітів Українського кристалічного щита, частково перекритих алювіальними та еоловими відкладеннями у південній та центральній частинах. До підйому рівня води греблею Дніпрогесу (1932 р.) з правого берега на острів можна було перейти влітку по так званій «заборі» – зруйнованому давньому порогу. Першу згадку про острів, який пойменовано Стрелицею, знаходимо у Г. Л. де Боплана [3; 4]. На карті Дніпра вірогідно 1736 р. він також позначений як Лоханська Стрелиця [10]. Початок археологічного вивчення Стрільчої Скелі належить до 1888 р. і пов'язаний з ім'ям однієї з перших українських дослідниць – К. М. Мельник-Антонович. Її спостереження за станом острову на початок робіт, опис культурних шарів та здобутих матеріалів мають виняткове значення для нашої теми і потребують неодноразового звернення до них та цитування [18].

Із значною перервою у часі дослідження Стрільчої Скелі було продовжено у 1907 р. розвідкою М. Є. Макаренка [12]. Під час робіт І-ої Дніпрогесівської експедиції 1927–1932 рр. Стрільча Скеля була виключена з плану досліджень як пам'ятка, котрій не загрожувало повне затоплення.

© І. Ф. Ковальова, І. С. Нікітенко, 2010

Перші стаціонарні розкопки на острові відбулися під час робіт ІІ-ої Дніпрогесівської експедиції 1946–1949 рр., викликаних поверненням Дніпра у старе русло внаслідок руйнації греблі під час Вітчизняної війни. Саме розкопки, здійснені А. В. Добровольським [8] та В. М. Даниленком [7], довели виняткове значення багатошарового поселення Стрільча Скеля для розуміння етнокультурних процесів, що мали місце в неоліті – ранньому енеоліті Дніпровського Надпоріжжя і всієї Південної України. Під час зазначених робіт було також підтверджено висновок К. М. Мельник-Антонович про наявність у верхньому культурному шарі поселення доби бронзи, віднесеного В. М. Даниленком до катакомбної культури, А. В. Добровольським – до ямно-катакомбної чи «культури острівних поселень Надпоріжжя» [9]. На відміну від них, Д. Я. Телегін під час обстеження стану поселення на Стрільчій Скелі у 1987–1988 рр. однозначно відніс знахідки з верхнього шару до ямної культури [20]. Цей висновок спростовується матеріалами, отриманими під час розкопок експедиції Дніпропетровського університету 1989 р., які проводилися на спільних із шурфом Д. Я. Телегіна площах (див. план о-ва Стрільча Скеля з позначками шурфів та розкопів [13]).

Відповідно до вищесформульованої теми, завдання авторів полягає у доведенні існування в культурному шарі доби бронзи поселення Стрільча Скеля значної майстерні з виготовлення знарядь з кременю та твердих кристалічних порід, визначенні її культурної належності та встановленні можливих центрів постачання сировини. Отримані висновки, екстрапольовані на інші острівні поселення, у поєднанні з петрографічним вивченням колекцій сприятимуть доведенню існування територіального Надпорізького ремісничого центру ямно-катакомбної доби.

За стратиграфією розкопу ДНУ 1989 р. (нач. розкопу І. В. Морковіна), верхній культурний шар залягав у темно-сірому піщаному ґрунті на глибині 0,5–0,8 м від репера [13, с. 8]. У межах розкопу площею 9 м^2 на цих глибинах спостерігалося скупчення фрагментів кераміки, відщепів кременю, відходів виробництва провушних сокир – циліндричних висвердлин, незавершених обробкою сокир-молотів, а також кісток свійських тварин та виробів з них [13, с. 21–27]. Було встановлено (кв. А-3) наявність виробничого майданчика площею 1,6 х 1,2 м, на котрому зосереджена головна частина відходів: кремінних сколів, бракованих знарядь та кам’яних відбійників, а також (кв. В-2) стовпової ями із кам’яною обкладкою діаметром 24 см, пов’язаної із зруйнованим житлом [13, с. 21, рис. 31]. Існування останнього у верхньому культурному шарі Стрільчої Скелі підтверджується повідомленням О. Г. Шапошнікової про відкриття В. М. Даниленком у розкопі 1947 р. двох скупчень каміння, що залягали на відстані 2–2,5 м і були визначені як залишки невеликого за розмірами житла [24]. С. Ж. Пустоваловим наводяться дані про відкриття у верхньому шарі Стрільчої Скелі кам’яних споруд площею до 15 м^2 [17, с. 47]. Кам’яні гнізда для стовпів О. Г. Шапошнікова вважає за «цікаву і своєрідну особливість будівельної техніки верхнього шару Михайлівського поселення» [11, с. 73]. За розмірами та глибиною ями – 0,3 х 0,25 м, характером каміння – плоского, розмірами 0,3 х 0,35 м, встромленого під гострим кутом до підлоги, спостерігається цілковита тотожність стовпових гнізд Стрільчої Скелі та житла І-го з верхнього культурного шару Михайлівки, в чому вбачаємо культурну та часову близькість обох пам’яток. На жаль, культурний шар розкопу 1989 р. частково було знищено ямою, визначеною авторами звіту як господарська, однак, на наш погляд, пов’язаною із грабіжницькими розкопками. У нещодавно виданій статті Г. Г. Руденко [18, с. 126–127] наводиться опис К. М. Мельник-Антонович стану, в якому перебувала Стрільча Скеля на час розкопок 1888 р. Дослідниця скаржиться на сліди діяльності скарбошукачів: «Выброшенная оттуда (з ями – *І. К.*) земля переполнена огромным количеством речных раковин…, звериных костей, обломков сосудов из плохо обожженной глины, осколками кремня…».

Нею відмічалося існування добре налагодженої торгівлі місцевими старожитностями, чому сприяла «мания кладоискательства, которая… распространяется во всех слоях общества» [18, с. 126–127].

У визначенні культурної належності пам'ятки головне місце належить посуду з верхнього культурного шару, який відповідає уявленням про керамічний комплекс степової Придніпровської групи, виділеної О. Г. Шапошніковою у роботі 1971 р. [23, с. 326–330]. Подальше введення катакомбних пам'яток Надпоріжжя до дніпро-азовської катакомбної культури призвело до втрати ними культурної своєрідності, що, на наш погляд, не сприяє розв'язанню дискусійних питань взаємодії ямного та катакомбного етносів, саме в цьому регіоні представлених достатньо виразно [2]. У колекції з верхнього шару Стрільчої Скелі наявні майже всі типи кераміки, виділені за матеріалами синхронного їй одношарового катакомбного поселення о-ва Перун та одночасових йому пам'яток [17, с. 42–46].

Привертає увагу надзвичайна насиченість шару керамікою – 1800 фрагментів на 9 м^2 розкопу 1989 р., з котрих відновлено 189 археологічно достовірних горщиків. Автори розкопок вбачають в цьому ще одне підтвердження існування на Стрільчій Скелі значного ремісничого центру бронзової доби [13, с. 27]. Строкатість форм посуду, техніки та орнаментальних композицій (рис. 1) засвідчує складний та тривалий процес складання власне катакомбної культури Надпоріжжя, яке відбувалося на місцевій – ямній – основі у взаємодії із населенням середньодніпровського басейну, лісостепового Подоння, донецької та інших катакомбних культур. Визначальним у цьому процесі було не лише наслідування традицій, а й тривале співіснування ямного та катакомбного населення у надбережних районах Надпоріжжя, що впевнено зафіксовано за матеріалами робіт новобудовних експедицій Дніпропетровського університету в 80–90-ті рр. минулого століття.

Матеріали розкопу 1989 р. підтверджують висновки попередніх дослідників про виробничу спрямованість поселення з верхнього культурного шару Стрільчої Скелі. У колекції, крім знарядь з кременю (рис. 2.1), представлено інструменти, за допомогою яких вони виготовлялися (ретушери), та відходи виробництва у вигляді відщепів, сколів та дрібних лусочок, котрі концентрувалися у межах згаданого вище виробничого майданчика [13, с. 22, рис. 32]. Подібні скупчення спостерігала і К. М. Мельник-Антонович та інші дослідники, відзначаючи місцевий характер виробництва.

На особливу увагу заслуговують знахідки, пов'язані з обробкою каменю. До останніх належать відбійники (3) зі слідами зірчастої забитості на поверхні (рис. 2.6–8), розмірами у перетині від 6,5 до 3,7 см. Незаперечним доказом існування на Стрільчій Скелі майстерні з виготовлення провушних сокир є знахідка в розкопі 1989 р. 23 висвердлин усічено-конічної форми, які утворилися внаслідок вживання в якості свердла порожнистої кістки. За формою останніх, свердлення відбувалося переважно з одного боку і часто призводило до розколювання майбутнього знаряддя. Діаметри висвердлин коливаються, в залежності від розмірів свердла, від 2,4 до 0,8 см; сучасна довжина не співпадає із реальною довжиною провушини внаслідок технології свердлення. Трасологічний аналіз сокир з катакомбного поселення Матвієвка I дозволив А. М. Балушкіну та В. І. Нікітіну [14] стверджувати існування спеціальних верстатів, за допомогою котрих здійснювалося виготовлення провушних сокир, однак за матеріалами Стрільчої Скелі, які в цілому відмінні від властивих інгульській культурі, така технологія не зафіксована.

Усього в межах розкопу 1989 р. було знайдено чотири незавершені обробкою внаслідок розколювання заготовки сокири-молоти. Перша з них (рис. 2.2) представлена клином із частиною свердлини діаметром 1,7 см. Належить до сокир клиновидного типу із невиділеними щічками. Довжина клину 8,5 см, ширина у свердлини 4,7 см, висота леза – 4,6 см. До особливостей заготовки належить свердлен-

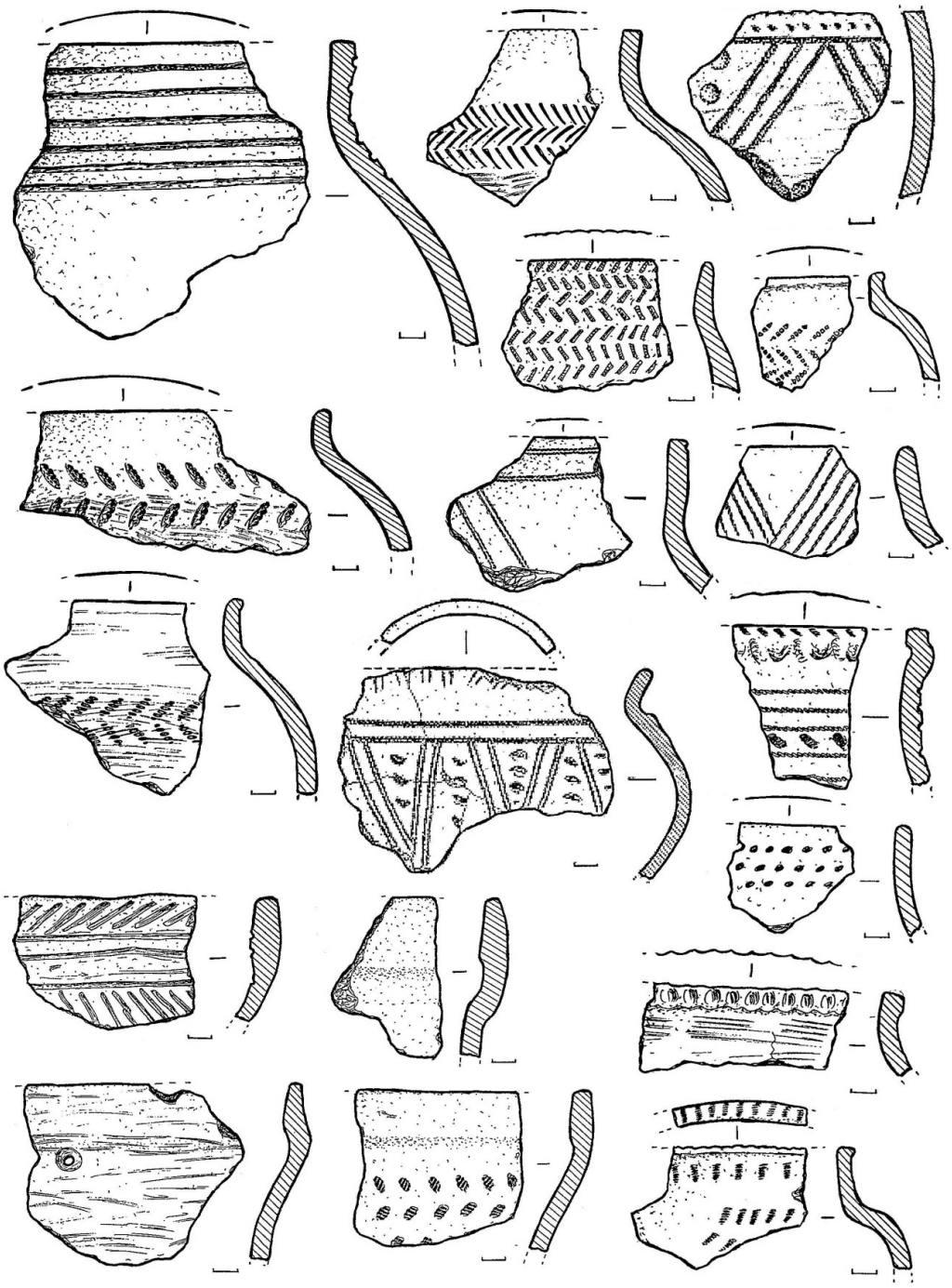

Рис. 1. Кераміка катакомбної культури

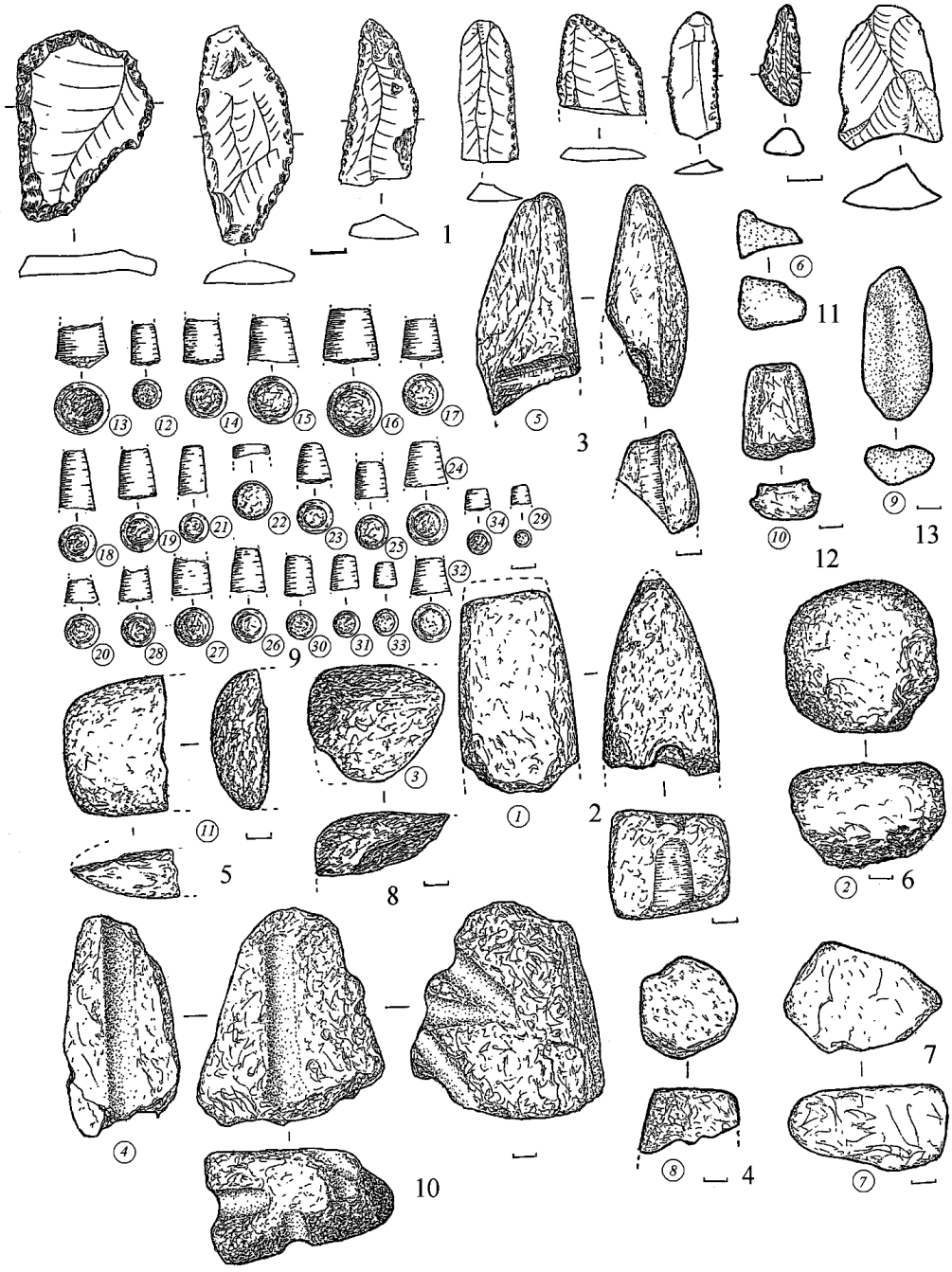

Рис. 2. Кам'яні вироби зі Стрільчої Скелі:
1 – знаряддя з кременю; 2–5 – уламки сокир; 6–8 – відбійники;
9 – висвердлини; 10–13 – абразиви. (1)–(34) – номери за таблицею I.

ня з обох боків: глибина каналу з боку спинки сягала 3 см, після чого було розпочато свердлення з боку черевця, під час котрого заготовка тріснула (рис. 2.2).

Друга заготовка належить сокирі грацільного, за М. В. Ступкою, типу – із вузькою спинкою, пришліфованою в частині, прилеглій до свердлини, та по лезу. Довжина збереженої частини – 9,5 см, ширина спинки – 2 см, висота – 4,5 см (рис. 2.3). Знаходилася у вторинному використанні в якості долота (визначення каміння, з котрого виготовлені сокири, дивись у табл. I).

Третя заготовка представлена обушковою частиною клиновидної сокири, незавершеної обробкою. Торцева частина кругла, діаметр 4,2 см, довжина 2,2 см (рис. 2.4).

Від четвертої вцілів лише фрагмент (леза) клиновидної сокири. Завширшки 5,8 см, довжиною 4,2 см (рис. 2.5).

Про наявність інших типів сокир чи їхніх заготовок у верхньому шарі Стрільчої Скелі можемо судити з тексту К. М. Мельник-Антонович: «…они (сокири) имеют характерную форму боевого молота, длинного и тонкого, слегка заостренного на конце». Це, на думку К. М. Мельник-Антонович, підтверджує «как несомненный факт, что даже в самую отдаленную эпоху существовала уже до некоторой степени (если не полная) специализация труда в современном смысле» [18, с. 126, 128]. При цьому спеціалізовані майстерні дослідниця називає «фабриками», котрим були властиві «отличительные черты в приемах обработки предметов» і більш-менш значний район їх розповсюдження [18, с. 128].

Доповненням до характеристики знайдених заготовок сокир можуть слугувати численні сокири-молоти та бойові сокири, що походять з катакомбних поселень Надпоріжжя та пониззя Дніпра – Скеля-Каменоломня, Перун, Дурна Скеля, Михайлівка, для котрих О. Г. Шапошніковою визнається місцеве виробництво [24, с. 84–85, рис. 4].

Окрему групу становлять так звані абразиви (точильне каміння), сфера використання котрих досить широка:

1 – підтрикутної форми плитка кварц-серитового сланцю світло-сірого кольору розмірами 9,1 х 8 х 4,7 см із виразними слідами шліфування у вигляді напівсферичних жолобків на трьох площинах (рис. 2.10);

2 – трапецієподібна плитка кварцового піщаника червоно-брунатного кольору розмірами 4,2 х 3 х 1,7 см із жолобками-проточинами від шліфування на бічних сторонах (рис. 2.11);

3 – видовжено-овальна плитка кварцового світлого піщаника розмірами 6 х 3 х 7 см із двома слабо позначеними жолобками від шліфування на верхній площині (рис. 2.12);

4 – уламок кварцового піщаника розмірами 2,8 х 2,5 х 2 см із пришліфованими поверхнями (рис. 2.13).

На жаль, матеріали доби бронзи з розкопок Стрільчої Скелі К. М. Мельник-Антонович та 40-х рр. XX ст. В. М. Даниленка і А. В. Добровольського залишаються неопублікованими, а вцілілі колекції – важкодоступними або частково втраченими. Це ж стосується більшості інших острівних поселень Дніпровського Надпоріжжя, дослідження котрих проводилося в 1927–1932 рр. Дніпрогесівською експедицією – виняток становить лише о-в Перун, розкопкам котрого присвячено статті О. Г. Шапошнікової [24] та М. М. Бондаря [1]. Ці обставини утруднюють залучення кам’яних знарядь, що з них походять, до петрографічного вивчення. Що стосується Стрільчої Скелі, то досліджувана колекція (табл. I) представлена магматичними, метаморфічними і осадковими породами.

До магматичних порід відносяться зразки 12, 14, 16, 19, 23, 26, 27, 32, 33. Всі вони представлені долеритами. Головні породоутворюючі мінерали – плагіоклаз і клінопіроксен. Зразки 12 і 14 відносяться до долеритів порфіровидних з мікро-

порфірною структурою, оскільки порфірні виділення клінопіроксену украй малі, проте вони виділяються на фоні більш дрібнозернистого плагіоклазу.

Решта зразків відноситься до типових долеритів з офітовою структурою. Усі зразки окрім 27 містять мікропегматит (польовий шпат у пегматитовому проростанні з кварцем) і тому можуть бути віднесені до так званих «конга- діабазів». За петрографічними особливостями найбільшу групу долеритів складають зразки 19, 23, 26, 32, 33. Вони відрізняються значною серицитизацією, хлоритизацією, містять вторинні рогову обманку і біотит. Зразок 16 відрізняється від даної групи відсутністю серицитизації і набагато меншими вторинними змінами. Структура його також трохи відрізняється і може бути віднесена до долеритової (різновид офітової), оскільки між призматичними лейстами плагіоклазу присутні скупчення з декількох зерен клінопіроксену. Крім того, вміст останнього мінералу в даному зразку більше, ніж в долеритах основної групи.

Дуже схожий за мінеральним складом зразок 27, який відрізняється відсутністю мікропегматиту (хоча останній міг не потрапити в шліф) і більш дрібнозернистою структурою, яка місцями наближається до зразків 12 і 14.

Долерити дуже поширені на Українському щиті (УЩ). Дайки оголюються в Приазов'ї, Придніпров'ї (рр. Дніпро, Мокра Сура, Базавлук, Саксагань, Інгулець та ін.), на Волині. Острів Стрільча Скеля, згідно з геологічними описами, що проводилися до затоплення порогів, з північної сторони був складений пегматоїдним гранітом, південний кінець був піщаний.

Найближчі скелі також не містили дайок основних порід. Уздовж порожистої частині Дніпра фіксувалися тільки амфіболізовані жильні утворення [5, с. 14–34]. Найближчі за відстанню до Стрільчої Скелі відслонення дайків долеритів знаходяться в районі м. Дніпропетровська: Новий Кодак, Монастирський острів, о-в Кам'януватий, а також по р. Мокра Сура [22, с. 10–11].

Досліджувані зразки відносяться до безоливинового різновиду, поширеного на УЩ. Сировина кам'яних виробів з долериту стрільчанської майстерні цілком може походити з однієї дайки, оскільки в центральній і крайових частинах дайок петрографічні особливості порід зазвичай відрізняються. Наприклад, унаслідок швидшого охолодження, по краях дайкових тіл породи більш дрібнозернисті і наближаються за структурою до базальтів. До таких можуть бути віднесені зразки 12 і 14; зразок 27 в цьому плані міг займати проміжне положення. Зразки 19, 23, 26, 32, 33 походять із зони, схильної до більш сильних постмагматичних змін, а зразок 16 міг бути взятий з нижньої частини дайки, куди, внаслідок гравітаційної диференціації, опускаються важчі мінерали (клінопіроксен), утворюючи великі концентрації в порівнянні із загальною масою породи.

Ідентифікаційною ознакою сировини долеритів, що вивчаються, якщо вони походять з одного прояву, може бути наявність мікропегматита. Долерити, що містять польовий шпат у пегматитовому проростанні з кварцем, на території УЩ зустрічаються по рр. Мокра Сура, Базавлук, а також у Приазов'ї [22, с. 4, 11].

Виходячи з географічної обстановки, найзручнішими для транспортування на острів Стрільча Скеля були долерити р. Мокра Сура. Якщо досліджувані долерити, що не містять мікропегматит, походять не з однієї дайки з «конга-діабазами», все одно, найвірогіднішою була поставка даних порід з указаного району.

Метаморфічні породи колекції представлені метадолеритами (зраз. 1, 5, 8, 15, 17, 18, 20, 21, 25, 28, 29, 30, 31, 34), гнейсом (зраз. 13), кристалосланцем (зраз. 22), амфіболітом (зраз. 11) і сланцем кварц-серицитовим (зраз. 4).

Метадолерити за петрографічними особливостями можуть бути розділені на три групи: повністю епідотизовані (зраз. 1, 5, 8, 18, 20, 21, 25, 29, 30, 31, 34), частково епідотизовані (зраз. 28) і не епідотизовані (зраз. 15, 17). Породи першої та другої групи переважно складені амфіболом ряду актиноліт-тремоліт і кліноцоізитом, що замістив плагіоклаз. Відмінністю метадолеритів другої групи є присут-

ність реліктів плагіоклазу та піроксену, проте, в цілому, це одна і та ж порода. Не епідотизовані метадолерити складені зеленою роговою обманкою і плагіоклазом, крім того, вони містять релікти бурої рогової обманки.

Епідотизовані різниці часто присутні серед метабазитів (метаморфізованих порід основного складу) УЩ. Різновиди, в яких кліноцоізит повністю замістив плагіоклаз, проявлені в середній течії р. Базавлук і по р. Мокра Сура [21, с. 54–55, 60]. Проте присутність у складі зразка 28 реліктів клінопіроксену говорить про те, що порода утворилася не по амфіболіту, а по долериту. Таким чином, найбільш вірогідно, що метадолерити першої та другої груп виникли в результаті метаморфізму жильних порід, схожих на вищеописані долерити. Такі змінені різновиди також зустрічаються по р. Мокра Сура[1] і могли доставлятися в майстерню разом із звичайними долеритами. Метадолерити третьої групи (зраз. 15, 17) є найпоширенішими дайковими породами основного складу Середньопридніпровського мегаблока УЩ [22, с. 11]. Вони відслонюються в долинах рр. Саксагань, Інгулець, Базавлук, Солона, Кам'янка, Чортомлик, Мокра Сура і Дніпро. По Дніпру амфіболізовані дайкові породи фіксуються на території Дніпропетровська. Амфіболові породи були відмічені на Ненаситецькому, Сурському порогах, а також на одному острівці нижче за Звонецький поріг [5, с. 15, 20]. На жаль, про структурні особливості породи з Ненаситецького порогу і острівця за Звонецьким порогом нам не відомо, крім того, що останню називають порфіритом. Щодо роговообманкової породи з Сурського порогу, А. В. Гуров наводить твердження проф. Бріо про те, що вона аналогічна проявленій на о. Потьомкінському (Монастирському) [5, с. 15]. При цьому невідомо, чи проводився порівняльний петрографічний аналіз. Роговообманкова порода, що відслонюється на Монастирському острові, нами була вивчена, її структурні особливості із зразками 15 і 17 не співпали. Найімовірніше, цей вид сировини, як і решта жильних порід колекції, що вивчається, має сурське походження.

Епідозити (зраз. 2, 3, 7) складені, переважно, епідотом і кварцем. У зразках 2 і 3 епідот значно переважає. Зразок 7 відрізняється від інших переважанням кварцу, оскільки є жилою епідоту з супутніми епідотними прожилками і скупченнями, що розсікає катаклазовану кварцову породу. Таким чином, цю породу також можна назвати катаклазитом епідот-кварцовим по гранітоїду. Епідозити зазвичай приурочені до зон розломів у гранітоїдах. Їхній генезис пов'язаний із заміщенням польових шпатів, що входять до складу гранітних порід, епідотом під впливом гідротермальних розчинів, що підіймаються по тріщинах. Епідозити дуже поширені в порожистій частині Дніпра. Вони зустрічаються у відслоненнях на території Дніпропетровська, в Старих Кодаках, фіксувалися на Ненаситецькому, Вовнизькому, Будиловському і Лишньому порогах [5, с. 14–26]. Епідотова жила обстежувалася нами в лівому борті р. Мокра Сура недалеко від гирла серед мігматитів. Таким чином, епідозити цілком могли бути відібрані в долині Дніпра на відслоненнях гранітоїдів.

Зразки 13 і 22 можна віднести до гнейсів, з яких перший є незміненим, а другий діафторованим. Гнейси дуже поширені у складі мігматитів, що відслонюються у порожистій частині Дніпра. Зокрема, вище за Стрільчу Скелю прошарки сірого біотитового гнейсу зустрічалися уздовж правого берега Дніпра від Лоцманської Кам'янки до Ямбурга (с. Дніпровське), а нижче за течією – за Звонецьким порогом, де фіксувалися «граніто-гнейси» (гнейсовидні породи) [5, с. 14, 18].

Амфіболіт окварцований (зраз. 11) представлений меланократовою породою (вміст темноколірного мінералу – рогової обманки – 70–75 %), плагіоклаз зберігся в кількості 3–4 %, 15–20 % породи складає кварц. Порода може походити як

[1]Автори виражають щиру подяку В. І. Ганоцькому за цінні консультації при проведенні петрографічного аналізу.

із зон розповсюдження метабазитів, так і зустрічатися як меланосоми в мігматитах, поширених у порожистій частині Дніпра. Найближчі прояви метабазитів знаходяться в долині р. Мокра Сура. Виходячи із структурних особливостей, порода більш близька до останніх, ніж до роговообманкових порід долини Дніпра.

Кварц-серицитові сланці (зраз. 4) достатньо поширені в центральній частині УЩ. Вони фіксуються на Криворіжжі, в Чортомлицько-Солонівському, Верхівцевському, Конкському і Білозерському районах. На поверхню ці породи виходять тільки на Криворіжжі (по рр. Інгулець і Саксагань) і в Чортомлицько-Солонівському районі (в балках Токовій і Глиняковій – басейн р. Солоної) [19, с. 357–358, 361]. За структурними особливостями (гранолепідобластична структура) порода ближче до кварц-серицитових сланців Чортомлицько-Солонівського району, проте, виходячи з мінливості петрографічних особливостей цих порід навіть у межах Кривбасу, однозначну відповідь щодо їхнього походження без докладніших досліджень дати важко.

Осадкові породи в досліджуваній колекції представлені пісковиками. Їх можна розділити на дві групи: кварцові олігомиктові (зраз. 6, 9, 10) і полімиктові (зраз. 24).

Кварцові олігомиктові пісковики за складом дуже близькі, а зразки 6 і 10 практично ідентичні. Уламковий матеріал представлений зернами кварцу з різним ступенем окатування, а також одиничними зернами польових шпатів, кременя, слюди. Цемент через вивітрюваність досліджуваних зразків практично не зберігся.

Подібні пісковики характерні для осадкового чохла УЩ, особливо для його схилів. Схожі породи зустрічаються біля південного схилу УЩ. Вони проявлені в районі м. Кривий Ріг, сіл Шестерня та Сурсько-Михайлівське [16, с. 15]. Останній із вказаних проявів найближчий до місця знахідки виробів. У порожистій частині Дніпра пісковики, як рихлі, так і «жорнові», відслонювалися в природних виходах по р. Московці в районі м. Запоріжжя [5, с. 29–31]. Через вивітрюваність цементу ми не можемо точно визначити походження цієї групи пісковиків, але воно, найімовірніше, було місцевим.

Пісковик зразка 24 представлений полімиктовим різновидом (полімінеральний склад уламків). Порода дуже тверда, мабуть тому її використовували для виготовлення кам'яної сокири. За складом уламків вона найбільш близька до пісковиків карбону, поширених на Донбасі. Вони відслонюються по рр. Кальміус, Суха і Мокра Волноваха, Кринка, Міус і Нагольна [16, с. 186–194]. Привізні вироби з аналогічних порід нам зустрічалися на Криворіжжі [15, с. 78], тому, напевно, ми маємо справу з імпортом кам'яної сировини з території сучасного Донбасу.

Таблиця I

Колекція кам'яних знарядь зі Стрільчої Скелі

№	Найменування	№ інв.	Порода
1	Фрагмент сокири	Ст. Ск.- 89 А-3 ш. 6	Метадолерит кліноцоізит-актинолітовий
2	Відбійник	Ст. Ск. 88. Зач I	Епідозит
3	Фрагмент відбійника	Ст. Ск.- 89 підйом №1	Епідозит
4	Шліфувальний камінь	Ст. Ск. 89. Б 3/4	Сланець кварц-серицитовий
5	Фрагмент сокири	Ст. Ск. 89 Б-3 ш. 5	Метадолерит кліноцоізит-актинолітовий
6	Фрагмент точила	Ст. Ск. 88 Д-2 1,4-1,6	Пісковик кварцовий
7	Відбійник	Ст. Ск. 88. Зач. I	Епідозит (катаклазит епідот-кварцовий по гранітоїду)

Продовження табл. 1

№	Найменування	№ інв.	Порода
8	Обух сокири	Ст. Ск. 89 А 2, шт. 4	Метадолерит кліноцоізит-актинолітовий
9	Точильний камінь	Ст. Ск.- 89 А-3 шт. 4	Пісковик кварцовий
10	Фрагмент точильного каменя	Ст. Ск. 89 В-2 ш.8	Пісковик кварцовий
11	Фрагмент сокири	Ст. Ск. 89 В-3 ш.8	Амфіболіт окварцований
12	Висвердлина	Ст. Ск. 89 Б-3 ш. 7	Долерит порфіровидний
13	Висвердлина	Ст. Ск. 89 А 3, ш. 5.	Гнейс роговообманково-біотитовий
14	Висвердлина	Ст. Ск. 89 Б-3 ш. 5.	Долерит порфіровидний
15	Висвердлина	Ст. Ск. 89 В-2 шт 2	Метадолерит
16	Висвердлина	Ст. Ск. 89 Б-3 ш 1	Долерит («конга-діабаз»)
17	Висвердлина	Ст. Ск. 89 Б-2 ш. 3	Метадолерит
18	Висвердлина	Ст. Ск. 89 А-3шб	Метадолерит кліноцоізит-актинолітовий
19	Висвердлина	Ст. Ск. 89 підйом	Долерит («конга-діабаз») слабозмінений
20	Висвердлина	Ст. Ск. 89 А-3, ш. 5	Метадолерит кліноцоізит-актинолітовий
21	Висвердлина	Ст. Ск. 89 В-2 1 шт	Метадолерит кліноцоізит-актинолітовий
22	Висвердлина	Ст. Ск. 89 В-2 шт 3	Кристалосланець кварц-біотит-епідот-плагіоклазовий
23	Висвердлина	Ст. Ськ. 89 к. В. ш. 5	Долерит («конга-діабаз») слабозмінений
24	Висвердлина	Ст. Ск. 89 кв. В-1 VIII шт. гл. 2-2,2 м.	Пісковик полімиктовий, катаклазований
25	Висвердлина	Ст. Ск. відвал	Метадолерит кліноцоізит-актинолітовий
26	Висвердлина	Ст. Ск. 89 відвал	Долерит («конга-діабаз») слабозмінений
27	Висвердлина	Ст. Ск. 89 А-3 ш. 5	Долерит
28	Висвердлина	Ст. Ск. 89 А-2 ш. 4	Метадолерит
29	Висвердлина	Ст. Ск. 89 А-3 ш. 4.	Метадолерит кліноцоізит-актинолітовий
30	Висвердлина	В 32	Метадолерит кліноцоізит-актинолітовий
31	Висвердлина	Ст. Ск. 89 Б-2 шт. 2.	Метадолерит кліноцоізит-актинолітовий
32	Висвердлина	б/н – великий	Долерит («конга-діабаз») слабозмінений
33	Висвердлина	б/н – середній	Долерит («конга-діабаз») слабозмінений
34	Висвердлина	б/н – малий	Метадолерит кліноцоізит-актинолітовий

На підставі вищерозглянутого вважаємо, що острівні поселення Надпоріжжя за положенням в руслі Дніпра та геологічною будовою відігравали роль так би мовити природних фортець, під захистом котрих виникали і діяли довготривалі ремісничі центри, продукція котрих розходилася на значну відстань. На жаль, внаслідок штучного підйому рівня Дніпра на порогах, ми ніколи вже не дізнаємося про кількість прибережних поселень пізньоямного – катакомбного часу, мешканці котрих були головними споживачами продукції цих майстерень, оскільки в степовому тилу Надпоріжжя, за даними курганних розкопок, помітно переважають поховання інгульської катакомбної культури, орієнтованої на інші виробничі центри та джерела сировини. Саме природні умови визначали виникнення ремісничого центру в Дніпровському Надпоріжжі, свідченням чому є поєднання необхідних для його існування покладів сировини, пристосованого для влаштування майстерень з обробки кам'яних знарядь узбережжя – досить за приклад навести сотні шліфувадл Лоханського порога та інших пунктів, надійний захист життя, гарантований стрімкими піднесеними берегами скальних островів, налагоджені постійні зв'язки із мешканцями узбережжя та степовиками, які забезпечували регулярне надходження продуктів в обмін на ремісничі вироби. До цього слід додати чітко позначений з доби неоліту поділ прибережної території на ділянки, обмежені діючими порогами та «заборами», котрі відповідали, за В. М. Даниленком [6], родоплемінним територіям. Останній виділяє на 90-кілометровій ділянці течії Дніпра між Дніпропетровськом та Запоріжжям шість таких територій: вільнянську, таволжано-будилівську, будилівсько-вовнизьку, ненаситецько-звонецьку, лоханськo-сурську та кодацько-самарську. В умовах посушливого клімату II тис. до н. е. володіння виходом до дніпровської долини гарантувало скотарям регулярне водопостачання та пасовища, необмежені можливості риболовлі та полювання. Навряд чи природні умови суттєво відрізнялися від тих, про які пише В. М. Даниленко для часів нео-енеоліту: «Территориальная изолированность Надпорожья, байрачные дубравы, населенные зверем, обширные луга, являвшиеся прекрасными пастбищами, многочисленные острова, исключительно удобные для обитания, пороги и заборы, кишащие рыбой… Территория Днепровского Надпорожья… явственно делится на более мелкие части – участки реки и берега, ограниченные балками, порогами и заборами, что обуславливало существование естественных границ между родоплеменными территориями» [6, с. 25].

При погляді на карту Дніпра бачимо в більшості із окреслених вище ділянок присутність відокремленого скельного острова, який за природними умовами слугував надійним притулком для довготривалого мешкання спеціалізованих на ремісництві груп населення, починаючи ще з доби каменю. Це знаходить підтвердження в матеріалах археологічно досліджених в кодацько-самарській ділянці о-вів Кам'януватий та Монастирський, лоханськo-сурській – Скеля-Каменоломня, ненаситецько-звонецькій – Стрільча Скеля, по Дніпру о-вах Перун, Виноградний, Дурна Скеля. Останнім у цьому ланцюжку виступає о. Мала Хортиця (о-в Байди) та, можливо, Хортиця, де зараз відкриті катакомбні святилища та сліди майстерень.

Бібліографічні посилання

1. **Бондарь Н. Н.** Поселение эпохи ранней бронзы на нижнем Днепре / Н. Н. Бондарь // Исследования по археологии Поднепровья. – Д., 1990. – С. 38–50.

2. **Братченко С. Н.** Катакомбная культурно-историческая общность / С. Н. Братченко, О. Г. Шапошникова // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. I. – С. 412–415.

3. **Вавричин М.** Гійом Лавассер Боплан – картограф України / М. Вавричин // Спеціальна карта України Гійома Лавассера де Боплана 1650 року. – К.; Л., 2000. – С. 3–13.

4. **Вавричин М.** Карти України Гійома Лавассера де Боплана / М. Вавричин // Жовтень. – 1981. – № 4. – С. 89–94.

5. **Гуров А. В.** К геологии Екатеринославской и Харьковской губерний / А. В. Гуров. – Х., 1882.

6. **Даниленко В. Н.** Неолит Украины / В. Н. Даниленко. – К., 1969.

7. **Даниленко В. Н.** Отчет о раскопках на Стрильчей Скеле (1946 г.) / В. Н. Даниленко // НА ІА НАНУ. – Ф. е. 1946/6а. – Інв. № 2155.

8. **Добровольський А. В.** Неолітична стоянка на Стрільчій Скелі / А. В. Добровольський // НА ІА НАНУ. – Ф. е. 1946/6б. – Інв. № 488.

9. **Добровольський А. В.** Землеробсько-скотарське населення понизов'я Правобережної України за середньою ступеню варварства / А. В. Добровольський // НА ІА НАНУ. – Ф. Добровольського (12), спр. 8. – С. 1–2.

10. Карта Дніпра від р. Самара до Лиману // РДАДА. – Ф. 192: Катеринославська губ.: Од. зб. 7450.

11. **Лагодовська О. Ф.** Михайлівське поселення / О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошнікова, М. Л. Макаревич. – К., 1962.

12. **Макаренко Н. Е.** Археологические исследования 1907–1909 гг. Екатеринославская губерния / Н. Е. Макаренко // ИАК. – 1911. – Вып. 43.

13. **Морковина И. В.** Отчет о раскопках островного поселения Стрильча Скеля на Днепре 1989 г. / И. В. Морковина, А. В. Андросов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2009. – С. 3–27.

14. **Никитин В. И.** Экспериментально-трассологический анализ орудий с поселения ингульской катакомбной культуры Матвеевка I (р. Южный Буг) / В. И. Никитин, А. М. Балушкин // Проблемы изучения катакомбной КИО : тез. докл. семинара. – Запорожье, 1990. – С. 57–58.

15. **Нікітенко І. С.** Кам'яна сировина Криворіжжя доби бронзи / І. С. Нікітенко // Археологія. – 2009. – № 2. – С. 75–83.

16. Обломочные породы Украины / Л. Г. Ткачук, Е. И. Литовченко, Д. Н. Коваленко и др. – К., 1981.

17. **Пустовалов С. Ж.** Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. – К., 2005.

18. **Руденко Г. Г.** Внесок К. М. Мельник-Антонович у археологічне дослідження Катеринославщини / Г. Г. Руденко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2009. – С. 124–129.

19. Справочник по петрографии Украины. Магматические и метаморфические породы / И. С. Усенко, К. Е. Есипчук, И. Л. Личак и др. – К., 1975.

20. **Телегин Д. Я.** Многослойное поселение на Стрильчей Скеле эпохи неолита–энеолита в Днепровском Надпорожье / Д. Я. Телегин, А. Ф. Константинеску // СА. – 1992. – № 1.

21. **Усенко И. С.** Архейские метабазиты и ультрабазиты Украинского кристаллического массива / И. С. Усенко. – К., 1953.

22. **Усенко І. С.** Про жильні породи Українського кристалічного масиву / І. С. Усенко // Геологічний журнал. – 1952. – Т. XII. – Вип. 4. – С. 3–21.

23. **Шапошнікова О. Г.** Катакомбна культурна область / О. Г. Шапошнікова // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. І. – С. 317–333.

24. **Шапошнікова О. Г.** Про пам'ятки часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї / О. Г. Шапошнікова // Археологія. – 1968. – Т. XXI. – С. 80–83.

Надійшла до редколегії 15.01.2010.

УДК 902 (477)

А. В. Ромашко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

БРОНЗОВЫЙ КОТЕЛ ИЗ СКИФСКОГО АРИСТОКРАТИЧЕСКОГО КУРГАНА V в. ДО н. є. БЛИЗНЕЦ-2

Публікується бронзовий казан з аристократичного кургану Близнюк-2 V ст. до н. е. в контексті його співставлення з групою скіфських казанів з горизонтальними ручками Північного Причорномор'я.

Ключові слова: скіфська культура, казан, горизонтальні ручки, аристократичний курган, Близнюк-2.

Публикуется новый бронзовый котел из аристократического кургана Близнец-2 V в. до н. э. в контексте его сопоставления с группой скифских котлов с горизонтальными ручками Северного Причерноморья.

Ключевые слова: скифская культура, котел, горизонтальные ручки, аристократический курган, Близнец-2.

The new bronze caldron of bronze age is published from an aristocratic burial mound Bliznez-2 V in. B.C. in the context of his comparison with the group of scythian caldrons with the horizontal handles of North Prichernomor'ya.

Key words: scythian culture, caldron, horizontal pens, aristocratic burial mound, Bliznez-2.

В 2007 г. целевой археологической экспедицией Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара под руководством В. А. Ромашко на окраине Днепропетровска исследован скифский курган конца V в. до н. э. Близнец-2. Культово-ритуальные комплексы памятника сконцентрированы на центральной подкурганной площадке. Они включали погребальное сооружение-катакомбу, три конские могилы, жертвоприношение человека и продовольственную яму-погреб. Конструктивные элементы погребальной конструкции и насыпи, достаточно многочисленный и богатый погребальный инвентарь, сохранившийся после двух ограблений кургана, позволяет отнести его к группе аристократических [15, с. 173–178]. Непременным атрибутом подобных комплексов являются металлические котлы, причем в царских и аристократических курганах они обычно представлены двумя-тремя экземплярами. Близнец-2 не является исключением – погребенный в нем знатный скиф сопровождался как минимум двумя котлами. Один из них находился в погребальной камере и был унесен грабителями, высыпавшими из него пропитанные медными окислами кости животных. Второй находился в нетронутой грабителями продовольственной яме-погребе, где кроме котла, заполненного костями лошади, стояли деревянные подносы с остатками мясной пищи – костями мелкого рогатого скота и лошади.

Сохранившийся котел (рис. 1) полусферической формы со слабо отогнутым наружу венчиком спаян с конусовидным поддоном, в основании которого находятся четыре симметрично расположенных шишечки-выступа диаметром 1,2 см, высотой 0,9 см. На 2/3 высоты поддона помещен треугольный в сечении валик.

На плечах котла под углом к его корпусу расположены две симметрично расположенные «двуствольные» ручки. На венчике и корпусе находятся натеки металла, образовавшиеся при литье. Диаметр устья составляет 41 см, диаметр корпуса в максимально расширенной части – 59,7 см, высота корпуса – 42 см, диаметр основания поддона – 21 см при высоте 15,9 см. Общая высота котла 57,9 см. С внешней стороны котел покрыт слоем копоти и сажи [11].

© А. В. Ромашко, 2010

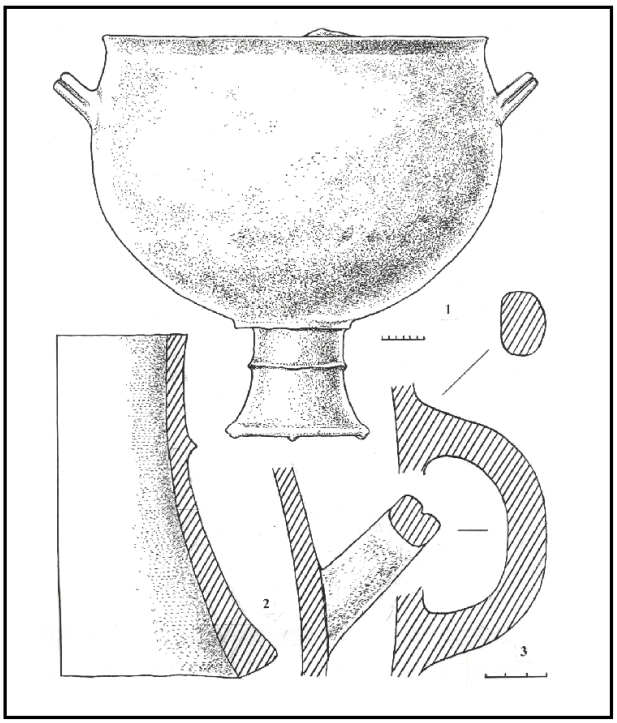

Рис. 1. Бронзовый котел из кургана Близнец-2
1 – общий вид котла, 2 – профиль поддона (фрагмент),
3 – профиль стенкт тулова и ручки (фрагмент)

Котел из Близнеца-2 по формально-типологическим признакам относится к немногочисленной группе бронзовых котлов, характерной особенностью которых является наличие горизонтальных (или почти горизонтальных) петлевидных ручек.

Картографирование находок таких котлов на территории Восточной Европы показывает, что значительная их часть происходит из скифских погребений степной и лесостепной зон, тяготея к районам Поднепровья, где, возможно, находился центр или центры, в которых их изготавливали (рис. 2).

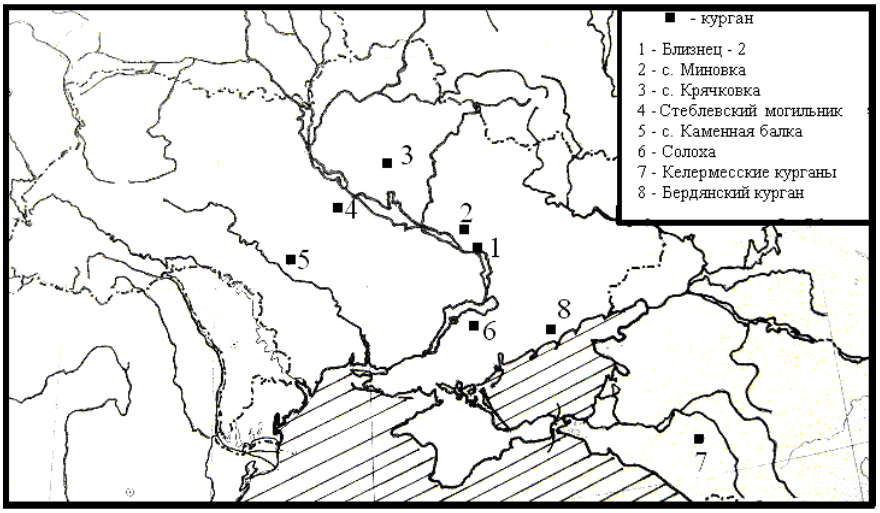

Рис. 2. Карта находок котлов с горизонтальными ручками

Помимо котла из Близнеца-2, подобные котлы найдены в кургане V в. до н. э. у с. Крячковка в Посулье [12, с. 193, рис. 4], кургане № 2 (погребение № 2) у с. Миновка в Приорелье (1-я половина – середина V в. до н. э.) [10, с. 93, рис. 1, 1], кургане № 6 (погребение № 2) у с. Каменная Балка в Степном Побужье (2-я – 3-я четверти V в. до н. э.) [5, с. 46–47, 52, 145, рис.13, 4], кургане № 12 Стеблевского могильника в Поросье (2-я половина V в. до н. э.) [14, с. 47, 59, рис. 45], кургане Солоха начала IV в. до н. э. (ниша С, боковая катакомба) [9, с. 88, 99], малый котел из Южной гробницы Бердянского кургана (рубеж V-IV вв. до н. э. или конец 1-ой – начало 2-ой четверти IV в. до н. э.) [1, табл. 1/1-2]. Часть еще одного такого котла была найдена в одном из курганов Роменской группы в Посулье (находка не опубликована, хранится в фондах НМИУ, Киев) [14, с. 48]. По ряду формообразующих признаков публикуемому котлу наиболее близки экземпляры из кургана № 12 Стеблевского могильника и кургана № 6 у с. Каменная Балка.

За пределы Северного Причерноморья зона распространения котлов с горизонтальными ручками в Восточной Европе практически не выходит. Исключением являются только Прикубанье и Северо-Западный Кавказ, где бронзовые котлы аналогичной формы найдены в кургане 1/В Келермесского могильника (середина–третья четверть VII в. до н. э.) [7, табл. 1, 1] и в кургане № 1 IV в. до н. э. у аула Уляп в Адыгее [6, с. 122, 188, кат. 62]. Котлы с подобным расположением ручек известны также в раннем железном веке Сибири и представлены отдельным подтипом [Боковенко, 1981, с. 49], однако последние и географически и тематически выходят за рамки нашей работы и не рассматриваются.

По морфологическим признакам аналогичные экземпляру из Близнеца-2 котлы отнесены А. П. Манцевич ко второй группе этой категории инвентаря [8, с. 150], М. С. Синицыным – к третьему типу [13, с. 42], Н. А. Боковенко – к подварианту третьего типа [3, с. 261–262].

Помимо горизонтального расположения ручек, котел из Близнеца-2 подобен другим котлам рассматриваемой группы по другим основным и второстепенным признакам. Так для всех этих котлов характерна одинаковая форма корпуса, в основании которой лежит шар, разделенный плоскостью устья по центру или несколько выше или ниже его. Последнее наглядно подтверждается предлагаемыми нами графическими моделями, показывающими строгое соответствие формы котлов упомянутой геометрической фигуре (рис. 3). Исключением является котел из бокового погребения кургана Солоха, в основе которого лежит эллипсоид (рис. 3). Следует отметить, что форма котла из Солохи является уникальной не только для группы котлов с горизонтальными ручками, но и для всего отдела скифских котлов. А. П. Манцевич определяет форму тулова как близкую к форме, которая называется лебет (λέβης). Эта форма бывает открытая, в виде таза, и закрытая, в виде урны или котла. Хронологические рамки ее бытования относятся к VII–V вв. до н. э. [9, с. 99]. На ножках котлов из Миновки, Каменной балки, Стеблевского могильника и Крячковки также, как и на котле из Близнеца-2 присутствуют валики. По мнению исследователей [14, с. 47], такие валики являются скорее не декоративным, а конструктивным элементом, обеспечивающим устойчивость котла при зарывании его ножки в грунт во время приготовления пищи.

В тоже время котел из Близнеца-2 имеет некоторые отличительные особенности. В частности, только он имеет не гладкую, а «двуствольную» ручку. Следует так же отметить, что он является самым значительным по размерам среди котлов рассматриваемой группы (табл. 1). Рассчитанный по формуле объема шара объем котла из Близнеца-2 составляет 76,084 л³ (при подсчетах использованы метрические характеристики котла с учетом толщины его стенок). Значительные размеры котла в известной степени подтверждают высокий прижизненный статус погребенного в кургане скифа. При этом показательно, что даже котлы, происходящие из таких ярких погребальных комплексов высшей страты скифского общества, как Келермесс или боковая гробница Солохи (табл. 1), по объему меньше представленного в Близнице-2.

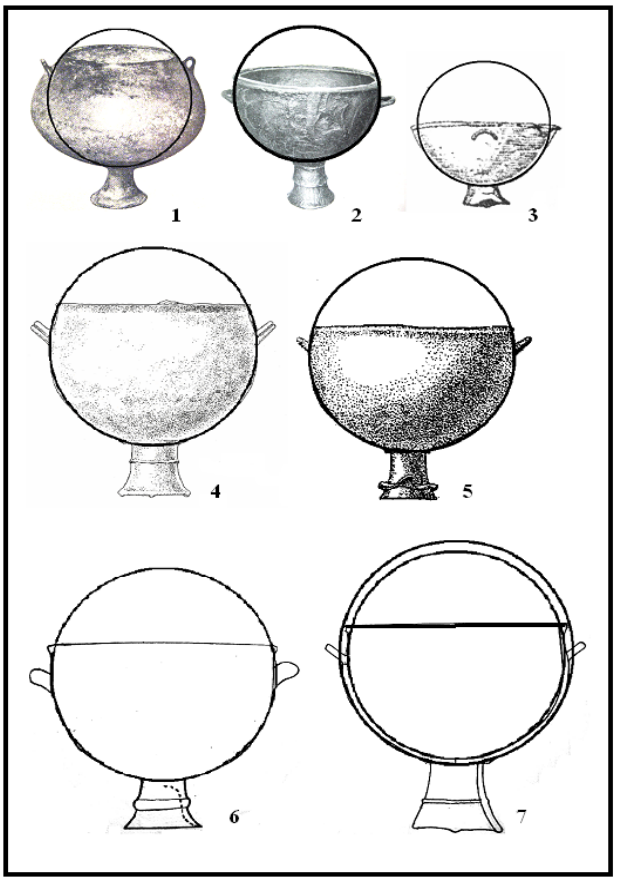

Рис. 3. Графические реконструкции скифских котлов с горизонтальними ручками
1 – Солоха, 2 – с. Крячковка, 3 – Келермесс, 4 – Близнец-2,
5 – Стеблевский могильник, 6 – Каменная балка, 7 – с. Циновка

Таблица 1

Основные параметры скифских котлов с горизонтальными ручками

Место находки котла	Высота общая, см	Высота поддона, см	Диаметр устья, см	Диаметр нижней части поддона, см	Диаметр максимального расширения тулова, см	Датировка (вв. до н. э.)
Келермесс к. 1	34	*	61	*	61	VII
Близнец-2	57,9	15,9	41	21	59,7	V
Крячковка	30	*	31	10,5	31	V
Миновка к. 2, п. 3	40	11	45	*	45	V
Каменная Балка к. 6, п. 2	22,4	*	26	*	*	V
Стеблевский могильник к. 12	33	*	36	*	36	V
Бердянский курган южная гробница	33	10,5	41	*	41	V-IV рубеж
Солоха боковая могила, ниша С	47	12	46	*	46	Начало IV

*– нет данных о параметре в публикации изделия

Котлы с горизонтальными ручками происходят из хорошо датированных комплексов VII–IV вв. до н. э., при этом, исключая котел из Келермеса (VII в. до н. э.), остальные достаточно компактны по хронологическому положению. Семь из восьми известных нам котлов по сопутствующему инвентарю датируются V – началом IV в. до н. э. Пять из восьми котлов, в том числе и экземпляр из Близнеца-2, могут быть помещены в еще более узкие хронологические рамки, ограниченные V в. до н. э. В этом контексте и сами котлы рассматриваемой группы приобретают значение достаточно надежных хроноиндикаторов.

Библиографические ссылки

1. **Болтрик Ю. В.** Бердянский курган / Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фиалко, Н. Н. Чередниченко // РА. — 1994. – № 3. – С. 140–156.

2**. Боковенко Н. А.** Бронзовые котлы эпохи ранних кочевников в азиатских степях / Н. А. Боковенко // Проблемы западносибирской археологии. Эпоха железа. – Новосибирск, 1981. – С. 42–51.

3. **Боковенко Н. А.** Этюд о бронзовых котлах Северного Причерноморья / Н. А. Боковенко // Клейн Л. С. Археологическая типология. – Ленинград, 1991. – С. 256–263.

4. **Галанина Л. К.** Келермесские курганы / Л. К. Галанина. – М., 1997.

5. **Гребенников Ю. С.** Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX–III вв. до н. э.) / Ю. С. Гребенников. – Николаев, 2008.

6. **Канторович А. Р.** Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи / А. Р. Канторович, В. Р. Єрлих. – М., 2006.

7**. Кузнецова Т. М.** Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы) / Т. М. Кузнецова // Проблемы современной археологии (сборник памяти М. Г. Мошковой). – М., 2008. – С. 173–198.

8. **Манцевич А. П.** Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа / А. П. Манцевич // Исследования по археологии СССР. – Л., 1961. – С. 145–150.

9. **Манцевич А. П.** Курган Солоха / А. П. Манцевич. – Л., 1987.

10**. Мухопад С. Е.** Новые материалы скифского времени из Приорелья / С. Е. Мухопад // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Д., 1981. – С. 88–93.

11. **Ромашко В. А.** Отчет о раскопках кургана 2 группы «Близнец» в г. Днепропетровске в 2007 г. / В. А. Ромашко // Фонды Днепропетровского областного центра историко-культурных ценностей. – б/н – 194 с.

12. **Сидоренко Г. О.** Скіфський курган на р. Удай / Г. О. Сидоренко // Археологія. – 1964. – Т. XVI. – С. 191–194.

13. **Синицын М. В.** Некоторые собственно скифские элементы в культуре Геродотовой Скифии / М. В. Синицин // ЗОАО. – 1967. – Т. 2. – С. 37–59.

14. **Скорый С. А.** Стеблев: скифский могильник в Поросье / С. А. Скорый. – К., 1997.

15**. Скорый С. А.**. Об одном из аспектов скифской династической истории / С. А. Скорый, В. А. Ромашко // Старожитності степового Причорномор'я та Криму. – 2009. – Т. XV. – С. 173–178.

Надійшла до редколегії 3.11.2009.

УДК 904 : 351.853 «1960/1976»

Є. Л. Фещенко, Ю. Ю. Фанигін

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УРСР В 60 – 70 рр. XX ст. (ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ)

Розглянуто ефективність державної системи охорони пам'яток археології в УРСР в 60–70 рр. XX ст. на основі архівних фондів Дніпропетровського історичного музею. Зафіксовано численні випадки порушення чинного законодавства, пов'язані з руйнуваннями курганів.

Ключові слова: державна система охорони пам'яток, археологічні пам'ятники, курган, законодавство про охорону пам'яток, руйнування курганів, культурна спадщина.

Рассматривается эффективность государственной системы охраны памятников археологии в УССР в 60–70 гг. XX в. на основе архивных фондов Днепропетровского исторического музея. Отмечаются многочисленные случаи нарушения действующего законодательства, связанные с разрушениями курганов.

Ключевые слова: государственная система охраны памятников, археологические памятники, курган, законодательство об охране памятников, разрушение курганов, культурное наследие.

This issue deals with the efficiency of the state system of saving archaeological monuments in Ukrainian Soviet Socialist Republic had been fulfilled in 60–70 of the XX century on the basis of the archived funds of the Dnipropertovs'k Historical Museum. The numerous cases of violation of current legislations have been notice relation to destructions of burial monuments.

Key words: the state of saving archaeological monuments, archaeological monuments, burial monuments, archaeological saving monuments legislation, destruction of burial monuments, cultural heritage.

У світовій практиці створення державних служб охорони пам'яток культурної спадщини відомо дві основні форми. Перша є спеціальною державною структурою, що займається виключно охороною пам'яток. Її створення вимагає додаткових бюджетних витрат, досконалість законодавства у сфері охорони пам'яток і підготовці фахівців. Друга форма припускає делегування функцій охорони пам'яток вже існуючим державним структурам. При її формуванні практично не витрачаються бюджетні кошти, але знижується ефективність охорони культурної спадщини.

У історії радянської держави були спроби апробації обох форм. Актуальність вивчення досвіду створення державної системи охорони пам'ятників в СРСР обумовлена гострою необхідністю підвищення ефективності збереження культурної спадщини в Україні. У цьому плані особливий інтерес становить аналіз результативності радянських післявоєнних реформ (1940–1960-х р.), спрямованих на створення комплексної системи охорони пам'яток на основі вже існуючих державних органів.

У кінці 40–х р. XX ст. радянська держава, відмовившись від організації спеціальної служби охорони пам'яток, створення якої передбачалося постановою СНК УРСР від 31 серпня 1940 р. «Про організацію Комітету охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'яток УРСР» [5, с. 171], розпочало реорганізацію сфери охорони пам'яток на основі відомчого принципу. Відповідно до постанови СНК УРСР і ЦК КП(б) У від 6 грудня 1945 р. «Про заходи до впорядкування стану пам'яток культури, старовини і природи на терито-

© Є. Л. Фещенко, Ю. Ю. Фанигін, 2010

рії Української РСР» [6, с. 128], єдина сфера охорони пам'яток була розділена між різними відомствами. На Комітет у справах культурно-освітніх установ при СНК УРСР покладалася охорона історичних пам'яток, заповідників і монументів, а на Управління у справах архітектури при СНК УРСР – пам'яток архітектури, монументального живопису, скульптури і садово-паркової архітектури. Одночасне введення в штати виконкомів обласних Рад депутатів трудящих посад інспекторів з охорони архітектурних пам'яток і інспекторів з охорони пам'яток культури і старовини, а також організація секторів охорони пам'яток (постанова Ради Міністрів УРСР від 19 квітня 1946 р. «Про структурні зміни в штатах органів охорони пам'яток історії і старовини» [7, с. 54]), призвело до додаткових витрат коштів і дублювання функцій.

З метою ліквідації негативних наслідків переходу до відомчого принципу в 1946 р. була зроблена спроба створення єдиного координаційного центру охорони пам'яток. До складу Урядової комісії з охорони пам'яток культури і старовини при Раді Міністрів УРСР увійшли представники організацій і установ, у відомчому управлінні яких знаходилися пам'ятки: Комітет у справах культурно-освітніх установ, Комітет у справах мистецтва, Управління у справах архітектури, Головне управління по заповідниках при Раді Міністрів УРСР, Академія архітектури УРСР, Управління у справах архітектури м. Києва [13, с. 121–122]. Як показали подальші події, часткова передача функцій охорони пам'яток (розгляд проектів законодавчих актів і державних списків пам'яток, затвердження планів реставрації пам'яток та проведення археологічних розкопок і т.д.) Урядовій комісії ще більш ускладнило систему управління і не внесло позитивних змін у сферу охорони пам'яток, особливо пам'яток місцевого значення.

Уже до кінця 1940-х р. стало очевидним, що відомчий принцип охорони пам'яток, при якому контроль за діяльністю відомств і організацій покладається на ці самі відомства, є малоефективним і не раціональним. Намагаючись удосконалити існуючу систему, радянська держава пішла шляхом об'єднання відомчого і територіального принципів охорони пам'яток. Так, відповідно до постанови Ради Міністрів від 30 грудня 1948 р. «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР» [8, с. 91], повноваження з охорони пам'яток передавалися виконавчим комітетам обласних, міських, районних і сільських Рад депутатів трудящих, а функції обліку пам'яток, їх реставрація і використання залишалися у відомчому підпорядкуванні – Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР (пам'ятки історії і археології), Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР (пам'ятки архітектури), Комітету у справах мистецтва при Раді Міністрів УРСР (пам'ятки мистецтва). При Президії АН УРСР була створена науково-методична Рада з охорони пам'яток культури, яка здійснювала науково-методичне керівництво у сфері охорони пам'яток.

Таким чином, до кінця 1940-х р. була створена достатньо громіздка державна система, в якій функції охорони були розподілені між територіальними органами влади і відомствами. Фактично, в умовах жорсткої централізації системи управління і партійного контролю, місцеві Ради, будучи структурними елементами державної системи, повинні були охороняти пам'ятки від господарської діяльності державних організацій і установ. При цьому місцеві органи влади, особливо сільські Ради, не завжди мали реальну можливість зупинити виконання вказівок міністерств, реалізація яких призводила до знищення культурної спадщини.

Прогресивні тенденції, які намітилися в суспільно-політичному житті країни під час «хрущовської відлиги», зумовили демократизацію чинного законодавства. Було прийнято нові статті і положення, направлені на збереження культурної спадщини. Зокрема, 28 грудня 1960 р. Верховна Рада УРСР затвердила новий Кримінальний кодекс [3, с. 14], в якому передбачалася кримінальна відповідальність за навмисне знищення або пошкодження пам'яток культури. Ці положення

одержали подальший розвиток у статтях нового Цивільного кодексу, який передбачав покарання за безгосподарське використання пам'яток культурної спадщини [4, с. 463]. Таким чином, удосконалене законодавство створило передумови для припинення практики руйнування пам'яток державними організаціями і підприємствами, надавши можливість притягати керівників цих підприємств до кримінальної та адміністративної відповідальності.

Завершальним етапом в процесі створення системи охорони пам'яток стало встановлення громадського контролю над станом культурної спадщини. 28 серпня 1965 р. Рада Міністрів приймає постанову «Про організацію республіканського добровільного Товариства охорони пам'яток історії і культури Української РСР» [11, с. 117], відповідно до якої передбачається широке залучення громадськості до справи охорони культурної спадщини.

Таким чином, до середини 1960-х р. завершилося формування системи охорони пам'ятників, що ґрунтується на використанні існуючих державних структур управління, органів місцевого самоврядування і контролю з боку громадськості. Своєрідним підведенням підсумків її створення стала постанова Ради Міністрів від 20 лютого 1967 р. «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'яток архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР» [12, с. 17]. У постанові, в цілому, було позитивно оцінено роботу служби охорони пам'яток, а окремі недоліки пояснювалися недостатньою увагою місцевих органів влади до проблем збереження культурної спадщини.

Проте в монографічному дослідженні В. І. Акуленко [1] переконливо показано, що заснована на таких принципах, система охорони пам'яток не змогла стати надійним гарантом збереження національного культурного надбання і не допустити реалізації волюнтаристських, зокрема протизаконних рішень партійного керівництва країни. Так, у результаті проведення на початку 1960-х рр. атеїстичної кампанії непоправного збитку було завдано пам'яткам культової архітектури. За даними В. І Акуленко в цей період було закрито близько 10 тис. храмів, декілька монастирів [1, с. 185]. При цьому, для проведення акцій по закриттю пам'яток культового характеру притягувалися співробітники музеїв, місцеві органи самоврядування. Після закриття храми перебудовувалися під господарські потреби або просто залишалися покинутими, поступово руйнуючися.

Не вдалося зупинити і державне свавілля відносно пам'яток архітектури. Виконуючи постанови уряду («Про виключення із списків пам'яток архітектури Української РСР об'єктів, що не мають визначної цінності» від 14 червня 1961 р. [9, с. 12] та «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР» від 24 серпня 1963 р. [10, с. 76], з державного обліку було знято і залишено без охорони майже половину пам'яток архітектури республіканського значення [1, с. 186]. Серед них видатні пам'ятки української історії, що мають республіканське значення: споруди Видубецкого монастиря в Києві, замок XVII ст. у с. Білий Камінь на Львівщині, козацька церква в Седневі на Чернігівщині та ін. По суті, визнаючи беззаконня своїх дій, уряд доручив Міністерству культури УРСР провести обстеження знятих з державного реєстру пам'ятників і зафіксувати в документах і фотографіях видатні витвори образотворчого мистецтва і архітектури, що знаходяться в них.

Проблемна ситуація склалася і у сфері охорони археологічних пам'яток. Починаючи з XX ст. антропогенний чинник створив реальну загрозу існуванню археологічної спадщини. У місцях розташування пам'яток археології проводиться інтенсивна господарська діяльність (сільськогосподарські, будівельні та інші роботи). При цьому, до початку 80-х р XX ст. у Дніпропетровській області не була завершена робота по виявленню і постановці на державний облік археологічних об'єктів. Таким чином, у період, який розглядається, під охороною держави знаходилася лише незначна частина археологічних пам'яток.

Обмежене коло джерел, що відображають реальний стан археологічних об'єктів у 60–70 рр. XX ст., ускладнює проведення об'єктивної оцінки стану у сфері охорони пам'яток. Тому залучення документів з архівного фонду Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, зокрема, наукових звітів про проведення археологічних досліджень під керівництвом Л. П. Крилової, є актуальним для вивчення цього питання. Як свідчать матеріали наукових звітів, у 60–70 рр. XX ст. на території Дніпропетровської області, незважаючи на постанови уряду про охорону пам'яток, введення кримінальної і адміністративної відповідальності, на місцях колгоспи, будівельні і інші організації продовжували безкарно знищувати археологічні пам'ятки.

Науковий звіт археологічної експедиції за 1967 р. наочно демонструє, що часткового або повного руйнування зазнавали не тільки пам'ятки місцевого, але і республіканського значення, що мали велику наукову цінність. Так, у 1964 р. курганна група «Близнюки», що розташована на південній околиці м. Дніпропетровська, була зареєстрована як пам'ятка республіканського значення і взята на державний облік. Проте і після цього, як повідомляється в науковому звіті археологічної експедиції за 1967 р., насипи курганів неодноразово руйнувалися різними підприємствами міста. Наприклад, узимку 1966–1967 рр. адміністрацією аеропорту через курган був прокладений кабель зв'язку, про що ні історичний музей, ні відділ культури міськвиконкому не були поінформовані [14, с. 15].

Не завжди державні органи, на які законодавством було покладено функції охорони пам'яток, проявляли наполегливість і займали принципову позицію в питаннях збереження культурної спадщини. У січні 1967 р. в Дніпропетровський історичний музей надійшло повідомлення з розташованого в м. Кривому Розі інституту «Механобрчермет» про початок робіт по зняттю насипу кургану заввишки 9 м, що знаходиться на території інституту. Під час виїзду на місцезнаходження кургану було зафіксовано, що протягом кількох років пам'ятка зазнавала систематичного руйнування: під час будівництва дороги до інституту південна частина насипу була зрізана на висоту до 4 м; північно-східна частина кургану прорізана глибокою траншеєю на висоту до 3 м і шириною 6 м; на вершині кургану була вирита яма діаметром 2 м і глибиною до 1,5 м. Через люті морози і завірюхи проведення археологічних розкопок було неможливим. Проте, як наголошується у науковому звіті, спроби припинити знищення пам'ятки не увінчалися успіхом, оскільки державним планом на будівництво, на місці кургану, нової будівлі для інституту на перший квартал було заплановано понад 400 тис. крб. капіталовкладень [14, с. 1–2]. Протягом місяця, з 10 січня по 10 лютого, в умовах лютих морозів і тривалих завірюх, Л. П. Крилова намагалася проводити дослідження пам'ятки. За час простою через поломку бульдозера або вихідного дня у будівників, верхній шар насипу промерзав настільки, що його доводилося розбивати ковшем екскаватора. Навіть техніка не витримувала таких важких умов роботи. Протягом місяця шість разів ломався ніж бульдозера. Через завірюхи неможливо було проводити повне фотографування поховань, хоча розчищення і креслення їх проводилося за будь-яких погодних умов. У результаті спостережень Л. П. Крилової вдалося зафіксувати в кургані 10 поховань, які представляють історію краю від епохи ранньої бронзи до культури сарматів, зокрема поховання у розписаному кам'яному ящику із залишками шкіри, що муміфікувалася. Побудований курган був над унікальним святилищем, яке було зруйновано без дослідження. Вивчення святилища могло зробити неоцінимий внесок у вивчення духовної культури племен епохи ранньої бронзи.

Як повідомляє Л. П. Крилова в Науковому звіті за 1967 р., в музей надійшла інформація про руйнування чотириметрового кургану біля с. Чаплі Дніпропетровського району. Під час виїзду до вказаної пам'ятки було виявлено, що насип кургану з усіх боків порушений відділом упорядкування Придніпровської ГРЕС, що

вирішив використовувати землю із стародавнього кладовища для впорядкування клумб [14, с. 27]. Центральна частина кургану, що збереглася, мала форму грибоподібної тумби діаметром близько 20 м, ніжка якої досягала висоти до 3 м. Як показали подальші археологічні дослідження, в результаті варварських дій співробітників Придніпровської ГРЕС, була знищена пам'ятка, що мала важливе наукове значення. Курган був споруджений над групою енеолітичних поховань і містив, крім того, поховання від раннього до пізнього бронзового століття. Проте, в результаті руйнування насипу, прослідкувати стратиграфію поховань не вдалося.

У кінці 1960-х рр. у зв'язку з широкомасштабним будівництвом зрошувальних систем перед Інститутом археології АН УРСР було поставлено задачу проведення рятувальних робіт у зоні новобудов. Проте В. І. Акуленко відзначає, що в цей період, незважаючи на вимоги законодавства, археологічними дослідженнями було охоплено тільки 20 % новобудов. У більшості випадків археологічні пам'ятки в районах будівництва ніким не досліджувалися [1, с. 197]. Такі факти зафіксовано і на території Дніпропетровської області. Так, у 1967 р. від овочівника колгоспу ім. Ульянова Павлоградського району надійшло повідомлення, що у с. Кабаки руйнуються кургани. Під час виїзду на місцезнаходження курганів було виявлено, що при будівництві каналу зрошувальної системи на полі було знищено два кургани з шести, які входили до складу стародавнього могильника. На місці розпланованих курганів валялися людські кістки і фрагменти ліпного горщика. Керівники підприємств навіть не усвідомлювали злочинний характер своїх дій. Голова колгоспу ім. Ульянова просто повідомив керівника археологічної експедиції Л. П. Крилову, що решта курганів на цьому полі знищуватися не будуть [14, с. 23].

У 1978 р. в Дніпропетровський історичний музей надійшло повідомлення, що в колгоспі ім. К. Маркса Нікопольського району на експериментальному полі по вирощуванню сої утворилися ями, куди під час поливу йде вода. При обстеженні було встановлено, що на цьому полі знаходилася курганна група «Лисячі могили» у складі 6 курганів. Під час проведення зрошування, будівники самовільно знищили п'ять курганів, а насип найвищого кургану (близько 5 м) був знятий до рівня 2 м у результаті систематичного поливу, на місці одного з скіфських курганів обвалилося зведення поховальної камери і утворилася яма [18, с. І].

Як показала практика, і проведення археологічних розвідок у зоні будівельних робіт не завжди рятувала пам'ятки від руйнування у зв'язку з самовільною зміною проекту будівниками. Так, у 1967 р., при проведенні археологічних розвідок в районі будівництва Фрунзенської зрошувальної системи на землях радгоспу «Перемога» (с. Попова Балівка Дніпропетровського району Дніпропетровської області), була виявлена група з 11 курганів, яка не потрапляла в зону будівництва. Знайдені кургани були узяті на державний облік. А вже в 1968 р. під час проведення будівельних робіт ложе каналу було зміщене на 70 м убік і пройшло по стародавніх курганах, що знаходяться під державною охороною [15, с. 1]. Таке порушення було самовільно зроблено будівельниками, що вирішили використовувати землю курганів для насипання платформ під ложе зрошувальних каналів. У результаті 8 курганів, у тому числі і трьохметровий скіфський, були знищені.

Пріоритет господарських завдань над цілями збереження культурної спадщини призводив до того, що в тих випадках, коли, внаслідок значного об'єму досліджень, археологи не встигали за польовий сезон розкопати всі кургани, ті, що залишилися, будівельники просто знищували [18, с. 5].

Не змогли місцеві органи влади, на яких чинне законодавство безпосередньо покладало функцію охорони пам'яток, зупинити і масове розорювання колгоспами курганів, яке приводило до знищення сотень пам'яток. З лиця землі зникали цілі курганні групи [19, с. 1].

Як свідчать документи з архівного фонду Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, в цей період набула поширення практика використання насипів стародавніх могильників у господарських цілях. У 1971 р., біля с. Калинівка Солонянського району був зареєстрований і взятий на державний облік курганний могильник, у складі якого збереглося 4 курганні насипи, а решта курганів була розорана і фіксувалися на полі у вигляді світлих плям. До 1973 р. у складі могильника збереглося всього два кургани, один з яких мав дуже розораний насип. Два кургани були знищені в 1972 р. по розпорядженню голови колгоспу ім. Калініна [17, с. 1, 2]. Один з них, що мав до знищення висоту близько 4 м, виявився скіфським. У ході археологічного дослідження залишків кургану було виявлено, що при знятті насипу, робочі колгоспу частково пошкодили декілька скіфських поховань, що містять багатий похоронний інвентар, зокрема – золоті і срібні предмети. Ймовірно, частину інвентарю робітники колгоспу вивезли разом із землею. Така ж доля спіткала і скіфський курган заввишки близько 7 м біля с. Василівка Солонянського району. У 1968 р., за розпорядженням будівельників високовольтних ліній, працівники колгоспу «Перемога» знесли насип цього кургану [17, с. 12].

Самовільно знищувалися кургани державними підприємствами і організаціями під час проведення будівельних і ремонтних робіт. У м. Вольногірське при будівництві асфальтової дороги по вул. Леніна був зруйнований курган [20, с. 32]. У 1970 р. були виявлені залишки кургану, насип якого був знятий робітниками Південного Гірничо-збагачувального комбінату під час розширення меж кар'єру [16, с. 1].

Безкарність діяльності колгоспів і будівельних організацій по знищенню пам'яток стимулювала і населення до руйнування курганів. У 1963 р. у с. Кочережки Павлоградського району з кургану, що знаходиться недалеко від правління колгоспу ім. К. Маркса, бульдозером була знята частина насипу і порушена кам'яна крепіда. У 1967 р. житель села став розбирати крепіду для фундаменту будинку. І лише після виявлення в кургані кам'яної «баби» епохи середньовіччя, знищення пам'ятки було зупинено [23, с. 3–6].

Слід зазначити, що випадки руйнування насипів курганів у результаті господарської діяльності фіксуються і в наукових звітах археологічної експедиції Дніпропетровського державного (нині – національного) університету.

Слід звернути увагу на ще одну актуальну проблему. Законодавче створюючи систему охорони пам'яток, держава не надала увагу підготовці фахівців у цій галузі (археологів, музейних працівників тощо). Недостатня кількість фахівців-археологів приводила до їх перевантаженості. У архіві Історичного музею збереглася «Пояснювальна записка» Л. П. Крилової, в якій викладено короткий звіт про проведені розкопки за 1967 р. [21, с. 1, 2]. Польовий сезон почався 15 січня, а закінчився 10 листопада. Розкопки проводилися в 9 різних пунктах області. Окрім проведення археологічних розкопок, археологи притягувалися так само для перенесення останків червоногвардійців (21–23 червня) і перенесення останків радянських громадян, замучених німецько-фашистськими загарбниками (26 липня – 7 серпня). Розкопки останків, що частково зітліли, проводилися без спеціальних засобів захисту.

Не скрізь надавалася належна увага і організації музейної роботи, що є складовою частиною державної системи охорони пам'яток. У архіві Дніпропетровського історичного музею зберігся звіт старшого наукового співробітника Л. П. Крилової про відрядження в 1967 р. у Павлоградський історико-революційний музей [22]. У ході перевірки, за даними Л. П. Крилової, було виявлено порушення правил ведення музейної справи, в результаті яких відбувалося пошкодження або втрата унікальних документів. Зафіксовано випадки, коли співробітники музею відмовлялися приймати у жителів міста речі, що мають історичну цінність, тільки

тому, що відвідувач сам не написав легенду про документ, що здається. З фондів музею, без розписок і записів, на основі особистого знайомства, відвідувачам для роботи додому видавалися унікальні експонати. Часто унікальні експонати видавалися для роботи і школярам.

У газеті «Дніпровська правда» від 22 березня 1967 р. була опублікована стаття завідувача відділом пропаганди і агітації Павлоградського міськкому КПУ «Вулиці героїв», в якій повідомлялося про перейменування на честь 50-річчя Великого Жовтня вулиць міста іменами героїв. Проте, як вдалося з'ясувати Л. П. Криловій, перейменування вулиць було здійснено за багато років до цього, ще в 1959 р. При цьому, в табличках на вул. ім. Н. І. Сташкова була допущена помилка. Написано – «ул. Н. И. Сташко». І хоча ще на початку 1960-х р. міськвиконком ухвалив спеціальне рішення про виправлення помилки, таблички із спотвореним прізвищем героя продовжували висіти на будинках і в 1967 р.

Таким чином, архівні матеріали Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького свідчать, що створена в УРСР у 1940–1960-х рр. державна служба охорони пам'яток не змогла здійснити реальний захист культурної спадщини і археологічних пам'ятників, зокрема. Безумовно, в цей період було досягнуто і певних успіхів, пов'язаних, у першу чергу, із створенням «новостроєчних» археологічних експедицій, зокрема в Дніпропетровському державному університеті під керівництвом І. Ф. Ковальової, і початком масових археологічних досліджень в зонах будівництва. У той же час фіксуються численні факти безкарного руйнування пам'яток як із боку юридичних, так і фізичних осіб.

У кінці 1970-х рр. стала очевидною недостатня ефективність системи охорони пам'яток, заснована на делегуванні повноважень уже існуючим структурам, і необхідність її реорганізації. У прийнятому 29 жовтня 1976 р. законі «Про охорону і використання пам'ятників історії і культури» вже намітилася тенденція по створенню спеціальної державної служби збереження культурної спадщини і передачі їй сфери охорони пам'яток [2, с. 583]. Так, статтями 6 і 7 передбачалося здійснення державного контролю за охороною і використанням пам'яток історії і культури як Радами народних депутатів, так і спеціально уповноваженими на те державними органами. І хоча в законі не була прописана ні структура, ні повноваження спеціально уповноважених державних органів, ухвалення цього закону означало поступовий перехід до нової системи організації охорони пам'яток у країні.

Бібліографічні посилання

1. **Акуленко В. І.** Охорона пам'яток культури в Україні / В. І. Акуленко. – К., 1991.
2. Ведомости ВС СССР. – 1983. – № 39.
3. Відомості Верховної ради УРСР. – 1961. – № 2.
4. Відомості Верховної ради УРСР. – 1963. – № 30.
5. Збірник законів УРСР. – 1940. – № 24.
6. ЗП УРСР. – 1945. – № 17–18.
7. ЗП УРСР. – 1946.– № 8–9.
8. ЗП УРСР. – 1948. – № 23–24.
9. ЗП УРСР. – 1962. – № 1.
10. ЗП УРСР. – 1963. – № 8.
11. ЗП УРСР. – 1965. – № 8.
12. ЗП УРСР. – 1967. – № 2.
13. Культурне будівництво в Українській РСР**:** Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. – К., 1961. – Т. 2.
14. Научный отчет об археологических спасательных раскопках Днепропетровского исторического музея за 1967 год // Научно-делопроизводственного архива ДИМ. – Далее: НДА ДИМ.
15. Научный отчет об археологических спасательных раскопках Днепропетровского исторического музея за 1968 год // НДА ДИМ.

16. Научный отчет об археологических раскопках Днепропетровского исторического музея за 1970 год // НДА ДИМ.

17. Научный отчет об археологических раскопках, проведенных отрядом Днепропетровского исторического музея днепропетровской постоянно действующей археологической зкспедиции ИА АН УССР июль–сентябрь 1973 года // НДА ДИМ.

18. Научный отчет об археологических спасательных раскопках Днепропетровского исторического музея за 1978 год // НДА ДИМ.

19. Научный отчет об археологических раскопках Днепропетровского исторического музея за 1984 год // НДА ДИМ.

20. Научный отчет об археологических раскопках Днепропетровского исторического музея за 1987 год // НДА ДИМ.

21. Обьяснительная записка // Отчеты сотрудников музея об археологических раскопках за 1964–1966 г. // НДА ДИМ. – Оп. 1, д. 428.

22. Отчет о командировке в г. Павлоград старшего научного сотрудника Днепропетровского Исторического музея Крыловой Л. П. (24/III – 67 г. – 30/ III – 67 г.) // Отчеты сотрудников музея об археологических раскопках за 1964–1966 г. // НДА ДИМ. – Оп. 1, д. 428.

23. Отчет о командировке в г. Павлоград ст. научного сотрудника – археолога Крыловой Л. П. (29 апреля – 1 мая 1967 г.) // Отчеты сотрудников музея об археологических раскопках за 1964 – 1966 г. // НДА ДИМ. – Оп. 1, д. 428.

Надійшла до редколегії 15. 09.2009.

УДК 902 (477.63)

Л. М. Голубчик*, В. А. Ромашко, Є. Л. Фещенко**, Д. Л. Тесленко****

**Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей*
***Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ОБСТЕЖЕННЯ ЗРУЙНОВАНИХ КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ с. ЄЛІЗАВЕТІВКА ПЕТРИКІВСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Подано опис частково зруйнованої, в результаті грабіжницьких розкопок, могили з частковою кремацією на стороні епохи пізньої бронзи та поховальної споруди в кам'яній скрині епохи раннього металу, а також інвентарю з повністю зруйнованих поховань зрубної і кіммерійської культур.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, курган, грабіжницькі розкопки, поховання в кам'яній скрині, поховання зрубної культури, кіммерійське поховання.

Приводится описание частично разрушенного, в результате грабительских раскопок, захоронения с частичной кремацией на стороне эпохи поздней бронзы и погребального сооружения в каменном ящике эпохи раннего металла, а так же инвентаря из полностью разрушенных погребений срубной и киммерийской культур.

Ключевые слова: археологический памятник, курган, грабительские раскопки, погребение в каменном ящике, погребения срубной культуры, киммерийское захоронение.

The description of partly destroyed burial place, as a result of predatory excavations, with partial cremation on the side of epoch of late bronze and funeral building in the stoning box of epoch of early metal, and similary inventory from the fully blasted burials of frame and kymmeriysky cultures.

Key words: archaeological monument, burial mound, predatory excavations, burial in a stoning box, burials of frame culture, kymmeriysky burial place.

Археологічні пам'ятки – найчисельніший вид пам'яток культурної спадщини на території Дніпропетровської області. Чинним законодавством як для самих

© Л. М. Голубчик, В. А. Ромашко, Є. Л. Фещенко, Д. Л. Тесленко, 2010

пам'яток археології, так і для земель, на яких вони розташовані, визначена державна форма власності. Забезпечити збереженість пам'яток можливо через певну низку пам'яткоохоронних заходів, головним з яких є визначення балансоутримувача, який повинен опікуватися збереженням пам'яток.

У ст. 32 (п.б.10) Закону України «Про місцеве самоуправління в Україні» визначено, що забезпечення охорони пам'яток історії та культури відноситься до делегованих повноважень виконавчих органів сільських та селищних рад.

Але, якщо пам'ятки історії і монументального мистецтва сільські та селищні ради беруть на баланс, то від пам'яток археології категорично відмовляються. А це призводить до їх недоглянутості та сприяє, останнім часом, поширенню випадків псування насипів курганів, грабіжницьким розкопкам.

Яскравим прикладом активної діяльності сучасних грабіжників курганів є зафіксоване в 2009 р. руйнування курганів на заплавних землях р. Оріль поблизу с. Єлізаветівка Петриківського р-ну Дніпропетровської обл. Означена територія Єлізаветівської сільради має складну геологічну будову через наявність декількох старих річищ з старицями та виразними прирусловими валами, на яких розташовані численні пам'ятки археології, в тому числі частина площі поселення пізнього бронзового віку Лобойківка-1 [9], декілька курганних груп та поодиноких курганів. За інформацією голови Єлізаветівської сільради М. І. Савченка два з цих курганів було пограбовано невідомими особами восени 2008 р. та навесні 2009 р. За фактом руйнування пам'яток місцеві органи влади звернулися до Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей та прокуратури.

Частково зруйновані розкопами грабіжників пам'ятки було обстежено співробітниками Центру та археологами Дніпропетровського національного університету.

Один з цих курганів входить у курганну групу, яка складається з двох насипів (охоронний № 4162 за списком пам'яток археології в Дніпропетровській обл.). Група розташована на краю високої правобережної надзаплавної тераси старицi р. Оріль. Другий – в групу з трьох насипів (охоронний № 4163 за списком пам'яток археології в Дніпропетровській обл.), які займають край одного з прируслових валів.

Курган № 4162 має овальний в плані насип, орієнтований з півночі на південь. Діаметри насипу дорівнюють 47 та 40 м, висота з боку поля становить 1,6 – 1,7 м, з боку заплави – близько 5,5 – 6 м. Шукачами скарбів у центрі насипу вирита яма неправильної трапецієподібної форми розмірами 3,8 х 3,1 м, глибиною від рівня сучасної поверхні кургану 1,3 м. Грабіжники дорилися до великих брил граніту, витягти які з ями не змогли.

Брили, які залишилися в ямі, розчищені під час огляду. Скоріш за все вони являють собою рештки кам'яної скрині основного поховання. По краях скупчення каменів знаходяться дві косо встановлені прямокутні в плані брили розмірами 1,75 х 0,95 х 0,25 – 0,3 м и 1,6 х 0,9 х 0,2 – 0,25 м, які ймовірно були стінками скрині. Між ними знаходиться брила трапецієподібної в плані форми довжиною 1,8 м, шириною 1,15 та 0,8 м, товщиною близько 0,3 м – кришка скрині. Всі три брили орієнтовані з півночі на південь.Таким же чином орієнтовані ще декілька дрібніших каменів, які лежали між центральною та східною брилами (рис. 1).

Курган № 4163 відомий під назвою «Бажанова Могила». Він має овальну в плані форму, орієнтовану з півночі на південь. Діаметри насипу дорівнюють 44 та 40 м. Його висота з боку поля становить 1,8 м, з боку заплави – не менш як 3,8–4 м (рис. 2).

У центральній частині насипу грабіжники вирили траншею довжиною 6,5 м, шириною 0,5 – 0,7 м, глибиною від рівня сучасної поверхні 1–1,5 м, та шурф неправильної прямокутної форми розмірами 1,8 х 2 м, глибиною 1,9 м. У північно-

східному та південно-західному кутах шурфу на глибину 1 м від його дна забурені круглі в плані ями (рис. 2). Шурф закладений на місці охоронного знака «Пам'ятка археології», який був розбитий на дві частини і відкинутий вбік.

У південному профілі шурфа зафіксований впуск поховання, яке було досліджено під час огляду.

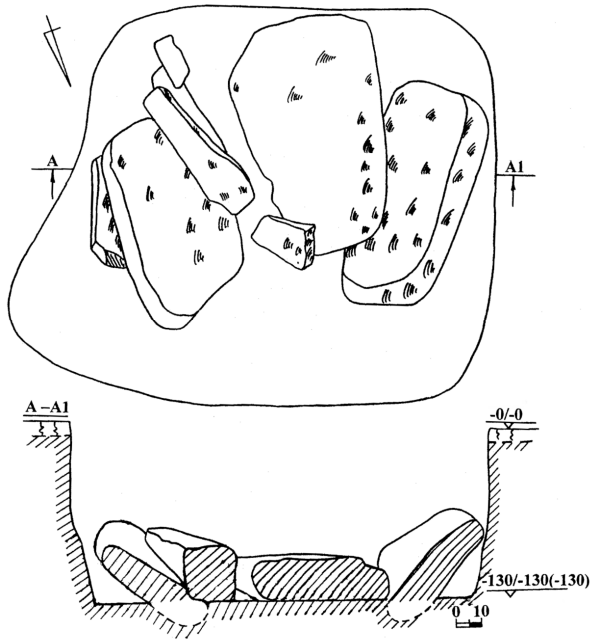

Рис. 1. План кам'яної конструкції із кургану № 4162

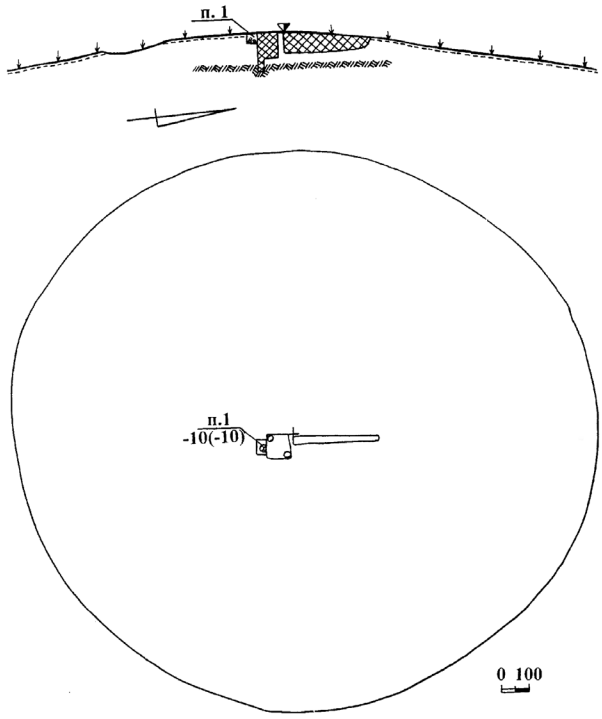

Рис. 2. План кургану № 4163 «Бажанова Могила»

Яма поховання № 1 фіксувалася з глибини 0,1 м від поверхні насипу. Вона мала круглу чи овальну в плані форму діаметром 0,7–0,8 м, глибину від рівня впуску 0,5 м. На дні ями без анатомічного порядку лежали два уламки стегнових кісток та череп людини. Кістки та череп дуже обпалені, їхня поверхня вкрита щільним шаром сажі. Вугілля та попіл знаходилися також на дні ями та в грунті, що її заповнював. На 0,1–0,2 м вище черепа знаходився ще один обпалений уламок стегнової кістки та половина розбитого у давнину горщика (рис. 3. 1).

Ліпний глиняний горщик низьких пропорцій з відігнутими вінцями, край яких косо зрізаний назовні. Дно пласке з невеликою закраїною. У верхній частині корпуса горщик прикрашений прокресленими косо заштрихованими трикутниками, які направлені вершинами вверх. Поверхня загладжена, темно-коричневого кольору. Діаметр вінець 12 см, корпусу 13,3 см, дна 7,4 см, висота 10,5 см (рис. 3. 2). Сліди горіння на поверхні горщика відсутні.

Окрім цього поховання грабіжники зруйнували ще декілька впускних поховань. У відвалах з грабіжницького шурфа знайдено уламки кісток декількох скелетів, дерев'яних поховальних конструкцій, шматки очеретяної пресованої підстилки, уламки трьох ліпних горщиків зрубної культури, кіммерійський кубок, знаряддя з кременю.

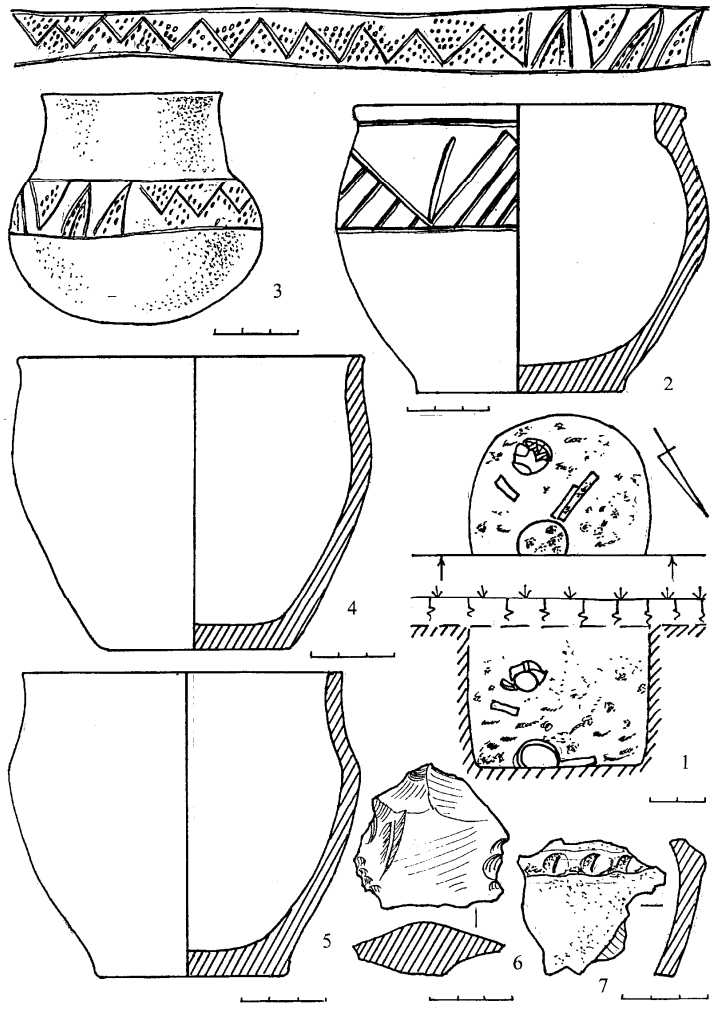

Рис. 3. Матеріали з кургану № 4163 «Бажанова Могила»:
1, 2 – поховання № 1; 3 – 7 – артефакти, знайдені у відвалах з грабіжницького шурфа і траншеї (2-5, 7 – кераміка, 6 – кремінь)

Ліпна глиняна банкоподібна посудина з незначно відігнутими назовні вінцями, плечем на 1/3 висоти корпуса, пласким дном без закраїни. Поверхня загладжена, колір вохристо-коричньовий. Діаметр вінець 12,4 см, корпусу 12,9 см, дна 6,8 см, висота посудини 10,6 см (рис. 3, 4).

Ліпний глиняний горщик з прямими вінцями, краї яких сплощені, пригостреним плечем на 1/3 висоти корпусу, пласким дном з невеликою закраїною. Поверхня загладжена, колір вохристо-коричневий. Діаметр вінець 11,5 см, корпусу 12,6 см, дна 7 см, висота горщика 10,9 см (рис. 3, 5).

Уламок стінки ліпного глиняного горщика, орнаментованого наліпним овальним у перетині пружком, який розчленований відбитками пальців (рис. 3, 7). Крем'яне двустороннє скребло на відщепі. Розміри знаряддя 5,4 х 5,2 х 1,8 см (рис. 3, 6).

Ліпний чорнолискований кубок з відігнутими назовні вінцями, циліндричним горлом, опуклобоким корпусом та круглим, плескуватим дном. На плічках кубка розташований орнаментальний фріз, який складається з горизонтальних ліній, між якими вміщена ломана лінія. Трикутники, які вона створює, заповнені безсистемними наколами. Діаметр вінець 6,5 см, горла в нижній частині 7,1 см, корпусу 9 см, висота кубка 8,3 см (рис. 3, 8).

Виходячи з досвіду розкопок заплавних курганів у пониззі Орілі, зокрема розташованих поблизу єлізаветівського мікрорайону, на околиці сусіднього с. Лобойківка [6], кургани № 4162 та 4163, ймовірно, були збудовані в енеолітіранньому бронзовому віці. Цей висновок підтвержується і присутністю в кургані № 4162 кам'яної скрині основного поховання, яка за зовнішніми ознаками найбільш схожа на скрині саме цього часу. Зауважимо, що якщо запропонована нами інтерпретація пам'ятки правильна, то її слід розглядати як вельми неординарну, тобто, як першу відому в Нижньому Приоріллі кам'яну скриню доби раннього металу [11].

В кургані № 4163 «Бажанова могила» грабіжники зруйнували щонайменше три впускних поховання зрубної культури і одне кіммерійське.

Зрубні поховання, напевне, відносятся до кола пам'яток БМЗК і можуть бути датовані XIV–XIII ст. до н. е. За поховальною обрядовістю від загальної маси поховань БМЗК, для якої характерна інгумація і східна орієнтація скорчених на боці скелетів, вирізняється частково зруйноване поховання № 1 (рис. 3, 1). Ймовірно, його слід розглядати як часткове трупоспалення на стороні з подальшим зсипанням напівзгорілих решток померлого в круглу яму.

Можливо, це поховання слід розглядати в колі найпізніших у межах БМЗК. На думку В. В. Отрощенка [8, с.181–183], деструкція зрубної культури України, яка визначається ним межею XIII–XII ст. до н. е., супроводжувалася трансформацією поховальної обрядовості. На зміну інгумації приходить кремація. Автор спирається на матеріали кургану біля с. Суха Гомольша в Харківській обл., в якому досліджено 15 зрубних поховань, з яких 11 являють собою урнові трупоспалення, розташовані у два ряди [1, с. 87–95]. Морфологічні особливості кераміки, що походить з поховань не залишає сумнівів у їхній зрубній культурній належності. Обгрунтованим видається і запропоноване Ю. В. Буйновим та В. К. Міхеєвим датування пам'ятки в хронологічних межах XV–XIII ст. до н. е. [1, с. 94]. Спалення померлих на місці – явище для зрубної культури достатньо ординарне, що неодноразово відмічалося в літературі [2; 7]. Однак поховання з Сухої Гомольші – поки що єдина зрубна пам'ятка, яка фіксує традицію спалення небіжчиків на стороні. Дослідження безурнового поховання в кургані № 4163 біля с. Єлізаветівка звісною мірою підтверджує побутування такого різновиду поховань в осередку племен БМЗК.

Те, що шукачі скарбів зруйнували кіммерійське поховання викликає особливий жаль. Кубок з нього за формою, наявністю лискування, і, головне, за спе-

цифічною орнаментальною композицією, яка являє собою обмежений горизонтальними лініями фріз з геометричним орнаментом, належить до посуду новочеркаської групи кіммерійської культури [3, с. 29–30, рис. 6; 10]. За підрахунками С. В. Махортих, в Північному Причорномор'ї відомо тільки 24 новочеркаські поховання, які супроводжувалися кубками [5, с. 107]. За технікою нанесення орнаменту і використаним орнаментальним елементам найближчим аналогом єлізаветівському кубку є фріз, розміщений на кубкоподібній посудині з поховання № 14 кургану Дубова Могила з м. Інгулець Дніпропетровської обл., основу якого також складає ламана лінія. Деякі зі створених нею трикутників заповнені наколами [4, с. 90, рис. 3, 3–5].

Обидва частково зруйновані кургани залишаються археологічними пам'ятками, які потребують подальшої державної охорони. Ідеальним варіантом у ситуації, яка склалася, було б повне археологічне дослідження цих курганів, але на заваді проведення такого заходу стає відсутність необхідних коштів. Органами місцевого самоврядування матеріали щодо руйнації археологічних пам'яток направлені в прокуратуру. Дніпропетровським обласним центром з охорони історико-культурних цінностей рекомендовано Єлізаветівській сільраді засипати грабіжницькі ями та провести необхідні пам'яткоохоронні заходи.

Бібліографічні посилання

1. **Буйнов Ю. В.** Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольша на Харьковщине / Ю. В. Буйнов, В. К. Михеев // Вісн. ХДУ. – 1989. – № 343. – Вип. 23. – С. 87–95.

2. **Волкобой С. С.** Срубные погребения с трупосожжением в Орельско-Самарском междуречье / С. С. Волкобой // Курганные древности степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. : сб. науч. тр. – Д., 1979. – С. 98–103.

3. **Гаврилюк Н. А.** Лощеная керамика степных погребений предскифского времени / Н. А. Гаврилюк // Памятники древних культур Северного Причерноморья : сб. науч. тр. – К., 1979. – С. 20–40.

4. **Ковалева И. Ф.** Курганы энеолита-бронзы в Криворожском течении Ингульца : монография / И. Ф. Ковалева, З. П. Марина, В. А. Ромашко. – Д., 2003.

5. **Махортых С. В.** Киммерийцы Северного Причерноморья : монография / С. В. Махортых. – К., 2006.

6. **Марина З. П.** Курганы энеолита–бронзы у с. Лобойковка Днепропетровской области / З. П. Марина, В. А. Ромашко, Д. Л. Тесленко // Вісн. ДНУ. – 2007. – Вип. 6. – С. 185–200.

7. **Отрощенко В. В.** Погребения с трупосожжением срубной культуры Нижнего Поднепровья / В. В. Отрощенко // Энеолит и бронзовый век Украины : сб. науч. тр. – К., 1976. – С. 172–190.

8. **Отрощенко В. В.** Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) : монографія / В. В. Отрощенко. – К., 2001.

9. **Ромашко В. А.** Результаты исследования поселений позднего бронзового века в окрестностях местонахождения Лобойковского клада / В. А. Ромашко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців : зб. наук. пр. / за ред. С. М. Санжарова. – Луганськ, 2007. – Вип. 7. – С. 209–216.

10. **Тереножкин А. И.** Киммерийцы : монография / А. И. Тереножкин. – К., 1976.

11. **Тесленко Д. Л.** К вопросу о территории распространения каменных гробниц энеолита-ранней бронзы степной Украины / Д. Л. Тесленко // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. –V в. н. э.) : докл. науч. конф. / редкол. Е. В. Яровой (отв. ред.) и др. – Тирасполь, 2002. – С. 107–111.

Надійшла до редколегії 29.11.2009.

УДК 902/904(477)

А. С. Струкуленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НОВОБУДОВНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Розглянуто організаційні питання створення та діяльності постійнодіючої археологічної новобудовної експедиції Дніпропетровського національного університету (1972–1999 рр.).

Ключові слова: новобудовна експедиція, Дніпропетровський національний університет, археологія.

Рассмотрены организационные вопросы создания и деятельности постоянно-действующей археологической новостроечной экспедиции Днепропетровского национального университета (1972–1999 гг.).

Ключевые слова: новостроечная экспедиция, Днепропетровский национальный университет, археология.

The author considers organizational questions of creation and activity of the constantly working new-building archaeological expedition of Dnepropetrovsk national university (1972–1999).

Key words: new-building expedition, Dnepropetrovsk national university, archaeology.

Вивчення археологічних пам'яток Дніпропетровщини – одного з найрозвиненіших промислових і сільськогосподарських регіонів України, до того ж багатого історичними пам'ятками – налічує понад 160 років. Біля його витоків стояли такі відомі археологи XIX ст., як Є. І. Забєлін, М. Є. Макаренко, Д. Я. Самоквасов, О. А. Спіцин, В. В. Хвойко та ін. Широку популярність здобули роботи І-ої (1927–1932) та ІІ-ої (1945–1949) Дніпрогесівських експедицій, з якими пов'язані імена В. М. Даниленка, А. В. Добровольського, О. Ф. Лагодовської, М. Я. Рудинського, Д. І. Яворницького та ін. У 70–90 рр. XX ст. тут активно проводилися дослідження новобудовними експедиціями Інституту археології АН України [34]. Але неосяжні за масштабами роботи з меліорації сільгоспугідь, передбачені так званою Продовольчою програмою (травень 1982 р.), потребували, згідно із законодавством з охорони пам'яток археології, що діяло у радянські часи, залучення до рятувальних досліджень усіх наявних в Україні наукових археологічних установ та фахівців. Неможливість забезпечити оперативне виконання невідкладних робіт лише силами науковців Інституту археології та його філій на місцях зумовила створення територіальних комплексних експедицій на базі вищих навчальних закладів, у першу чергу – університетів, до складу котрих входили, якщо це було можливим за наявністю фахівців, археологічні підрозділи.

Першість серед останніх за часом виникнення, масштабом здійснених досліджень, якими було охоплено майже всю територію Дніпропетровської області (31,9 тис. км^2)[1], безперервністю діяльності протягом близько 30 років, значенням зроблених в їх процесі відкриттів для розуміння етнокультурних процесів, що відбувалися на теренах регіону з доби каменю по пізнє середньовіччя, оперативністю їхнього введення до наукового обігу належить археологічній новобудовній експедиції (далі – АНЕ) Дніпропетровського державного (зараз – національного) університету.

[1]Для порівняння: площа Молдавії дорівнює 33,7 тис. км^2, Бельгії – 30,5 тис. км^2, Албанії – 28,7 тис. км^2, Македонії – 25,7 тис. км^2.

© А. С. Струкуленко, 2010

Слід відзначити, що хоча осмислення здобутих нею матеріалів відбувається і по сьогодення, робіт, присвячених викладенню історії самої експедиції, практично немає. Хіба не єдиним випадком аналізу діяльності експедиції та оцінки її внеску до вивчення давньої історії України стали статті А. Д. Пряхіна «Археология в Днепропетровском университете» [30], присвячена 20-річному ювілею діяльності експедиції, та І. Ф. Ковальової «30 лет работы археологической экспедиции ДГУ» [26], в яких визначена масштабність не лише польових досліджень, а й наукових результатів робіт експедиції 1972–2002 рр. А. Д. Пряхін дає дуже високу оцінку діяльності експедиції: «Работы открыли новую страницу в изучении степной и лесостепной зон не только Поднепровья и Восточной Европы, но и Евразии в целом. При этом важно иметь в виду, что речь идет о территории, через которую в течение продолжительного времени осуществлялись интенсивные широтные связи трансевропейского масштаба, имевшие место как в эпоху бронзы, так и в последующее время» [30, с. 5]. Дослідженню джерел з історії АНЕ присвячена стаття автора «Щорічні звіти як джерело з історії новобудовних експедицій Дніпропетровського університету (1972–1993 рр.)» [32], а у статті «Пам'ятки середньовічних кочівників у наукових збірниках новобудовної археологічної експедиції Дніпропетровського національного університету» [33] було розглянуто кочівницькі пам'ятки Дніпропетровської області, відкриті АНЕ та введені до наукового обігу протягом 1977–2003 рр.

У даній статті увага зосереджена на визначенні питань з організації та діяльності археологічної експедиції ДНУ. Ініціатива у створенні останньої належала тоді ще доценту кафедри всесвітньої історії (зараз професору ДНУ) І. Ф. Ковальовій, котра по праву є фундатором не лише новобудовних досліджень в регіоні, а й археологічного напряму в наукових дослідженнях Дніпропетровського національного університету та засновником дніпропетровської археологічної школи, до якої належать відомі в Україні дослідники: В. І. Костенко, З. П. Маріна, В. А. Ромашко, Д. Л. Тесленко, Є. Л. Фещенко, В. М. Шалобудов та ін. [29].

Наукова зацікавленість історією першої в СРСР новобудовної Дніпрогесівської експедиції Наркомату Просвіти України 1927–1932 рр. під головуванням Д. І. Яворницького, за якою І. Ф. Ковальовою у 1971 р. була захищена кандидатська дисертація [27], визначила, в значній мірі, внутрішню мотивацію дослідниці докласти зусиль до продовження нелегкої справи знаного і несправедливо замовчуваного у ті роки вченого. До цього приєдналося розуміння виключної наукової важливості майбутніх досліджень, засноване на багаторічних власних розвідках та розкопках пам'яток Орільсько-Самарського межиріччя. До цього слід додати досвід роботи у новобудовних експедиціях Інституту археології – Дніпродзержинській, Кременчуцькій та ін. Дніпропетровський загін, що добре зарекомендував себе у складі експедиції ІА АН України «Дніпро-Донбас» (1970–1971 рр.), який складався з студентів істфаку ДДУ, очолюваних І. Ф. Ковальовою, став ядром у створенні самостійної новобудовної експедиції Дніпропетровського університету.

Таким чином, три фактори, а саме: гостра потреба ІА АН України в організаціях-виконавцях археологічних робіт на новобудовах, по-друге – наявність в Дніпропетровському університеті фахівця, здатного керувати цими роботами, у особі І. Ф. Ковальової, по-третє – існування на історичному факультеті в межах студентського наукового гуртка підготовленої групи дослідників, визначили створення АНЕ.

Рішенням Президії АН УРСР від 12 грудня 1971 р. проведення археологічних досліджень на новобудовах Дніпропетровської області було закріплено за Дніпропетровським держуніверситетом [див. 24]. Це було частиною передбачених п'ятирічним планом науково-дослідної роботи ДДУ зональних досліджень у лівобережжі Дніпра, що охоплювали територію від прикордоння з лісостепом (ба-

сейн р. Орелі) до Каховського моря, включаючи басейни річок Кільчені, Самари, Вовчої, Бика та ін. У 1981 р. це рішення було підтверджено Постановою Республіканської ради з координації наукових досліджень у сфері природничих і суспільних наук № 27 від 20 жовтня 1981 р., в якій Дніпропетровський держуніверситет названий виконавцем археологічних досліджень в Дніпропетровській області [див. 24]. У березні 1972 р. за угодою з Інститутом археології АН УРСР був укладений договір з Дирекцією будівництва зрошувальних систем в Дніпропетровській області про здійснення археологічних досліджень у зоні спорудження ІІ-ої черги Фрунзенської зрошувальної системи, а у травні того ж року туди була направлена постійнодіюча новобудовна археологічна експедиція (наказ по ДДУ № 347 від 15 травня 1972 р. [23]), створена як госпрозрахункова організація, що в організаційному відношенні виступала самостійним підрозділом у системі історичного факультету.

Господарська та фінансова діяльність АНЕ як госпрозрахункової одиниці була підпорядкована науково-дослідній частині (НДЧ) Університету, через яку відбувалося укладення Договорів на виконання рятувальних археологічних робіт в зонах меліоративного будівництва та, згодом, на площах будівництва і в зонах підтоплення шахт Західного Донбасу, їхнє фінансування та нагляд за своєчасним виконанням завдань та календарних планів, звітуванням, прийманням робіт тощо.

Головним замовником робіт з археологічного дослідження територій, що відходили під будівництво зрошувальних систем, протягом усіх років діяльності АНЕ, а з 1993 р. – науково-дослідної лабораторії археології Подніпров'я, виступала Дирекція будівництва зрошувальних систем в Дніпропетровській області на чолі з В. А. Пастуховим та Г. Н. Володимировим. Керівництво Дирекції з розумінням ставилося до потреб дослідження археологічних пам'яток, яким загрожувало знищення в процесі будівництва, беручи на себе посередництво у конфліктних ситуаціях, найчастіше викликаних відмовою у своєчасному наданні землерийної техніки чи подовженням терміну археологічних досліджень у зв'язку з відкриттям у процесі робіт нових об'єктів.

Згідно з впровадженою Інститутом археології АН України практикою, складанню Договору передувала археологічна розвідка на місцевості, яка провадилася співробітниками АНЕ на стадії розробки проекту зрошувальної системи спільно із проектантами НД Інституту Укргіпроводгосп. Саме за матеріалами цих розвідок визначалася кількість візуально фіксованих археологічних об'єктів (курганів), а також, у випадку необхідності, здійснювалося шурфування на місцях давніх поселень з метою встановлення їхньої площі. На основі затвердженого переліку пам'яток обчислювався кошторис на їхнє дослідження згідно з розробленими новобудовним відділом Інституту археології АН розцінками.

Оскільки проведення розкопок курганів потребувало використання землерийної техніки – бульдозерів або скреперів, – важливим моментом організаційної роботи АНЕ було забезпечення останньої. З перших років діяльності новобудовної експедиції ДНУ було запроваджено введення до генерального кошторису тресту Дніпроводбуд за підрозділом «Будмонтаж» відповідної подальшим роботам кількості кубометрів ґрунту та коштів на оплату роботи механізмів. Завдяки цьому досягалася зацікавленість як керівництва, так і безпосередньо механізаторів пересувних механізованих колон (ПМК) у отриманні «планових» показників, чим якщо не знімалася цілком, то значно зменшувалася загроза залишитися без механізмів у процесі розкопок.

Спільно з Дніпропетровським філіалом інституту Укргіпроводгосп експедицією були проведені розвідки, за якими здійснені розкопки у районах будівництва Фрунзенської (1972–1975), Царичанської (1975–1976), Жданівської (1976–1977), Миколаївської (1977), Петровської (1977), Магдалинівської (1978–1982), Олександрівської (1983–1986), Солоняно-Томаківської (1986–1994) та ряду колгосп-

них зрошувальних систем [1–8; 10–19; 22]. Народногосподарське значення робіт АНЕ на будівництві зрошувальних систем визначалося двома факторами: введенням до сівозміни додаткових площ, звільнених з-під курганів (насипи, як правило, не розорювалися), та забезпеченням можливості використання прогресивних на той час дощувальних механізмів типу «Фрегат», діяльність котрих потребувала нівелювання площ.

Другим, не менш важливим напрямом у діяльності АНЕ Дніпропетровського університету в ці роки стало дослідження пам'яток – курганів та поселень – на площах відводу земель під будівництво гірничих підробіток шахт Західного Донбасу, а також у зонах викликаного діяльністю шахт підтоплення долини р. Самари. Головним замовником робіт виступала Дирекція об'єднання «Павлоградвугілля». Роботи, які було розпочато у 1982 р., продовжувалися по 1986 р.; потім були поновлені у 1989–1990 рр. [9; 17; 20]. Як і в зонах меліоративних робіт, розкопкам передувала глибока розвідка, здійснювана спільно з фахівцями науково-дослідного Інституту Укргіпрошахт та об'єднання «Павлоградвугілля». За відпрацьованою за роки проведення археологічних робіт у зонах зрошувальних систем практикою, виділення землерийної техніки здійснювалося ПМК тресту «Дніпроводбуд» по підрозділу «Будмонтаж». Народногосподарське значення робіт визначалося тими ж показниками, як і в меліоративних роботах, до яких додавалася рекультивація відпрацьованих ґрунтів.

При безперечній схожості умов робіт експедиції в шахтарському Присамар'ї із дослідженнями, що проводилися у зв'язку з будівництвом зрошувальних систем, між ними існували і деякі відмінності, в першу чергу викликані різницею у топографічному розташуванні пам'яток, що позначилося на їхній культурній належності та типології. У той час як курганні групи зазвичай тяжіють до підвищень вододільних плато та високих берегів річкових долин, давні поселення переважають, в умовах досліджуваної території, на низьких терасах і окремих дюнах у заплаві. Тому в роботах Павлоградського (Самарського) загону вагоме місце належить дослідженню поселень (Богуслав, Хрести, Павлоград) [11; 21].

Поширення фронту робіт вимагало структурних змін, що полягали у виділенні загонів на чолі з відповідальними виконавцями робіт, підпорядкованими начальнику експедиції, яким всі роки діяльності АНЕ залишалася професор І. Ф. Ковальова. Кожен загін мав у своєму складі більш-менш кваліфікованих співробітників, лаборантів з числа студентів та практикантів II–V курсів, власний бюджет у межах загального кошторису, орендований автотранспорт та механізми. З метою кращої координації робіт проводилися планові спільні виробничі наради, практикувалося відвідування досліджуваних об'єктів керівником експедиції, обмін спеціалістами, наукові семінари.

Традиційно, починаючи з II-ої черги Фрунзенської ЗС 1972–1975 рр., роботи на котрій стали початком діяльності АНЕ, за наступними експедиціями району Орільсько-Самарського межиріччя закріпилася назва Лівобережних. Саме вони відіграли вирішальну роль у формуванні наукового потенціалу співробітників експедиції, вчорашніх студентів, стали школою знань та майстерності, заклавши підвалини сучасної дніпропетровської наукової школи. Цьому сприяли творчі умови, що склалися в експедиції з перших днів, завдяки чому кожний з бажаючих знань отримав власну наукову тему, працюючи над котрою набував навичок наукової роботи, підкріплених досвідом польових археологічних досліджень. Саме в Лівобережних – Фрунзенській, Царичанський, Олександрівській та інших – експедиціях відбувалося становлення майбутніх керівників загонів: С. С. Волкобоя, В. І. Костенка, З. П. Маріної, І. В. Морковіної, С. Є. Мухопада, В. А. Ромашко, В. М. Шалобудова.

Виділення загонів, уперше запроваджене у 1976 р., мало тимчасовий, за винятком Павлоградського або Самарського, характер. Назва загонів включала на-

йменування відповідної зрошувальної системи із позначенням належності до Ліво- чи Правобережного, відносно Дніпра, районів, за якими відбувалася первинна систематизація польової документації та матеріалу. Роботи Павлоградського загону на чолі із ст. науковим співробітником (з 1990 р. – кандидатом історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – Археологія) Ромашко Володимиром Андрійовичем, котрі тривали протягом 9 років, мали стаціонарний характер. Це ж саме стосується робіт сформованого за тематичним призначенням загону під керівництвом к. і. н. В. І. Костенка, зосередженого на дослідженнях сарматських пам'яток Дніпропетровської області.

Слід відзначити, що кадрове питання у тогочасних умовах Дніпропетровська викликало значні труднощі. Так, у складі експедиції, що розпочинала у травні 1972 р. свій перший польовий сезон, нараховувалося 12 осіб, з яких лише двоє були штатними співробітниками: керівник експедиції доц. І. Ф. Ковальова та інженер В. І. Перетятко. Усі інші були студентами II–IV курсів, членами студентського наукового гуртка, які спеціалізувалися з археології. Деякі з них вже брали участь у польових дослідженнях у складі Дніпропетровського загону, що входив до експедиції «Дніпро-Донбас» у 1970–1971 рр., інші вперше мали можливість на практиці реалізувати отримані в лекціях знання: М. М. Бондар, С. С. Волкобой, В. П. Гибало, Д. Н. Голубчик, З. П. Грибанова (Маріна), А. А. Гунін, Л. Н. Дворніченко, В. І. Дрьомова, М. І. Пічов, Г. К. Швидько.

За словами І. Ф. Ковальової, у перші роки робіт їй доводилося поєднувати обов'язки наукового керівника, адміністратора, лаборанта, а іноді й землекопа. Але згодом у лавах експедиції відбулося становлення молодої наукової генерації археологів Дніпропетровська: кандидатів наук С. С. Волкобоя, О. М. Каковкіної, В. І. Костенка, З. П. Маріної, В. А. Ромашко, Д. Л. Тесленка, Є. Л. Фещенка, І. І. Яременко, О. М. Ярошкевича та досвідчених дослідників А. В. Андросова, І. В. Морковіної, С. С. Мухопада, В. М. Шалобудова. За період з 1972 р. по 2002 р. школу новобудовної експедиції під час проведення навчальної археологічної практики пройшло більше 1,5 тис. студентів [26].

Оскільки археологічні роботи в зонах будівництва зрошувальних систем вимагали максимально повного дослідження усіх об'єктів у гранично стислі терміни, вже на початковому етапі робіт постало завдання підвищення наукового рівня та уніфікації графічної фіксації, своєчасної камеральної обробки, що потребувало перенесення значної частини робіт у польові умови. У своїх мемуарах І. Ф. Ковальова згадує: «Фотографировали, чертили и рисовали мы сами, в основном я, отчего все черепа в «Отчете» за 1972 год оказались подозрительно похожими» [25, с. 122]. На другий рік робіт експедиції до її складу було введено ставки штатного художника та фотографа. Креслярські роботи виконував професійний художник В. М. Федотов, фотографічні – Д. А. Рубінський. Також на базі експедиції влітку 1973 р. було створено камеральну лабораторію, в якій працював штатний співробітник-лаборант, згодом інженер В. А. Попцов, який добре зарекомендував себе як реставратор.

Важливою новацією у справі підготовки наукових кадрів експедиції стало запровадження запрошень відомих фахівців. Так, у 1973 р. експедицію відвідав провідний співробітник ІА АН України д. і. н. В. М. Даниленко з метою ознайомлення із пам'ятками маївського типу, вперше відкритими в курганах поблизу с. Верхня Маївка та Спаське, та методикою їхнього дослідження. Під час відвідин для співробітників було прочитано низку лекцій з актуальних проблем археології України. Також роботи експедиції відвідували: провідний співробітник ІА АН СРСР Є. М. Черних (Москва), співробітники Ленінградського відділення ІА Е. С. Шарафутдінова, В. С. Бочкарьов. З метою контролю методичного рівня робіт експедиції там відбувалися перевірки з боку Польового комітету ІА АН України П. А. Горішним, В. В. Отрощенком.

Розглядуваний в даній статті період роботи АНЕ (1972–1999 рр.) можна розділити на три етапи. Початковий етап (1972–1975 рр.) пов'язаний із дослідженням курганів, що знаходилися в зоні будівництва ІІ-ої черги Фрунзенської ЗС (близько 610 км^2) та розташовувалися в природно-ландшафтній зоні лівобережного Передстепу – проміжної між Лісостепом та Степом смуги, природна та культурна своєрідність котрої була доведена в процесі робіт експедиції [28; 31]. У територіальному відношенні вона співпадає з межиріччям Орелі та Самари в межах Дніпропетровської області та прилеглими районами Полтавської, Харківської та Донецької областей [28]. Межі мікрорайону будівництва ФЗС–ІІ визначаються вододільним плато, замкненим між зандровою долиною Дніпра і річками Кільчень та Чаплинка, зближеними у своїй верхній течії, завдяки чому на карті район досліджень мав вигляд трикутника, звернутого верхівкою на північ [2].

Одночасно з роботами на ФЗС у 1972–1973 рр. археологічною експедицією ДДУ за рахунок держбюджету в Присамар'ї досліджувалися курганні групи поблизу с. Булахівка Павлоградського району на землях колгоспу «Україна». Необхідність розкопок була обумовлена інтенсивним розорюванням курганних насипів і перепланування місцевості в урочищі «Круглик» під водорозбірний басейн [2].

Серед головних досягнень цього етапу слід відзначити створення сталого ядра виконавців та відпрацювання відповідної умовам новобудовних розкопок методики досліджень. Щорічні звіти, що складалися в кінці кожного польового сезону для представлення в Інститут археології АН УРСР та замовнику археологічних робіт, не викликали суттєвих зауважень Польового комітету – головної установи, від котрої залежало надання Відкритого листа на право проведення розкопок. Значно покращилися професійний рівень штатного складу експедиції та укомплектування його науково-технічними працівниками.

Середній етап діяльності АНЕ, за нашою періодизацією, припадає на 1976–1989 рр. Його головною ознакою стало значне розширення фронту робіт, який охоплював одночасно площі декількох зрошувальних систем, розташованих по обидві сторони Дніпра, що зумовлювало створення окремих загонів.

У 1975–1976 рр. АНЕ проводилися дослідження у зоні будівництва Царичанської ЗС поблизу сс. Новопідкряж, Могилів, Прядівка та ін. Царичанського району Дніпропетровської обл. Зрошувані площі займали північно-східну частину вододільного плато та другу терасу Орелі (с. Могилів) [2].

У 1976–1977 рр. у зв'язку із будівництвом Жданівської ЗС експедицією проводилися археологічні дослідження поблизу с. Соколове Новомосковського району. За природно-ландшафтними умовами досліджувана площа входить до лівобережного Передстепу і займає частину вододільного плато над долиною річки Татарки, лівої притоки Дніпра [2]. У 1976 р. також досліджувалися кургани в Правобережжі Дніпра поблизу с. Шолохове Нікопольського району. Для цього було вперше створено окремий Богданівський (за назвою колгоспу ім. Б. Хмельницького) загін на чолі з С. С. Волкобоєм. Обрання кандидатури останнього враховувало як професійні, так і особисті якості: С. С. Волкобой пройшов школу експедиції починаючи з студента-першокурсника, добре оволодів навичками польових досліджень, зокрема розкопок курганів. Роботи були зосереджені на розкопках у курганній групі Слов'янка, переважна більшість курганів котрої належала до скіфського часу. Таким чином, уперше у працях експедиції позначилася скіфська проблематика [2].

У 1977 р. були розпочаті роботи на Миколаївській ЗС (с. Миколаївка Новомосковського району) та на землях учгоспу «Самарський» Дніпропетровського сільськогосподарського інституту (зараз – Аграрного університету) поблизу с. Олександрівка Дніпропетровського району [2]. Одночасно Правобережний загін на чолі з С. С. Волкобоєм здійснював розкопки курганного могильника в

зоні будівництва Петровської ЗС поблизу с. Башмачка. Цими дослідженнями відкривався період довготривалих робіт АНЕ у Дніпровському Надпоріжжі [2].

У 1978 р. розпочалося фінансування значних за обсягом археологічних робіт в районі будівництва Магдалинівської ЗС, які тривали по 1982 р. Досліджувана територія займала середню течію р. Орелі з її малими притоками – р. Ряська, Берестова та ін. Роботи проводилися одночасно у Магдалинівському, Царичанському та Новомосковському районах [2–5].

У 1978–1979 рр. Правобережним загоном під керівництвом С. С. Волкобоя провадилися розкопки курганів на півдні області біля с. Мар'янське Апостолівського району [1].

Останній – 1982 – рік робіт на трасі МЗС співпав із початком досліджень археологічних пам'яток на площах підробіток та в зоні підтоплення шахт Західного Донбасу [9]. Для цього із складу експедиції було виділено Самарський загін на чолі з н. с. В. А. Ромашко та його заступником З. П. Маріною. До нього увійшли: А. В. Андросов, П. А. Воля, Є. В. Гришова, В. І. Костенко, І. В. Морковіна, І. В. Нікулкін, Є. Л. Фещенко, Л. А. Шаламова. Склад загону змінювався з часом, за винятком його керівництва.

У 1983–1987 рр. продовжувалися дослідження курганів району будівництва Олександрівської ЗС (сс. Шандрівка, Чорнявщина, Преображенка та Ново-Іванівка Павлоградського району), якими було охоплено середню течію р. Орелі [2; 7; 13; 14]. У 1983 р. у зоні будівництва Михайлівської ЗС в Покровському районі було розпочато дослідження курганів поблизу с. Великомихайлівка, що тривали по 1985 р. [2; 7; 13].

Зростання інтенсивного землеробства у кліматичних умовах Дніпропетровщини, для яких характерна посушливість і нестійкий характер опадів, вимагало розширення зрошувальних систем. На зміну великим за площею приходять колгоспні та радгоспні системи, під час будівництва котрих збільшується загроза загибелі пам'яток унаслідок ослаблення контролю за дотриманням правових норм. Ці обставини ускладнювали працю археологів, як і незбалансованість у термінах робіт, що призводило до необхідності присутності археологів одночасно у двох-трьох місцях будівництва ЗС.

У зв'язку з цим у 1986 р. у складі експедиції діяли вже три загони: Лівобережний (В. М. Шалобудов), Самарський (В. А. Ромашко) та Південний (С. Є. Мухопад). Загальне керівництво здійснювалося начальником експедиції І. Ф. Ковальовою. Південним загоном у 1986–1988 рр. були розпочаті роботи в зоні будівництва Солоняно-Томаківської ЗС в Правобережжі Дніпра. Зрошувані площі становили степовий «тил» Надпоріжжя, на відстані від 10 до 80 км від Дніпра. Іншим об'єктом досліджень Південного загону у 1986 р. були кургани, що входили до зони будівництва Куйбишевської ЗС в Апостолівському районі Дніпропетровської обл. Кургани входили до центральної частини Кам'янського курганного поля в межиріччі річок Базавлука та Кам'янки [13; 14; 19]. Самарським загоном роботи велися на території колгоспу ім. Ульянова біля с. В'язовок Павлоградського району і в районі с. Губиниха [17].

1986 р. став завершальним у суцільному дослідженні курганних могильників Орільсько-Самарського межиріччя, розпочатому ще у 1972 р. Його наслідком стало одержання переконливих доказів історичної своєрідності в розвитку цієї території, що межує із Лісостепом та Степом.

Третій період (1990–1999 рр.) розпочався у нових суспільно-політичних умовах незалежної України, коли радянська практика обов'язкового фінансування науково-дослідних робіт, зокрема – археологічних досліджень, за рахунок відчислень від кошторису новобудов була втрачена [25]. Відповідно до цього відбулося різке скорочення польових досліджень усіма інституціями – як академічним Ін-

ститутом археології, так і вищими навчальними закладами, в тому числі і Дніпропетровським університетом. Розкопки носили переважно рятувальний характер.

У 1990–1994 рр. було досліджено 38 курганів у Новомосковському, Нікопольському, Дніпропетровському, Томаківському та Солонянському районах Дніпропетровської області [10; 11; 13; 15; 20]. 1993 р. ознаменувався в організаційно-структурному відношенні відкриттям на базі новобудовної експедиції держбюджетної науково-дослідної лабораторії археології Подніпров'я ДНУ, до якої перейшли госпдоговірні роботи на новобудовах Дніпропетровської області.

У 1995–1996 рр. і 1998 р. польові роботи не проводилися за умов загальної кризи. Деяке пожвавлення спостерігалось у 1997 р. та 1999–2000 рр., коли досліджувались кургани біля м. Марганець Нікопольського району та поблизу с. Зелений Гай Широківського району (кер. В. А. Ромашко) [6; 12].

Таким чином, унаслідок робіт АНЕ було здійснено суцільне зональне дослідження археологічних пам'яток, які у географічному відношенні займали сучасну степову, а в минулому – лісостепову смугу України, що вивело регіон у число найбільш вивчених. За період роботи експедиції було досліджено сотні курганів та поховань, які в культурному відношенні представляють етапи історії населення регіону від енеоліту до раннього середньовіччя, та ряд поселень доби бронзи, що надало можливість наблизитися до вирішення питань з етногенезу, хронології, соціальної та духовної культури давнього населення України.

Бібліографічні посилання

Джерела

Авторські звіти про археологічні дослідження в зонах будівництва зрошувальних систем Дніпропетровської області та шахт Західного Донбасу за 1972–2000 рр. Місце зберігання: Науковий архів Інституту археології Національної академії наук, м. Київ, фонд експедицій.

1. **Волкобой С. С., Жерихина И. Ю., Лихачев В. А., Шалобудов В. Н.**, ф. е. 1978/43а, 1979/58а.
2. **Ковалева И. Ф.**, ф. е. 1972/39, 1973/35, 1974/40, 1975/52, 1975/53, 1976/66, 1976/66а, 1976/66Б, 1977/127, 1977/127а, 1977/127б, 1978/43, 1979/58, 1983/44, 1984/146а, 1989/181.
3. **Ковалева И. Ф., Волкобой С. С., Марина З. П.**, ф. е. 1980/122.
4. **Ковалева И. Ф., Марина З. П.**, ф. е. 1982/50.
5. **Ковалева И. Ф., Марина З. П., Ромашко В. А.**, ф. е. 1981/105.
6. **Ковалева И. Ф., Марина З. П., Ромашко В. А. и др**., ф. е. 1999/30, 2000/7.
7. **Ковалева И. Ф., Марина З. П., Шалобудов В. Н.**, ф. е. 1984/146.
8. **Ковалева И. Ф., Мухопад С. Е.**, ф. е. 1986/106.
9. **Ковалева И. Ф., Ромашко В. А.**, ф. е. 1982/50а.
10. **Ковалева И. Ф., Ромашко В. А., Шалобудов В. Н.**, ф. е. 1994/25.
11. **Ковалева И. Ф., Ромашко В. А., Шалобудов В. Н., Мухопад С. Е.**, ф. е. 1991/137, 1992/85.
12. **Ковальова І. Ф., Ромашко В. А., Шалобудов В. М., Тесленко Д. Л.**, ф. е. 1997/4.
13. **Ковалева И. Ф., Шалобудов В. Н.**, ф. е. 1985/49, 1985/50, 1985/51, 1986/105, 1988/69, 1993/70.
14. **Ковалева И. Ф., Шалобудов В. Н., Мухопад С. Е.**, ф. е. 1987/176.
15. **Ковалева И. Ф., Шалобудов В. Н., Мухопад С. Е., Андросов А. В.,** ф. е. 1990/143.
16. **Костенко В. И.,** ф. е. 1986/54.
17. **Марина З. П., Ромашко В. А.**, ф. е. 1983/57, 1984/147, 1985/52, 1985/53, 1986/52.
18. **Марина З. П., Ромашко В. А., Костенко В. И., Фещенко Е. Л.**, ф. е. 1987/42.
19. **Мухопад С. Е., Андросов А. В.,** ф. е. 1986/107.
20. **Ромашко В. А.,** ф. е. 1989/237, 1990/97.
21. **Ромашко В. А., Марина З. П.**, ф. е. 1992/86, 1993/71.
22. **Ромашко В. А., Шалобудов В. Н., Мухопад С. Е., Андросов А. В.**, ф. е. 1988/68.
23. Приказ по Днепропетровскому ордена Трудового Красного знамени государственному университету им. 300-летия воссоединения Украины с Россией № 347 от 15 мая 1972 г. «О научно-исследовательских работах по хоздоговорным темам» // Архів ДНУ.

24. Справка о работе археологической новостроечной экспедиции Днепропетровского университета // Архів археологічної експедиції ДНУ. – б/н.

Література

25. **Ковалева И. Ф.** Жизнь, проведенная в могиле: Исповедь археолога / И. Ф. Ковалева. – Д., 2008.

26. **Ковалева И. Ф.** 30 лет работ археологической экспедиции Днепропетровского национального университета / И. Ф. Ковалева // ПАП. – Д., 2002. – С. 3–23.

27. **Ковалева И. Ф.** Днепрогэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927–1932 гг. : дис... канд. ист. наук : 07.00.06 / Ковалева Ирина Федоровна. – Д., 1971.

28. **Ковалева И. Ф.** История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / И. Ф. Ковалева. – К., 1987.

29. **Маріна З. П.** Творчий шлях Ірини Федорівни Ковальової / З. П. Маріна // Labores pariunt honores. Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2000. – С. 6–14.

30. **Пряхин А. Д.** Археология в Днепропетровском университете / А. Д. Пряхин // ПАП. – Д., 1993. – С. 4–9.

31. **Ромашко В. А.** Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины (XII – X вв. до н. э.) / В. А. Ромашко. – Д., 1995.

32. **Струкуленко А. С.** Щорічні звіти як джерело з історії новобудовних експедицій Дніпропетровського університету (1972–1993 рр.) / А. С. Струкуленко // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Історія та археологія. – Д., 2009. –Вип. 17. – С. 236–244.

33. **Струкуленко А. С.** Пам'ятки середньовічних кочівників у наукових збірниках новобудовної археологічної експедиції Дніпропетровського національного університету / А. С. Струкуленко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д., 2009. – Вип. 6. – С. 226–235.

34. **Струкуленко А. С.** Дослідження новобудовних експедицій Інституту археології НАНУ в Дніпропетровській області (70–90-ті рр. XX ст.) / А. С. Струкуленко // ПАП. – Д., 2009. – С. 130–140.

Надійшла до редколегії 11.11.2009.

УДК 001.819

І. О. Кривий

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

АНОТОВАНИЙ ОГЛЯД ДИСЕРТАЦІЙ З ІСТОРИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ, ЗАХИЩЕНИХ У СПЕЦІАЛІЗОВАНІЙ ВЧЕНІЙ РАДІ Д 08.051.14 ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА У 2008 р.

Проаналізовано проблеми історичної науки, що стали об'єктом дослідження у докторських та кандидатських дисертаціях.

Ключові слова: актуальність, об'єкт дослідження, новизна, особистий внесок, практичне значення.

Проанализированы проблемы исторической науки, которые стали объектом исследования в докторских и кандидатских диссертациях.

Ключевые слова: актуальность, объект исследования, новизна, личный вклад, практическое значение.

Problems of historical science that became a research objects in doctor and candidates is the publication.

Key words: actyality, research objects, novelty, personal payment, practikal value.

У 2008 р. спеціалізована вчена рада провела 22 засідання, на яких відбувся захист 3 докторських дисертацій, в тому числі по спеціальності 07.00.01 – історія України 2 дисертації, та 1 дисертація по спеціальності 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Також було захищено 16 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, в тому числі 10 по спеціальності 07.00.01 – історія України і 6 по спеціальності 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Докторські дисертації

Присяжнюк Юрій Петрович «Українське селянство Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. як соціоментальна історична спільнота», 07.00.01 – історія України.

Дисертація виконана на кафедрі історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Міністерства освіти і науки України. Науковий консультант: Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.06, професор Зашкільняк Леонід Опанасович, заступник директора з наукової роботи Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів); доктор історичних наук, 07.00.01, професор Колесник Віктор Федорович, декан історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; доктор історичних наук, 07.00.01, професор Турченко Федір Григорович, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України (м. Запоріжжя).

На базі широкого кола джерел автором уперше в українській історіографії висвітлено історію українського селянства, яке мешкало на теренах підросійської

© І. О. Кривий, 2010

України у другій половині XIX – на початку XX ст., у контексті своєрідного синтезу соціальної (зовнішньої) і ментальної (внутрішньої) історії. Тим самим у вітчизняній історичній науці започатковано ментальні студії, де об'єктом дослідження є конкретна історична верства (спільнота) – селянство.

Дисертант теоретично обґрунтував і практично розв'язав ідею синтезу соціальної та ментальної історії українського селянства Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. Верства, яка становила в тогочасному суспільстві абсолютну більшість населення, відігравала першочергову роль за своїм місцем і ролями в соціально-економічній сфері, висвітлена як цілісна соціальна спільнота, поміщена в контекст пореформеної дійсності. У роботі доведено, що українські селяни дотримувалися циклічних способів самореалізації. Їхній успіх залежав не тільки від урядових рішень, державного фінансування, кадрового забезпечення тощо, а й ступеня готовності сприймати їх хліборобським загалом, тих змін, які очікували багатомільйонне селянство в перші пореформені десятиріччя. Українські селяни ідентифікували себе далеко не так, як це було прийнято в інтелектуальному середовищі. Більше того, поширені серед тогочасної інтелігенції й чиновництва назви «малороси», «новороси» та інші вони здебільшого взагалі не чули, їм було притаманне почуття самоповаги і шляхетності. Не вкладаючи, зрозуміло, у ці слова ніякого кон'юктурного змісту, найчастіше називали один одного «людиною» («люде»), «чоловіком».

Ю. П. Присяжнюк аргументував, що вірування українських селян сукупно визначали християнські цінності, язичництво та патріархальні форми практичного освоєння довколишнього світу. Світоглядні проблеми, що виникали під впливом модернізації, вони розв'язували в межах усталених релігійних уявлень і приписів.

Цікавим і безперечно актуальним є проведений аналіз і зроблений висновок про те, що модернізаційні явища – передусім відносини обміну, торгівля, посередницька діяльність, зрештою всі таємниці ринку – хлібороби ототожнювали переважно з обманом, непотрібним клопотом, а то й дармоїдством. Вони не дуже розуміли справжню сутність запроваджуваних новацій, а їхня прив'язаність до власного господарювання відчутно сприяла тому, що «плодюча країна залишалася бідною на гроші». Несприйняття модернізації, по суті інтелектуалізованого, культурно-мистецького міста, свідчило передусім не про відсталість, а про самобутність української селянської маси. Заслуговує на увагу висунута й доведена гіпотеза, що сім'я була не просто окремою господарською і суспільною ланкою, а й культурно, соціально та політично визначальною для самого хлібороба сферою буття.

Запропоновані автором методологічні підходи, а також основні результати дисертації, становлять надійний грунт, є хорошим стимулом для розробки нових селянознавчих студій. За темою дисертації автором опубліковано 35 праць, серед яких дві індивідуальні монографії, один посібник, 30 наукових статей у фахових наукових виданнях України (із них 2 у співавторстві), 2 статті у виданнях Республіки Польщі. Результати дослідження апробовано на понад 20 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових форумах (конгресах, конференціях, симпозіумах), де вони отримали високу оцінку фахівців.

Сарнацький Олександр Петрович «Російський самодержаний апарат та українські політичні партії (1900 – 1917 рр.)», 07.00.01 – історія України.

Дисертація виконана на кафедрі новітньої історії України Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України, м. Запоріжжя. Науковий консультант: Турченко Федір Григорович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України, перший проректор Запорізького національного університету.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.01, професор Гусєв Віктор Іванович, кафедра історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ); доктор історичних наук, 07.00.01, професор Шляхов Олексій Борисович, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; доктор історичних наук, 07.00.01, професор Щербак Надія Олександрівна, кафедра гуманітарних дисциплін Київського національного університету внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України (м. Київ).

О. П. Сарнацький дослідив і показав основні засади політики російського самодержавного апарату щодо українських політичних партій. У роботі детально розглянуто взаємодію відгалужень виконавчої влади царизму в боротьбі проти українських політичних партій Наддніпрянщини, співпраця виконавчої та судової гілок влади щодо них, виявлено і систематизовано значну кількість невідомих раніше фактів розшукової та іншої діяльності поліції самодержавства стосовно діячів українських партій, простежено та проаналізовано дії царської цензури відносно легальних видань зазначених партій та царського суду у справі покарання представників цих партій. Комплексно відтворена політика самодержавства в Західній Україні під час Першої світової війни, яка була спрямована проти емігрантських кіл наддніпрянських партій, на тих, хто з ними співробітничав. Створення царизмом Особливої комісії при воєнному генерал-губернаторові Галичини підтверджує існування такої реакції. Уперше у дисертації наведено матеріали про спробу царської влади розпочати на західноукраїнських теренах діяльність російських загальноцивільних судів замість австрійських.

Автор зазначив, що «українське питання» займало одне з чільних місць у суспільно-політичному житті Росії другої половини XIX – початку XX ст. і постійно було в центрі уваги російського самодержавного апарату. Його центральні та місцеві органи, незважаючи на відсутність єдності в рядах російської бюрократії у підході до нього, координували свої дії щодо українського руху та його очільників, які мали чітко визначену репресивну державоохоронну направленість.

Дисертант показав, що головною силою репресивного апарату самодержавства проти діяльності українських партій була поліція (політична та загальна). Вона ж визначала та пропонувала адміністративній або судовій владі, яке саме покарання необхідно застосувати проти «державних злочинців».

На конкретних прикладах прослідковано, що ставлення цензури до легальних видань українських партій на початку XIX ст. не завжди було однаковим і мало певні особливості, а також з'ясовано, що ставлення суду було особливо суворим до тих діячів та прихильників українських партій, хто брав активну участь у політичному житті, під час виборів до Дум та виступав у лавах опозиційних до влади сил. При цьому судами засуджувалися навіть неповнолітні. Траплялися випадки, коли підсудні каралися двічі – в адміністративному та судовому порядку. Під час Першої світової війни дії судової влади самодержавства досягають свого апогею у справі покарання представників українських партій за «сепаратизм» і «мазепинство». Їх судили військові суди.

Автором обґрунтовано власну концепцію, що пояснює політику самодержавного апарату щодо українства та його політичних очільників, яка мала дуалістичний характер.

За темою дисертації опубліковано 32 праці, серед яких індивідуальна монографія, 23 наукові статті у фахових наукових виданнях України, розділ у двох навчальних посібниках з історії України. Результати дослідження апробовано на 6 конференціях (міжнародній, всеукраїнських, регіональних), де вони дістали високу оцінку науковців.

Святець Юрій Анатолійович «Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження)», 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Дисертація виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України. Науковий консультант Болебрух Анатолій Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук 07.00.01, професор Зашкільняк Леонід Опанасович, заступник директора з наукової роботи Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук (м. Львів); доктор історичних наук 07.00.01, професор Лях Сергій Романович, завідувач кафедри історії України Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України; доктор історичних наук 07.00.06, професор Якунін Віктор Кузьмич, кафедра української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

У дисертації обґрунтовано, що об'єктивно-орієнтовний підхід у джерелознавчому дослідженні має ключове значення, оскільки спрямований на виявлення класів об'єктів різних ієрархій. У такий спосіб автором запропонована концепція класифікації історичних джерел, на основі яких здійснене дане дослідження. Об'єктно-орієнтована методологія забезпечила добір комплексу методів для аналізу матеріалів щорічних весняних вибіркових переписів селянських господарств (метод головних компонентів, кластерний аналіз, методи історичної картографії), а також побудову динамічної аграрної типології (районування) округів УСРР та виявлення латентних чинників, що визначали розвиток українського селянського господарства протягом 20-х рр. XX ст.

Дисертант обґрунтував необхідність і можливість формування географічної інформаційної системи (ГІС) на основі матеріалів щорічних весняних вибіркових переписів українських селянських господарств 1922–1926 рр. у період розгортання адміністративно-територіальної реформи, внаслідок якої змінювалися кількість та межі адміністративних одиниць і навіть кордонів республіки, а також щороку змінювалася програма статистичних опитувань та розробка їх результатів.

Установлено, що у 1920-х рр. сформувалися п'ять основних виробничих регіонів (Полісся, Лівобережний та Правобережний Лісостеп, Степ та Донбас), що характеризували різні типи організації селянського господарства в УСРР і показано, що аграрні особливості регіонів УСРР дають підстави говорити про слабкий вплив держави на організацію селянського господарства республіки. Виявлена множина моделей аграрного виробництва спричинена насамперед природно-георгафічними умовами, а не цілеспрямованими конструктивними заходами влади щодо поліпшення стану господарств.

Основні результати дослідження можуть бути використані як емпіричний та теоретичний грунт для подальших досліджень з даної проблематики, а також при розробці спецкурсів та навчально-методичних посібників, у практичній викладацькій роботі.

За темою дисертації автором опубліковано 52 праці, з яких індивідуальна монографія, 2 підручники (один з грифом МОН), 22 статті у фахових наукових виданнях. Результати дослідження апробовано на низці міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій і симпозіумів.

Кандидатські дисертації

Бабак Оксана Анатоліївна «Соціально-економічне та духовно-культурне життя робітничого населення Української СРР у 1920-х рр.: історіографія про-

блеми», 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Дисертація виконана на кафедрі історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» Міністерства освіти і науки України. Науковий керівник: Коцур Віктор Петрович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АПН України, завідувач кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.01, професор Реєнт Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, заступник директора, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України; доктор історичних наук, 07.00.06, професор Якунін Віктор Кузьмич, кафедра української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

У процесі дослідження дисертант О. А. Бабак простежила необхідність усунення дисбалансу у самій історичній конструкції, яка протягом тривалого часу ігнорувала запити громадськості (зокрема робітничих мас), визначаючи людський фактор лише у контексті економічних процесів. Таким чином, обрана тема зумовлена сучасним підходом до оцінки суспільних явищ минулого через їх гуманістичний, людський вимір.

У роботі по-новому досліджено та обґрунтовано необхідність звернення дослідницької уваги до простих людей, що тривалий час унеможливлювалося. Уперше переосмислено низку застарілих висновків і концептуальних підходів щодо літератури 20-х – другої половини 80-х рр. XIX ст. з позицій орієнтованості історії на «людський фактор» та здійснено нову оцінку наукових праць з даної тематики. Автором проаналізовано зміст і повноту знань з проблем трудової діяльності робітничого населення УСРР 1920-х рр. та узагальнено досвід історіографічних розробок і визначено ступінь вивчення в науковій літературі проблеми культурного й духовного життя робітників Української СРР 20-х рр. XX ст.

За темою дисертації авторкою опубліковано 9 статей, зокрема 5 у фахових наукових виданнях.

Бойко Олег Вікторович «Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу державу у 20-30 роки XX ст. (на матеріалах Півдня України)», 07.00.01 – історія України.

Дисертація виконана на кафедрі російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України. Науковий керівник: Іваненко Валентин Васильович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри російської історії, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.01, професор Ченцов Віктор Васильович, ректор Академії митної служби України Державної митної служби України; доктор історичних наук, 07.00.01, доцент Ігнатуша Олександр Миколайович, кафедра історії України Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України.

Актуальність даної праці обумовлена значним інтересом громадськості та наукової спільноти до історичного минулого православної церкви, яке до недавнього часу було суттєво спотворено. Вивчення церковно-історичної проблематики дозволяє не лише реконструювати пройдений історичний шлях, але й посприяти гармонізації державно-церковних і міжконфесійних взаємин, становленню демократичного, толерантного суспільства та правової держави в сучасній Україні.

Дисертант зосередився на недостатньо вивченій у сучасній історіографії проблемі – протидії православного духовенства і віруючих владній антирелігійній політиці 20-х – 30-х рр. XX ст. Особливо актуальною є концентрація уваги дослідника на конкретному регіоні – Півдні України, що дозволило більш ґрунтовно й повно дослідити проблему. Зміст дисертації засвідчує, що у ході дослідження отримані нові, обґрунтовані висновки, які відповідають сформульованій меті та завданням. У виконаній О. В. Бойком науковій роботі розкрито сутність та напрями антицерковної політики і практики більшовиків як основні причини опору православного духовенства, а також удосконалено класифікацію напрямів, форм і методів протидії антидержавному атеїстичному курсу та сформульовано її переваги для вивчення цього складного явища. Автор виявив і проаналізував напрями, форми та методи боротьби православної церкви з релігійними утисками більшовиків і встановив характер протидії священнослужителів і громадськості антирелігійному радянському наступу, показав вплив православної церкви та її служителів на українське суспільство. У дисертаційній роботі розглянуто взаємодію православного духовенства та віруючих під час спротиву антицерковній політиці властей та досліджено причини громадського опору наступу державного атеїзму і проаналізовано становлення основних соціальних станів до релігії та виявлено рушійні сили протидії державному антирелігійному наступу та його особливості на Півдні України.

За темою роботи дисертантом опубліковано 9 статей, зокрема 7 – у фахових наукових виданнях. Результати дослідження апробовані на міжнародних наукових, регіональних конференціях у різних наукових центрах України.

Городецький Олександр Володимирович «Національна політика Радянської держави щодо польського населення Півдня України (1921–1929 рр.)», 07.00.01 – історія України.

Дисертація виконана на кафедрі російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України. Науковий керівник: Голуб Анатолій Іванович, доктор історичних наук, професор кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.01, професор Шитюк Микола Миколайович, Миколаївський навчально-науковий інститут Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, ректор; кандидат історичних наук, 07.00.01, доцент Сінкевич Євген Григорович, Херсонський державний університет, докторант.

У дисертації вперше комплексно досліджено соціально-політична та культурно-просвітницька робота регіональних органів влади щодо реалізації національної політики з метою радянізації південноукраїнських поляків. Безумовною цінністю дисертаційного дослідження є те, що автору вдалося визначити нішу невисвітлених історичною наукою значущих подій, що вказує на необхідність подальшої наукової розробки теми.

Автор проаналізував головні напрями та форми і методи діяльності польських секцій при державних та партійних органах влади, а також дослідив систему функціонування польських робітничих та інтернаціональних клубів. Дисертантом простежено динаміку розвитку кооперативного руху у польських селах. Важливе місце відведено розвитку сутності та напрямів антирелігійної політики більшовиків щодо римо-католицької церкви.

За темою роботи дисертантом опубліковано 9 статей, 8 з яких у фахових виданнях. Апробація результатів дослідження відбулася у формі доповідей на міжнародних, міжрегіональних та обласних наукових конференціях.

Грінчак Маргарита Олексіївна «Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у ІІ половині XIX – на початку XX сторіччя», 07.00.01 – історія України.

Дисертація виконана на кафедрі історії та політичної теорії Національного гірничого університету Міністерства освіти і науки України, м. Дніпропетровськ. Науковий керівник: Пушкін Віктор Юхимович, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету Міністерства освіти і науки України, м. Дніпропетровськ.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.01, професор Довжик Ігор Володимирович, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені В. Даля Міністерства освіти і науки України; кандидат історичних наук, 07.00.01, доцент Мирончук В'ячеслав Дмитрович, кафедра російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. На основі вивчення історіографічної спадщини, широкого кола джерел вперше здійснено комплексний та критичний аналіз верстви промислової буржуазії Півдня (її походження, розвиток, місце і роль у суспільстві); у рамках спеціального дослідження детально охарактеризовано соціальні та національні джерела формування місцевої промислової еліти. Також уперше представлено соціальний портрет промисловця Півдня України.

У дисертації висвітлені зміни у суспільно-політичній позиції промисловців Півдня України, ґрунтовно проаналізовано трансформацію економічних та соціальних вимог буржуазії Півдня України, а також визначені головні питання, які вирішувалися на з'їздах гірничопромисловців південного регіону. Автор розглянула соціальні та національні джерела формування великої промислової буржуазії на Півдні України і охарактеризувала благодійну діяльність підприємців цього регіону. Здобувачка створила соціальний портрет промисловця Півдня України другої половини XIX – початку XX сторіччя, а також розкрила роль окремих особливостей промисловців у економічному, суспільно-політичному та культурному житті регіону.

За темою дисертації опубліковано 5 наукових статей у фахових виданнях.

Двуречинська Олександра Сергіївна «Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.)», 07.00.01 – історія України.

Дисертація виконана на кафедрі історії та політичної теорії Національного гірничого університету Міністерства освіти і науки України, м. Дніпропетровськ. Науковий керівник: Швидько Ганна Кирилівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету Міністерства освіти і науки України, м. Дніпропетровськ.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.01, професор Савчук Варфоломій Степанович, кафедра квантової макрофізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; кандидат історичних наук, 07.00.01, доцент Мільчев Володимир Іванович, кафедра джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України.

Сукупність історіографічної та джерельної бази дозволили дисертантці по-новому поставити та розв'язати комплекс наукових проблем. Виходячи з наукових положень дисертації, можна констатувати отримання нових обґрунтованих результатів, які демонструють повну реалізацію поставленої в дисертації мети.

Автором реконструйовано процес еволюції органів катеринославського самоврядування та висвітлено зміни в структурі установ самоврядування. Дисертантка проаналізувала головні напрями діяльності катеринославського міського

самоврядування, а також охарактеризувала політичну діяльність міського самоврядування Катеринослава та розкрила роль особливостей в діяльності міського самоврядування.

Практичне значення дослідження полягає у систематизації та узагальненні матеріалу стосовно розвитку органів міського самоврядування Катеринослава, осмисленні його у руслі сучасних тенденцій розвитку історичної науки. Ідеї, наукові положення, висновки й фактичний матеріал можуть бути використані у процесі підготовки наукових та науково популярних праць з історії України та історії м. Дніпропетровська, під час розробки спеціальних і загальних курсів для студентів вищих навчальних закладів.

За темою дисертації автором опубліковано 9 статей, 5 з них у фахових виданнях. Висновки та результати дослідження пройшли належну апробацію на міжнародних і міжвузівських наукових конференціях.

Дірявка Юрій Павлович «Українська комуністична партія (укапістів): утворення, діяльність та ліквідація (1920 – 1925 рр.)», 07.00.01 – історія України.

Дисертація виконана на кафедрі історії України Дніпродзержинського державного технічного університету Міністерства освіти і науки України. Науковий керівник: Вєтров Радій Іванович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.01, Любовець Олена Михайлівна, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса, провідний науковий співробітник відділу етноісторичних досліджень; кандидат історичних наук, 07.00.01, доцент Висоцький Олександр Юрійович, Національна металургійна академія (м. Дніпропетровськ), кафедра документознавства та інформаційної діяльності.

Наукова новизна дисертації Ю. П. Дірявки полягає у тому, що вперше було проведено комплексне дослідження історії Української Комуністичної Партії (укапістів) від її утворення до ліквідації. Зокрема, узагальнено наявні доступні матеріали з історії партії, показано, що УКП, незважаючи на свою малочисельність, відігравала помітну роль у суспільно-політичному житті України першої половини 20-х рр. XX ст. Досліджено методи роботи УКП в різні періоди її діяльності, відносини партії з правлячою в Україні КП(б)У. Доповнено дослідження про ліквідацію УКП більшовиками за допомогою державних органів радянської влади та III Комуністичного Інтернаціоналу. Автором проведено періодизацію історії УКП (укапістів) протягом всього періоду її діяльності, в тому числі уточнена позиція УКП (укапістів) стосовно головних питань державності України. Він показав своє бачення причин негативного відношення УКП (укапістів) до нової економічної політики. На основі вивченого матеріалу встановлено, що УКП (укапістів) мала жорстку дисципліну в партії, власний партійний суд та контррозвідку. У роботі вияснено основні здобутки і невдачі УКП протягом всього періоду її діяльності (1920 – 1925 рр.) та досліджено процес внутрішньопартійної дискусії з приводу рішення Виконкому Комінтерну про розпуск УКП (укапістів).

Результати дисертації були апробовані на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях. Здобувач має 13 опублікованих праць, 5 статей у провідних фахових виданнях.

Дяченко Ольга Володимирівна «Олександр Якович Кониський і процес українського націотворення другої половини XIX століття», 07.00.01 – історія України.

Дисертація виконана на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України. Науковий керівник: Світленко Сергій Іванович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України, в.о. завідувача кафедри історії України, декан істо-

ричного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.01, Турченко Галина Федорівна, професор кафедри історії України, Запорізький національний університет Міністерства освіти і науки України; кандидат історичних наук, 09.00.12, Брижицька Світлана Анатоліївна, завідувач сектора мистецтв Шевченківського національного заповідника (м. Канів).

Автор уперше в українській історіографії комплексно дослідила дану тему. У науковий обіг уперше введено певну кількість архівних матеріалів, зокрема 43 одиниці зберігання з фондів архівосховищ Києва, Львова, Полтави (Ф.77 Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділу рукописів фондів і текстології; Ф.П Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Відділу рукописів; Ф. 8831 Державного архіву Полтавської області). У роботі розглянуто ґенезис світогляду О. Я. Кониського як діяча національно-демократичного спрямування та висвітлено його погляди щодо пошуку засобів формування та становлення української нації та змісту національної ідеї. Дисертанткою розкрито особисті відносини народолюбця з громадськими діячами Наддніпрянщини, Східної Галичини та Буковини й висвітлено значення цих контактів у процесі консолідації української інтелігенції, а також визначено місце і роль поглядів, громадської діяльності О. Я. Кониського у процесі українського націотворення другої половини XIX ст. Основні результати дослідження можуть бути використані для створення узагальнюючих праць з наукового дослідження історії українського націотворення другої половини XIX ст., для підготовки лекційних курсів, спецкурсів з історії українського національного руху та формування української модерної нації. Окремі матеріали стануть у пригоді при укладанні довідково-енциклопедичних видань, на кшталт «Українського біографічного словника».

Результати дослідження оприлюднені у наукових статтях, матеріалах конференцій і авторефераті, текст якого адекватно відбиває зміст дисертаційної роботи. Здобувач має 8 опублікованих праць, з них 5 у фахових виданнях.

Жеребцова Лариса Юріївна «Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження», 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Дисертація виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник: Святець Юрій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.06, доцент Василенко Віталій Олександрович, кафедра історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ); кандидат історичних наук, 07.00.01, Ващук Дмитро Петрович, науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії НАН України.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що у дисертації вперше комплексно вивчаються особливості розвитку системи митних зборів на українських землях ВКЛ на основі архівних та опублікованих джерел з книг ЛМ. Здійснена видова класифікація документів ЛМ, які містять інформацію щодо функціонування митної системи на українських землях ВКЛ, дозволила виявити і систематизувати ті, які характеризують діяльність митниць (лічби, квитації), і ті, що регулювали процес стягнення мит на території князівства. З метою збереження архівних та опублікованих документів, у яких наявні відомості щодо діючих на теренах українських земель ВКЛ мит, була створена інформаційно-пошукова система

«Мито». У результаті проведення видової класифікації корпусу документів з книг ЛМ були виділені 3 групи джерел: публічно-правові, приватно-правові, облікові. У цих категоріях документів виявлені 17 видів записів. Застосовані автором методи джерелознавства (зокрема, дипломатичний аналіз актів), дозволили простежити еволюцію формуляру актів з кінця XV до середини XVI ст. і визначити видову приналежність окремих документів. Запропонована ІПС «Мито» є оригінальною методикою обробки та аналізу виявлених документів, яка дозволяє більш продуктивно та ефективно досліджувати багатовимірні структуровані об'єкти, одним із яких є митна система. Пошукові можливості ІПС «Мито» дозволили дисертантці розкрити особливості становлення та формування митної системи на українських землях у складі ВКЛ з кінця XV до середини XVI ст.

За темою дисертації автором опубліковано 8 статей, 5 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях. Результати дослідження пройшли апробацію на міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях.

Кангієва Едіє Маметівна «Вивчення історії та етнографії Криму в тюркомовній періодиці кримськотатарської діаспори (1888–1991 рр.)», 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Робота виконана на кафедрі історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського Міністерства освіти і науки України. Науковий керівник: Непомнящий Андрій Анатолійович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.06, Пінчук Юрій Анатолійович, професор, старший науковий співробітник відділу Української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України; кандидат історичних наук, 07.00.01, Бездрабко Валентина Василівна, доцент, завідувач кафедри державного управління, Київський національний університет культури та мистецтв, Міністерство культури та туризму України.

Новизна дисертації полягає у виявленні, введенні до наукового обігу, систематизації та аналізі кримознавчих публікацій тюркомовних періодичних видань кримськотатарської діаспори від кінця XIX ст. до 1991 р. (близько 4 тис. позицій). У роботі відтворено історію становлення та ґенезис видавницької діяльності кримських татар у Туреччині, Румунії, Німеччині та США. Автор висвітлила видавничу діяльність кримських татар як важливу складову громадського та культурного життя кримськотатарської діаспори в Туреччині й Румунії, дослідила причини й умови появи часописів кримських татар та проаналізувала програми видань «Tongue», «Coplan», «Teariuf-u Muslimin», «Kinm», «Emel» та ін., які змінювалиея залежно від політичної, соціальної, культурної дійсності. Дисертанткою відтворено просопографічний портрет персонального складу редакцій журналів кримськотатарської діаспорної періодики («Birlik», «Kinm», «Емель», «The Crimean Review») та діяльність в цьому напрямі Е. Киримала в Німеччині, а також визначено та проаналізовано основні сюжети, які привертали увагу авторів: історія тюркських племен на території Кримського півострова, діяльність кримських ханів, роль жінок-аристократок у житті Кримського ханства; військова організація та військові традиції кримських татар; політика Радянської влади в Криму.

Е. М. Кангієва вивчала матеріали дослідження національного руху кримських татар, представлені публікаціями різного типу: документами, аналітичними статтями, оглядами самвидаву та проаналізувала публікації періодичних видань кримських татар в еміграції щодо розвитку національної культури й етнографії кримських татар. Зокрема, матеріали, пов'язані з вивченням мови, літера-

тури, освіти, усної народної творчості, обрядів життєвого циклу кримських татар, їхніх календарних свят.

За темою роботи дисертанткою було опубліковано монографію «Крымоведение на страницах тюркоязычных периодических изданий крымскотатарской диаспоры» та 13 статей. Результати дослідження були апробовані на міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях.

Кашаба Ольга Юріївна «Освітяни-краєзнавці Харківщини в історіографічному процесі 1920-х – початку 1930-х років», 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Дисертація виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Науковий керівник: кандидат історичних наук, професор Куделко Сергій Михайлович, кафедра історіографії, джерелознавства та археології.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.06, Якунін Віктор Кузьмич, професор кафедри української історії та етнополітики, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара; кандидат історичних наук, 07.00.06, Парфіненко Анатолій Юрійович, Харківська національна академія міського господарства Міністерства освіти і науки України, викладач кафедри туризму і готельного господарства.

Виконана наукова праця О. Ю. Кашаби відзначається науковою новизною, яка полягає у здійсненні першого у вітчизняній історіографії комплексного дослідження процесу інституалізації історико-краєзнавчих знань на Харківщині в 1920-х – початку 1930-х р. у контексті еволюції української радянської і пострадянської історіографії. Детальний аналіз різних форм історико-краєзнавчої діяльності освітян краю дозволив визначити їх основні напрями, спростувати усталену в пострадянській та сучасній українській історіографії тенденцію тлумачення об’єктно-предметної сфери історичного краєзнавства в межах аматорської діяльності та громадського руху; переосмислити його значення для подальшого доступу історичної науки. У дисертації всебічно проаналізовано та з’ясовано ступінь наукової розробки теми дослідження в історіографії радянського та пострадянського періодів, визначено місце краєзнавчої компоненти в розвитку історичної науки та обґрунтовано періодизацію краєзнавчого руху, яка трактується й як періодизація історіографії. Дисертантка проаналізувала історико-краєзнавчі праці освітян Харківщини 1920-х р., розкрила особливості їх впливу на процес виникнення історичного знання, а також дослідила історико-краєзнавчий доробок та висвітлила особливий внесок співробітників кафедри української історії і культури ім. Д. І. Багалія. Автором реконструйовано процес формування та становлення історико-краєзнавчих досліджень на Харківщині 1920-х – початку 1930-х р., проаналізовано організаційні форми участі освітян в історико-краєзнавчих дослідженнях і виявлено й розглянуто напрями історико-краєзнавчої діяльності Українського комітету краєзнавства, проаналізовано методико-теоретичні проблеми історико-краєзнавчої роботи, що відображені у часопису «Краєзнавство» та періодиці 1920-х рр. У роботі проаналізовано процес впровадження історичного краєзнавства в систему викладання суспільних наук у вищих навчальних закладах педагогічного профілю Харківщини та розкрито науково-методичні, організаційні засади та нові напрями історико-краєзнавчої роботи в Харківському інституті народної освіти ім. О. О. Потебні й у педагогічних технікумах і курсах, відображено процес інституалізації історичного краєзнавства у шкільній освіті, зокрема проаналізовано різні форми навчально-методичної та позакласної роботи в школах Харківщини, перш за все екскурсійна і гурткова робота.

За темою роботи дисертантка має 17 публікацій, із них 8 статей опубліковані у фахових наукових виданнях.

Конопка Наталія Олегівна «Малоросійський військовий губернатор Микола Григорович Рєпнін», 07.00.01 – історія України.

Робота виконана на кафедрі історії Національного університету «Острозька академія». Науковий керівник: Атаманенко Алла Євгенівна, кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія».

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.06, Швидько Ганна Кирилівна, Національний гірничий університет, професор кафедри історії та політичної теорії; кандидат історичних наук, 07.00.01, Каюк Дмитро Григорович, доцент кафедри загальноправових дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше було проведено комплексне дослідження життя та діяльності М. Г. Рєпніна. Зокрема узагальнено біографію цієї історичної особи, яка подана на тлі суспільно-політичних та культурних процесів у Російській імперії початку XIX ст., з урахуванням його внеску в ці процеси, та впливу його діяльності на суспільно-політичне й культурно-громадське життя українських земель у складі Російської імперії. Доведено, що адміністративна діяльність М. Г. Рєпніна була в цілому спрямована на впровадження російського державного курсу, з урахуванням специфіки та своєрідності малоросійських губерній.

Разом з тим, у дисертації висвітлено життєвий шлях та діяльність М. Г. Рєпніна до переїзду в Україну. Автор визначила роль малоросійського військового губернатора у спробах відновлення прав і привілеїв колишнього українського шляхетства, та охарактеризувала відношення М. Г. Рєпніна до масонського і декабристського рухів. Н. О. Конопка проаналізувала діяльність малоросійського генерал-губернатора в справі відновлення козацтва як військової та суспільної верстви і висвітлила політику М. Г. Рєпніна як державного урядовця щодо сільського і міського населення Малоросійського генерал-губернаторства протягом 1816–1834 рр. Дисертантка з'ясувала вплив Миколи Григоровича Рєпніна на розвиток культурно-громадського життя земель колишньої Гетьманщини та обґрунтувала фактори, що вплинули на формування світоглядних позицій державного діяча.

Результати дисертації були апробовані на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях. Автор має 5 публікацій у фахових виданнях.

Познанська Катерина Володимирівна «Ліквідація більшовиками есерівської та меншовицької партійно-політичної опозиції в Україні (кінець 1919–1924 рр.)», 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Робота виконана на кафедрі історії України Дніпродзержинського державного технічного університету Міністерства освіти і науки України. Науковий керівник: Вєтров Радій Іванович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.01, Ченцов Віктор Васильович, професор Академії державної митної служби України, ректор; кандидат історичних наук, 07.00.01, Михайлюк Олександр Володимирович, Національна металургійна академія України, доцент кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності.

Новизна дисертації полягає в тому, що дисертантка на основі ґрунтовної історіографічної та джерельної бази провела комплексне дослідження історії ліквідації більшовиками політичних партій есерів та меншовиків наприкінці 1919–1924 рр. в Україні. У дисертаційній роботі К. В. Познанської у повному обсязі з визначенням критичних зауважень проаналізовано стан наукової розробки

проблеми, історіографічну та джерельну базу дослідження. Автор охарактеризувала стан есерівських та меншовицьких організацій в Україні наприкінці 1919–1924 рр. і встановила причини, які призвели до розгортання більшовиками широкомасштабної кампанії проти есерівської опозиції у 1921–1922 рр. та деталізувала завершення політичного та організаційного розгрому партії есерів в Україні у 1922–1923 рр. У роботі розкритий хід та зміст заходів, до яких вдавалися більшовики в процесі остаточного примусового усунення та ліквідації партії меншовиків з політичної арени в Україні у 1923–1924 рр.

За темою дисертації автором опубліковано 7 статей. Висновки та результати дослідження пройшли належну апробацію на міжрегіональних, міжвузівських та міжнародних наукових і науково-практичних конференціях.

Портнова Тетяна Володимирівна «Селянство в уявленнях української інтелігенції 60 – 80-х років XIX століття», 07.00.01 – історія України.

Дисертація виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник: Журба Олег Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.01, Касьянов Георгій Володимирович, старший науковий співробітник, завідувач відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАН України; кандидат історичних наук, 07.00.01, Михайлюк Олександр Володимирович, Національна металургійна академія України, доцент кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності.

Новизна дисертації полягає у тому, що в ній уперше в історичній науці сформульовано проблему сприйняття селянства українською інтелігенцією і здійснено її розгляд на широкому масиві матеріалів, які раніше не аналізувалися під подібним кутом зору. У роботі визначено вплив соціокультурних, етичних та ідеологічних чинників на генезис уявлень української інтелігенції про селянство та проаналізовано рівень обізнаності представників українського руху з селянською спільнотою, ступінь повноти та адекватності доступної їм інформації. Автор визначила місце концепту народу-селянства та елементів селянської культури у формуванні української національної ідеології, а також з'ясувала роль народної мови для творення української наукової термінології та літературної мови. Дисертанткою реконструйовано узагальнюючий портрет українського селянина, яким він постає з текстів діячів українського руху, відтворено сприйняття українською інтелігенцією соціально-економічних перетворень українського села другої половини XIX ст. і проаналізовано підставову для української думки другої половини XIX ст. проблему взаємодії сільської і міської культур.

Результати дослідження оприлюднені у 7 публікаціях, 4 з них – у фахових виданнях.

Старік Олександр Володимирович «Меморіальні та культові пам'ятки запорозького козацтва на території Південної України», 07.00.01 – історія України.

Дисертація виконана на кафедрі історії та політичної теорії Національного гірничого університету Міністерства освіти і науки України м. Дніпропетровськ, Науковий керівник: Швидько Ганна Кирилівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету Міністерства освіти і науки України, м. Дніпропетровськ.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.06, Ковальова Ірина Федорівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства; доктор історичних наук, 07.00.06, Ша-

повалов Георгій Іванович, професор, Запорізький обласний краєзнавчий музей, директор.

Свідоме і тривале замовчування багатьох сторінок історії у XX ст. призвело до виникнення своєрідного «вакууму» у пізнанні минулого. У повній мірі це стосується культових пам'яток XVII – XVIII ст.: некрополів, монастирів, церков, каплиць тощо. Їх дослідження дає змогу не тільки отримати додаткову інформацію про матеріальну культуру козаків періоду існування Запорозької Січі, але й пролити світло на питання релігійного світосприйняття, особливостей духовного життя запорозького козацтва. Наукова новизна дослідження зумовлена тим, що в ньому вперше зроблена спроба типологізувати та узагальнити всі відомі на території Південної України архітектурні (культові) та археологічні пам'ятки матеріальної культури козацтва. У ньому на основі залучення археологічних та фольклорних джерел розглянуто особливості духовного життя запорожців, проведено реконструкцію поховального обряду козаків. Автором охарактеризовано основні риси духовної культури запорозького козацтва, їхнє релігійне світобачення та поховальний обряд та описано і типологізовано всі відомі на сьогодні козацькі намогильні пам'ятники Південної України. У дисертації визначено характерні для цього краю особливості намогильних пам'ятників та порівняно їх з подібними меморіалами інших регіонів України. Дисертант дослідив історію збережених культових споруд козаччини на Дніпропетровщині, а також віднайдено за археологічними, писемними та усними джерелами місця розташування не збережених козацьких храмів, визначена їх кількість на території Південної України.

За темою дисертації автором опубліковано 12 статей, 4 з яких – у фахових виданнях.

Тарасов Володимир Володимирович «Роль публіцистики у вивченні «білих плям» української історії 1989–1991 рр.», 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Дисертація виконана на кафедрі української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України. Науковий керівник: Якунін Віктор Кузьмич, доктор історичних наук, професор кафедри української історії та етнополітики, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.06, Посохов Сергій Іванович, доцент, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан факультету; доктор історичних наук, 07.00.01, Кривчик Геннадій Георгійович, професор, Придніпровська державна академія будівництва і архітектури, завідувач кафедри українознавства.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше на теренах української історичної науки комплексно досліджено проблему ролі публіцистичної літератури 1989–1991 рр. в процесі вивчення «білих плям» української історії. Автором обґрунтовано основні методологічні принципи, методи та підходи до вирішення завдань дослідження та визначено основні напрями розвитку української історичної науки кін. 1980-х – поч. 1990-х рр., розкрито особливості тогочасної історіографічної ситуації. На історичному матеріалі публіцистичного сплеску 1989–1991 рр. проаналізовано засадничий процес формування нового образу минулого, який, почасти, розвивається й на терені сучасної історіографії, прослідковано та проаналізовано головні етапи трансформації радянської історіографії протягом кін. 1980-х – поч. 1990-х рр., а також процес зміни традиційних для радянської історичної науки поглядів й оцінок на проблеми, що можуть бути позначені як «білі плями» вітчизняної історії. У дисертації доопрацьовано існуючу в пострадянському історіографічному просторі класифікацію «бі-

лих плям» історії та запропоновано нові елементи класифікаційної схеми для «білих плям» історії України. Охарактеризовано й визначено основні механізми впливу інституту політичної оцінки на процес дослідження вітчизняної історії впродовж кін. 1980-х – поч. 1990-х рр., який збігається в часі із процесом формування багатопартійної системи. Автор здійснив спробу спростувати тенденцію в пострадянській та сучасній вітчизняній історіографії до тлумачення публіцистики 1989–1991 рр. як суцільно спрощеної, кон'юнктурної, дилетантської; переосмислено її значення для подальшого поступу історичної науки.

Основні результати дослідження знайшли відображення у 5 одноосібно опублікованих працях автора, в тому числі монографії та науково-допоміжному бібліографічному покажчику. Результати дисертації апробовані на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях.

Шишкіна Євгенія Костянтинівна «Незагальнообов'язкові паперові гроші (бони) України 1914–1925 років як історичне джерело», 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Дисертація виконана в Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» Міністерства освіти і науки України, м. Харків. Науковий керівник: Савченко Леонід Петрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, 07.00.06, Рудий Григорій Якович, старший науковий співробітник, Президія НАН України, науково-організаційний відділ, вчений секретар; кандидат історичних наук, 07.00.06 і 07.00.01, Богдашина Олена Миколаївна, доцент, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, докторант.

Виконана дисертація Є. К. Шишкіної відзначається науковою новизною, що полягає у здійсненні першого у вітчизняній історіографії комплексного дослідження бон, випущених в Україні в зазначений період. Детальний джерелознавчий аналіз незагальнообов'язкових паперових грошей дозволив розкрити специфіку бон України 1914–1925 рр. як історичних джерел та виробити методику їх вивчення. Системний і критичний підхід дисертанта у використанні досягнень вітчизняного та зарубіжного історичного джерелознавства, широкого кола джерел, застосування сучасної методології допомогли розв'язати складну, багатогранну й актуальну наукову проблему. До того ж її розробка відкрила низку перспектив для активнішого використання боністичних джерел в історичних дослідженнях. Автором здійснено дослідження бон України як історичних джерел, з'ясовано особливості методики їх джерелознавчої критики та проведено джерелознавчий аналіз бон із залученням актової і діловодної документації, матеріалів періодичної преси та джерел особового походження. У дисертації визначено проблеми історичної науки, для дослідження яких доцільними є використання таких історичних джерел, як бони. Здобувачкою використано результати аналізу емісій міст Харкова, Києва, Одеси і Львова для встановлення сукупності факторів, що зумовлювали випуск і обіг бон, та узагальнено матеріали дослідження паперових грошей України 1914–1925 рр., і визначено місце бон в джерельній базі проблеми грошового обігу зазначеного періоду. Вдало досліджено вплив грошової політики урядів, які перебували при владі на українських землях 1914–1925 рр., на незагальнообов'язковий грошовий обіг.

За темою роботи дисертант має 15 публікацій, з них 8 статей опубліковані у фахових наукових виданнях. Автореферат відображає зміст і основні результати дослідження.

Усі дисертації затверджені ВАК України.

Надійшла до редколегії 30.12.2009.

ЗМІСТ

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ

Іваненко В. В. Історик суспільної думки та просвітитель сучасності (до 70-річчя доктора історичних наук, професора А. Г. Болебруха) 3
Журба О. І. До ювілею Ірини Федорівни Ковальової 15
Журба О. І., Литвинова Т. Ф. Історик військового мистецтва українських козаків – Іван Сергійович Стороженко 19
Ковальська-Павелко І. М. До 70-річного ювілею професора В. К. Якуніна 24

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Світленко С. І. Українська модерна нація: чинники формування та становлення наприкінці XVIII – на початку XX ст. 29
Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства. Стадія зрушення (друга половина XIX ст.) 43
Дацик В. Д. П. О. Куліш і галицькі народовці 52
Дяченко О. В. Громадська діяльність О. Я. Кониського у справі втілення соборницьких прагнень українців на початку 1890-х рр.: політика «нової ери» 57
Сарнацький О. П. Ставлення та дії адміністрації Південно-Західного краю Російської імперії щодо українських політичних партій наприкінці XIX – початку XX ст. (на матеріалах щорічних звітів губернаторів цареві) 61
Бойко О. В. «Легальні» методи опору православної церкви атеїстичній політиці більшовиків в Україні у 1920–1930-х рр. 69
Сабадин А. О. Діяльність українських жіночих організацій у міжвоєнній Чехословаччині (1921–1939 рр.) у царині національного виховання та допомоги дітям українських емігрантів 79
Бондаренко В. С. Новаторські ідеї господарських кадрів промисловості доби радянської модернізації України на сторінках серії книг «Реабілітовані історією» 86
Нікілєв О. Ф. Дитячі дошкільні заклади українського села середини 1950-х – середини 1960-х рр.: реалії стану і функціонування 93
Щелкунов А. О. «Білі плями історії» у суспільній думці часів перебудови (на прикладі політичних репресій кінця 1920-х – початку 1950-х рр.) 100
Кривчик Г. Г. Здобутки і втрати української культури за роки незалежності 106
Захарова Н. С. Українська суспільно-політична преса як джерело до вивчення проблем викладання історії в Україні на рубежі XX–XXI ст. 111
Бородін Є. І. Молодіжне законодавство України в історичній ретроспективі (1991–2004 рр.) 118

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Сіроус Є. В. Фізичне підкорення континенту: освоєння західних земель США в середині XIX ст. 128
Моісеєнко С. О. Досвід франко-прусської війни 1870–1871 рр. у контексті генезису воєнної доктрини Німеччини 133
Коротенко Д. В. Законодавство Російської імперії другої половини XIX ст. про структуру, штати і функції загальної поліції 139
Коломоєць Ю. І. Створення першої соціал-демократичної організації в еміграції – «Союзу російських соціал-демократів» 145
Безносова О. В. Конфесійна політика Російської імперії щодо християнських церков (1903–1917) 153
Мирончук В. Д., Медяник В. Ю. Наукова діяльність М. Ф. фон Дітмара 160
Ходченко О. Є. Особливості суспільного життя менонітів у Північній Америці під час Першої світової війни 166
Бобылева С. И., Петрова Т. Л. Кто виноват? Российское общество и «немецкий вопрос» в годы Первой мировой войны 174
Толстих І. В., Рябенко І. В. О. Ф. Керенський в мемуарах представників вищого офіцерства Росії 182

Ягольніцька О. К. Особливості переписів населення Польщі 1921 та 1931 рр. та картина етнічного і конфесійного складу суспільства Другої Речі Посполитої 186
Каковкіна О. М. Православна церква в українсько-болгарських взаєминах 191
Яровий В. І. Дієвість албанського чинника напередодні та в період міжетнічного конфлікту 2001 р. в Республіці Македонія 199

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Болебрух А. Г. Історіографія в дисциплінарній структурі історичної науки 208
Тарнопольська І. О. Києво-Печерська лавра та Орден єзуїтів на історіографічних перехрестях 213
Кавун М. Е. Зародження історіографічних практик у ранньому Катеринославі 218
Руднев М. А. Историографическая судьба славянофильства как «индикатор» понятия «русский консерватизм» 227
Портнова Т. В. Сучасна історіографія історії українського селянства другої половини XIX – початку XX ст.: вплив зарубіжної інтелектуальної традиції 234
Воронов В. І. Опубліковані й архівні історико-бібліографічні праці О. М. Лазаревського 239
Івлєва Я. А. Джерельний комплекс з історії духоборської, молоканської та скопецької сект Таврійської губернії в першій половині XIX ст. у фондах Російського державного історичного архіву 247
Тропіна А. А. Статистика народонаселення як джерело з історії політики коренізації радянської влади в Кримській АСРР на початку XX ст. 256
Святець Ю. А. Преса та влада очима українських селян у роки непу 262
Лавренко В. С. Образ України у спогадах представниць російської еміграції першої післяреволюційної хвилі 269
Бут О. М. Серія книг «Реабілітовані історією» як джерело вивчення інтелектуального потенціалу діячів науки і культури Радянської України міжвоєнної доби в соціокультурному європейському просторі 276
Маріна З. П. Етнографія краю на сторінках «Летописи Екатеринославской Ученой Архивной комиссии» 282
Усенко П. С. Музеология: наука, дисциплинарный образ или совокупность вербальных форм? 292

АРХЕОЛОГІЯ

Ковальова І. Ф., Нікітенко І. С. Стрільча Скеля – ремісничий центр бронзової доби Дніпровського Надпоріжжя 300
Ромашко А. В. Бронзовый котел из скифского аристократического кургана V в. до н. э. Близнец-2 312
Фещенко Є. Л., Фанигін Ю. Ю. Охорона пам'яток культурної спадщини в УРСР в 60–70 рр. XX ст. (за архівними матеріалами Дніпропетровського історичного музею) 317
Голубчик Л. М., Ромашко В. А., Фещенко Є. Л., Тесленко Д. Л. Інформація про обстеження зруйнованих курганів поблизу с. Єлізаветівка Петриківського району Дніпропетровської області 324
Струкуленко А. С. До історії археологічної новобудовної експедиції Дніпропетровського національного університету 330

Кривий І. О. Анотований огляд дисертацій з історичних спеціальностей, захищених у спеціалізованій вченій раді Д 08.051.14 Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара у 2008 р. 339

Наукове видання

ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Заснований у 1993 р.

Випуск 18

Українською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.

Редактор Т. А. Ягельська
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Т. А. Ягельська

Підписано до друку 06.10.2010. Формат 70×108 1/16. Папір друкарський.
Ум. друк. арк. 31,15. Ум. фарбовідб. 31,65. Обл.-вид. арк. 32,0. Тираж 100 пр.
Вид. № 1437. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.
ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050